

१०

BIBLIOTHECA INDICA;
▲
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 125, 126, 147 & 150.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।
कृष्णयजुर्वदीयं ।
सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशात्-भाष्यसहितं ।
कतिपयपित्तानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रलाल-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRI'YA BRAHMANA
OF THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SAYANACHARYA,
EDITED BY
RAJENDRALALA MITRA,
WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.
VOLUME I.

CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1859.

तैन्त्रीय ब्राह्मणे

प्रथमाष्टके
प्रथमाष्टाये
प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीसिद्धिविनायकाय नमः ।
इदि खं ।

ब्रह्म सन्धत्तं तम्भे जिन्वतं । क्षुभ्रं सन्धत्तं तम्भे जिन्वतं ।
इवरं सन्धत्तं तां में जिन्वतं । जर्ज्रं सन्धत्तं तां में जि-
न्वतं । रयिं सन्धत्तं तां में जिन्वतं । पुष्टिं सन्धत्तं तां में
जिन्वतं । पूजां सन्धत्तं तां में जिन्वतं । पश्चून् सन्धत्तं
ताम्भे जिन्वतं । स्तुतौऽस्ति जनधाः । देवास्त्वा शुक्रपाः
ग्रहयन्तु ॥ १ ॥

सुवीराः पूजाः प्रजनयन् परीहि । शुक्रः शुक्रशो-
चिषा । स्तुतौऽस्ति जनधाः । देवास्त्वा शुक्रपाः ग्रहयन्तु ।
सुपूजाः पूजाः प्रजनयन् परीहि । मन्द्यो मन्द्यशोचिषा ।
सञ्चाग्मानौ दिव आ इविव्यायुः । सन्धत्तं तम्भे जिन्वतं ।
पूर्णं सन्धत्तं तम्भे जिन्वतं । अपानं सन्धत्तं तम्भे
जिन्वतं ॥ २ ॥

व्यानश् सन्धत्तं तम्मे जिवतं । चक्षुः सन्धत्तं तम्मे जि-
वतं । ओचश् सन्धत्तं तम्मे जिवतं । मनः सन्धत्तं तम्मे
जिवतं । वाचश् सन्धत्तं तां में जिवतं । आयुःस्य आयुर्मे
धतं । आयुर्यज्ञाय धतं । आयुर्यज्ञपतये धतं । प्राणःस्यः
प्राणं में धतं । प्राणं यज्ञाय धतं ॥ ३ ॥

प्राणं यज्ञपतये धतं । चक्षुःस्यचक्षुर्मे धतं । चक्षुर्य-
ज्ञाय धतं । चक्षुर्यज्ञपतये धतं । ओचश् स्यः ओचं मे
धतं । ओचं यज्ञाय धतं । ओचं यज्ञपतये धतं । तौ
देवौ शुक्रामन्त्यना । कल्पयत्तं दैवीर्विशः । कल्पयत्तं
मानुषीः ॥ ४ ॥

इष्मूर्जिमस्मासु धतं । प्राणान् पशुषु । पूजां मर्य-
च यज्ञमाने च । निरस्तःशण्डः । निरस्तो मर्कः । अप-
नुत्तौ शण्डामर्को सहामुना । शुक्रस्य समिदसि । मन्त्य-
नः समिदसि । स प्रथमः सङ्कृतिर्विश्वकर्मा । स प्रथमो
मिथो वर्णो अग्निः । स प्रथमो वृहस्पतिश्चिकित्वान् ।
तस्माइन्द्राय सुतमाजुहोमि ॥ ५ ॥

नयन्त्वपानश् सन्धत्तं तम्मे जिवतं प्राणं यज्ञाय धतं
मानुषीर्ग्निर्देवं । इषादिपञ्चको वाचं ताम्मे पशून् सन्धत्तं
ताम्मे प्राणादिचितये तम्मे अन्यच तम्मे ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयाख्यमादधीत । एतदा अग्रेनक्षचं । यत्कृ-
तिकाः । स्वायामेवैनं देवतायामाधाय । ग्रस्यवर्षसी
भवति । मुखं वा एतनक्षचाणां । यत्कृतिकाः । यः द्विती-
याख्यमिमाधुते । मुख्य एव भवति । अयो खलु ॥ १ ॥

अग्रिनक्षचमित्यप्चायन्ति । यद्वान् ह दाहुको भव-
ति । पुजापतीरोहिण्यामग्रिमस्त्रजत । तं देवा रौहिण्या-
मादधत । ततो वै ते सर्वानुहानरोहन् । तद्रौहिण्ये
रौहिणित्वं । यो रौहिण्यामग्रिमाधुते । कृष्णोत्येव । सर्वा-
नुहानुहोहति । देवा वै भद्रासन्तोऽग्रिमाधित्सन्त ॥ २ ॥

तेषामनाहितोऽग्रिरासीत । अथैयो वामं वस्त्वपा-
क्रामत । ते पुनर्वस्वोरादधत । ततो वैतान् वामं वसूपा-
वर्तत । यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्तस्यात् । स पुनर्वस्वो-
रग्रिमादधीत । पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते । भद्रो
भवति । यः कामयेत् दानकामा मे पुजाः स्युरिति । स
पूर्वयोः फलगुन्योरग्रिमादधीत ॥ ३ ॥

अर्थमणो वा एतनक्षचं । यत्पूर्वे फलगुनी । अर्थमेति
तमाहुयो ददाति । दानकामा अस्मै पुजा भवन्ति । यः
कामयेत् भगी स्यामिति । स उत्तरयोः फलगुन्योरग्रि-

मादधीत । भगस्य वा खतनक्षणं । यदुपरे फलगुनी ।
भूर्येव भवति । कालाकाञ्चावै नामासुरा आसन् ॥४॥

ते सुवर्गाय सोकायामिमचिभन्त । पुरुष इष्टकामु-
पादधात्मुरुष इष्टकां । स इन्द्रो ब्राह्मणो ब्रुवाण इष्ट-
कामुपाधत । एषा मे चिचा नामेति । ते सुवर्गसोकमा-
आरोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेवाकीर्यन्त । ये-
वाकीर्यन्त । तजर्णनाभयोऽभवन् । द्वावुद्धपततां ॥५॥

तौ दिव्यौ श्वानावभवतां । यो भ्रातृव्यवान्त्यात् ।
स चिचायामिमादधीत । अवकीर्येव भ्रातृव्यान् ।
श्वोजोबलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्त्वते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नि-
मादधीत । वसन्तोवै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्ववैनमृतावाधा-
य । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा खतहतूनां ॥६॥

यद्वसन्तः । यो वसन्ताग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति ।
श्वो योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते । गृष्मे राजन्य
आदधीत । गृष्मो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावा-
धाय । इन्द्रियावी भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शर-
दि वैश्यस्यर्तुः ॥७॥

स्व एवैनमृतावाधाय । पशुमन् भवति । न पूर्वयोः
फलगुन्योरुग्निमादधीत । एषा वै ऋघन्या राचिः संव-

त्सुरस्य । वत्पूर्वे फलगुनी । पृष्ठत एव संवत्सरस्यामि-
माधाय । पापीयान् भवति । उत्तरयोराद्धीत । रुषा वै
प्रद्युमा राचिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फलगुनी । मुखत
एव संवत्सरस्यामिमाधाय । वसीयान् भवति । अब्रो
खलु । यदेवैनं यज्ञ उपनमेत । अथाद्धीत । सैवास्य-
र्थिः ॥ ८ ॥

खल्विधित्सन्त फलगुव्योरभिमाद्धीतासन्नपततान्त-
तूनां वैश्वस्यतुरुत्तरे फलगुनी षट्च ॥ अनु० २ ॥

दत्तीयोऽनुवाकः ।

उद्भन्ति । यदेवास्या अमेघ्यं । तदपहन्ति । अपोवै-
श्वति शान्त्यै । सिक्तानि वैपति । एतदा अप्रेवैश्वान-
स्य रूपं । रूपेणैवैश्वानरमवरूप्ये । ऊषान्विवैपति ।
पुष्टिरा रुषा पुञ्जनमं । यदूषाः ॥ १ ॥

पुष्ट्वामैव पुञ्जननेऽमिमाधत्ते । अर्थो संज्ञानं एव ।
संज्ञानं छोतत्पञ्चनां । यदूषाः । द्यावापृथिवी सुहा-
स्तां । ते वियतो अब्रूतां । अस्त्वेव नौ सहयज्ञियमिति ।
यदमुच्या यज्ञियमासीत् । तदस्यामदधात् । तज्ज्ञा
अभवत् ॥ २ ॥

यदस्या यज्ञियमासीत् । तदुमुष्यामदधात् । तदुद्द-
चुन्नमसि कृष्णं । जबान्निवपवदोध्यायेत् । द्यावा-
श्चियिव्योरेव यज्ञियेऽग्निमाधने । अग्निर्देवेभ्योनिलायत् ।
आखूरूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स ज्ञतीः
कुर्वाणः पृथिवीमनुसम्भवत् । तदाखुकरीषमभवत्
॥ ३ ॥

यदाखुकरीषः सम्भारो भवति । यदेवास्य तत्र न्य-
क्तं । तदेवावरुन्धे । जर्जं वा एतश्चरसं पृथिव्या उपदी-
का उहिइन्ति । यदल्मीकां । यदल्मीकवपा सम्भारो भ-
वति । जर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो श्रोच-
मेव । श्रोचं ह्येतत् पृथिव्याः । यदल्मीकाः ॥ ४ ॥

अबधिरो भवति । य एवं वेद । पूजापतिः पूजा
अस्त्वजत । तासामन्नमुपाक्षिप्यत । ताभ्यः सूदमुपप्रा-
भिनत । ततो वै तासामन्नं नाश्वीयत । यस्य सूदः सम्भा-
रो भवति । नास्य यहेऽन्नं क्षिप्यते । आपोवा इदमग्रे
सखिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत् ॥ ५ ॥

कथमिदः स्यादिति । सोऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत् ।
सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति ।
स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आ-

र्ष्णत् । तस्या उप॑इत्योद्भवत् । तत्पुष्करप॑र्वेग्रथयत् ।
यद्ग्रव्यत् ॥ ६ ॥

तत् पृथिव्यै पृथिवित्वं । अभूदा इदमिति । तद्गूम्बै
भूमित्वं । तां दिशोनु वातः समवहत् । ताऽशक्ँरा-
भिरहृहत् । शं वै नोऽभूदिति । तश्चक्ँराणाऽशक्ँ-
रत्वं । यद्वराहविहतः सम्भारो भवति । अस्यामेवाद्व-
म्बद्वकारमग्निमाधने । शक्ँरा भवन्ति धृत्यै ॥ ७ ॥

अथो शन्त्वाय । सरेता अग्निराधेय इत्याहुः । आपो
वहणस्य पद्मय आसन् । ता अग्निरभ्यधायन् । ताः
समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरख्यमभवत् ।
यद्विरख्यमुपास्यति । सरेतसमेवाग्निमाधने । पुरुष इन्द्रै
खाद्रेतसोबीभत्सत् इत्याहुः ॥ ८ ॥

उत्तरत् उपास्यत्यबीभत्सायै । अति प्रयच्छति ।
आर्तिमेवातिप्रयच्छति । अग्निर्देवेयोनिखायत । अश्वो-
रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्यस्या-
श्वत्यत्वं । यदाश्वत्यः सम्भारो भवति । यदेवास्य तच-
न्यक्तं । तदेवावरन्वे ॥ ९ ॥

देवा वा जर्जं व्यभजन्त । तते उदुम्बर उद्दितिष्ठत् ।
जर्जवा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः सम्भारो भवति । जर्ज-

मेवावरुन्धे । दृतीयस्वामितो दिवि सोमं आसीत् ।
तं गायत्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् ।
तत्पर्णस्य पर्णत्वं ॥ १० ॥

यस्य पर्णमयः सम्भारो भवति । सोमपीयमेवाव-
रुन्धे । देवा वै ब्रह्मवदन् । तत्पर्ण उपाश्रिष्टोत् । सु-
श्रवावै नामं । यत्पर्णमयः संभारो भवति । ब्रह्मवर्ष-
समेवावरुन्धे । प्रजापतिरग्निमस्तृष्णत् । सौऽविभेत्रमा-
धक्ष्यतीति । तत्र शम्याशमयत् ॥ ११ ॥

तच्छ्रम्यै शमित्वं । यच्छ्रमीमयः सम्भारो भवति ।
शान्त्या आप्रदाहाय । अग्नेः स्तृष्टस्य यतः । विकल्पत्
भा आर्चत् । यद्वैकल्पतः सम्भारो भवति । भा एवा-
वरुन्धे । सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः । मदतोऽग्निरग्नि-
मतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् । साश-
निरभवत् । यदृशनिहतस्य दृशस्य सम्भारो भवति ।
सहृदयमेवाग्निमाधते ॥ १२ ॥

अपां अभवन्वभवद्व्यमीको आम्यद्प्रथयत्थृत्यै वीभ-
त्सत् इत्याहरुन्धे पर्णत्वमशमयदाच्छन्दूश्चीयि च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

हा॒दृशसु॒ विक्रा॒मेष्ठि॒मिमा॒द॑धीत । हा॒दृशमा॒सा॒ः संब॑-
त्सरः । संब॑त्सरा॒दै॒वै॒नमव॑रुध्याधत्ते । यहा॒दृशसु॒ वि॒-
क्रा॒मेष्ठा॑धीत । परिमितमव॑रुन्धीत । चक्षु॒र्निमित्तचा॑-
द॑धीत । इयहा॒दृशविक्रा॒माङ्ग॒ति । परिमितच॑वा॒-
परिमितच्चाव॑रुन्धे । अन्व॑तं वै वा॒चा॑ वदति । अन्व॑तं
मनसा॑ ध्यायति ॥ १ ॥

चक्षु॑र्वै॒ सत्यं । अद्रा॒ङ्गित्याह । अद॑र्शमिति । तत्स॑त्यं ।
यच्छक्षु॒र्निमित्तेऽग्निमाधत्ते । स॑त्यए॒वै॒नमाधत्ते । तस्मा॒दा॒-
हि॒ताग्नि॒र्नान्व॑तं वदेत् । नास्य॑ ब्राह्मणोनाश्वान् गृहे॑
वसेत् । स॑त्ये॒ ह्यस्याग्निराहितः । आग्नेयो॑ वै राचिः ॥ २ ॥

आग्नेयाः॑ पश्वः । ऐन्द्रमहः । नक्तं॑ गाह॑पत्युमा॒द॑धा-
ति । पशूनेवा॑व॑रुन्धे । दिवा॒हव॑नीय॑ । इन्द्रियमेवा॑व॑रुन्धे ।
अर्धेदिते॑ सूर्यं॑आहव॑नीयुमा॒द॑धाति । एतस्मिन्॑ वै
खोके॑ पुजाप॑तिः । पुजा॑असृजत । पुजा॑श्वै॒त्युमा॒नः
सृजते॑ । अथो॑ भूतच॑वै॒भविष्यत्त्वा॑व॑रुन्धे ॥ ३ ॥

इडा॑ वै मानवी॑ यज्ञानूकाशिन्यासीत् । सामृष्णोत् ।
असुराश॑ग्निमाद॑धत्तइ॒ति । तद॑गच्छत् । तत्राहव॑नी-
युमगच्छाद॑धत । अथ॑ गाह॑पत्यं । अथाम्बाह्यार्थप-

स्वनं। साब्रवीत्। पुतीच्चेषांश् श्रीरंगात्। भद्राभूत्वा
पराभविष्टुन्तीति ॥ ४ ॥

यस्यैवम् ग्रिराधीयते । पुतीच्चस्य श्रीरेति । भद्रो
भूत्वा पराभवति । साश्वस्तोत् । देवाश्रमिमादधत्
इति । तद्गच्छत् । तेऽन्वाहार्थ्यपचनमग्रादधत् ।
अथ गाहृपत्यं । अथाहवनीयं । साब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्राच्चेषांश् श्रीरंगात्। भद्राभूत्वा सुवर्गं लोकमेष्य-
न्ति । पुजान्तु न वेत्स्यन्तःइति । यस्यैवम् ग्रिराधीयते ।
प्राच्चस्य श्रीरेति । भद्रोभूत्वा सुवर्गं लोकमेति । पुजा-
न्तु न विन्दते । साब्रवीदिङ्गा मनुः । तथा वाश्चृहं तवाग्नि-
माधास्यामि । यथा प्रपूजया पशुभिर्मिथुनैर्जनिष्वसेऽ ॥ ६ ॥

प्रत्यस्मिंस्तोके स्थास्यसि । अभि सुवर्गं लोकं जोष्य-
सीति । गाहृपत्यमग्रादधात् । गाहृपत्यं वाश्चन्तु पु-
जाः पश्वः प्रजायन्ते । गाहृपत्येनैवास्मै पुजां पशून् प्रा-
जनयत् । अथान्वाहार्थ्यपचनं । तिर्थिंव वाश्चयं
लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहव-
नीयं । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत् ॥ ७ ॥

यस्यैवम् ग्रिराधीयते । प्रपूजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ।
प्रत्यस्मिंस्तोके तिष्ठति । अभि सुवर्गं लोकं जयति ।

यस्य वाच्यथादेवतम् ग्रिराधीयते । आ देवताभ्योद्भ-
च्छते । पापीयान् भवति । यस्य यथादेवतं । न देवता-
भ्युच्छाद्वच्छते । वसीयान् भवति ॥ भृगृणां त्वाङ्गिरसां
ब्रतपते वृतेनादधामीति भृगवङ्गिरसामादध्यात् । आ-
दित्यानां त्वा देवानां ब्रतपते वृतेनादधामीत्यन्यासां
आद्वाणीनां पुजानां । वरुणस्य त्वा राज्ञौ ब्रतपते वृते-
नादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण ब्रतपते वृते-
नादधामीति राजन्यस्य । मनोरुचा ग्रामण्यो ब्रतपते
वृतेनादधामीति वैश्यस्य । कृभृणां त्वा देवानां ब्रत-
पते वृतेनादधामीति रथकारस्य । यथादेवतम् ग्रिरा-
धीयते । न देवताभ्युच्छाद्वच्छते । वसीयान् भवति ॥ ८ ॥
ध्यायति राचिश्वावरुन्ये भविष्यन्तोत्यग्रवीज्जनिष्यसे
अजयद्वसीयान् भवति नवं च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

पुजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत् । तेनाग्निमाधृत् । तेन
वै सञ्चार्थीत् । भूर्भुवः सुवरित्याह । एतदैवाचः सत्यं ।
य एतेनाग्निमाधृते । कृभ्रोत्येव । अथो सत्यप्राशूरेव भ-
वति । अथो य एवं विद्वानभिचरति । स्लूणुतेष्वैनं ॥ ९ ॥
भूरित्याह । पुजायत् तद्वज्रमानः सृजते । भुवइ-

त्याह । अस्मिन्देव लोके प्रतितिष्ठति । सुवरित्याह ।
सुवर्गस्य लोके प्रतितिष्ठति । चिभिरक्षरैर्गाइपत्यमा-
द्धाति । चयद्वै मे लोकाः । एष्वैर्नै लोकेषु प्रतिष्ठित-
माधत्ते । सर्वैः पञ्चभिराहवनीयं ॥ २ ॥

सुवर्गाय वाश्य लोकायाधीयते । यदाहवनीयः ।
सुवर्गस्वास्मै लोके वाचः सत्यं सर्वमाप्नोति । चि-
भिर्गाइपत्यमाद्धाति । पञ्चभिराहवनीयं । अहौ स-
म्यद्वत्ते । अष्टाक्षरा गायची । गायचौडग्निः । यावानेवा-
ग्निः । तमाधत्ते ॥ ३ ॥

पूजापतिः पूजाअस्तुजत । ताञ्चस्मात्मृष्टाः परा-
चीरायन् । ताभ्योज्योतिरुद्युल्लात् । तं ज्योतिः पश्य-
न्तीः पूजाअभिसमावर्त्तत् । उपरीवाग्निसुमृल्लीया-
दुद्वरन् । ज्योतिरेव पश्यन्तीः पूजायजमानमभिसमा-
वर्त्तत्ते । पूजापतेरद्यश्वयत् । तत्परापतत् । तदश्वै-
भवत् । तदश्वस्याश्वत्वं ॥ ४ ॥

श्व वै पूजापतिः । यदग्निः । पूजापत्योऽश्वः । यदश्व
पुरस्तान्वयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन् पूजापतिरनूदेति ।
बज्जी वाश्यः । यदश्वः । यदश्वं पुरस्तान्वयति । जाता-
नेव आदेव्यान् प्रणुदते । पुनरावर्त्तयति ॥ ५ ॥

अनिष्टमाणानेव प्रतिशुद्धते । न्याहवनीयोगाई-
पत्थमकामयत । निगाईपत्थआहवनीयं । तौ विभाषं
नाशकोत् । सोऽश्वः पूर्ववाढभूत्वा । प्राच्चं पूर्वमुद्वहत् ।
तत्पूर्ववाईः पूर्ववाटत्वं । यदश्वं पुरस्तान्वयति । वि-
भक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यवैवैनै कुरुते ॥६॥

यदुपर्युपरि शिरोहरेत् । प्राणान् विच्छिन्न्यात् ।
अधोधः शिरोहरति । प्राणानां गोपीथाय । इयत्यग्रे
हरति । अथेयत्थयेयति । चयद्दमे लोकाः । एषैवैनं
खोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । पुजापतिरग्निमस्तृजत । सो-
इविभेत्यमाधस्यतीति ॥७॥

तस्य चेधामहिमानं वौहत् । शान्त्याश्चप्रदाहाय ।
चत् चेधामिराधीयते । महिमानमेवास्य तद्यूहति । शा-
न्त्याश्चप्रदाहाय । पुनरावर्तयति । महिमानमेवास्य
सन्दधाति । पुमुर्वाएषः । यदश्वः । एष रुद्रः ॥८॥

यदग्निः । यदश्वस्य पदेऽग्निमादभ्यात् । रुद्राय पशु-
नपिदध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नाकुमयेत् ।
अनवरहस्याश्चस्य पश्वः स्युः । पार्श्वतआक्रमयेत् । यथा-
हितस्याम्बरङ्गाराश्चभ्यववर्तेन् । अवरहस्याश्चस्य पश-
वेभवन्ति । न रुद्रायापिदधाति ॥९॥

चीलि हृषीश्वि निर्वपति । विराजेष्व विक्रान्तं य-
जमानोनुविक्रमते । अग्रये पवमानाय । अग्रये पाव-
काय । अग्रये शुचये । यद्ग्रये पवमानाय निर्वपति ।
पुनात्येवैनं । यद्ग्रये पावकाय । पूतेष्वास्मिन्नन्नाय
दधाति । यद्ग्रये शुचये ॥ ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्नुपरिष्ठा-
इधाति ॥ १० ॥

एनमाइवनीयं धर्मेऽश्वत्वं वर्तयति कुरुत्वति रुद्रो
दधाति यद्ग्रये शुचयुणकञ्च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ताआसन् । ते देवाविजयमुपय-
न्तः । अग्नौ वामं वसु सन्धदधत । इदमुनो भविष्यति ।
यदि नो जेष्ठनीति । तद्ग्रिनौत्सहमशक्नोत् । तत्
चेदा विन्ददधात् । पशुषु दृतीयं । असु दृतीयं । आ-
दित्ये दृतीयं ॥ १ ॥

तद्देवाविजित्य । पुनर्वारुत्सन्त । तेऽग्रये पवमा-
नाय पुरोडाशमृष्टाकपालं निरवपन् । पश्वोवाअग्निः
पवमानः । यदेव पशुष्वासीत् । तत्तेनावारुन्धत । तेऽग्रये
पावकाय । आपेवाअग्निः पावकः । यदेवास्वासीत् ।
तत्तेनावारुन्धत ॥ २ ॥

तेऽग्न्ये गुच्ये । असौ वाश्चादित्योऽग्निः गुच्छः । यदे-
वादित्यआसीत् । तत्तेनावारन्यत । ब्रह्मवादिनौवद-
न्ति । तनुवोवावैताश्चरन्याधेयस्य । आग्नेयोवाश्रष्टाक-
पालोऽन्याधेयमिति । यत्तं निर्विपेत् । नैतानि । यथा-
त्मा स्यात् ॥ ३ ॥

नास्त्रानि । ताहगेव तत् । यदेतानि निर्विपेत् । न तं ।
यथाज्ञानि स्युः । नात्मा । ताहगेव तत् । उभयानि
सुहनिरुप्याणि । यज्ञस्य सात्मत्वाय । उभयं वाएत-
स्येन्द्रियं वीर्यमाप्यते ॥ ४ ॥

योऽग्निमाधुते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्विपेत् ।
आदित्यच्चरं । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये
एव देवते अयातयामी । ताभ्यामेवास्माइन्द्रियं वीर्य-
मवरन्ये । आदित्यो भवति । इयं वाश्चदितिः । अस्या-
मेव प्रतितिष्ठति । धेन्वै वाएतद्रेतः ॥ ५ ॥

यदाज्यं । अनुदुहस्तखुलाः । मिथुनमेवावरन्ये ।
घृते भवति । यज्ञस्याखूक्षान्तत्वाय । चत्वारश्चार्थेयाः
ग्राम्यन्ति । दिशमेव ज्योतिषि जुहोति । पश्चवोवा-
एतानि हवीश्चिः । एष रुद्रः । यदग्निः ॥ ६ ॥

यत्सद्येतानि हवीश्चिः निर्विपेत् । रुद्राय पश्चनपि

दथात् । अपभुर्यजमानः स्यात् । यद्वानुनिर्वपेत् । अनवहस्तात्रस्य पश्वः स्युः । द्वादूशसु राचीष्वनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिमावै द्वादूशराचयः । संवत्सरेण्वास्मै रुद्रश्च मयित्वा । पश्वनवरूप्ये । यदेकमेकतानि हवीश्चिनिर्वपेत् ॥ ७ ॥

यथा चीख्यावपनानि पूर्वेत् । ताहक्तत् । न पुञ्जनन्मुच्छिष्वेत् । एकं निरुप्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीयमेवास्मै लोकमुच्छिष्वति पृजननाय । तं पुञ्जया पशुभिरनुप्रजायते । अथो यज्ञस्यैषाभिक्रान्तिः । रथचक्रप्रवर्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं पृथ्वरोहति ॥ ८ ॥

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । होतव्यमभिहोचां इत्त्र होतव्याइमिति । यद्यजुषा जुहुयात् । अथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् । यद्य जुहुयात् । अभिः पराभवेत् । तूष्णीमेव होतव्यं । यथा पूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाभिः पराभवति । अभीधे ददाति ॥ ९ ॥

अभिमुखानेवर्त्तन् प्रीणाति । उपवर्ष्णं ददाति । रूपाणामवरुद्धौ । अश्वं ब्रह्मणे । इन्द्रियमेवावरूप्ये । धेनुश्च होते । आशिषेवावरूप्ये । अनद्वाहमध्यर्थवै । बहिर्वाशनद्वान् । वह्निरध्यर्थुः ॥ १० ॥

वङ्गिनैव वङ्गियस्यावरुन्धे । मिथुनौ गावै ददा-
ति । मिथुनस्यावरुध्यै । वासोददाति । सर्वदेवत्यै वै वा-
सः । सर्वारुव हेवताः प्रेणाति । आदादशभ्यो ददाति ।
दादशमासाः संवत्सरः । संवत्सररुव प्रतितिष्ठति ।
काममूर्ध्वं देयं । अपरिमितस्यावरुध्यै ॥ ११ ॥

आदित्ये तृतीयमस्त्वासीतत्तेनावारुन्धत् स्यादाप्यते
रेतोऽग्निरेकमेकमेतानि इवीँषि निर्वर्षेत् पृत्यवरो-
हति ददात्यध्युर्दयमेकच्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

धर्मः शिरस्तद्यमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् ।
छर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छ । वातः पूणस्तद्यमग्निः ।
सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । स्वदितं तोकायतनयाययितुं
पश्च । ग्राचीमनुपुदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो
अग्निर्भवेह । विश्वा आश्चादीद्यानो विभाहि । ऊर्जानो
धेहि दिपदे चतुष्पदे ॥ १ ॥

अर्कश्चशुस्तद्सौ सूर्यस्तद्यमग्निः । सम्प्रियः पशु-
भिर्भुवत् । यत्ते शुक्र शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योति-
रजस्तं । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनाम्ने ब्र-

ह्येण। आनशे व्यानशे सर्वमायुर्वीनशे। ये ते अग्ने
शिवे तनुवौ। विराट् च सूराट् च। ते माविश्तां ते
मा जिन्वतां ॥ २ ॥

ये ते अग्ने शिवे तनुवौ। संद्वाट् चाभिभूष्म। ते मा-
विश्तां ते मा जिन्वतां। ये ते अग्ने शिवे तनुवौ। वि-
भूष्म परिभूष्म। ते मा विश्तां ते मा जिन्वतां। ये ते
अग्ने शिवे तनुवौ। पुम्ही च प्रभूतिष्ठ। ते मा विश्तां ते
मा जिन्वतां। यास्ते अग्ने शिवास्तनुवः ॥ ताभिस्त्वा दध्ये।
यास्ते अग्ने धोरास्तनुवः । ताभिरुमुज्ज्ञस्त्वा ॥ ३ ॥

चतुष्पदे जिन्वतां तनुवस्त्रीणि च ॥ ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

इमे वास्ते खोकाअग्नयः। ते यद्यावत्ताआ-
धीयेरन्। शोचयेयुर्यजमानं। घर्मः शिरद्विगाहपत्य-
मादधाति। वातः पुण्डित्यवाहार्यपचनं। अर्कश-
क्षुरित्याहवनीयं। तेनैवैनान्व्यावर्त्यति। तथा न शो-
चयन्ति यज्ञमानं। रथन्तरमभिगायति गाहपत्यआ-
धीयमाने। रथन्तरोवाअर्यं खोकः ॥ १ ॥

अस्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधर्ते। वामदेव्यम-

भिग्नायतउधिव्यमाणे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यं । अ-
न्तरिक्षस्त्वैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । अथो शनिर्वा वा-
मदेव्यं । शनिमेवैनं पश्चव्यमुहूरते । बृहदभिग्नायत-
आहवनीयआधीयमाने । वाईतोवाअसौ खोकः ।
अमुष्मिन्नेवैनं खोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । प्रजापतिरभि-
मस्तुजत ॥ २ ॥

सोऽश्वोवारो भूत्वा पराङ्मैत । तं वारवन्तीयैनावा-
स्यत । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वं । श्वैतेन श्वेती
चकुरत । तच्छ्वैतस्य श्वैतत्वं । यद्वारवन्तीयमभिग्नाय-
ते । वारयित्वैवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । श्वैतेन श्वेतीकृ-
हते । घर्मः शिरङ्गति गाहैपत्यमादधाति । सशीर्णाण-
मेवैनमाधत्ते ॥ ३ ॥

उपैनमुत्तरोयश्चोनमति । रुद्रोवाण्षः । यद्ग्रिः ।
सञ्चाधीयमानईश्वरोयजमानस्य पशून् हिंसितोः ।
सम्प्रियः पशुभिर्भुवदित्याह । पशुभिर्वैनं सम्प्रियं
करोति । पशूनामहिंसायै । द्विर्द्विलोकाय तनयाय य-
च्छेत्याह । आशिष्मेवैतामाशास्ते । वातः पुण्ड्रत्य-
न्वहार्यपचनं ॥ ४ ॥

सप्राणमेवैनमाधत्ते । स्वदितं तोकाय तनयाययितुं

पञ्चेत्याह । अन्नमेवास्मै स्वदयति । प्राचीमनुं पुदिशं
ग्रेहि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो ना-
नावीर्यवैवैनौ कुरुते । जर्जनो धेहि द्विपदे चतुष्पद-
इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । अर्कश्वरित्याहव-
नीयं । अर्कोवै देवानामन्त्रं ॥ ५ ॥

अन्नमेवावरुन्ये । तेन मे दीदृहीत्याह । समिन्ध-
एवैनौ । आनशे व्यानश्चिति चिह्निद्वयति । चयद्वैमे
खोकाः । एषैवैनं खोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । तत्त्वा न
कायें । वीक्षितमप्रतिष्ठितमाधीत । उद्गृत्यैवाधा-
याभिमन्यः । अवीक्षितमेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते ॥ वि-
राट च खराट च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वा-
द्विधित्याह । एतावाअग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवै-
नं समर्थयति । यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं ग-
च्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्टात् । ताभिरेवैनं पराभावयति ॥ ६ ॥

खोकोऽस्तजैनमाधत्तेऽन्वाहार्यपञ्चनं देवानामन्त्र-
मेनं प्रतिष्ठितमाधत्ते पञ्च च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

श्मीगर्भादृग्मिं मन्यते । एषा वाअग्नेयज्ञिया तनूः ।
तामेवास्मै जनयति । अदितिः पुच्छकामा । साध्येभ्यो

देवैभ्योऽवस्थौदुनमपचत् । तस्याऽच्छेषणमददुः । त-
त्वाश्नात् । सा रेतोऽधत् । तस्यै धाता चार्यमा चाजा-
येतां । सा द्वितीयमपचत् ॥ १ ॥

तस्याऽच्छेषणमददुः । तत्वाश्नात् । सा रेतोऽधत् ।
तस्यै मिचश्च वरुणश्चाजायेतां । सा तृतीयमपचत् ।
तस्याऽच्छेषणमददुः । तत्वाश्नात् । सा रेतोऽधत् । तस्या
अशश्च भगश्चाजायेतां । सा चतुर्थमपचत् ॥ २ ॥

तस्याऽच्छेषणमददुः । तत्वाश्नात् । सा रेतोऽधत् ।
तस्याइन्द्रश्च विवस्वाश्चाजायेतां । ब्रह्मौदुनं पचति ।
रेतस्व तदधाति । प्राश्रन्ति ब्राह्मणाऽदुनं । यदा-
ज्यमुच्छिष्यते । तेन समिधोभ्यज्यादधाति । उच्छेषणा-
दाच्चादितीरेतोऽधत् ॥ ३ ॥

उच्छेषणादेव तद्रेतोधते । अस्यि वास्तत् । यत्स-
मिधः । एतद्रेतः । यदाज्यं । यदाज्येन समिधोभ्यज्या-
दधाति । अस्येव तद्रेतसि दधाति । तिस्त्रिआदधाति
मिथुनत्वाय । इयतीर्भवन्ति । पृजापतिना यज्ञमुखेन
समिताः ॥ ४ ॥

इयतीर्भवन्ति । यज्ञपुरुषा समिताः । इयतीर्भवन्ति ।
एतावद्दै पुरुषे वीर्यं । वीर्यसमिताः । आर्द्धाभवन्ति ।

आद्रेभिव् हि रेतः सिद्धते । चिचियस्याश्रुत्यस्याद्धाति । चिचमेव भवति । घृतवतीभिरादधाति ॥५॥

एतद्वाश्रम्भः प्रियं धाम । यहूतं । प्रियेणैवैनं धामा समर्थयति । अथो तेजसा । गायत्रीभिर्ब्रह्मणस्याद्धाति । गायत्रेष्वद्वावै ब्राह्मणः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय । चिष्टुभीराजन्यस्य । चिष्टुपछन्दावै राजन्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय ॥६॥

जगतीभिवश्यस्य । जगतीछन्दावै वैश्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय । तत्र संवत्सरं गोपायेत् । संवत्सरं हि रेतो हितं वर्धते । यद्येन त्रिं संवत्सरे नोपनमेत् । समिधः पुनरादधात् । रेतेष्व तद्वितं वर्धमानमेति । न मांसमञ्चीयात् । न स्त्रियमुपेयात् ॥७॥

यन्मांसमञ्चीयात् । यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वीर्यः स्यात् । नैनंभिरूपनमेत् । शश्राधास्यमानो ब्रह्मौदनं पचति । आदित्यावाइतउत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् । ते वाइतेयन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु वादित्याः । यद्वाह्मणाः । तैरेव सन्त्वं गच्छति ॥८॥

नैनं प्रतिनुदन्ते । वृह्मवादिनो वदन्ति । कासः । अग्निः कार्यः । योऽस्मै पूजां पशून् प्रजनयतोति । शस्कृ-

स्ताऽ राचिमभिमिन्दीत । तस्मिन्दुपव्युषमरणीनिष्ठ-
पेत् । यथैषभाय वाशितान्याविष्कायति । तादगेव तत् ।
अपेदूष्मभस्माग्मिं मन्यति ॥ ६ ॥

सैव साग्रेः सन्ततिः । तं मन्यित्वा प्राच्छमुद्वरति ।
संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजनयति । आहितस्तस्या-
ग्निरित्याहुः । यः समिधोभ्याधायाग्निमाधत्तद्विति ।
ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैतमवृ-
ध्याधत्ते । यदि संवत्सरे नादध्यात् । इदश्यां पुरस्ता-
दादध्यात् । संवत्सरप्रतिमावै इदश्चराषयः ॥ संवत्स-
रमेवास्याहितमभवन्ति । यदि इदश्यां नादध्यात् ।
व्यहे पुरस्तादादध्यात् । आहिताश्वास्य भवन्ति
॥ १० ॥

द्वितीयमपचत्तुर्थमपचददितीरेतोऽधत्त समिता-
यूतवतीभिरादधाति राजन्यः स्वस्य छन्दसः प्रत्ययन-
ख्यायेयाइच्छति मन्यति राचयच्छत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पृजापतिः पृजाच्छत्तत । स रिरिचानोऽमन्यत ।
स तपेऽतप्यत । स आत्मन् वीर्यमपश्यत् । तद्वर्धत ।

तदस्मात्सैसोर्ध्वमसृज्यत । सा विराङ्गभवत् । तां देवा-
सुराश्चयृह्णन्त । सेऽब्रवीत्यजापतिः । मम वाश्वा ॥ १ ॥

देहाश्व युष्माकुमिति । सा ततः प्राच्युदक्रामत् ।
तत्पूजापतिः पर्यृह्णात् । अर्थर्वपितुं में गोपायेति ।
सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्पूजापतिः पर्यृह्णात् । नर्य
पूजां में गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्पूजा-
पतिः पर्यृह्णात् । शश्य पशुन्में गोपायेति ॥ २ ॥

सा चतुर्थमुदक्रामत् । तत्पूजापतिः पर्यृह्णात् ।
सप्तमं सुभां में गोपायेति । सा पञ्चममुदक्रामत् ।
तत्पूजापतिः पर्यृह्णात् । अहेबुम्भियमन्तं मे गोपा-
येति । अग्नी वाव सा तान् व्याक्रामत । तान् पूजापतिः
पर्यृह्णात् । अर्थो पञ्चिंमेव । पञ्चिर्वाश्वा ब्राह्मणे
प्रविष्टा ॥ ३ ॥

तामात्मनोऽधिनिर्मितो । यद्गिराधीयते । तस्मा-
देतावन्तोऽग्न्यआधीयन्ते । पाण्डु इद॑ सर्वं । पाण्डु-
नैव पाण्डु॑ सृणोति । अर्थर्वपितुं में गोपायेत्याह ।
अन्नमेवैतेन सृणोति । नर्य पूजां में गोपायेत्याह ।
पूजामेवैतेन सृणोति । शश्य पशुन्में गोपायेत्याह
॥ ४ ॥

पश्चूनेवैतेन सृणोति । सप्रथ सभां में गोपायेत्याह । सभामेवैतेनेन्द्रियः सृणोति । अहैबुद्धिय मन्त्रं मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन श्रियः सृणोति । यद्ब्रह्माहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सौऽस्याभीष्टः पूरीतः । यज्ञाईपत्यआज्यमधिश्रयन्ति सम्पन्नीर्याज्यन्ति । तेन सौऽस्याभीष्टः पूरीतः । यदाहवनीये जुह्वति ॥ ५ ॥

तेन सौऽस्याभीष्टः पूरीतः । यस्सभार्यां विजयन्ते । तेन सौऽस्याभीष्टः पूरीतः । यदावस्थेऽन्नं हरन्ति । तेन सौऽस्याभीष्टः पूरीतः । तथास्य सर्वे पूरीताश्रभीष्टाश्रभीयन्ते । पूर्वस्थमेष्यन्वेवमुपतिष्ठेतैकमेकं । यथा ब्रह्मणाय एहे वासिने परिदाय युहानेति । ताहगेव तत् । पुनरागत्योपतिष्ठते ॥ सा भागेयमेवैषां तत् । सा तत् ऊर्ध्वरोहत् । सा रोहिण्यभवत् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वं । रोहिण्यामिमादधीत । स्वर्वैनं योनौ प्रतिष्ठितमाधन्ते । कृध्रोत्येनेन ॥ ६ ॥

एषा पश्चून्मे गोपायेति प्रविष्टा पश्चून्मे गोपायेत्याह जुह्वति तिष्ठते सप्त च ॥ अनु० १० ॥

ब्रह्म सन्ध्यतं छत्तिकासूहन्ति द्वादशसु पूजापति-

र्वा चोदेवासुराघम्भः शिरद्दमे वै शमीगर्भात्युजापतिः
स रिरिचानः स तपः सञ्चात्मन्मीर्थं दशः ॥

ब्रह्म सन्ध्यत्तं तौ दिव्यावद्या शन्त्वाय प्राच्येषां यदु-
युपरि यत्सुद्यः सोश्वोवारेभूत्वा जगतीभिरशौतिः ॥
इति प्रथमोऽध्यायः ॥

इरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

उद्दन्यमानमस्याच्छेध्यं । अपपापानं यजमानस्य
इन्तु । शिवानः सन्तु पुदिशश्वतसः । शन्मो माता
पृथिवी तोकसाता । शन्मोदेवीरभिष्ठये । आपोभवन्तु
पीतये । शंयोरभिस्ववन्तु नः । वैश्वानरस्य रूपं । पृथि-
व्यां परिस्खसा । स्योनमाविशन्तु नः ॥ १ ॥

यदिदं दिवो यदुदः पृथिव्याः । सञ्चज्ञाने रोदसी
सम्बभूवतुः । जषान् कृष्णमवतु कृष्णमूषाः । इहोभयो-
र्यन्नियमागमिष्ठाः । ऊतीः कुर्वा णो यत् पृथिवीमच्चरः ।
गुहाकारमाखरूपं प्रतीत्य । तत्ते न्यक्तमिह सुभरन्लः ।
शतं जीवेम शरदः सवीराः । ऊर्जं पृथिव्यारसमाभ-
रन्तः । शतं जीवेम शरदः पुरुचोः ॥ २ ॥

त्रिभीमिरनुवित्तं गुहासु । श्रोतं त उर्वा बधिराभ-
वामः । पुजापतिस्तृष्टानां पुजानां । स्तुषोपैत्यै सुवितम्नो
अस्तु । उपप्रभिन्नमिष्मूर्जं पुजाभ्यः । सूदं गृहेभ्योरस-
माभरामि । यस्य रूपं विष्वदिमामविन्दत् । गुहाप्र-
विष्टाऽ सरिरस्य मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तः ।
अछं बट्कारमस्यां विधेम ॥ ३ ॥

यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्ये । उर्वीमपश्यज्जगतः प्र-
तिष्ठां । तत्पुष्करस्यायथतनाङ्गि जातं । पर्णं पृथिव्याः प्रष्ठ-
नः इरामि । याभिरहैङ्गज्जगतः प्रतिष्ठां । उर्वीमि-
मां विश्वजनस्य भर्चीं । तानः शिवाः शक्तराः सन्तु सर्वाः ।
अग्नेरेतश्चन्द्रः हिरण्यं । अङ्गः समूतममृतं पुजासु ।
तत्सभरनुत्तरतोनिधाय ॥ ४ ॥

अतिपुयच्छन्दुरितिनरेयं । अश्वोरूपं कृत्वा यदे-
श्वत्येऽतिष्ठः । संबत्सरं देवेभ्योनिलाय । तत्ते व्यक्तमिह
सभरन्तः । शतं जीवेम शूरदः सवीराः । ऊर्जः पृथिव्या
अध्युत्थितोऽसि । वनस्पते शतवलशो विरोह । त्वया वय-
मिष्मूर्जं मदन्तः । रायस्योषेण समिषा मदेम । गाय-
चिया ह्रियमाणस्य यत्ते ॥ ५ ॥

पर्णमपतत्तुतीयस्यै द्विवाधि । सौऽयं पर्णः सौमप-

खोद्धि जातः । ततो हरामि सोमपीथस्यावरुद्धै । देवानां
ब्रह्मवादं वदतां यत् । उपाश्रुणोः सुश्रवावै श्रुतोऽसि ।
ततो मामाविश्तु ब्रह्मवर्चसं । तत्समरःस्तदवरुन्धीय
साक्षात् । यथा ते सृष्टस्याग्रेः । हेतिमश्मयत्युजाप-
तिः । तामिमामप्रदाहाय ॥ ६ ॥

श्रमीः शान्यै हराम्यहं । यत्ते सृष्टस्य यतः । विक-
क्षतं भा आच्छातवेदः । तया भासा समितः । उ-
रुन्धोलोकमनुप्रभाहि । यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्द-
ज्ञातवेदः । मरुतोऽङ्गिस्तमयित्वा । एतत्ते तदश्नेः स-
मरामि । सात्मा अग्ने संहृदयो भवेह । चिचियाद-
श्वत्यात्समृतावहत्यः ॥ ७ ॥

शरीरमभिसःस्तृतास्य । पुजापतिना यज्ञमुखेन
समिताः । तिस्त्रिवद्विर्मिथुनाः प्रजात्यै । अश्वत्याङ्ग-
व्यवाहाद्धि जातां । अग्नेस्तनूं यज्ञियाः समरामि । शा-
न्तयोनिः श्रमीगर्भं । अग्नये प्रजनयितवे । यो अश्वत्यः
श्रमीगर्भः । आहुरोऽत्वेसचा । तन्ते हरामि ब्रह्मणा
॥ ८ ॥

यज्ञियैः केतुभिः सह । यन्त्वा समरं जातवेदः ।
यथा शरीरं भूतेषु व्यक्तां । स समृतः सीदशिवः पुजाभ्यः ।

उरुन्नोखोकमनुनेषि विदान् । प्रवेधसे कवये मेधाय ।
वचो वन्दारुद्धभाय दृष्णे । यतोभयमभयं तद्रो अस्तु ।
अवदेवान् यज्ञेषेद्यान् । समिधामिं दुवस्यत ॥ ८ ॥

घृतैर्बोधयतातिथिं । आस्मिन् हव्याजहोतन । उप-
त्वामे हविष्मतीः । घृताचीर्यनु हर्यत । जुषस्वं समिधा-
मम । तन्त्वा समिद्धिरग्निरः । घृतेन वर्धयामसि । बृह-
च्छोचायविश्व । समिध्यमानः प्रथमोनु धर्मः । सम-
क्तुभिरज्यते विश्ववारः ॥ १० ॥

शेचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः । सुयज्ञो अग्निर्यज-
याय देवान् । घृतप्रतीको घृतयौनिरग्निः । घृतैः समि-
द्धो घृतमस्यान्वं । घृतपृष्ठस्वा सरितो वहन्ति । घृतं
पिवन्तसुयजा यक्षि देवान् । आयुर्दा अग्ने हविषो जु-
षाणः । घृतप्रतीको घृतयौनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु-
चारुगच्छं । पितेव पुचमभिरक्षतादिम ॥ ११ ॥

त्वामग्ने समिधानं यविष्ट । देवादृतं चक्रिरे हव्य-
वाहं । उरुज्जयसं घृतयौनिमाहुतं । त्वेषच्चक्षुर्दधिर
चोदयन्वति । त्वामग्ने पुदिवच्चाहुतं घृतेन । सुक्लायवः
सुषमिधा समीधिरे । स वावधानचोषधीभिरुक्षितः
उरुज्जयासि पार्थिवावितिष्ठसे । घृतप्रतीकच्च कृ-

तस्य धूरुषदं । अग्निं मिचं न समिधानकर्त्त्वाते ॥ १२ ॥

इन्धानो अक्रोविद्येषु दीप्तैः । शुक्रवर्णामुदुनो
यश स ते धियं । पूजा अग्ने संवासय । आशाक्ष पशुभिः
सह । राष्ट्राख्यसाचाधेहि । यान्यासंत्सवितुः सवे ।
मही विश्पली सदने कृतस्य । अर्धाच्चीरातं धूरणेरयी-
खां । अन्तवली जन्यं जातवेदसं । अध्वराणां जनयथः
पुरोगां ॥ १३ ॥

आरोहतं दुश्तशक्तरीर्मम् । कृतेनाग्नायुषह
वर्चसा सह । ज्योग्जीवन्तउत्तरामुत्तराऽ समां । दश-
महं पूर्णमासं यज्ञं यथा यजै । कृत्वियवतीस्यो अग्नि-
रेतसौ । गर्भं दधाथान्ते वामहं ददे । तत्सत्यं यद्वीरं
बिभृथः । वीरं जनयिष्यथः । ते मत्युतः प्रजनिष्येथे ।
ते मा प्रजाते प्रजनिष्यथः ॥ १४ ॥

पूजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके । अन्ततात्स-
त्यमुपैमि । मानुषाहैव्यमुपैमि । दैवी वाचं यच्छामि ।
शत्कौरभिन्न्यानः । उभौ लोकौ सनेमहं । उभयो-
लोकयोक्त्वा । अतिमृत्युं तराम्यहं । जातवेदाभु-
वनस्य रेतः । इह सिच्च तपसो यज्ञनिष्ठते ॥ १५ ॥

अग्निमश्वत्यादधिष्ठव्याहं । शमीर्भाज्जनयन् यो

भयोऽभूः । अर्थं ते योनिर्ष्वत्विदः । यतो जातो अरा-
च्याः । तं जानन्मश्चारोऽह । अर्था नो वर्धया रुयिं ।
अपेत्वीतविच्चसर्पतातः । येऽत्र स्य पुराणा ये च नूत-
नाः । अदादिदं यमोवसानं पृथिव्याः । अक्षिमं
पितरौ लोकमस्तै ॥ १६ ॥

अप्नेभस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । सञ्ज्ञानमसि कामध-
रणं । मर्यि ते कामधरणं भूयात् । संवः सृजामि ह-
दयानि । सर्वस्तु भूयात् अस्तु वः । सर्वस्तुष्टः पुणो
अस्तु वः । संयावः प्रियास्तुनुवः । सम्प्रियाहदयानि
वः । आत्मा वै अस्तु सम्प्रियः । सम्प्रियास्तुनुवो
मम ॥ १७ ॥

कल्यैतां द्यावापृथिवी । कल्यन्तामाप्त्रोवधीः ।
कल्यन्तामग्रयः पृथक् । मम ज्येष्ठाय सब्रताः । येऽग्रयः
समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासनिकावृत्त
अभिकल्यमानाः । इन्द्रभिव देवाश्वभिसंविशन्तु ।
दिवस्त्रिवीर्येण । पृथिव्यै महिषा ॥ १८ ॥

अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वपशुमादधे । अजीजनन-
कृतं मत्यासः । असेमाणं तरखिं वोदुजमं । दश स-
सारो अगुवः समीचीः । पुमारसञ्जातमभिसरभ-

न्तां। पृजापतेस्वा पृणेनाभिग्राण्यमि। पूष्णः पोषेण
मङ्गं। दीर्घायुत्वाय शतशरदाय। शतश शरद्धाशायुषे
वर्चसे ॥ १६ ॥

जीवात्मै पुण्याय। अहं तदस्मि मदसि त्वमेतत्।
ममासि योनिस्तव योनिरस्मि। ममैव सम्बहव्या-
न्यग्रे। पुचः पित्रे लोकक्षम्यातवेदः। पृणे त्वामृतमा-
दधामि। अन्नादमन्नाद्याय। गोप्तारं गुर्यै। सुगा-
ईपत्योविदहन्वरातीः। उषस्त्रियसी श्रेयसीर्दधत्
॥ २० ॥

अग्ने सप्तलाऽपवाधमानः। राथस्योषमिष्टमूर्ज-
मस्मासु धेहि। इमाऽ मामुपतिष्ठन्तु रायः। आभिः
पृजाभिरिह संवसेय। इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी।
मध्ये वसेऽर्द्दिदिहि जातवेदः। श्रोजसे बलाय त्वोद्यच्छे।
हृषणे शुभायायुषे वर्चसे। सप्तलतूरसिद्धतूः। यस्ते
देवेषु महिमा सुवर्गः ॥ २१ ॥

यस्तंश्रात्मा पशुषु प्रविष्टः। पुष्टिर्याते मनुष्येषु पृथो।
तया नो अग्ने जुषमाणुरहि। दिवः पृथिव्याः पर्य-
न्तरिक्षात्। वातात्पशुभ्योऽध्योषधीभ्यः। यच्च यच्च
जातवेदः सम्भूव। ततोनोऽग्ने जुषमाणुरहि। ग्राची-

मनु पुदिशं प्रेहि विद्वान् । अमेरंगे पुरोऽग्निर्भवह् ।
विश्वाश्राशादीद्यानो विभाहि ॥ २२ ॥

जज्जनोधेहि द्विपदे चतुष्पदे । अन्वग्निरुषसामग्र-
मस्थत् । अन्वहानि प्रथमोजातवेदाः । अनुसूर्यस्य
पुरुचाच रस्मीन् । अनुचावापृथिवी आततान् । विक्र-
मस्व महा असि । वेदिषन्मानुषेभ्यः । चिषु लोकेषु
जागृहि । यदिदं द्विवोयदुदः पृथिव्याः । संविदाने
रोदसी सम्बभूवतुः ॥ २३ ॥

तयोः पुष्टे सीदतु जातवेदाः । शम्भूः पुजाभ्यस्तनुवे
स्थीनः । पाणं त्वामृतश्चादधामि । अन्नादमन्नाद्याय ।
गोत्तारं गुर्यै । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्यो-
तिरजसं । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनामे
ब्रह्मणा । आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे ॥ २४ ॥

नर्यं पुजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां
जनिष्ठमाणाच्च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठितां । अथर्वं पितुं
में गोपाय । रसमन्नमिहायषे । अद्व्यायोऽशौततनो ।
अविष्वः पितुं क्षणु । शश्स्यं पश्चन्मे गोपाय । द्विपादे
ये चतुष्पदः ॥ २५ ॥

अष्टाशफाश्च यद्वहामे । ये चैकशफाश्राशुगाः ।

सप्रथं सभां मे गोपाय । येच् सभ्याः सभासदः । तानि-
न्द्रियावतः कुरु । सर्वमायुरुपासतां । अहे बुधिय मन्तं
मे गोपाय । यम्बव्यस्तयिविदाविदुः । कृच्चः सामानि-
यजूर्ध्वि । सा हि श्रीरम्भता सतां ॥ २६ ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य
मध्ये । मर्मज्यमाना महते सौभगाय । महां धूष्व यज-
मनाय कामान् । इहैव सन्तच सतो वोश्चग्रयः । प्राणेन
वाचा मनसा बिभम्मि तिरोमासन्तमायुर्माप्रहासीत् ।
ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठे । पञ्चधार्मीन्द्यक्रामत् ।
विराटसुष्टा पूजापतेः । जर्ध्वरोहद्रोहिणी ॥ योनिर्ग्रेः
प्रतिष्ठितिः ॥ २७ ॥

विशन्तु नः पुरुचीर्विधेम निधापयत्तेऽप्रदाहाय वृह-
त्यो ब्रह्मणा दुवस्यत विश्वारदमर्मज्ञते पुरोगां प्रज-
नयिष्यथो जनिष्यतेऽस्मै मम महिमा वर्चसे दधत्सुवर्गा
भाहि सम्भूवतुरायुर्व्यानशे चतुर्घदः सतां पूजापते-
र्वे च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

नवैतान्यहानि भवन्ति । नव वै सुवर्गलोकाः । यदे-
तान्यहान्युपयन्ति । नवस्वेव तत्सुवगषु लोकेषु सच्चिणः

प्रतितिष्ठनोयन्ति । अभिष्टेमाः परः सामानः कार्या-
इत्याहुः । अभिष्टेमसमितः सुवर्गे लोक इति । द्वा-
दशभिष्टेमस्य स्तोचाणि । द्वादशमासाः संवत्सरः । तत-
न्नसूर्यं । उक्ष्याएव सप्तदशाः परः सामानः कार्याः ॥ १ ॥

पश्वोवाऽक्ष्यानि । पशुनामवरुद्धै । विश्वजिदभि-
जितावभिष्टेमौ । उक्ष्याः सप्तदशाः परः सामानः ।
ते सङ्कुताविराजमभिसम्पद्यन्ते । हे चर्चावतिरि-
च्येते । एकया गौरतिरिक्तः । एकयायुरुनः । सुवर्गैव
लोकोज्योतिः । जग्निराद ॥ २ ॥

सुवर्गमेव तेन लोकमभिजयन्ति । यत्परः राघन-
रं । तत्प्रथमेऽहन् कार्यं । बृहद्वितीये । वैरूपं तृतीये ।
वैराजं चतुर्थे । शक्वरं पञ्चमे । रैवतः षष्ठे । तदु पृष्ठेभ्यो
नयन्ति । सन्ततयते ग्रहागृह्णन्ते ॥ ३ ॥

अतिग्राह्णाः परः सामसु । इमानेवैते लोकान्तसन्त-
वन्ति । मिथुनाश्ते ग्रहागृह्णन्ते । अतिग्राह्णाः परः
सामसु । मिथुनमेव तैर्यज्मानाश्रवरुन्धते । बृहत्पृष्ठं
भवति । बृहद्वै सुवर्गे लोकः । बृहतैव सुवर्गं लोकं
यन्ति । चयस्त्रिंशि नाम साम । माध्यन्दिने पवमाने
भवति ॥ ४ ॥

व्यस्तिःशहै देवताः । देवताश्वावरुन्धते । ये वा-
इतः पराच्च संवत्सरमुपयन्ति । न हैनले स्वस्ति सम-
श्ववते । अथ येऽमुतोऽर्वाच्चमुपयन्ति । ते हैन स्वस्ति स-
मश्ववते । एतदा अमुतोऽर्वाच्चमुपयन्ति । यदेवं । यो ह खलु
वाव पूजापतिः । स उ वेवेन्द्रः । तदु देवेभ्योनवन्ति ॥५॥
कार्याविराङ्गद्यन्ते पवमाने भवतीन्द्रेकच्च ॥
अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

सन्ततिर्वाशते ग्रहाः । यत्परः सामानः । विषूचीं
दिवा कीर्त्यं । यथा शालायै पक्षसी । श्वरं संवत्सरस्य
पक्षसी । यदेतेन गृह्णेतेन् । विषूची संवत्सरस्य पक्ष-
सी व्यवस्थसेयातां । आर्तिमार्छेयुः । यदेते गृह्णन्ते ।
यथा शालायै पक्षसी मध्यमं वशमभिसमायच्छति ॥१॥

श्वरं संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तन्वन्ति ।
नार्तिमार्छन्ति । एकविंशमहर्भवति । शुक्राग्राग्रहा-
गृह्णन्ते । ग्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय । सौर्येऽतदहः पशुरा-
खभते । सौर्योऽतिग्राह्योगृह्णते । अहरेव रूपेण सम-
र्धयन्ति । अथोऽग्रहश्वैष बलिश्चिंयते । सूमैतदहर-
तिग्राह्यागृह्णन्ते ॥ २ ॥

सप्त वै श्रीर्षस्थाः प्राणाः । आसावादित्यः शिरः पु-
जानां । श्रीर्षन् वै पूजानां प्राणान् देधाति । तस्मात्सप्त-
श्रीर्षन् प्राणाः । इन्द्रो वृचं हृत्वा । असुरान् पराभा-
व्य । सद्गमांखोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकोनाभिजि-
तश्चासीत् । तं विश्वकर्मा भूत्वाभ्यजयत् । यदैश्वकर्म-
णो गृह्णते ॥ ३ ॥

सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै । प्रवास्तेऽस्माखोकाच्च-
वन्ते । ये वैश्वकर्मणं गृह्णते । आदित्यश्चो गृह्णते । इयं
वाआदितिः । आस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । आन्योऽन्योगृ-
ह्णते । विश्वान्येवान्ये न कर्माणि कुर्वाणायन्ति । आ-
स्यामन्ये न प्रतितिष्ठन्ति । तावापरार्धात्संवत्सरस्या-
न्योन्यो गृह्णते ॥ तावुभौ सह महावते गृह्णते । यज्ञस्यै-
वान्तं गत्वा । उभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठन्ति । आक्ष-
मुक्तयं भवति । आनादस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

समायच्छत्यतिग्राह्यागृह्णते गृह्णते संवत्सरस्या-
न्योन्यो गृह्णते पञ्चच ॥ अनु ०३ ॥

चतुर्थाऽनुवाकः ।

एकविश्शेष भवति । एतेन वै देवाएकविश्शेन ।
आदित्यमितउत्तमं सुवर्गं लोकमारोहयन् । स वा-

एष इति कविश्शः । तस्य दशावस्तादहानि । दश परस्तात् । स वाएष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विराजि हि वाएष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेभौ लोकौ यन् । सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपन्नेति ॥१॥

देवावाच्चादित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । पराचोऽतिपादादबिभयुः । तच्छन्दोभिरहृङ्गृन्धृत्यै । देवावाच्चादित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । अवाचोऽवपादादबिभयुः । तं पञ्चभीरुश्मिभिरुदवयन् । तस्मादेकविशेषेऽहन् पञ्चदिवाकीर्त्यानि क्रियन्ते । रश्मयोर्वै दिवाकीर्त्यानि । ये गायत्रे । ते गायत्रीषूतरयोः पवमानयोः ॥२॥

महादिवाकीर्त्यं होतुः पृष्ठं । विकर्णं ब्रह्मसाम । भासोऽग्निष्ठोमः । अथैतानि पराणि । परैर्वै देवाच्चादित्यं सुवर्गं लोकमपारयन् । यदपारयन् । पत्पराणां परत्वं । पारयन्त्येनं पराणि । य एवं वेद । अथैतानि स्पराणि । स्परैर्वै देवाच्चादित्यं सुवर्गं लोकमस्पारयन् । यदस्पारयन् । तत्स्पराणां स्परत्वं । स्पारयन्त्येनं स्पराणि । य एवं वेद ॥३॥

श्चति पवमानयोः स्पराणि पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठां वास्ते गच्छन्ति । येषां संवत्सरेऽनामे-
ऽय । एकादशिन्याप्यते । वैष्णवं वामनमालभन्ते । यज्ञोः
वै विष्णुः । यज्ञमेवालभन्ते प्रतिष्ठित्यै । ऐन्द्राग्रमाल-
भन्ते । इन्द्राग्री वै देवानामयातयामानौ । ये एव देव-
ते अयातयामी । ते एवालभन्ते ॥ १ ॥

वैश्वदेवमालभन्ते । देवताश्वावरुन्धते । द्यावापु-
थिव्यां धेनुमालभन्ते । द्यावापुथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति ।
वायवं वत्समालभन्ते । वायुरेवैभ्यो यथायतनाहेवता-
श्वरुन्धे । आदित्यामविं वशमालभन्ते । इयं वाअ-
दितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैचावरुणीमाल-
भन्ते ॥ २ ॥

मिचेणैव यज्ञस्य स्तिष्ठश्चमयन्ति । वरुणेन दुरिष्टं ।
प्राजापत्यं तूपुरं महाव्रतआलभन्ते । प्राजापत्योऽति-
ग्राह्योऽयज्ञते । अहरेव रूपेण समर्धयन्ति । अथो अह-
रैष बलिहीयते । आग्रेयमालभन्ते प्रतिप्रज्ञात्यै ।
अजपेत्वान्वास्ते पूर्वैर्मासैरवरुन्धते । यदेते गव्याः प-
श्वश्चालभन्ते । उभयेषां पशुनामवरुद्धै ॥ यदतिरि-
क्तामेकादशिनोमालभेरन् । अग्नियं भातृव्यमभ्यतिरि-

चेत् । यद्दौ द्वौ पशु समस्येयुः । कनोय आयुः कुर्वी-
रन् । यदेते ब्राह्मणवन्तः पशव आलभ्यन्ते । नाग्निं
आतृव्यमध्यतिरिच्यते । न कनोय आयुः कुर्वते ॥ ३ ॥
ते एवालभन्ते मैचावरुणीमालभन्तेऽवरुद्धै सप्तच ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पुजापतिः पुजाः सूष्ट्वा वृत्तोऽशयत् । तं देवाभूतानाऽ-
रसं तेजः समृद्ध्य । तेनैनमभिषज्यन् । महानवतर्ती-
ति । तन्महावृतस्य महाव्रतत्वं । महद्वृतमिति । तन्म-
हावृतस्य महाव्रतत्वं । महतोवृतमिति । तन्महावृतस्य
महाव्रतत्वं । पञ्चविंशस्तोर्मो भवति ॥ १ ॥

चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः । यदाएतस्मिन्तसंब-
त्सरेऽधिप्राजायत । तदन्वं पञ्चविंशस्तमभवत् । मध्यतः
क्रियते । मध्यतो ह्यन्नमश्चितं धिनोति । अथो मध्यत-
एव पुजानामूर्धीयते । अथ यदाइदमन्तः क्रियते ।
तस्मादुदृन्ते पुजाः समेधन्ते । अन्तः क्रियते पुजनान-
यैव । चिद्वच्छरो भवति ॥ २ ॥

चेद्याविहितं हि शिरः । लोमद्वीरस्थि । परा
चालुवन्ति । तस्मात्तत्सद्वगेव । न मेद्युतोऽनुमेद्यति । न

कृश्यतोऽनु कृश्यति । पञ्चदशेऽन्यः पक्षोभवति । सप्त-
दशेऽन्यः । तस्मादयाऽस्यन्यतरमर्थमभिपर्यावर्तन्ते ।
अन्यतरतोऽहि तज्जरीयः क्रियते ॥ ३ ॥

पञ्चविंशत्रात्मा भवति । तस्मान्मध्यतः पश्वेव-
रिष्ठाः । एकविंश्शं पुच्छं । द्विपदासु स्तुवन्ति प्रतिष्ठित्यै ।
सर्वेण सह स्तुवन्ति । सर्वेण छात्मनात्मनी । सहो-
त्यतन्ति । एकैकामुच्छिंशन्ति । आत्मन् छङ्गानि ब-
द्धानि । न वाशतेन सर्वः पुरुषः ॥ ४ ॥

यदितइतेषामानि द्रुतोनखान् । परिमाहः क्रि-
यन्ते । तान्येव ते न प्रत्युप्यन्ते । औदुम्बरसत्त्वयो भवति ।
जग्वा अन्नमुदुम्बरः । ऊर्जसेवानाद्यस्यावरुद्धै । यस्य
तत्त्वसद्यमनभिजितः स्यात् । स देवानाऽसाम्यक्षे ।
तत्त्वसद्यमभिजयानीति तत्त्वमारुह्योङ्गायेत् । तत्त्वस-
द्यमेवाभिजयति ॥ ५ ॥

यस्य तत्त्वसद्यमभिजितः स्यात् । स देवानाऽसा-
म्यक्षे । तत्त्वसद्यं मा पराजेषीति तत्त्वमारुह्योङ्गायेत् ।
न तत्त्वसद्यं पराजयते । लेञ्जे शस्ति । महोवै लेञ्जः ।
महसेवानाद्यस्यावरुद्धै । देवासुराः संयत्ताआसन् ।
तआदित्ये व्यायच्छन् । तं देवाः समजयन् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणश्च शूद्रश्च चर्मकर्ते व्यायच्छेते । दैव्योवै वर्णेण
ब्राह्मणः । असुर्यः शूद्रः । इमै रात्सुरिमे सुभतम-
क्रन्नित्यन्यतरो ब्रूयात् । इमउद्वासीकारिणैऽमे दुर्भू-
तमक्रन्नित्यन्यतरः । यदेवैषाऽसुकृतं या राष्ट्रिः । तदन्य-
तरोऽभिश्रोणाति । यदेवैषां दुष्कृतं या राष्ट्रिः । तदन्य-
तरोऽपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्जयति ॥ असुमेवादित्यं धा-
तुव्यस्य संविन्दन्ते ॥ ७ ॥

भवति भवति क्रियते पुरुषो जयत्यजयज्ञयत्येकञ्च ॥
अनु० ६ ॥

उद्भन्यमानं नवैतानि सन्ततिरेकविश्शश्शेऽप्र-
तिष्ठां पूजापतिर्वत्तः षट् ॥

उद्भन्यमानः श्शाच्चिष्केशोऽमे सपल्लानतिगुद्धावै-
श्वदेवमालभन्ते पञ्चाशत् ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

इरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके द्वतीयांश्चाये

प्रथमोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ताश्चासन् । ते देवाविजयमुपयन्तः । अग्नीषोमयोस्तेजस्विनीस्तनूः सन्धादधत । इदमुनोभविष्यति । यदि नोजेष्यन्तीति । तेनाग्नीषोमावप्राक्रामतां । ते देवाविजित्य । अग्नीषोमावन्वच्छन् । तेऽग्निमन्वविद्वन्तुषूत्सन्न । तस्य विभक्तीभिस्तेजस्विनीस्तनूरवाहन्यत ॥ १ ॥

ते सोममन्वविन्दन् । तमग्नन् । तस्य यथाभिज्ञायं तनूर्ब्यृहत् । ते ग्रहाअभवन् । तद्ग्रहाणां ग्रहत्वं । यस्यैवं विदुषोग्रहागृह्णन्ते । तस्य त्वेव गृह्णीताः । नानाग्नेयं पुनराधिये कुर्यात् । यदनाग्नेयं पुनराधिये कुर्यात् । वृद्धमेव तत् ॥ २ ॥

अनाग्नेयं वाश्तत्क्रियते । यत्समिधस्तनूनपातमिडोबर्हिर्यजति । उभावाग्नेयावाज्यभागौ स्यातां । अनाज्यभागौ भवत्इत्याहुः । यदुभावाग्नेयावन्वच्छाविति । अग्नये पवमानायोज्जरः स्यात् । यत्पवमानाय ।

तेनाज्यभागः । तेन सौम्यः । वृधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य
पुरोनुवाक्या भवति ॥ ३ ॥

यथा सुसम्बोधयति । ताहगेव तत् । अग्निच्यक्ताः
पल्लीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाग्नेयं सब्दं भवति । ए-
कधा तेजस्विनीं देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा पू-
दहडति । नेति ब्रूयात् । पूजनं वाअग्निः । पूजनम-
मेवापैतीति । कृतयजुः समृतसमारहित्याहुः ॥ ४ ॥

न समृत्याः सम्भाराः । न यजुः कार्यमिति । अथो
खलु । समृत्याएव सम्भाराः । कार्यं यजुः । पुनराधे-
यस्य समृद्धैः । तेनोपाश्शु प्रचरति । एष्वद्व वाएषः ।
अत्युनराधेयः । यद्योपाश्शु नष्टमिष्टति ॥ ५ ॥

लाहगेव तत् । उच्चैः स्विष्टुतमुत्सुक्तिः । यथा नष्टं
वित्या प्राहायमिति । ताहगेव तत् । एकधा तेजस्विनीं
देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा पूदहडति । तत्तथा
नोपैति । पूयाजानूयाजेष्व विभक्तीः कुर्यात् । यथा
पूर्वमाज्यभागौ स्यातां । एवं पल्लीसंयाजाः ॥ तदै-
श्वानुरवेत्युजननवत्तरमुपैतीति । तदाहुः । वृद्धं वाए-
तत् । अनाग्नेयं वाएतत्क्रियतडति । नेति ब्रूयात् ।
अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निसुत्तमं पल्ली-

संयाजानां । तेनाग्रेयं । तेन समुद्भुति क्रियतइति ॥ ६ ॥

अरुन्धतैव तद्वति समृतसम्भार इत्याहुरिच्छति
पलीसंयाजानव च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

देवावै यशादश्च यज्ञानाहरन् । योऽग्निष्ठोमं । य-
उक्थ्यं । योऽतिराचं । ते सुहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् ।
ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यजाइति । ते
ज्ञुवन् । आजिमस्य धावामेति ॥ १ ॥

तस्मिन्नाजिमधावन् । तं हृस्यतिरुद्दजयत् । तेना-
यजत् । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽब्रवीत् । मामनेन
याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽग्ने देवतानां पर्येत् ।
अगच्छत्वाराज्यं । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्याय ॥ २ ॥

यस्य विद्वान् वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यं ।
अग्रं समानानां पर्येति । तिष्ठनेऽस्मै ज्यैष्याय । स वारेष
ब्राह्मणस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञः । तं वा एतं वाजपेय-
इत्याहुः । वाजाप्योवारेषः । वाजः ह्येतेन देवाणेस्न ।
सोमोवै वाजपेयः । योवै सोमं वाजपेयं वेद ॥ ३ ॥

वाज्येवैनं पीत्वा भवति । आस्य वाजी जायते । अन्तं

व वाजुपेयः । य एवं वेदं । अत्यन्तं । आस्यान्नादोजान्ते । ब्रह्मा वै वाजुपेयः । य एवं वेदं । अत्ति ब्रह्मणान्तं । आस्य ब्रह्मा जायते ॥ ४ ॥

वाग्वै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेदं । करोति वाचावीर्यं । ऐनं वाचा गच्छति । अपिवतों वाचं वदति । पुजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वादिशत् । स आत्मन्वाजपेयमधत्त । तन्देवाश्रबुवन् । एष वाव यज्ञः । यद्वाजपेयः ॥ ५ ॥

अथेव नोऽचास्त्विति । तेभ्येतानुजितीः प्रायच्छत् । तावाश्ताउजितयोव्याख्यायन्ते । यज्ञस्य सर्वत्वाय । देवतानामनिर्भागाय । देवावै ब्रह्मणश्चान्नस्य च शमलमपाघ्न । यद्वाह्णः शमलमासीत् । सा गाथा नाराशश्चस्यभवत् । यदन्नस्य । सा सुरा ॥ ६ ॥

तस्माज्ञायतश्च मत्तस्य च न प्रतिष्ठाह्य । यत्प्रतिष्ठालीयात् । शमलं प्रतिष्ठालीयात् । सर्वावाश्तस्य वाचोऽवरुद्धाः । योवाजपेययाजी । या पृथिव्यां यामौ या रथन्तरे । यान्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये । या दिवि यादित्ये या द्वित्ति । यासु यौषधीषु या वनस्पतिषु । तस्माद्वाजपेययाज्यात्मिजीनः ॥ सर्वाह्णस्य वाचोऽवरुद्धाः ॥ ७ ॥

धावामेति ज्यैष्याय वेदं ब्रह्मा जायते वाऽपेयः
सुरात्मिंजीनेकच्च ॥ अनु० २ ॥

द्वितियोऽनुवाकः ।

देवावै यदृन्यैर्गैर्यज्ञस्य नावारुन्धत । तदृतिगृह्णै-
रतिगृह्णावारुन्धत । तदृतिगृह्णाणामतिग्राह्णत्वं । य-
दृतिगृह्णागृह्णन्ते । यदेवान्यैर्गैर्यज्ञस्य नावरुन्धे ।
तदेव तैरतिगृह्णावरुन्धे । पञ्च गृह्णन्ते । पांक्तो यज्ञः ।
यावानेव यज्ञः । तमाप्नावरुन्धे ॥ १ ॥

सर्वरेत्त्राभवन्ति । एकधैव यजमानद्वन्द्वयं दध-
ति । सप्तदश प्राजापत्याग्रहागृह्णन्ते । सप्तदशः पूजा-
पतिः । पूजापतेरास्यै । एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यज-
माने वीर्यं दधाति । सोमगृहांश्च सुरागृहांश्च गृ-
ह्णाति । एतद्वै देवानां परममन्त्रं । यत्सोमः ॥ २ ॥

एतत्पनुष्याणां । यत्सुरा । परमेणैवास्माच्चनाद्य-
नावरमन्नाद्यमवरुन्धे । सोमगृहान् गृह्णाति । ब्रह्मणो
वाएतत्तेजः । यत्सोमः । ब्रह्मणेव तेजसा तेजोयज-
माने दधाति । सुरागृहान् गृह्णाति । अन्नस्य वास्त-
च्छमलं । यत्सुरा ॥ ३ ॥

अन्नस्यैव शमलेन् शमलं यजमानादपइन्ति । सो-

मुग्रहाऽश्च सुराग्रहाऽश्च यद्धाति । पुमान् वै सोमः ।
स्त्री सुरा । तन्मिथुनं । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति पु-
जननाय । आत्मानंमेव सोमग्रहैः सृष्णोति । जायाऽ
सुराग्रहैः । तस्माद्वाजपेययाऽथमुष्मिंस्त्रोके स्त्रियः स-
मवति । वाजपेयाभिजितः ह्यस्य ॥ ४ ॥

पूर्वे सोमग्रहागृह्णन्ते । अपरे सुराग्रहाः । पुरो-
क्षः सोमग्रहान्त्सादयति । पश्चादक्षः सुराग्रहान् । पा-
पवस्य सस्यविधृत्यै । एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नः
सुरा । सोमग्रहाऽश्च सुराग्रहाऽश्च व्यतिषजति । अ-
न्नाद्यैनैवैनं व्यतिषजति ॥ ५ ॥

सम्पृचस्थं समा भद्रेण पृड़क्तेत्याह । अन्नं वै भद्रं ।
अन्नाद्यैनैवैनः सः स्तृजति । अन्नस्य वाशतच्छमलं । य-
त्सुरा । पाप्मेव खलु वै शमलं । पाप्मना वाशेनमेतच्छ-
मलेन व्यतिषजति । यत्सोमग्रहाऽश्च सुराग्रहाऽश्च
व्यतिषजति । विपृचस्थविमा पाप्मनापृड़क्तेत्याह
पाप्मनैवैनः शमलेन व्यावर्त्तयति ॥ ६ ॥

तस्माद्वाजपेययाजी पूतोमेघ्यो दक्षिणः । ग्राड़द्वति
सोमग्रहैः । अमुमेव तैलोकमभिजयति । पृथग्सुरा-
ग्रहैः । इममेव तैलोकमभिजयति । ग्रतिष्ठन्ति सोम-

गृहैः । यावदेव सत्यं । तेन सूयते । वाऽस्तद्गः । सुरा-
ग्रुहान् हरन्ति । अन्तेनैव विशशस्त्वज्ञति ॥ द्वि-
रथपाचं मधोः पूर्णं ददाति । मध्योसानीति । एकधा
ब्रह्मण्डपरहरति । एकधैव यजमानाश्चायुक्तेजोदधाति
॥ ७ ॥

आप्तावरुन्धे सोमः शमलं यत्सुराङ्गस्यैनं व्यतिष-
जति व्यावर्तयति स्तजति चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । नामिष्टोमोनोकथ्यः । न धौ-
डशी नातिराचः । अथ कस्मादाजपेये सब्दे यज्ञकृतवो-
दवरुद्धन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आप्तेयं पशुमा-
लंभते । अमिष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राप्तेनैकथ्यं ।
ऐन्द्रेण षोडशिनस्तोचं । सारस्त्वातिराचं ॥ १ ॥

मारुत्या छहतस्तोचं । एतावन्तोवै यज्ञकृतवः । तान्
पशुभिरेवावरुन्धे । आत्मानमेव स्तुषोत्यमिष्टोमेन ।
प्राणापानावुकथ्येन । वीर्यं षोडशिनस्तोचेण । वाच-
मतिराचेण । पूजां छहतस्तोचेण । इममेव लोकमभि-
ज्यत्यमिष्टोमेन । अन्तरिक्षमुकथ्येन ॥ २ ॥

सुवर्णं लोकं षोडशिनस्तोचेण । देवयानानेव पशु

आरोहत्यतिराचेण । नाकः रोहति वृहतस्तोचेण ।
तेऽवामन्यतामेयेन पशुना । श्रोत्रोबलमैन्द्रामे-
न । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचः सारस्वत्या । उभावेव देव-
खोकच्च मनुष्यलोकच्चाभिजयति मारुत्या वशया ।
सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । सप्तदशः पूजा-
पतिः ॥ ३ ॥

पूजापतेरास्यै । श्यामाखरूपाभवन्ति । एवमिव
हि पूजापतिः समृद्ध्यै । तान्पर्यमिष्टतानुत्संज्ञति । म-
रुतोयज्ञमजिघाः सन् पूजापतेः । तेभ्येतां मारुतों
वशामालभते । तयैवैनानशमयत् । मारुत्या पूच्यै ।
एतान् सञ्ज्ञपयेत् । मरुतेव शमयित्वा ॥ ४ ॥

एतैः प्रचरति । यज्ञस्याधाताय । एकधा वपाजुहोति ।
एकदेवत्याहि । एते । अथो एकधैव यज्ञमानेवायं द-
धाति । नैवारेण सप्तदशशरावेणैतर्हि प्रचरति । एत-
त्युरोडाशाच्छ्रेते । अथो पशूनामेव च्छ्रद्धमपि दधाति ।
सारस्वत्योत्तमया प्रचरति ॥ वाग्वै सरस्वती । तस्मात्पू-
णानां वागुन्तमा । अथो पूजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापय-
ति । पूजापतिर्हि वाक् । अपवदती भवति । तस्मान्म-
नुष्याः सर्वां वाचं वदन्ति ॥ ५ ॥

अतिराचमन्तरिक्षमुक्त्येन पुजापतिः शमयित्वो-
त्तमया प्रचरति षट्ख ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

साविषं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् । कस्त-
द्देदेत्याहुः । यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सविद्व-
प्रसूतश्च यथा पूर्वं कर्मणि करोति । सवने सवने
जुहोति । आकर्मणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुव-
र्गस्य लोकस्य समच्छै । वाचस्यतिर्वाचमद्य स्वदाति त
इत्याह । वाग्वै देवानां पुराचमासीत् । वाचमेवास्मा
अन्नं स्वदयति ॥ १ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्तम्भइति रथमुपावहरति वि-
जित्यै । वाजस्यनुप्रसवे मातरं महीमित्याह । यज्ञवेयं ।
यज्ञास्यामधि । तदेवावरुन्ये । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभि-
विच्छते । अस्वन्तरमृतमसु भेषजमित्यश्चान्पल्लूलय-
ति । अस्यु वा अश्वस्य तृतीयं प्रविष्टं । तदनुवे नववस-
वते । यदस्यु पल्लूलयति ॥ २ ॥

यदेवास्यासु प्रविष्टं । तदेवावरुन्ये । वहु वाश्रव्वो-
मेधमुपगच्छति । यदस्यु पल्लूलयति । मेधानेवैनान्
करोति । वायुर्वा त्वामनुर्वात्वेत्याह । एतावाण्तं देवता

अग्ने अश्वमयुज्जन् । ताभिरेवैनान् युनक्ति । सुवस्यो-
जित्यै । यजुषा युनक्ति व्याघृत्यै ॥ ३ ॥

अपान्नपादाशु हेमन्निति समार्थि । मेधानेवनान्
करोति । अथोस्तौस्तैवैनानाजिःसरिष्यतः । विष्णुक्र-
मान् क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमास्तोकानभिजयति ।
वैश्वदेवोवै रथः । अकौ न्यज्ञावभितो रथं यावित्याइ ।
याएव द्रेवतारथे प्रविष्टाः । ताभ्य एव नमस्करोति ।
आत्मनोनात्म्यै ॥ अश्वमरथं भावुकोऽस्य रथोभवति ।
यथं वेद ॥ ४ ॥

स्वदृयति पल्पूलयति व्याघृत्याच्चनात्म्यै हे च ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवस्याइःसवितुः प्रसवे दृहस्यतिना वाजजिता
वाञ्छेष्यमित्याइ । सवितृप्रसूतश्व ब्रह्मणा वाजमु-
ज्जयति । देवस्याइःसवितुः प्रसवे दृहस्यतिना वाञ्छ-
जितावर्षिष्ठं नाकरं रुहेयमित्याइ । सवितृप्रसूतश्व
ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकरं रोइति । चात्वारे रथचक-
न्निमित्तं रोइति । अतोवाअङ्गिरसउत्तमाः सुवर्गं
स्तोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं स्तोकमे-

ति । आवेष्यति । वज्रोवै रथः । वज्रेणैव दिशाऽभिजयति ॥ १ ॥

वाजिनाऽसामं गायते । अक्षं वै वाजः । अस्मेवा-
वरूप्ये । वाचोवर्ष्मदेवेभ्योऽपाक्रामत् । तदनस्पतीन् प्रा-
विशत् । सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति । या दुन्दुभौ । त-
स्माहुन्दुभिः सर्वावाचोऽतिवदति । दुन्दुभीन्समाघ-
न्ति । परमा वाण्धा वाक् ॥ २ ॥

या दुन्दुभौ । परमैव वाचावरां वाचमवरूप्ये ।
अथो वाचरूपवर्ष्मयज्ञमानोऽवरूप्ये । इन्द्राय वार्षवदु-
तेन्द्रं वाजं आपयतेन्द्रोवाजमजयिदित्याह । एष वाण्त-
हीन्द्रः । योयजते । यज्ञमानश्व वाजमुज्जयति । सप्त-
दशप्रव्याधानाजिं धावन्ति । सप्तदशश्च स्तोषं भवति ।
सप्तदश सप्तदश दीयन्ते ॥ ३ ॥

सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरास्यै । अर्वासि सप्ति-
रसि वाज्यसीत्याह । अग्निर्वा अर्वा । वायुः सप्तिः ।
आदित्यो वाजो । एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं यु-
नक्ति । पृष्ठिवाहिनं युनक्ति । पृष्ठिवाही वै देवरथः । दे-
वरथमेवास्मै युनक्ति ॥ ४ ॥

वाजिनोवाजं धावत् काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गोवै

सोकः काष्ठा । सुवर्गमेव सोकं यन्ति । सुवर्गं वाश्त
सोकं यन्ति । यश्चाजिं धावन्ति । प्राञ्छोधावन्ति ।
प्राणिन्वहि सुवर्गेसोकः । चतस्त्वभिरनुमन्त्रयते । च-
त्वारि छन्दशसि । छन्दोभिरेवैनां सुवर्गं सोकं ग-
मयति ॥ ५ ॥

प्रवाशतेऽस्मासोकाच्यवते । यश्चाजिं धावन्ति । उदच्च
आवर्तन्ते । अस्मादेव तेन सोकन्तयन्ति । रथविमा-
चनीयं जुहोमि प्रतिष्ठित्येवं । आमावाजस्य प्रसवोज-
गम्यादित्याह । अन्तं वै वाजः । अन्तमेवारन्ये । यथा
सोकं वाश्तउज्जयन्ति । यश्चाजिं धावन्ति ॥ ६ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजस्तद्द्वः प्रयच्छति । यमेव ते वाजं
सोकमुज्जयन्ति । तं परिक्रीयावरन्ये । एकधा ब्रह्मण्
उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति । देवावा-
ओषधीष्ठाजिमयुः । तावृत्यतिरुद्भयत । स नीवा-
रान्निरवृणीत । तन्नीवाराणां नीवारत्वं । नैवारश्चरु-
भवति ॥ ७ ॥

श्वतद्वै देवानां परममन्तं । यन्नीवाराः । परमे-
णैवास्मात्रनादेनावरमनाद्यवरन्ये । सप्तदशशरावो
भवति । सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरास्यै । द्वीरे

भवति । रुचमेवास्मिन्दधाति । सर्पिष्ठान् भवति मेध-
त्वाय । वार्हस्यत्योवारष देवतया ॥ ८ ॥

योवाजपेयेन यजते । वार्हस्यत्यरष चरः । अश्वान्
सरिष्यतः रससुष्ठावधापयति । यमेव ते वाजं खो-
कमुज्जयन्ति । तमेवावरन्ये । अजीजियतवनस्यतय-
इन्द्रं वाजं विमुच्यमिति दुन्दुभीन् विमुच्यति । यमेव
ते वाजं खोकमिन्द्रियं दुन्दुभयउज्जयन्ति । तमेवा-
वरन्ये ॥ ९ ॥

अभिजयति वारषा वागदीयन्तेऽसौ युनक्ति गमयति
यश्चाजिन्धावन्ति भवति देवतयाष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽग्नुवाकः ।

तार्ष्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञोवै तार्ष्यं । यज्ञे-
नैवैनैः समर्थयति । दर्भमयं परिधापयति । पविचं वै
दर्भाः । पुनात्येवैनं । वाजं वारषोऽवरुत्सते । योवा-
जपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यहर्भमयं
परिधापयति ॥ १ ॥

वाजस्यावरुद्धै । जायरहि सुवोरोऽवेत्याह ।
पत्रिया एवैष्य यज्ञस्यान्वारभो नवच्छित्यै । सप्तदशार-

लिंगौपौ भवति । सृष्टदशः पृजापतिः । पृजापतेरायै ।
तूपरश्चतुरश्रिभवति । गौधूमश्च पालं । न वाएते वीह-
योन यवाः । यज्ञोधूमाः ॥ २ ॥

एवमिव हि पृजापतिः समृद्धै । अथो असुमेवास्मै
खोकमन्तवन्तं करोति । वासौभिर्वैष्टयति । एष वै यज्ञ-
मानः । यद्यूपः । सर्वदेवत्यं वासः । सर्वाभिरेवैनं देव-
ताभिस्समर्धयति । अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यज्ञ-
मानः कुरुते । सुवर्गस्य खोकस्य समष्ट्यै । दादशवाज-
प्रसवीवानि जुहोति ॥ ३ ॥

दादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव ग्रीणाति ।
अथो संवत्सरमेवास्माउपदधाति । सुवर्गस्य खोकस्य
समष्ट्यै । दृशभिः कल्पयोराहति । नव वै पुरुषे पृजाः ।
नाभिर्देशमी । पृजानेव यथा स्थानं कल्पयित्वा । सु-
वर्गं खोकमेति । एतावद्दै पुरुषस्य स्वं ॥ ४ ॥

यावदेवास्यास्ति । तेन सह सुवर्गं
खोकमेति । सुवर्हवाऽच्छमेत्याह । सुवर्गमेव खोक-
मेति । अस्ताच्छमेत्याह । अस्तमिव हि सुवर्गं
खोकः । पृजापतेः पृजाच्छमेत्याह । पृजापत्योवा-
च्यं खोकः । असादेव तेन खोकान्तैति ॥ ५ ॥

समैं पूजया सं मया पूजेत्याह । आशिषभैतामा-
र्शस्ते । आसपूटैर्द्वन्ति । अनं वाइयं । अनादैनैवैन्
समर्धयन्ति । ऊर्ध्वैर्द्वन्ति । एते हि साक्षादन्म । यदूषाः ।
साक्षादैवैनमन्नादैन् समर्धयन्ति । परस्तात्प्रत्यच्चं घ-
न्ति ॥ ६ ॥

पुरस्ताद्वि प्रतीचीनमन्नमद्यते । शीर्षतोद्भन्ति ।
शीर्षतोद्भन्नमद्यते । दिग्भ्योद्भन्ति । दिग्भ्यस्वास्मा
अन्नाद्यमवरुद्यते । ईश्वरोवाण्ष पराडपुद्धः । योयू-
परोहति । हिरण्यमध्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यं ।
अनृतं सुवर्गेलोकः ॥ अनृतं एव सुवर्गे लोके प्रति-
तिष्ठति । शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ।
आयुष्येन्द्रिये प्रतितिष्ठति । पुष्ट्यै वाण्तद्रूपं । यद-
जा । चिःसंवत्सरस्यान्यान् पशून् परिग्रजायते । ब-
स्ताजिनमध्यवरोहति । पुष्ट्यामेव पूजनने प्रतिति-
ष्ठति ॥ ७ ॥

परिधापयति गोधूमा जुहोति स्वन्नैति पूत्यच्चं घन्ति
लोकोनवं च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सूप्तान्वहोमाञ्जुहोति । सूप्त वाञ्छन्नानि । यावन्येवान्नानि । तान्येवावरुन्ये । सूप्त गृग्याश्चोषधयः । सूप्तारुण्याः । उभयीषामवरुद्धै । अन्वस्यान्वस्य जुहोति । अन्वस्यान्वस्यावरुद्धै । यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्याश्चीयात् ॥ १ ॥

अवरुद्धेन व्यृथेत । सर्वस्य समवदाय जुहोति । अनवरुद्धस्यावरुद्धै । औदुम्बरेण सुवेण जुहोति । ऊर्ग्वा अन्वमुदम्बरः । ऊर्जयवान्नाद्यस्यावरुद्धै । देवस्य त्वासवितुः प्रसवदत्याह । सवितृप्रसवएवैनं ब्रह्मणा देवताभिरभिषिञ्चति । अन्वस्यान्वस्याभिषिञ्चति । अन्वस्यान्वस्यावरुद्धै ॥ २ ॥

पुरस्तात्पृत्यच्चमभिषिञ्चति । पुरस्ताङ्गि प्रतीचीनमन्वमद्यते । शीर्षतोऽभिषिञ्चति । शीर्षतोऽन्वमद्यते । आमुखादन्ववसावयति । मुखतर्हवास्माञ्छन्नाद्यं दधाति । अग्नेस्त्वा साम्वाज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनमभिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्वाज्येनाभिषिञ्चामीत्याह ॥ ३ ॥

इन्द्रियमेवास्मिन्नेन दधाति । वृहस्पतेस्त्वा साम्वा-

ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः ।
ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्चति । सोमगृहांश्चावदानीयानि
चत्विंश्युपर्हरन्ति । अमुमेव तैर्लोकमन्वन्तं करो-
ति । सुरागृहांश्चानवदानीयानि च वाजस्तद्गः । इम-
मेव तैर्लोकमन्वन्तं करोति । अथो उभयीष्वेवाभि-
षिञ्चते । विमायं कुर्वते वाजस्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यावरुद्धै । अनिरुक्ताभिः प्रातः सवने स्तुव-
ते । अनिरुक्तः पूजापतिः । पूजापतेरास्तैः । वाजवतीभि-
र्माध्यन्दिने । अनन्तं वै वाजः । अन्वमेवावरुद्धै । शिपि-
विष्वतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञोवै विष्णुः । पश्वः शि-
पिः ॥ यज्ञएव पशुषु प्रतितिष्ठति । बृहदन्त्यं भवति ।
अन्तमेवैनः श्रियै गमयति ॥ ५ ॥

अश्रीयादन्वस्यान्वस्यावरुद्धाइन्द्रस्य त्वा साम्ना-
ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह वाजस्तः शिपिस्त्रीणि च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

नृषदन्त्वेत्याह । पूजावै वृन् । पूजानामेवैतेन सू-
यते । द्रष्टदमित्याह । वनस्पतयोवै द्रु । वनस्पतीनामे-
वैतेन सयते । भवनसदमित्याह । यदा वै वसीयान्

दुहन्ति । अन्येन प्रतिश्वल्लन्ति । अथो व्यावृतमेव
तद्यज्ञमानो गच्छति ॥ ५ ॥

गृहत्वं ग्रहाज्ञुहोत्यकुर्वतादुहन्नाग्रयणस्थाली भ-
वति नवं च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यवं सुराममश्विना । नमुचा वासुरेसचा । विपि-
याना शुभस्यती । इन्द्रं कर्मस्वावतं । पुचमिव पितरा-
वश्विनोभा । इन्द्रावतं कर्मणा दृश्सनाभिः । यत्सुरामं
व्यपिबः शचीभिः । सरस्वती त्वा मधवनभीष्णात् । अ-
हाव्यग्ने हविरास्येते । स्तुचीव धूतच्चमूद्व सोमः ॥ १ ॥

वाजसनिं रयिमस्मेसु वीरं । पुशस्तं धेहि यशसं
दुहन्तं । यस्मिन्नश्वासच्छष्टभासउक्षणः । वशमेषा
अवसृष्टासञ्चाहुताः । कीलालुपे सोमपृष्ठाय वेधसे ।
हृदा मृतिं जनय चारुमग्रये । नानाहि वां देवहितं
सदैमितं । मासश्चक्षाथां परमे व्योमन् । सुरा त्व-
मसि शुभिणी सोमं एषः । मा माहिरसीखां योनिमा-
विशन् ॥ २ ॥

यदच्च शिष्टं रसिनः सुतस्य । यदिन्द्रो अपिबृच्छ-
चीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमं राजा-

नमिह भक्षयामि । हे स्तुती अश्वणवं पितृणां । अहं
देवानामुत मत्यीनां । ताभ्यामि दं विश्वं भुवनं समे-
ति । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुं । यस्ते देव वरुण गाय-
चक्रन्दः पाशः । तन्तरेतेनावयजे ॥ ३ ॥

यस्ते देव वरुण चिष्टुपचक्रन्दः पाशः । तन्तरेतेनाव-
यजे । यस्ते देव वरुण जगतीचक्रन्दः पाशः । तन्तरेतेना-
वयजे । सोमोवारतस्य राज्यमादते । योराजा स-
नुज्योवा सोमेन् यजते । देवसुवामेतानि इवीँष्ठि
भवन्ति । शतावन्तोवै देवानाऽस्त्वाः । तस्मै स-
वान्प्रयच्छन्ति । तस्मन् पुनस्सुवन्ते राज्याय ॥ देवसू-
राजा भवति ॥ ४ ॥

सोमश्चाविश्न यजे राज्यायैकच्च ॥ अनु० २ ॥

दतीयोऽनुवाकः ।

उदस्थाहेव्यदितिर्विश्वरूपी । आयुर्जपतावधात् ।
इन्द्राय क्षणती भागं । मित्राय वरुणाय च । इयं वा
अग्निहोत्री । इयं वास्तस्य निषीदति । यस्याग्निहोत्री
निषीदति । तामुद्घापयेत् । उदस्थाहेव्यदितिरिति ।
इयं वै देव्यदितिः ॥ १ ॥

इयमेवास्मानुत्यापयति । आयुर्जपतावधादि-

त्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति । इन्द्राय छखती भागं
मिचाय वरुणाय चेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । अवर्त्तिं
वा एषैतस्य पाप्तानं प्रतिस्थाय निषीदति । यस्यामि-
होत्युपस्थष्टा निषीदति । तां दुग्धा ब्राह्मणाय दद्यात् ।
यस्यान्वं नाद्यात् । अवर्त्तिमेवास्मिन् पाप्तानं प्रतिसु-
च्चति ॥ २ ॥

दुग्धा ददाति । नह्यदृष्टा दक्षिणा दीप्तर्ते । पृथिवीं
वाएतस्य पयः प्रविशति । यस्यामिहोत्रं दुह्यमानं
स्कन्दयति । यदुद्य दुग्धं पृथिवीमसक्ता । यदेषधीरुद्ध-
सरुद्यदापः । पयोगृहेषु पयोअभियासु । पयोवत्सेषु
पयो अस्तु तन्मयीत्याह । पयएवात्मन् गृहेषु पशुषु
धत्ते । अपउपसृजति ॥ ३ ॥

अद्विरेवैनदाप्नोति । योवै यज्ञस्यात्तेनानार्त्तं सः सु-
जति । उभे वै ते तद्वा च्छ्र्वतः । अच्छ्र्वति खलु वाएतदग्नि-
होत्रं । यदुह्यमानं स्कन्दति । यदभिदुह्यात् । आत्तेन-
नानार्त्तं यज्ञस्य सः सृजेत् । तदेव याहकोहकं च हो-
तव्यं । अथान्यां दुग्धा पुनर्हीतव्यं । अनात्तेनैवात्म-
यज्ञस्य निष्करोति ॥ ४ ॥

यद्युद्गुतस्य स्कन्देत् । यत्ततो हत्वा पुनरेयात् । यज्ञं

विश्वस्यात् । यत् स्तन्देत् । तन्निषद्यु पुनर्गृहीयात् ।
यत्तैव स्तन्दति । तत्सैवैनत्पुनर्गृहाति । तदेव याहक्
कीहक् च होतव्यं । अथान्यां दुग्धा पुनर्हीतव्यं । अ-
नात्तेनैवात्तेन यज्ञस्य निष्करोति ॥ ५ ॥

वि वाएतस्य यज्ञश्चिद्यते । यस्यामिहोचेऽधिश्रिते
श्वान्तरा धावति । रुद्रः खलु वाएषः । यद्ग्रिः । यज्ञ-
मन्वत्यावर्त्तयेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यज-
मानःस्यात् । यद्पौऽन्वतिषिच्छेत् । अनाद्यमग्नेरापः ।
अनाद्यमाभ्यामपि दध्यात् ॥ गाहैपत्याज्ञस्मादाय ।
इदं विष्णुर्विचिक्रमद्भिति वैष्णवर्चाहवनीयाध्वैसय-
नुद्रवेत् । यज्ञोवै विष्णुः । यज्ञेनैव यज्ञैसन्तनोति ।
भस्मना पदमपि वपति शान्त्यै ॥ ६ ॥

वै देव्यदितिर्मुच्चति स्तजति करोति करोत्याभ्या-
मपि दध्यात्पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

नि वाएतस्याहवनियो गाहैपत्यं कामयते । नि गा-
हैपत्यश्वाहवनीयं । यस्यामिमनुध्रुतः सूर्योऽभिनिमो-
चति । दर्भेण हिरण्यं पुबध्यं पुरस्ताङ्गरेत् । अथाग्निं ।
अथामिहोचं । यद्विररण्यं पुरस्ताङ्गरति । ज्योतिर्वै

हिरण्यं । ज्योतिरेवैनं पश्यनुद्धरति । यदुमिं पूर्वः
हरत्यथामिहोचं ॥ १ ॥

भागधेयैनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मणार्थेयउद्धरेत् ।
ब्राह्मणोवै सर्वादेवताः । सर्वाभिरेवैनं देवताभि-
रुद्धरति । अमिहोचमुपसाद्यात्मितोरासीत् । व्रुतमेव
हतमनुभियते । अन्तं वाएषआत्मनोगच्छति । यस्ता-
म्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्यामिमनुद्धतः
सूर्योऽभिनिव्रोचति ॥ २ ॥

पुनः समन्व्य जुहोति । अन्तैनैवान्तं यज्ञस्य निष्क-
रोति । वर्णो वाएतस्य यज्ञं यज्ञाति । यस्यामिमनु-
द्धतः सूर्योऽभिनिव्रोचति । वारुणं चरुं निर्विपेत् । ते-
नैव यज्ञं निष्क्रीणीते । निवाएतस्याहवनोयो गाहैपत्यं
कामयते । निगाहैपत्यआहवनीयं । यस्यामिमनुद्ध-
तः सूर्योऽस्युदेति । चतुर्मुद्दीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् ॥ ३ ॥

अथामिं । अथामिहोचं । यदाज्यं पुरस्ताद्धरति ।
एतदाच्चमेः प्रियं धाम । यदाज्यं । प्रियेणैवैनं धामा
समर्धयति । यदुमिं पूर्वः हरत्यथामिहोचं । भागधे-
यैनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मणार्थेयउद्धरेत् । ब्राह्मणो
वै सर्वादेवताः ॥ ४ ॥

सर्वाभिरेवैनं देवताभिरुद्धरति । पराची वारुतस्मै
व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुधुतः सूर्योऽभ्युदेति ।
उषाः केतुना जुषतां । यज्ञं देवेभिरम्बितं । देवेभ्यो
मधुमत्तमःखहिति पृथ्यङ्गिषद्याज्येन जुहयात् । पृती-
चीमेवास्मै विवासयति । अग्निहोत्रमुपसाद्यातमिता-
रासीत । वृतमेव इतमनुम्नियते । अन्तं वारुषश्चा-
त्मनोगच्छति ॥ ५ ॥

यस्ताम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निम-
नुधुतः सूर्योऽभ्युदेति । पुनः सुमन्य जुहोति । अन्ते-
नैवान्तं यज्ञस्य निष्करोति । मित्रोवारुतस्य यज्ञं यृ-
ह्णाति । यस्याग्निमनुधुतः सूर्योऽभ्युदेति । मैत्रं चरुं नि-
र्विपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते । यस्याइवनियेऽनुदाते
गाहैपत्यउद्घायेत् ॥ ६ ॥

यदा इवनीयमनुदाय गाहैपत्यं मन्येत् । विच्छन्द्या-
त् । आतृव्यमस्यै जनयेत् । यदौ यज्ञस्य वास्तव्यं कि-
यते । तदनुरुद्धोऽवचरति । यत्पूर्वमन्ववस्येत् । वास्तव्य-
मग्निमुपासीत । रुद्धोऽस्य पशुधातुकः स्यात् । आहवनी-
यमुदाय्य । गाहैपत्यं मन्येत् ॥ ७ ॥

इतः प्रथमं जप्ते अग्निः । स्वादोनेरधि जातवेदाः ।

स गायच्चिया चिषुभा जगत्यां । देवेभ्योऽह्यं वैहतु प्र-
जानन्निति । इन्द्रेभिरेवैनैः स्वाद्योनेः प्रजनयति ।
गाहैपत्यं मन्यति । गाहैपत्यं वाञ्छन्वाहिताम्भेः पश्व
उपतिष्ठन्ते । सयदुदायति । तदनुपश्वोऽपक्रामन्ति ।
इषे रथ्यै रमस्व ॥ ८ ॥

सहसे द्युन्माय । ऊर्जे पत्यायेत्याह । पश्वोवै रयिः ।
पश्वनेवास्मै रमयति । सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामि-
त्याह । कृक्षामामे वै सारस्वतावुत्सौ । कृक्षामाभ्यामे-
वैनैः समिन्धे । सुम्बाडसि विराङ्गसीत्याह । रथन्तरं वै
सुम्बाट । बृहद्विराट ॥ ९ ॥

ताभ्यामेवैनैः समिन्धे । वज्रोवै चक्रां । वज्रोवाणतस्य
यज्ञं विच्छिनत्ति । यस्यानेवा रथोवान्तराभी याति ।
आहवनीयमुद्दाय । गाहैपत्यादुद्वरेत् । यद्ग्रेः पूर्वं
प्रमृतं पदश्छिते । सूर्यस्य रश्मीनन्वाततान । तच्च
रयिष्ठामनुसम्भरैतं । सन्वः सृज सुमत्या वाजवत्येति ॥
पूर्वेणैवास्य यज्ञेन यज्ञमनुसन्तनोति । त्वम्ग्रे स
प्रधा असीत्याह । अग्निः सर्वादेवताः । देवताभिरेव
यज्ञैः सन्तनोति । अग्नयै पथिष्ठते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्विपेत् । अग्निमेव पथिष्ठतैः स्वेन भागधेयेनो-

पथावति । स एवैनं यज्ञियं पन्थानमपि नयति । अनुशान् दक्षिणा । वृही श्लोष सम्भृणै ॥ १० ॥

इत्यथामिहोचं निमोचति हरेहेवतागच्छत्युदाये-
नमन्येद्रमस्व बृहद्विराडेति नवं च ॥ अनु० ४ ॥

निवै पूर्वं चीणि निमोचति दुर्भेण यज्ञिरण्यमग्नि-
होचं । पुनर्वर्षणोवाहुणं निवाशतस्याभ्युदेति चतुर्घ-
टीतमाज्यं यदाज्यं यद्ग्रन्थं पराच्चुषाः । पुनर्मिचोमैचं
यस्याहवनियेनुदाते गाहैपत्ये यद्वै मन्येदुद्वरेत ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

यस्य प्रातःसवने सोमोऽतिरिच्यते । माध्यन्दिनः
सवनं कामयमानोऽयतिरिच्यते । गौर्ध्यति मरुतामिति
धयद्वतीषु कुर्वन्ति । हिनस्ति वै सन्ध्यधीतं । सन्ध्यीव खलु
वाशतत । यत्सवनस्यातिरिच्यते । यद्यद्वतीषु कुर्व-
न्ति । सन्ध्येः शान्त्यै । गाय॑चं साम भवति पञ्चदृशः
स्तोमः । तेनैव प्रातःसवनान्नयन्ति ॥ १ ॥

मरुत्वतीषु कुर्वन्ति । तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्न-
यन्ति । होतुश्चमसमनूक्यन्ते । होतानुशःसति । म-

अथतेव यज्ञः समादधाति । यस्य माध्यन्दिने सवने
सोमैऽतिरिच्छते । आदित्यं दृतीयसवनं कामयमानेऽ-
भ्यतिरिच्छते । गौरिवीतः साम भवति । अतिरिक्तं वै
गौरिवीतं । अतिरिक्तं यत्सवनस्यातिरिच्छते ॥ २ ॥

अतिरिक्तस्य शाश्वते । बण्डुह्याः असि सूर्येति कु-
र्वन्ति । यस्यैवादित्यस्य सवनस्य कामेनातिरिच्छते ।
तेनैवैनं कामेन समर्थयन्ति । गौरिवीतः साम भवति ।
तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्नयन्ति । सप्तदशः स्तोमः ।
तेनैव दृतीयसवनान्नयन्ति । होतुश्वमसमनून्नयन्ते ।
होतानुशःसति ॥ ३ ॥

मध्यतेव यज्ञः समादधाति । यस्य दृतीयसवने सो-
मैऽतिरिच्छेत । उक्ष्यं कुर्वीत । यस्योक्ष्येऽतिरिच्छेत ।
अतिराचं कुर्वीत । यस्यातिराचेऽतिरिच्छते । तं वै
दुष्प्रज्ञानं । यजमानं वा एतत्पश्वञ्चासाद्य यन्ति ।
बृहत्साम भवति । बृहदाङ्मङ्गोकान्दाधार ॥ बा-
ह्यताः पश्वः । बृहतैवास्मै पशून्दाधार । शिपिविष्ट-
वतीषु कुर्वन्ति । शिपिविष्टोवै देवानां पृष्ठं । पुष्ट्य-
वैनः समर्थयन्ति । होतुश्वमसमनून्नयन्ते । होतानु-
शःसति । मध्यतेव यज्ञः समादधाति ॥ ५ ॥

यन्ति सवेनस्यातिरच्चते शशसति दाधाराष्ट्रौ च ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

एकैकोवै जनतायामिन्द्रः । एकं वास्ताविन्द्रमभि-
सश्चुनुतः । यौ द्वौ सश्चुनुतः । पञ्चापतिर्वाण्ष विता-
यते । यद्यज्ञः । तस्य ग्रावाणेदन्ताः । अन्यतरं वास्ते
सश्चुन्वतेर्निर्वसति । पूर्वेणोपसृता देवताइत्याहुः ।
पूर्वोपसृतस्य वै श्रेयानभवति । एतावन्याज्यानि भव-
न्यभिजित्यै ॥ १ ॥

मरुत्वतीः प्रतिपदः । मरुतोवै देवानामपराजित-
मायतनं । देवानामेवापराजितआयतने यतते । उभे
हृष्टदथन्तरे भवतः । इयं वाव रथन्तरं । असौ बृहत् ।
आभ्यामेवैनमन्तरेति । वाचश्च मनसश्च । प्राणाच्चापा-
नाच्च । दिवश्च पृथिव्याश्च ॥ २ ॥

सर्वस्माद्वित्तादेव्यात् । अभिवर्त्तेब्रह्मसाम भवति ।
सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्यै । अभिजिङ्गवति । सुवर्गस्य
लोकस्याभिजित्यै । विश्वजिङ्गवति । विश्वस्य जित्यै ।
यस्य भूयांसोयश्चकुतवद्याहुः । स देवतावडक्तिः
वद्यमिष्टोमः सोमः पुरस्तात्यात् ॥ ३ ॥

उक्थ्यं कुर्वीत । यद्युक्थ्यं स्यात् । अतिराचं कुर्वीत ।
 यज्ञक्रतुभिरेवास्य देवता दृष्टे । योवै छन्दोभिरभि-
 भवति । स सँसुन्धतेआरभिभवति । संवेशाय त्वोपवेशा-
 य त्वेत्याह । छन्दांसि वै संवेशउपवेशः । छन्दोभिरे-
 वास्य छन्दांस्यभिभवति । इष्टगर्वाकृत्विजामध्यर्थः
 ॥ ४ ॥

इष्टगः खलु वै पूर्वोर्धुः क्षीयते । प्राणापानौ मृत्यो-
 मापातमित्याह । पूराणापानयोरेव श्रयते । प्राणापानौ
 मामाहसिष्ठमित्याह । नैनं पुरायुषः प्राणापानौ ज-
 हितः । आर्तिं वासुते नियन्ति । येषां दीक्षितानां
 पुमीयते । तं यदवक्षेयुः । क्रूरक्षतामिवैषां लोकः स्यात् ।
 आहर दुहेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तं दीक्षिण्तो वेद्यै निधाय । सर्पराज्ञिया कृग्मिलु-
 युः । इयं वै सर्पतो राज्ञी । अस्यारवैनं परिददति ।
 वृद्धं तदित्याहुः । यस्तुतमननुशस्तुमिति । होता प्रथ-
 मः प्राचीनावीती मार्जालीयं परोयात् । यामीरनुब्रुवन् ।
 सर्पराज्ञीनां कीर्तयेत् । उभयोरवैनं लोकयोः परि-
 ददति ॥ ६ ॥

अथोधुवन्त्यैवैनं । अथोन्ये चासै लुवते । चिःपरि-

यन्ति । चयद्वमे स्तोकाः । एभ्येवैनं स्तोकेभ्योधुवते ।
चिः पुनः परियन्ति । षट्सम्पद्यन्ते । षष्ठाचृतवः । चृ-
तुभिरेवैनं धुवते । अग्रायूर्ध्वि पवसद्दति प्रतिपद्दं
कुर्वीरन् ॥ रथन्तरसामैषाऽ सेमः स्यात् । आयुरे-
वात्मन्दधते । अथो पाप्मानमेव विजहतोयन्ति ॥ ७ ॥

अभिजित्यै पृथिव्याश्च स्यादध्युर्युद्ग्रीयास्तोकयोः प-
रिददति कुर्वीरङ्गलीणि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

असुर्यं वास्तस्माद्दख्यं कृत्वा । पश्वेवोवीर्यमपक्रा-
मन्ति । यस्य यूपैविरोहति । त्वाद्वंबहु रूपमालमेत ।
त्वष्टा वै रूपाणामीशे । यस्व रूपाणामीशे । सौऽस्मिन्
पश्चून् वीर्यं यज्ञति । नास्मात्पश्वेवोवीर्यमपक्रामन्ति ।
आर्तिमेते नियन्ति । येषां हीक्षितानामभिरुद्धायति
॥ १ ॥

यदाहवनीयउद्धायेत् । यत्तं मन्येत् । विच्छिन्न्यात् ।
भ्रातृव्यमस्मै जनयेत् । यदाहवनीयउद्धायेत् । आभी-
धुदुर्द्वरेत् । यदाभीभ्रउद्धायेत् । गाहैपत्यादुर्द्वरेत् ।
यज्ञाहैपत्यउद्धायेत् । अतस्व पुनर्मन्येत् ॥ २ ॥

अच् वाव स निलयते । यच् खलु वै निलीनमुत्तमं पश्यन्ति । तदेनमिच्छन्ति । यस्माद्वारोहृष्टायेत् । तस्यारणी कुर्यात् । क्रुमुकमपि कुर्यात् । एषा वाच्मेः प्रिया तनूः । यत् क्रुमुकः । प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति । गाहैपत्यं मन्यति ॥ ३ ॥

गाहैपत्योवाच्मेयैनिः । स्वादेवैनं योनेजनयति । नास्मै भ्रादृव्यं जनयति । यस्य सोमं उपदस्येत् । सुवर्णं हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्य । कृजीषेऽन्यदा धूनुयात् । जुहुयादन्यत् । सोममेवाभिषुलोति । सोमं जुहोति । सोमस्य वाच्मभिषूयमाणस्य प्रिया तनूरुदक्रामत् ॥ ४ ॥

तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं कुर्वन्ति । प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति । यस्याक्रीतं सोममपहरेयुः । क्रीणीयादेव । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यस्य क्रीतमपहरेयुः । आदारांश्च फाल्गुनानि चाभिषुखुयात् । ग्रायचीयं सोममाहरत् । तस्य योऽशुः परापतत् ॥ ५ ॥

तआदाराश्चभवन् । इन्द्रेवृचमहन् । तस्य वस्कः परापतत् । तानि फाल्गुनान्यभवन् । पश्वेवै फाल्गुनानि । पश्वः सोमोराजा । यदादारांश्च फाल्ग-

नानि चाभिषुणोति । सोममेव राजानमभिषुणोति ।
शृतेन प्रातःसवने श्रीणीयात् । दूधा मध्यन्दिने ॥ ६ ॥

नीतमिश्रेण तृतीयसवने । अग्निष्टोमः सोमः स्याद्-
यन्तरसाम । यद्युत्विजोवृताः स्युः । तर्णं याजयेयुः ।
एकाङ्गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्यरुव । पुनः सोमं क्रीणीयात् ।
यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । सर्वा-
भ्येवा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पूष्टेभ्यश्चात्मानुमागु-
रते । यः सचायागुरते ॥ एतावान् खलु वै पुरुषः । या-
वदस्य वित्तं । सर्ववेदसे न यजेत । सर्वपृष्ठोऽस्य सोमः
स्यात् । सर्वाभ्यरुव देवताभ्यः सर्वेभ्यः पूष्टेभ्यश्चात्मानुं
निष्क्रीणीते ॥ ७ ॥

उद्यायति मन्येन्मन्यत्यक्रामत्यरापतन्मध्यन्दिनश्चा-
गुरते पञ्च च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पवमानः सुवर्जनः । पविचेण विचर्षणिः । यः पूतः स
पुनातु मा । पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मनवोधिया ।
पुनन्तु विश्वश्चायवः । जातवेदः पविचवत् । पविचेण पु-
नीहि मा । शुक्रेण देवदीद्यत् । अग्ने क्रत्वाक्रतूरनु ॥ १ ॥

यत्ते पविचमर्चिषि । अग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन

पुनीमहे । उभाभ्यां देव सवितः । पविष्ठेण सवेन च ।
 इदं ब्रह्म पुनीमहे । वैश्वदेवी पुनतो देव्यागात् । यस्यै
 ब्रह्मोस्तनुवीवीतपृष्ठाः । तया मदन्तः सधमाद्येषु । व-
 यं स्याम पतयोरयोणां ॥ २ ॥

वैश्वानरोरश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनैषिरो-
 मयोभूः । चावापृथिवी पर्यसा पर्योभिः । कृतावरी
 यज्ञिये मा पुनीतां । बृहद्धिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैद्द-
 वमनभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि मा । येन देवाश्चपुनत ।
 येनापौदिव्यंकशः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा ॥ ३ ॥

इदं ब्रह्म पुनीमहे । पावमानीरथ्येति । कृषिभिः
 समृतः रसौ । सर्वैः स पूतमश्चाति । स्वदितं मातरि-
 श्वना । पावमानीर्याश्चथ्येति । कृषिभिः समृतः रसौ ।
 तस्मै सरस्वती दुहे । क्षीरैः सर्पिर्मधूदूकं । पावमानीः
 स्वस्थयनीः ॥ ४ ॥

सुदुधाहि पर्यस्वतीः । कृषिभिः समृतोरसः । ब्रा-
 ह्मणेष्वस्तः हितं । पावमानीदिशन्तु नः । इमं लोक-
 मयो अमुं । कामान्तसमर्धयन्तु नः । देवीदेवैः समाधृ-
 ताः । पावमानीः स्वस्थयनीः । सुदुधाहि घृतश्चुतः ।
 कृषिभिः समृतोरसः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणेष्वमृतं हितं । येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं
पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमान्यः पनन्तु मा ।
प्राजापत्यं पवित्रं । शतोद्यामः हिरण्मयं । तेन ब्रह्म-
विदा वृत्यं । पूर्तं ब्रह्म पुनीमहे । इन्द्रः सुनीती सह मा
पुनातु ॥ सोमः स्वरूपा वरणः समीच्या । यमोराजा
प्रमृणभिः पुनातु मां । जातवेदामोर्जयन्था पुनातु ॥ ६ ॥

अनुरयीणां ब्रह्मणा स्वरूपयनीः सुदुधाहि धृतश्चुत
कृषिभिः सम्भृतेरसः पुनातु चीणि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

प्राजावै सचमासत् तपस्तथामानाञ्जुह्वतीः । देवा
अपश्यच्चमसं धृतस्य पूर्णं स्वधां । तमुपेदतिष्ठन्तमजु-
ह्वुः । तेनार्धमासज्जमवाहन्यत । तस्मादर्धमासे देवा
इज्यन्ते । पितरोपश्यच्चमसं धृतस्य पूर्णं स्वधां । तमु-
पेदतिष्ठन्तमजुह्वुः । तेन मास्यूर्जमवाहन्यत । तस्मा-
न्मासि पितृभ्यः क्रियते । मनुष्याञ्चपश्यच्चमसं धृतस्य
पूर्णं स्वधां ॥ १ ॥

तमुपेदतिष्ठन्तमजुह्वुः । तेन द्यीमूर्जमवाहन्यत ।
तस्माहिरहोमनुष्येभ्युपश्चियते । प्रातश्च सायच्च ।

पश्वोऽपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधां । तमुपेदितिष्ठ-
न्तमजुहवुः । तेन चयीमूर्जमवारुन्धत । तस्मात् चिरङ्गः
पश्वः प्रेरते । प्रातः सङ्ग्वे सायं । असुराश्चपश्यच्चमसं
घृतस्य पूर्णं स्वधां ॥ २ ॥

तमुपेदितिष्ठन्तमजुहवुः । तेन संवत्सरजर्जमवारु-
न्धत । ते देवाश्चमन्धत । अमी वाइदमभूवन् । यद्य-
यं सद्गति । तस्तानि चातुर्मास्यान्धपश्यन् । तानि
निरवपन् । तैरेवैषां तामूर्जमद्भजत । ततोदेवाश्चभ-
वन् । परासुराः ॥ ३ ॥

यद्यजते । यामेव देवाजर्जमवारुन्धत । तां तेनाव-
रुन्धे । यत्पितृभ्यः करोति । यामेव पितर्जर्जमवारु-
न्धत । तां तेनावरुन्धे । यदावसुर्येऽन्नं हरन्ति । यामेव
मनुष्याजर्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । यहस्तिणां
ददाति ॥ ४ ॥

यामेव पश्वजर्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । य-
च्चातुर्मास्यैर्यजते । यामेवासुराजर्जमवारुन्धत । तां
तेनावरुन्धे । भवत्यात्मना । परास्य भाट्योभवति ।
विराजेवारुषा विक्रान्तिः । यच्चातुर्मास्यानि । वैश्वदे-
वेनास्मिंखोके प्रत्यतिष्ठत ॥ वरुणप्रधासैरलरिष्टे । सा-

कमेधैरमुभिंस्तोके । एष हत्वा वै तत्स्वयं भवति । यद्युव
विद्वाऽश्चातुर्मासैर्यजते ॥ ५ ॥

मनुष्याश्रपश्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधामसुरा
श्रपश्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधामसुरा ददात्यतिष्ठच-
त्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

आग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा
इदावत्सरः । वा पुनरनुवत्सरः । यदैश्चदेवेन यजते ।
आग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति । तस्मादैश्चदेवेन यजमा-
नः । संवत्सरीणाऽस्त्रिमाशास्त्रात्याशासीत । यद्य-
रुणप्रधासैर्यजते । आदित्यमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति
॥ १ ॥

तस्माद्दरुणप्रधासैर्यजमानः । परिवत्सरीणाऽस्त्रि-
माशास्त्रात्याशासीत । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्र-
मसमेव तदिदावत्सरमाप्नोति । तस्मात्साकमेधैर्यज-
मानः । इदावत्सरीणाऽस्त्रिमाशास्त्रात्याशासीत ।
यत्पितृयज्ञेन यजते । देवानेव तदन्धवस्थति । अथवा
अस्य वायुश्चानुवत्सरश्चाप्रीतावुच्छिष्येते । यच्छुनासी-
रीयेण यजते ॥ २ ॥

वा॒युमे॒व तदनु॒पत्सुरमा॒प्नोति । तस्मा॑च्छुना॑सीरी-
येण॑ यज्ञमानः । अनु॑व॒त्सुरीणां॑ स्वस्ति॒माशा॑स्तु॒इत्या-
शा॑सीत । संव॒त्सुरं वा॑ष्टु॒स्तीत्याहुः । यश्चातुर्मा॑-
स्यैर्यज्ञत॒इति । एष ह॑ वै संव॒त्सुरमा॒प्नोति । यस्वं वि-
द्वाऽश्चातुर्मा॑स्यैर्यज्ञते । विश्वे॑ देवाः समयजन्त । तेऽग्नि-
मे॑वायजन्त । तस्तं लोकमज्यन् ॥ ३ ॥

यस्मिन्नभ्यः । यदैश्वदेवेन॑ यज्ञते । एतं मे लोकं ज-
यति । यस्मिन्नभ्यः । अग्नेर॑व सायुज्यमुपैति । यदा॑
वैश्वदेवेन॑ यज्ञते । अथ संव॒त्सुरस्य॑ गृह्णप्तिमा॒प्नोति ।
यदा॑ संव॒त्सुरस्य॑ गृह्णप्तिमा॒प्नोति । अथ॑ सहस्र्याच्चि-
नमा॒प्नोति । यदा॑ सहस्र्याच्चिन्मा॒प्नोति ॥ ४ ॥

अथ॑ यह॑मेधिनमा॒प्नोति । यदा॑ यह॑मेधिनमा॒प्नोति ।
अथाभ्यर्भवति । यदा॑भ्यर्भवति । अथ॑ गौर्भवति । एषा॑
वै॑ वैश्वदेवस्य॑ मात्रा । एतदाश्तेषामवमं । अतोतोवा॑
उत्तराणि॑ श्रेयां॑सि भवन्ति । यद्विश्वे॑ देवाः समय-
जन्त । तदैश्वदेवस्य॑ वैश्वदेवत्वं ॥ ५ ॥

अथादित्योवरुण॑ राजानं वरुणप्रधासैरयजत ।
सएतं लोकमज्यत । यस्मिन्नादित्यः । यदैरुणप्रधासै-
र्यज्ञते । एतमे॑व लोकं जयति । यस्मिन्नादित्यः । आदि-

त्वस्यैव सायुज्यमुपैति । यद्हादित्योवरुणः राजानं
वरुणप्रधासैरयजत । तद्वरुणप्रधासानां वरुणप्रधासत्वं ।
अथ सोमोराजा छन्दाऽसि साकमेधैरयजत ॥ ६ ॥

सरुतं लोकमजयत । यस्मिऽचन्द्रमाविभाति । य-
त्साकमेधैर्यजते । एतमेव लोकञ्जयति । यस्मिऽचन्द्रमा ।
विभाति । चन्द्रमसरुव सायुज्यमुपैति । सोमोवै च-
न्द्रमाः । एष ह वै साक्षात् सोमं भक्षयति । यस्वं विद्वान्-
त्साकमेधैर्यजते । यत्सोमश्च राजा छन्दाऽसि च समै-
धन्त ॥ ७ ॥

तत्साकमेधानाऽ साकमेधत्वं । अवृत्तवः पितरः
पुजापतिं पितरं पितृयज्ञेनायजन । तस्तं लोकमज-
यन् । यस्मिन्नृतवः । यत्पितृयज्ञेन् यजते । एतमेव लोकं
जयति । यस्मिन्नृतवः । कृतूनामेव सायुज्यनुपैति ।
यद्दत्तवः । पितरः पुजापतिं पितरं पितृयज्ञेनायजन ।
तत्पितृयज्ञस्य पितृयज्ञत्वं ॥ ८ ॥

अबीष्ठधयद्दुमं द्वेवं ल्यम्बकैरजयन्त् प्रथेमहीति ।
ततोवै तात्रप्रथन् । यस्वं विद्वाऽस्त्वम्बकैर्यजते । प्र-
थते पुजया पशुभिः । अथ वायुः परमेष्ठिनः शुना-
सीरीयेणायजत । सरुतं लोकमजयत । यस्मिन्नायुः ।

यच्छुनासीरीयेण यजते । एतमेव सोकं जयति । यस्मिन् वायुः ॥ ६ ॥

वायोरेव सायुज्यमुपैति । ब्रह्मवादिनोवदन्ति
प्रचातुर्मास्ययाजी मौयता इ न प्रमीयता इ इति । जी-
वन् वाएष कृतूनप्येति । यदि वसन्ता पुमीयते । वस-
न्तोभवतिः । यदि ग्रीष्मे ग्रीष्मः । यदि वर्षासु वर्षाः ।
यदि श्रदि श्रतः । यदि हेमन् हेमन्तः ॥ कृतुर्भूत्वा
संवत्सरमप्येति । संवत्सरः पुजापतिः । पुजापतिर्वा-
वैषः ॥ १० ॥

परिवत्सरमाप्नोति शुनासीरीयेण यजतेऽजयन् सह-
स्रयाजिनमाप्नोति वैश्वदेवत्वं सोकमेधैरयजत समै-
धन्त पितृयज्ञत्वं जयति यस्मिन् वायुहेऽन्तस्त्रीणि च ॥
अनु० १० ॥

उभये युवरं सुरामुदस्यान्विवै यस्य प्रातःसवन्त-
कैकोऽसुर्यं पवमानः पुजावै सञ्चमासताग्निर्वाव संव-
त्सरोदशः । उभये वाउदस्यात्सर्वाभिर्मध्यतोऽच वाव
ब्राह्मणेष्वयै एहमेधिनः षटषष्ठिः ॥ हरिः ॐ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

इरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके पञ्चमाधारे

प्रथमोऽगुवाक्षः ।

अग्नेः कृत्तिवाः । शुक्रं परस्ताज्ज्योतिरवस्तात् । पूजा-
पते रोहिणी । आप्तः परस्ताद्वाप्तयोऽवस्तात् । सोम-
स्येन्द्रिका । विततानि परस्ताद्वयंतोऽवस्तात् । रुद्रस्य
बाहू । मृगयवः परस्तादिक्षारौऽवस्तात् । अदित्यै पुन-
र्वसू । वातः परस्ताद्वद्विमवस्तात् ॥ १ ॥

द्वृहस्यतेस्तिष्ठः । जुहूतः परस्ताद्वज्ञमानाश्वस्तात् । सुर्पाणामास्त्रेषाः । अभ्यागच्छतः परस्तादभ्यावृ-
त्यन्तोऽवस्तात् । पितृशां मधाः । रुदन्तः परस्तादपभ्रू-
शेऽवस्तात् । अर्यमणः पूर्वे फल्गुनी । जाया परस्ता-
दष्मैऽवस्तात् । भगव्योत्तरे । वृहूतवः परस्ताद्वमाना
श्वस्तात् ॥ २ ॥

देवस्य सवितुर्वस्तः । पूर्सवः परस्तात्सनिरवस्तात् ।
इन्द्रस्य चित्ता । कृतं परस्तात्सत्यमवस्तात् । वायोर्निं-
द्ध्या । वृततिः परस्तादसिद्धिरवस्तात् । इन्द्रामिथोर्विश-
खे । युगानि परस्तात्कृष्माणाश्वस्तात् । मित्रस्यानू-

राधाः । अभ्यारोऽत्परस्तादभ्यारूढमवस्तात् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य रोहिणी । शृणत्परस्तात्प्रतिशृणदवस्तात् ।
निर्जृत्यै मूलवर्हणी । पृतिभञ्जन्तः परस्तात् प्रतिशृण-
न्तोऽवस्तात् । अपां पूर्वाञ्चषाढाः । वर्चः परस्तात्समि-
तिरवस्तात् । विश्वेषां देवानामुत्तराः । अभिजयत्पर-
स्तादभिजितमवस्तात् । विष्णोः श्रोणा । पूर्वमानाः
परस्तात्पन्थाञ्चवस्तात् ॥ ४ ॥

वसूनाऽश्रविष्टाः । भूतं परस्ताद्वितिरवस्तात् । इ-
न्द्रस्य श्रतभिषक् । विश्वव्यधाः परस्ताद्विश्रक्षितिरव-
स्तात् । अजस्यैकपदः पूर्वे ग्रोष्ठपदाः । वैश्वानरं पर-
स्तादैश्वावसवमवस्तात् । अहेर्बुद्धियस्योत्तरे । अभि-
षिष्वन्तः परस्तादभिशृणन्तोऽवस्तात् । पूर्णोरेवती ।
गावः परस्तादत्साञ्चवस्तात् ॥ अश्विनोरश्वयुजौ । ग्रा-
मः परस्तात्सेनाऽवस्तात् । यमस्यापभरणीः । अपकर्ष-
न्तः परस्तादपवृहन्तोऽवस्तात् । पूर्णा पश्चाद्यते देवा
अदधुः ॥ ५ ॥

अद्रिमवस्ताद्वृमानाञ्चवस्तादभ्यारूढमवस्तात् प-
न्थाञ्चवस्तादत्साञ्चवस्तात् पञ्चच ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यत् पुण्यं नक्षत्रं । तद्घटकुर्वीतोपव्युषं । यदा वै सूर्यं
उदेति । अथ नक्षत्रं नैति । यावति तच् सूर्योगच्छेत् ।
यत् जघन्यं पश्यत् । तावति कुर्वीत । यत्कारी स्यात् ।
पुण्याहस्त कुरुते । एव इव वै यज्ञेषु च शतद्युम्भव मा-
त्योनिरवसायाभ्वकार ॥ १ ॥

योवै नक्षत्रियं पूजापतिं वेद । उभयोरेनं लोक-
योर्बिदुः । हस्ताहस्य हस्तः । चिचा शिरः । निष्ठा हृ-
दयं । ऊरु विशाखे । पुतिष्ठानूराधाः । एष वै नक्षत्रियः
पूजापतिः । यस्त्वं वेद । उभयोरेनं लोकयोर्बिदुः ॥ २ ॥

अस्मिंश्चामुष्मिंश्च । यां कामयेत दुष्टिरं प्रिया
स्यादिति । तानिष्ठा यां दध्यात् । प्रियैव भवति । नैव
तु पुनरागच्छति । अभिजिन्नाम नक्षत्रं । उपरिष्ठाद-
षाढानां । अवस्ताच्छ्रौणायै । देवासुराः संयत्ताआसन् ।
ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन् ॥ ३ ॥

यद्भ्यजयन् । तदभिजितोऽभिजिष्वं । यं कामयेतान-
पञ्चयं जयेदिति । तमेतस्मिन्नक्षत्रे पातयेत् । अनपञ-
चयमेव जयति । पापपराजितमिव तु । पूजापतिः पश्च-

नस्तुजत् । ते नक्षत्रं नक्षत्रमुपातिष्ठन् । ते समावन्त-
स्वाभवन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन् ॥ ४ ॥

ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्माद्वेवत्यां पश्चूनां कुर्वीत ।
यत्किंचार्वाचीनः सोमात् । ग्रैव भवन्ति । सुखिलं वा
इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तत्तारकाणां तारकात्वं ।
योवाइह यजते । अमुः स लोकं नक्षते । तत्त्वक्षत्राणां
नक्षत्रत्वं ॥ ५ ॥

देवगृहावै नक्षत्राणि । यत्वं वेद । गृह्यैव भवति ।
यानि वाइमानि पृथिव्याश्विचाणि । तानि नक्षत्राणि ।
तस्मादक्षीलनामश्चिचे । नावस्येन्न यजेत् । यथा पा-
पाहे कुरुते । ताहगेव तत् । देवनक्षत्राणि वाअन्या-
नि ॥ ६ ॥

यमनक्षत्राण्यन्यानि । कत्तिकाः प्रथमं । विशाखेऽ-
त्थमं । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमं । अप-
भरणीरुत्थमं । तानि यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्ष-
त्राणि । तानि दक्षिणेन परियन्ति । यानि यमनक्ष-
त्राणि ॥ ७ ॥

तान्युत्तरेण । अन्वेषामरात्सेति । तदनूराधाः ।
ज्येष्ठमेधामवधिष्ठेति । तज्ज्येष्ठन्नी । मूलमेषामदक्षामे-

ति । तमूलवर्णी । यन्नासैन्नत । तद्वाढाः । यदस्त्रो-
णत् ॥ ८ ॥

तच्छ्रोणा । यदश्वेणोत् । तच्छ्रविष्ठाः । यच्छ्रतमभिष-
ज्यन् । तच्छ्रतभिषक् । प्रोष्ठपदेषुदयच्छन् । रेवत्याम-
रवन्त । अश्वयुजोरयुज्जत । अपभरणीष्वपावहन् । तानि
वाएतानि यमनक्षुचाणि ॥ यान्येव देवनक्षुचाणि । तेषु
कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह्वेव कुरुते ॥ ९ ॥

चकारैवं वेदोभयोरेनं लोकयोर्विदुरजयन्वेवतीमु-
पातिष्ठन्त नक्षत्रत्वमन्यानि यानि यमनक्षुचारथस्त्रो-
णद्यमनक्षुचाणि चीणि च ॥ अनु० २ ॥

हतीयोऽनुवाकः ।

देवस्य सवितुः प्रातःप्रसवः प्राणः । वरुणस्य साय-
मासवाऽपानः । यत्प्रतीचीनं प्रातस्तबात् । प्राचीनं
सङ्गवात् । ततो देवाश्मिष्टोमं निरमिमीत । तत्तदात्त-
वीर्यं निर्मार्गः । मिचस्य सङ्गवः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः ।
तस्मात्तर्हि पश्वः समायन्ति । यत्प्रतीचीनं सङ्गवात् ॥ १ ॥
प्राचीनं मध्यन्दिनान् । ततो देवात्कथं निरमिमीत ।
तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः । दृहस्यतेर्मध्यन्दिनः । तत्पुण्यं
तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि तेजश्चिष्टं तपति । यत्प्रतीचीनं

मध्यन्दिनात् । प्राचीनं मपराल्लात् । ततो देवाः षोडशिनं निरमिमीत । ततदात्तवीर्यं निर्मार्गः ॥ २ ॥

भगस्यापराल्लः । तत्पुर्णं तेजस्व्यहः । तस्मादपराल्ले कुमार्योभगमिष्ठमानाश्वरन्ति । यत्प्रतीचीनं मपराल्लात् । प्राचीनं सायाह्नात् । ततो देवाश्चतिराचं निरमिमीत । ततदात्तवीर्यं निर्मार्गः । वर्षणस्य सायं । तत्पुर्णं तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि नान्ततं वदेत् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणो वाश्रष्टाविश्शेनक्षचाणां । समानस्याहः पञ्चपुरुषानि नक्षचाणि । चत्वार्यस्त्रीलानि । तानि नवौ । यच्च परस्तानक्षचाणां यज्ञावस्तात् । तान्येकादश । ब्राह्मणो द्वादशः । यथवं विद्वान्तसंवत्सरं व्रुतं चरति । संवत्सरेणैवास्य व्रुतं गुप्तं भवति । समानस्याहः पञ्चपुरुषानि नक्षचाणि । चत्वार्यस्त्रीलानि । तानि नवौ । आग्नेयी राचिः । ऐन्द्रमहः । तान्येकादश । आदित्यो द्वादशः । यथवं विद्वान्तसंवत्सरं व्रुतं चरति । संवत्सरेणैवास्य व्रुतं गुप्तं भवति ॥ ४ ॥

सङ्गवात् षोडशिनं निरमिमीत ततदात्तवीर्यं निर्मार्गं वदेन्नवति समानस्याहः पञ्चपुरुषानि नक्षचाण्यष्टौ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनौवदन्ति । कति पाचाणि यज्ञं वहन्ती-
ति । चयोदशेति ब्रूयात् । स यद्भूयात् । कस्तानि निर-
मिमीतेति । पूजापतिरिति ब्रूयात् । स यद्भूयात् । कुत-
स्तानि निरमिमीतेति । आत्मनद्विति । पाणापानाभ्या-
मेवोपाश्वन्तर्यामौ निरमिमीत ॥ १ ॥

व्यानादुपाशुसवनं । वाचरेन्द्रवायवं । दक्षक्रतुभ्यां
मैचावरुणं । श्रीचादाश्विनं । चक्षुषः शुक्रामन्त्यनौ ।
आत्मनञ्चाग्रवर्णं । अग्नेभ्यउक्तय्यं । आद्युषोभ्रुवं । पूति-
ष्ठायाकृतुपाचे । यज्ञं वाव तं पूजापतिरितिरमिमीत ॥ स
निमित्तो नाध्रियत् समवीयत । सर्वतान्पूजापतिरि-
पि वापानपश्यन् । तान्निरवपत् । तैर्वै स यज्ञमष्यवपत् ।
यदपि वापाभवन्ति । यज्ञस्य धृत्याञ्चसंवृयाय ॥ २ ॥

उपाश्वन्तर्यामौ निरमिमीतामिमीत षट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

कृतमेव परमेष्ठि । कृतन्नात्येति किञ्चन । कृते
समुद्रञ्चाहितः । कृते भूमिरियङ्ग्निता । अग्निस्तिर्गमेन
शेच्चिषा । तपञ्चाक्षान्तमुष्णिष्ठा । शिरस्तपस्याहितं ।

वैश्वानरस्य तेजसा । कृतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये ॥ १ ॥

तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तदृतं तत्सत्यं । तद्वृतं तच्छकेयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं । यद्वर्मः पर्यवर्त्तयत् । अन्तान् पृथिव्यादिवः । अभिरीशानञ्चोजसा । वरुणोधीतिभिः सह ॥ २ ॥

इन्द्रो मरुद्धिः सखिभिः सह । अभिस्तिगमेन शोचिषा । तपआक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं । वैश्वानरस्य तेजसा । कृतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये ॥ ३ ॥

तदृतं तत्सत्यं । तद्वृतं तच्छकेयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं । योअस्याः पृथिव्यास्त्वचि । निवर्त्यत्योषधीः । अभिरीशानञ्चोजसा । वरुणोधीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्धिः सखिभिः सह । अभिस्तिगमेन शोचिषा । तपआक्रान्तमुष्णिहा ॥ ४ ॥

शिरस्तपस्याहितं । वैश्वानरस्य तेजसा । कृतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शि-

वेनास्योपवर्त्ये । शग्मेनास्याभिवर्त्ये । तदृतं तत्स्त्यं ।
तद्वृतं तच्छकेयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं ॥ ५ ॥

एकं मासमुदस्त्रजत् । परमेष्ठी पूजाभ्यः । तेनाभ्यो
महश्चावहत् । अमृतं मर्याभ्यः । पूजामनुप्रजायसे । तदु
ते मर्यामृतं । येन मासाश्रद्धमासाः । कृतवः परिव-
त्सराः । येन ते ते प्रजापते । ईजानस्य न्यवर्तयन् ॥ ६ ॥

तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्यानि जीवसे । अग्रिस्ति-
मेन शेचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्या-
हितं । वैश्वानरस्य तेजसा । कृतेनास्य निवर्त्ये । स-
त्येन परिवर्त्ये । तपसास्यानुवर्त्ये । शिवेनास्योपव-
र्त्ये ॥ शग्मेनास्याभिवर्त्ये । तदृतं तत्स्त्यं । तद्वृतं तच्छ-
केयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं ॥ ७ ॥

परिवर्त्ये सहाभिवर्त्यउष्णिहा राध्यासं न्यवर्त्त-
यनुपवर्त्ये चत्वारिंच ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

देवावै यद्यग्नेकुर्वत । तदसुराश्चकुर्वत । तेऽसुरा-
जुर्वं पूष्टेभ्योनापश्यन् । ते केशनग्नेऽवपन्त । अथ श्म-
शूणि । अथोपपूष्टौ । ततस्त्वेऽवाच्चआयन् । पराभवन् ।
यस्यैवं वपन्ति । अवाङ्गेति ॥ १ ॥

अथो परैव भवति । अथ देवाजधर्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् ।
तउपपक्षावग्नेऽवपन्त । अथ श्मश्रूणि । अथ केशान् ।
ततस्तेऽभवन् । सुवर्गं लोकमायन् । यस्यैवं वपन्ति ।
भवत्यात्मना । अथो सुवर्गं लोकमेति ॥ २ ॥

अथैतन्मनुर्वस्त्रे मिथुनमपश्यत् । स श्मश्रूण्यग्नेऽवपन्त ।
अथोपपक्षौ । अथ केशान् । ततोऽवै स प्राजायत पृजया
पृशुभिः । यस्यैवं वपन्ति । ग्रपृजया पृशुभिर्मिथुनैर्जा-
यते । देवासुराः संयत्ताच्चासन् । ते संवत्सरे व्यायच्छ-
न्त । तान्देवाश्चातुर्मास्यैरेवाभिप्रायुज्जत ॥ ३ ॥

वैश्वदेवेन चतुरोमासोऽवृज्ञतेन्द्रराजानः । ता-
च्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परिच । वरुणपृघासैश्वतुरोमा-
सोऽवृज्ञत वरुणराजानः । ताच्छीर्षं निचावर्त्तयन्त प-
रिच । साकमेधैश्वतुरो मासोऽवृज्ञत सोमराजानः ।
ताच्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परिच । या संवत्सरउपजी-
वासीत । तामेषामवृज्ञत । ततोदेवाश्रभवन् । परा-
सुराः ॥ ४ ॥

यस्यैवं विद्वाऽश्चातुर्मास्यैर्यजते । भ्रातृव्यस्यैव मासो-
ऽवृज्ञ । शीर्षनिचावर्त्तयते परिच । यैषा संवत्सरउपजी-
वा । इद्देव तां भ्रातृव्यस्य । द्वुधास्य भ्रातृव्यः पराभवति ।

खोहितायसेन् निवर्तयते । यदाइमामभिर्द्वावागते
निवर्तयति । एतदेवैनां रूपं कृत्वा निवर्तयति । सा
ततश्वश्रोभूयसी भवन्न्येति ॥ ५ ॥

प्रजायते । यएवं विदांखोहितायसेन् निवर्तयते ।
एतदेव रूपं कृत्वा निवर्तयते । स ततः श्वश्राभूयान्
भवन्नेति । प्रैव जायते । चेण्या शल्लया निवर्तयेत । ची-
णि चीणि वै देवानामृद्धानि । चीणि च्छन्दाऽसि । चीणि
सवनानि । चयद्वमे खोकाः ॥ ६ ॥

कृथामेव तद्वीर्येषु खोकेषु प्रतितिष्ठति । यश्चातु-
र्मास्ययाज्यात्मनोनावद्येत । हेवेभ्यश्चाहृष्टेत । चतृषु
चतृषु मासेषु निवर्तयेत । परोक्षमेव तद्वेवेभ्यश्चात्मनो-
ऽवद्यत्यनावस्थाय । देवानां वाश्वश्चानीतः । यश्चातु-
र्मास्ययाजी । यएवंविनिच्चर्तयते परि च । देवताएवा-
येति । नास्य रुद्रः पुजां पश्चनभिमन्यते ॥ ७ ॥

एत्येत्युच्चतासुराशति खोकामन्यते ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

आयुषः प्राणः सन्तनु । प्राणादपानः सन्तनु । आ-
पानाद्यानः सन्तनु । व्यानाद्यक्षुः सन्तनु । चक्षुषः श्रो-

०

वृं सन्तनु । श्रोचान्मनः सन्तनु । मनसो वाचूं स-
न्तनु । वाचश्चात्मानूं सन्तनु । आत्मनः पृथिवीूं स-
न्तनु । पृथिव्याच्चन्तरिक्षूं सन्तनु ॥ अन्तरिक्षाद्विवूं
सन्तनु । दिवः सुवः सन्तनु ॥ १ ॥

पृथिव्याच्चन्तरिक्षूं सन्तनु देव ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

इन्द्रोदधीचोच्चस्थभिः । वृचाण्यप्रतिष्ठुतः । जघान
नवनीर्नव । इच्छनश्वस्य यच्छरः । पर्वतेष्वप्यश्रितं ।
तद्विदच्छर्यग्नावति । अचाह गोरमन्वत । नाम त्वष्टु-
रपीच्य । इत्या चन्द्रमसो गृहे । इन्द्रमिङ्गायिनोबृ-
हत ॥ १ ॥

इन्द्रमक्षिभिर्किंणः । इन्द्रं वाणीरनूषत । इन्द्रइङ्ग-
येः सचा । समिश्लावचेयुजा । इन्द्रोवज्जी हि-
रण्ययः । इन्द्रोदीर्घाय चक्षसे । आ सूर्यूं रोहयहिवि ।
विगोभिर्द्विमैरयत् । इन्द्रुवाजेषु नोश्चव । सुहस्तप्रध-
नेषु च ॥ २ ॥

उग्रउग्राभिरूतिभिः । तमिन्द्रं वाजयामसि । महे
वृचाय हन्तवे । स वृष्णा दृष्मोभुवत् । इन्द्रः सदामने-

कृतः । ओजिष्ठः सबले हितः । द्युमी श्वोकी स सैम्यः ।
गिरा वज्रो न सम्भृतः । सबले अनपच्युतः । ववक्षुरु-
यो अस्तृतः ॥ ३ ॥

बृहच्चास्तृतः ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ताश्रासन् । स पुजापतिरिन्द्रं ज्येष्ठं
पुचमपन्धधत् । नेदेनमसुराबलीयाः सोऽहनन्निति ।
पुह्नादाहवै कायाधवः । विरोचनः स्वं पुचमपन्धधत् ।
नेदेनं देवाश्चहनन्निति । ते देवाः पुजापतिमुपसमे-
त्योचुः । नाराजकस्य युद्धमस्ति । इन्द्रमन्विष्टामेति ।
तं यज्ञकृतुभिरन्वैच्छन् ॥ १ ॥

तं यज्ञकृतुभिर्नान्विन्दन् । तमिष्ठिभिरन्वैच्छन् ।
तमिष्ठिभिरन्विन्दन् । तदिष्ठीनामिष्ठित्वं । एष्ठयोह
वै नामं । ताइष्ठयुद्धत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया-
इव हि देवाः । तस्माखं तस्माग्रावैष्णवमेकादशकपालं
दीक्षणीयं निरवपन् । तदपद्गुत्यातन्वत । तान् पत्नीसं-
याजान्तुउपानयन् ॥ २ ॥

ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । ते प्रायणीयमभिसमा-
रोहन् । तदपद्गुत्यातन्वत । ताच्छच्चन्तुउपानयन् ।

ते तदन्तमेव कृत्वोद्द्रवन् । तथा तिथ्यमभिसमारेण-
इन् । तदपद्गुत्यातन्वत् । तानिङ्गालुजपानयन् । ते
तदन्तमेव कृत्वोद्द्रवन् । तस्मादेताएतदन्ताइष्टयः
सन्ति॒ष्टन्ते ॥ ३ ॥

एवं हि देवाच्चकुर्वत् । इति देवाच्चकुर्वत् । इत्युव-
मनुष्याः कुर्वते । ते देवाज्ञुः । यद्वाद्दमुच्चैर्ज्ञेन च-
राम । तन्मोऽसुराः पापाननुविन्दन्ति । उपांशूपसदा
चराम । तथा नोऽसुराः पापाननुवेत्यन्तीति । तज-
पांशूपसदमतन्वत् । तिस्तेव सामिधेनीरनूच्य ॥ ४ ॥

सुवेणाघारमाधार्य । तिसः पराचीराहुतीर्हुत्वा ।
सुवेणोपसदं जुह्वाच्चक्नुः । उग्रं वचोच्चपावधीन्त्वेषं
वचोच्चपावधीं स्वाहेति । अशनायापिपासे ह वाउग्रं
वचः । एनश्च वैरहत्यच्च त्वेषं वचः । एतंहवाव तच्च-
तुर्जा विहितं पापानं देवाच्चपञ्चमिरे । तथोऽवैतदेवं-
विद्यजमानः । तिस्तेव सामिधेनीरनूच्य । सुवेणाघा-
रमाधार्य ॥ ५ ॥

तिसः पराचीराहुतीर्हुत्वा । सुवेणोपसदं जुहोति ।
उग्रं वचोच्चपावधीन्त्वेषं वचोच्चपावधीं स्वाहेति ।
अशनायापिपासे ह वाउग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यच्च त्वेषं

वचः । एतमेव तच्चतुर्धाविहितं पाप्मानं यजमानोऽपह-
ते । तेभिनीयैवाहः पशुमालभन्त । अनहेव तद्देवा-
अवर्त्तिं पाप्मानं मृत्युमपजग्निरे । तेनाभिनीयैव राचेः
प्राचरन् । राचियाश्व तद्देवाअवर्त्तिं पाप्मानं मृत्यु-
मपजग्निरे ॥ ६ ॥

तस्मादभिनीयैवाहः पशुमालभेत । अनहेव तद्य-
जमानोऽवर्त्तिं पाप्मानं खातव्यानपनुदते । तेनाभि-
नीयैव राचेः प्रचरेत । राचियाश्व तद्यजमानोऽवर्त्तिं
पाप्मानं खातव्यानपनुदते । स एषउपवस्थीये ह हि-
देवत्यः पशुरालभते । द्वयं वाश्रस्मिंखोके यजमानः ।
अस्थि च माशसञ्च । अस्थि चैव तेन माशसञ्च यज-
मानः सञ्चकुरुते । तावाश्वाः पञ्च देवताः । अभीषो-
मावग्निर्भिर्चावरुणौ ॥ पञ्चपञ्ची वै यजमानः । त्व-
ञ्चाशसञ्चावस्थि मज्जा । एतमेव तत्पञ्चधाविहित-
मात्मानं वरुणपाप्मानमुञ्चति । भेषजतायै निर्वरुणत्वा-
य । तश्च सप्तभिस्छन्दोभिः प्रातराह्वयन् । तस्मात् स-
प्तचतुरुक्तराणि छन्दाऽसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते । तमे-
तयोपसमेत्योपासीदन् । उपास्मै गायता नरङ्गति ।
तस्मादेतया बहिष्ठवमानउपसद्यः ॥ ७ ॥

ऐच्छनयुँस्ति षुन्तेनूच्यानूच्य सुवेणाघारमाघा-
र्युराचियाएव तद्वेवाच्चवर्त्तिं पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे
मिचावरहणौ नवं च ॥ अनु० ६ ॥

जुहुवामेत॑ ह देवाथो जुहोत्येतमेव तद्वज्मानस्ते-
मिनीय देवायज्मानो देवादेवायज्मानोयजमानः
प्राचरन्प्रचरेदासभूतासभेत मृत्युमपजघ्निरे मिचा
वरहणौ भावेव्यान् ॥

दशमोऽनुवाकः ।

स समुद्रउत्तरतः प्राच्चलद्वूम्यन्तेन । एष वाव स
समुद्रः । यज्ञात्वालः । एषउवेव स भूम्यन्तः । यद्वेद्यन्तः ।
तदेतत् चिश्लं चिपूरुषं । तस्मात्तं चिवितस्तं खनन्ति ।
स सुवर्खरजताभ्यां कुशीभ्यां परियहीतआसीत् । तं
यदस्याध्यजनयन् । तस्मादादित्यः ॥ १ ॥

अथ यत्सुवर्खरजताभ्यां कुशीभ्यां परियहीतआसी-
त् । सास्य कौशिकता । तं चिद्वताभिप्रास्तुवत । तं चि-
द्वताददत । तं चिद्वताहरन् । यावती चिद्वतोमाचा ।
तं पञ्चदृशेनाभिप्रास्तुवत । तं पञ्चदृशेनाददत । तं
पञ्चदृशेनाहरन् । यावती पञ्चदृशस्य माचा ॥ २ ॥

तः सप्तदृशेनाभिप्रास्तुवत । तः सप्तदृशेनाददत ।

तः सप्तदशेनाहरन् । यावती सप्तदशस्य माचा । तस्य
सप्तदशेन द्वियमाणस्य तेजोहरोऽपतत् । तमेकविंश्शे-
नाभिप्राप्तुवत् । तमेकविंश्शेनाददत् । तमेकविंश्शे-
नाहरन् । यावत्येकविंश्शस्य माचा । ते यन्निवृत्ता स्तु-
वते ॥ ३ ॥

चिदृतैव तद्यज्मानमाददते । तं चिदृतैव हरन्ति ।
यावती चिदृतोमाचा । अग्निर्वै चिदृत । यावद्वाच्चमे-
र्दहतोधूमउदेत्यानुव्येति । तावती चिदृतोमाचा ।
अग्नेरेवैनं तत् । माचाऽ सायुज्यः सखोकतां गमय-
न्ति । अथ यत् पञ्चदशेन स्तुवते । पञ्चदशेनैव तद्य-
ज्मानमाददते ॥ ४ ॥

तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावती पञ्चदशस्य माचा ।
चन्द्रमावै पञ्चदशः । एषहि पञ्चदश्यामपक्षीयते ।
पञ्चदश्यामापूर्यते । चन्द्रमस्तेवैनं तत् । माचाऽ सा-
युज्यः सखोकतां गमयन्ति । अथ यत् सप्तदशेन स्तुवते ।
सप्तदशेनैव तद्यज्मानमाददते । तः सप्तदशेनैव ह-
रन्ति ॥ ५ ॥

यावती सप्तदशस्य माचा । पूजापतिर्वै सप्तदशः ।
पूजापतेरेवैनं तत् । माचाऽ सायुज्यः सखोकतां गम-

यन्ति । अथ यदेकविशेन स्तुवते । एकविशेनैव त-
द्यजमानमाददते । तमेकविशेनैव हरन्ति । यावत्ये-
कविशस्य माचा । असौ वाञ्छादित्यएकविशः । आ-
दित्यस्यैवैनं तत् ॥ ६ ॥

माचाऽ सायुज्यं सलोकातां गमयन्ति । ते कुश्यै ।
ब्यग्नं । ते अहोराते अभवतां । अहरेव सुवर्णभवत् ।
रुजुता रात्रिः । स यदादित्यउदेति । एतामेव तत्सुव-
र्णां कुशीमनुसमेति । अथ यदस्तमेति । एतामेव तद्र-
जतां कुशीमनुसंविशति ॥ पुङ्गादौ ह्वै कायाध्वः । वि-
रोचनाऽ स्वं पुच्चमुदास्यत् । स प्रदर्शोऽभवत् । तस्मात्
प्रदरादुदूकं नाचमेत् ॥ ७ ॥

आदित्यः पञ्चदशस्य माचा स्तुवते पञ्चदशेनैव त-
द्यजमानमाददते सप्तदशेनैव हरन्त्यादित्यस्यैवैनं त-
दिशति चत्वारि च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

ये वै चत्वारस्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः
सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वं । तदा-
हुः । कतमानि तानि ज्योतीर्षिः । यस्तस्य स्तोमाद-
ति । चिह्नत्पञ्चदशः सप्तदशएकविशः ॥ १ ॥

एतानि वाच तानि ज्योतीर्षिः । य एतस्य स्तोमाः ।
सौऽब्रवीत् । सप्तदशेन हियमाणेव्यस्तेशिषि । भिष-
ज्यतमेति । तदृश्विनौ धानाभिरभिषज्यतां । पूषा कृ-
रुभेण । भारती परिवापेण । मिचावर्णौ पयस्याया ।
तदाहुः ॥ २ ॥

यदृश्विभ्यान्वानाः । पूषाः करम्भः । भारत्यै परि-
वापः । मिचावर्णयोः पयस्याय । कस्मादेतेषाऽह्वि-
षामिन्द्रमेव यज्ञनीति । एताद्येनं देवताइति ब्रूयात् ।
एतैह्विभिरभिषज्यस्तस्मादिति । तं वसवोऽष्टाकपा-
खेन प्रातःसवनेऽभिषज्यन् । रुद्राणकादशकपाखेन मा-
थ्यन्दिने सवने । विश्वे देवा द्वादशकपाखेन दृतीयस-
वने ॥ ३ ॥

स यदृष्टाकपाखान् प्रातःसवने कुर्यात् । एकादश-
कपाखान्माथ्यन्दिने सवने । द्वादशकपाखाऽस्तृतीय-
सवने । विस्तोम् तद्यज्ञस्य क्रियेत । एकादशकपाखानेव
प्रातःसवने कुर्यात् । एकादशकपाखान्माथ्यन्दिने स-
वने । एकादशकपाखाऽस्तृतीयसवने । यज्ञस्य सखोम्-
त्वाय । तदाहुः । यदसूनां प्रातःसवनं ॥ रुद्राणां मा-
थ्यन्दिन॑ऽ सवनं । विश्वेषां देवानां दृतीयसवनं । अथ

अस्मादेतेषाऽहविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एताञ्चनं
देवताङ्गति ब्रूयात् । एतैर्हविभिरभिषज्यः स्तस्मादिति
॥ ४ ॥

एकविश्वश्चाहुस्तृतीयसवने प्रातःसवनं पञ्च च ॥
अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

तस्यावाचोऽवपादादविभयुः । तमेतेषु सप्तसु छन्दः-
स्वश्रयन् । यदश्रयन् । तच्छायन्तीयस्य आयन्तीयत्वं ।
यदवारयन् । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वं । तस्या
वाचश्वावपादादविभयुः । तस्माएतानि सप्तचतुरुत्त-
राणि छन्दाःस्युपादध्युः । तेषामतिचीर्णरिच्यन् । न
चीर्णुदभवन् ॥ १ ॥

स वृहत्तीमेवास्युशत् । द्वाभ्यामक्षराभ्यां । अहोरा-
चाभ्यामेव । तदाहुः । कृतमा सा देवाक्षरा वृहती । यस्यां
तत्प्रत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादशाष्टकाः । द्वा-
दशमावास्याः । एषा वाव सा देवाक्षरा वृहती ॥ २ ॥

यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठदिति । यानि च छन्दाःस्यत्यरि-
च्यन्त । यानि च नोदभवन् । तानि निर्विर्याणि ही-
नान्यमन्यन्त । साब्रवीद् वृहती । मामेव भूत्वा । मा-

मुपसश्श्रयतेति । चतुर्भिरक्षरैरनुषुग्वृहतीनोदभवत् ।
चतुर्भिरक्षरैः पङ्गिर्हृहतीमत्यरिच्यत । तस्यामेतानि
चत्वार्यक्षराण्यपच्छिद्यादधात् ॥ ३ ॥

ते हृहतीएव भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयतां । अष्टा-
भिरक्षरैरुष्णग्वृहतीनोदभवत् । अष्टाभिरक्षरैस्तिषु-
ग्वृहतीमत्यरिच्यत । तस्यामेतान्यष्टावक्षराण्यपच्छि-
द्यादधात् । ते हृहतीएव भूत्वा । बृहतोमुपसमश्रयतां ।
द्वादशभिरक्षरैर्गायत्री हृहतीनोदभवत् । द्वादशभि-
रक्षरैर्जंगती हृहतीमत्यरिच्यत । तस्यामेतानि द्वादश-
क्षराण्यपच्छिद्यादधात् ॥ ४ ॥

ते हृहतीएव भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयतां । सोऽब्र-
वीत् प्रजापतिः । छन्दासि रथो मे भवत । युष्माभि-
रहमेतमध्वानमनुसञ्चराणीति । तस्य गायत्री च ज-
गती च पक्षावभवतां । उष्णिका चिष्टुपच्च प्रत्यौ ।
अनुषुपच्च पङ्गिंश्च धुयैः । बृहत्येवोङ्गिरभवत् । सर्वतं
छन्दोरथमास्थाय ॥ एतमध्वानमनुसञ्चरत् । एतश्च
इवै छन्दोरथमास्थाय । एतमध्वानमनुसञ्चरति । ये-
नैषसर्वतसञ्चरति । यएवं विदान्तसोमेन यजते । यज-
चैनमेवं वेद ॥ ५ ॥

अभवन्वाव सा देवाक्षरा बृहत्यदधाद्वादशक्षरा-
शपच्छिद्यादधादुस्थाय षट् ॐ ॥ अनु० १२ ॥

अग्नेः क्षतिका यत्पुरुणं देवस्य सवितुर्ब्रह्मवादिनः
कल्यूतमेव देवावाश्रायुषदन्त्रोदधीचोदेवासुराः स पु-
जापतिः स समुद्रोये वै चत्वारस्तस्थावाचोदादश ॥
अग्नेः क्षतिका देवगृहा वाकृतमेवर्थार्भेव तिखः परा-
च्छीर्ये वै चत्वारेनवपञ्चाशत् ॥ इहिः ओम् ॥

इति पञ्चमोऽथायः ॥

इहिः ॐ ।

प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

अनुमत्वै पुरीडाशमष्टाकपालं निर्विपत्ति । ये पृथ-
व्यः शम्याच्याश्रवशीयन्ते । तज्जैक्ष्यतमेककपालं । इर्थ
वाअनुमतिः । इयं निर्क्षितिः । नैक्ष्यतेन पूर्वेण प्रचरति ।
प्राप्तानमेव निर्क्षितिं पूर्वान्निरवद्यते । एककपालो
भवति । एकधैव निर्क्षितिं निरवद्यते । यद्वृत्त्वा गा-
ईपत्वर्द्दयुः ॥ १ ॥

रुद्रोभूत्वाभिरनूत्याय । अध्यर्थुच्च यजमानच्च ह-
न्यात् । वीहि स्वाहाहुतिं जुषाणदत्याह । आहुत्यैवै-
नश्च शमयति । नार्त्तिमाच्छ्वद्यध्यर्थुर्न यजमानः । एको-
ख्युके नवनिः । तद्वि निर्कृत्यै भागधेयौ । इमां दिश्चं
नयति । एषा वै निर्कृत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्कृतिं
निरवदयते ॥ २ ॥

स्वकृतइरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै निर्कृत्याच्चा-
यतनं । स्वएवायतने निर्कृतिं निरवदयते । एष ते नि-
र्कृते भागदत्याह । निर्दिशत्वेवैनां । भूते ह विष्मत्यसी-
त्याह । भूतिमेवोपावर्तते । मुच्चेममङ्गसदत्याह । अङ्ग-
ङ्गसएवैनां मुच्चति । अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोति ॥ ३ ॥

अलतएव निर्कृतिं निरवदयते । कृष्णं वासः कृष्ण-
तूष्णं दक्षिणा । एतद्वै निर्कृत्यै रूपं । रूपेणैव निर्कृतिं
निरवदयते । अप्रतीक्षमायन्ति । निर्कृत्याच्चन्तहित्यै ।
स्वाहा नमोयद्ददं चकारेति पुनरेत्य गाहैपत्ये जुहोति ।
आहुत्यैव तमस्यन्तोगाहैपत्यमुपावर्तते । आनुमतेन
ग्रचरति । इथं वाच्चनुमतिः ॥ ४ ॥

इयमेवासै राज्यमनुमन्यते । धेनुर्दक्षिणा । इमा-
मेव धेनुं कुरुते । आदित्यं च रुद्रनिर्वपति । उभयोष्वैव

प्राजास्वभिषिच्यते । दैवीषु च मानुषीषु च । वरोद-
क्षिणा । वरोहि राज्यरं समृथ्यै । आग्रावैष्णवमेका-
दशकपालं निर्वपति । अग्निः सर्वादेवताः ॥ ५ ॥

विष्णुर्यज्ञः । देवताश्वैव यज्ञच्चावरुन्ये । वामनो वह्नी
दक्षिणा । यद्वह्नी । तेनाग्रेयः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः
समृथ्यै । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । अग्नी-
षोमाभ्यां वाइन्द्रोवृचमहन्ति । यद्वग्नीषोमीयमे-
कादशकपालं निर्वपति ॥ ६ ॥

वार्चन्नमेव विजित्यै । हिरण्यं दक्षिणासमृथ्यै । इन्द्रो
वृचमहत्वा । देवताभिष्वेन्द्रियेण च व्याध्यत । सर्वतमै-
न्द्राग्रमेकादशकपालमपश्यत् । तं निरवपत् । तेन वै स
देवताश्वेन्द्रियच्चावरुन्ये । यदैन्द्राग्रमेकादशकपालं
निर्वपति । देवताश्वैव तेनेन्द्रियच्च यजमानोऽवरुन्ये ।
कृष्णभोवह्नी दक्षिणा ॥ ७ ॥

यद्वह्नी । तेनाग्रेयः । यद्वषभः । तेनैन्द्रः समृथ्यै । आ-
ग्रेयमष्टाकपालं निर्वपति । ऐन्द्रं दधि । यदाग्रेयोभव-
ति । अग्निर्वै यज्ञमुखं । यज्ञमुखमेवधिं परस्ताद्वते । य-
दैन्द्रं दधि ॥ ८ ॥

इन्द्रियमेवावरुन्ये । कृष्णभोवह्नी दक्षिणा । यद्वह्नी ।

तेनाग्रेयः । यद्विष्मः । तेनैन्दः समृद्धै । यावतीर्वं पूजा
ओषधीनामहुतानामान्नं । ताः पराभवन् । आग्र-
यणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय ॥ ६ ॥

देवावाओषधीष्माजिमयः । ताइन्द्रामीउदजयतां ।
तावेतमैन्द्रामं द्वादशकपालं निरद्वणातां । यदैन्द्रामो
भवत्युज्जित्यै । द्वादशकपालोभवति । द्वादशमासाः
संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मात्रन्नमवरुन्धे । वैश्वदेवश्चर-
भवति । वैश्वदेवं वाचनं । अन्नमेवास्मै स्वदयति
॥ १० ॥

पृथमजोवत्सोदक्षिणा समृद्धै । सौम्यं श्यामाकं
चर्हं निर्वपति । सोमोवात्रकृष्टपचस्य राजा । अकृष्ट-
पचमेवास्मै स्वदयति । वासोदक्षिणा । सौम्यं हि दे-
वतया वासः समृद्धै । सरस्वत्यै चर्हं निर्वपति । सर-
स्वते चर्हं । मिथुनमेवावरुन्धे । मिथुनौ गावौ दक्षिणा
समृद्धै ॥ एति वारेष यज्ञमुखाहृथ्याः । योऽग्नेऽवताया-
एति । अष्टवेतानि ह्वीऽष्टि भवन्ति । अष्टाक्षरा गा-
यत्री । गायत्रौऽग्निः । तेनैव यज्ञमुखाहृथ्याऽग्नेऽवता
यैन्ति ॥ ११ ॥

ईयुर्निरवदयतेऽङ्गुष्ठाभ्यां जुहोत्यनुमतिदेवता निर्व-

पूर्णि वृही दक्षिणा यदैन्द्रं दध्यपराभावाय स्वदयेति
गावौ दक्षिणा सम्बृद्धै षट् च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

वैश्वदेवेन वै पूजापूर्तिः पूजाच्छृजत । ताः सृष्टान
प्राजायन्त । सोऽभिरकामयत । अहमिमाः प्रजनयेयमि-
ति । स पूजापूर्तये शुचमदधात् । सोऽशेचत् पूजामि-
च्छमानः । तस्माच्च वृजा भुनक्ति यच्च न । तावुभौ
शेचतः पूजामिच्छमानौ । तास्त्रिमप्यसृजत् । ताच्च-
मिरथ्यैत ॥ १ ॥

सोमेरेतोऽदधात् । सविता प्राजनयत् । सरस्वती
वाचमदधात् । पूषापौषयत् । ते वाश्चते चिः संवत्सरस्य
प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरोवै पूजापूर्तिः ।
संवत्सरेणैवास्मै पूजाः प्राजनयत् । ताः पूजाजाताम-
रुतोऽग्नन् । अस्मानपि न ग्रायुक्षुतेति ॥ २ ॥

सश्चं पूजापूर्तिर्मारुतः सृष्टकपालमपश्यत् । तं नि-
रवपत् । ततोवै पूजाभ्योऽकल्पत । यन्मारुतोनिरुप्य-
ते । यज्ञस्य कृत्यै । पूजानामधाताय । सृष्टकपालोभव-
ति । सृष्ट गणावै मरुतः । गणशशेवास्मै विश्वं कल्पयति ।
स पूजापूर्तिरशेचत् ॥ ३ ॥

याः पूर्वीः पुजाच्च स्तृक्षिः । मूरतस्ताच्च वधिषुः । क-
थमपराः स्त्रजेयेति । तस्य शुभ्मच्चारणं भूतं निरवर्तत ।
तद्युद्दरत । तद्योषयत । तत्प्राजायत । आरण्डस्य वा
स्तद्ग्रुपं । यदामिक्षा । यद्युद्दरति ॥ ४ ॥

पुजाएव तद्यजमानः पोषयति । वैश्वदेव्यामिक्षा-
भवति । वैश्वदेव्यो वै पुजाः । पुजाएवासौ प्रजनयति ।
वाजिनमानयति । पुजास्वेव प्रजातासु रेतोदधाति ।
द्यावापृथिव्येककपालोभवति । पुजाएव प्रजाता द्या-
वापृथिवीभ्यामुभयतः परिगृह्णति । देवासुराः संय-
त्ताच्चासन् । सोऽग्निरब्रवीत् ॥ ५ ॥

मामग्रेऽयजत । मया मुखेनासुरान् ज्येष्यथेति । मा-
द्वितोयमिति सोमैऽब्रवीत् । मया राजा जेष्यथेति । मां
तृतीयमिति सविता । मया प्रसूता जेष्यथेति । मां च-
तुर्थीमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहन्यास्यामीति । मां
पञ्चममिति पूषा । मया प्रतिष्ठया जेष्यथेति ॥ ६ ॥

तेऽग्निना मुखेनासुरानजयन् । सोमेन् राजा । स-
विचा प्रसूताः । सरस्वतीन्द्रियमदधात । पूषा प्रतिष्ठा-
सीत् । ततो वै देवाव्यजयन् । यदेतानि हवीःषि नि-

रुप्यन्ते विजित्यै । नेत्तरवेदिसुपूर्वपति । पश्वोवाऽ-
त्तरवेदिः । अजाताइव ह्येतहिं पश्वः ॥ ७ ॥

रेदित्यशोचद्युष्टरत्यब्रवीत् प्रतिष्ठया जेष्यथेत्येतहिं
पश्वः ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

चिद्वद्दहिंभवति । माता पिता पुचः । तदेव तन्मिथु-
नं । उख्यं गर्भोजरायु । तदेव तन्मिथुनं । चेधा बहिः
सन्नद्वं भवति । चयद्वमे लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रति-
तिष्ठति । एकधा पुनः सन्नद्वं भवति । एकद्वव ह्ययं
लोकः ॥ १ ॥

अस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठति । प्रसुवोभवन्ति ।
पुथमजामेव पुष्टिमवरूप्ये । पुथमजोवत्सोदक्षिणा
समृद्ध्यै । पृष्ठदाच्यं गृह्णाति । पश्वोवै पृष्ठदाच्यं । पश्व-
नेवावरूप्ये । पञ्चगृहीतं भवति । पाङ्गोहि पश्वः । बहु-
रूपं भवति ॥ २ ॥

बहुरूपाहि पश्वः समृद्ध्यै । अग्निं मन्यन्ति । अग्नि-
मुखावै पृजापतिः पृजाअसृजत । यद्ग्निं मन्यन्ति ।
अग्निमुखारव तत्प्रजायजमानः सृजते । नवं प्रजाया-

इज्यन्ते । नवानूयाजाः । अष्टौ हवीः । द्वावाघारौ ।
द्वावाज्यभागौ ॥ ३ ॥

चिंशत्सम्पद्यन्ते । चिंशदक्षरा विराट् । अन्नं वि-
राट् । विराजैवान्नाद्यमवरन्थे । यज्मानो वाएककपा-
लः । तेजुञ्चाज्यं । यदेककपालञ्चाज्यमानयति । यज-
मानमेव तेजसा समर्द्धयति । यज्मानोवाएककपालः ।
पश्वञ्चाज्यं ॥ ४ ॥

यदेककपालञ्चाज्यमानयति । यज्मानमेव पशुभिः
समर्द्धयति । यदल्पमानयेत् । अल्पाशनं पश्वौभुज्ज-
न्तउपतिष्ठेरन् । यद्व्हानयेत् । वहवेशनं पश्वौभुज्ज-
न्तउपतिष्ठेरन् । व्हानीयाविः पृष्ठं कुर्यात् । वहव-
शैनं पश्वौभुज्जन्तउपतिष्ठन्ते । यज्मानोवाएकक-
पालः । यदेककपालस्यावद्येत् ॥ ५ ॥

यज्मानस्यावद्येत् । उद्भामाद्येद्यज्मानः । ग्रवामी-
येता । सद्वदेव हौतव्यः । सद्वदिव हि सुवर्गोलोकः ।
हुत्वाभिजुहोति । यज्मानमेव सुवर्गं लोकं गमयित्वा ।
तेजसा समर्द्धयति । यज्मानोवाएककपालः । सुवर्गो-
लोकञ्चाहवनीयः ॥ ६ ॥

यदेककपालमाहवनीये जुहोति । यज्मानमेव

सुवर्गं लोकं गमति। यज्ञस्तेन जुहुयात्। सुवर्गास्त्रोका-
द्यज्ञमानमविद्येत्। सुचा जुहोति। सुवर्गस्य लोकस्य
समध्यै। यत्प्राङ्मन्येन। देवलोकमभिजयेत्। यह-
स्त्रिणा पितृलोकं। यत् पूत्यक् ॥ ७ ॥

रक्षार्थसि यज्ञः हन्तुः। यदुद्डण्। मनुष्यलोकम-
भिजयेत्। प्रतिष्ठितोहोतव्यः। एककपालं वै प्रतिति-
ष्ठन्त द्यावापृथिवी अनुप्रतितिष्ठतः। द्यावापृथिवी-
कृतवः। कृतून् यज्ञः। यज्ञं यज्ञमानः। यज्ञमानं पूजाः।
तस्मात् प्रतिष्ठितोहोतव्यः ॥ ८ ॥

वाजिनोयजति। अग्निर्वायुः सूर्यः। ते वै वाजिनः।
तानेव तं तद्यजति। अथो खल्वाहुः। छन्दार्थसि वै वा-
जिनइति। तान्येव तद्यजति। कृक्षामे वाइन्द्रस्य हरीं
सोमपानौ। तयोः परिधयञ्चाधानं। वाजिनं भाग-
धीयं ॥ ९ ॥

यदप्रहृत्य परिधीं जुहुयात्। अन्तराधानाभ्यां द्या-
सम्प्रयच्छेत्। पूहृत्य परिधीं जुहोति। निराधानाभ्या-
मेव द्या सम्प्रयच्छति। बृहिंषि विषिञ्चन् वाजिनमान-
यति। पूजावै बृहिः। रेतोवाजिनं। पूजाख्वेव रेतो
दधाति। समुपहृय भक्षयन्ति। एतत्सोमपीथाह्वैते ॥

अथोश्चात्मनेव रेतोदधते । यजमानउत्तमोभक्षयति ।
पश्वोवै वाजिनं । यजमानस्व पश्चून् प्रतिष्ठापयन्ति
॥ १० ॥

लोकोवहुरूपं भवत्याज्यभागौ पश्वश्चाज्यमवद्ये-
दाहवनीयः पृथक् तस्मात्प्रतिष्ठितोहोत्योभागधीय-
मेते चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

पृजापतिः सविता भूत्वा पृजाश्रस्तजत । तास्तनम-
त्यमन्यन्त । ताश्चस्मादपाक्रामन् । तावरुणोभूत्वा पृजा
वरुणेनाग्राहयत् । ताः पृजावरुणस्त्रीताः । पृजापतिं
पुनरुपाधावन्नाथमिच्छमानाः । सस्तान् पृजापतिर्ब-
रुणप्रधासानपश्यत् । तां निरवपत् । तैर्वै स पृजावरु-
णपाशाद्मुच्चत् । यद्वरुणप्रधासानिरुप्यन्ते ॥ १ ॥

पृजानामवरुणग्राहाय । तासां दक्षिणोबाहुन्या-
क्षासीत् । सव्यः प्रसृतः । सस्तां द्वितीयां दक्षिण-
तो वेदिमुद्दहन् । ततोवै स पृजानां दक्षिणबाहुं प्रा-
सारयत् । यद्वितीयां दक्षिणतोवेदिमुद्दन्ति । पृजा-
नामेव तद्यजमानोदक्षिणं बाहुं प्रसारयति । तस्मा-

चातुर्मास्याज्यमुष्मिंश्चोकउभया बाहुः । यज्ञाभिजि-
ततः ह्यस्य । पूथमाचादेदी असमिक्षे भवतः ॥ २ ॥

तस्मात्पृथमाचं व्यःसौ । उत्तरस्यां वेद्यामुत्तरवेदि-
मुपवपति । पश्वेवाउत्तरवेदिः । पशूनेवावरूप्ये ।
अथौ यज्ञपुरुषोनल्लित्यै । एतद्वाह्यणान्येव पञ्चह-
वीःषि । अथैषेन्द्राग्नोभवति । प्राणपानौ वाश्तौ
देवानां । यदिन्द्राग्नी । यदैन्द्राग्नोभवति ॥ ३ ॥

प्राणपानावेवावरूप्ये । ओजोबलं वाश्तौ देवानां ।
यदिन्द्राग्नी । यदैन्द्राग्नोभवति । ओजोबलमेवावरूप्ये ।
मारुत्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेषी च मेषश्च
भवतः । मिथुनारेव पूजा वरुणपाशान्मुच्छति । लोम-
श्रौ भवतेमेधुत्वाय ॥ ४ ॥

शमीपर्णान्युपवपति । घासमेवाभ्यामपि यच्छति ।
पूजापतिमन्नाद्यन्नोपानमत् । सरेतेन शतेधेन हवि-
षान्नाद्यमवारूप्ये । यत्परः शतानि शमीपर्णानि भव-
न्ति । अन्नाद्यस्यावरूप्यै । सौम्यानि वै करीराणि । सौ-
म्या खलु वाच्राहुतिर्दिवोदृष्टिं चावयति । यत्करी-
राणि भवन्ति । सौम्ययैवाहुत्या दिवोदृष्टिमवरूप्ये ॥
कायएककपालो भवति । पूजानां कन्त्वाय । पतिपू-

रुषं करमपाचाणि भवन्ति । जाताएव पूजा वरुणपा-
शान्मुच्चति । एकमतिरिक्तं । अनिष्टमाणाएव पूजावर-
णपाशान्मुच्चति ॥ ५ ॥

निरुप्यन्ते भवतेभवति मेधत्वाय रन्धे षट्च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

उत्तस्यां वेद्यामन्यानि हवीःषि सादयति । दक्षि-
णायां मारुतीं । अपधुरमेवैनां युनक्ति । अथो ओज-
एवासामवहरति । तस्माद्द्वाणश्च कृच्छ्रविशेषन्यतो-
ऽपकुर्मणीः । मारुत्या पूर्व्या प्रचरति । अन्द्रतमेवाव-
यजते । वारुण्योत्तरया । अन्ततएवं वरुणमवयजते ।
यदेवाध्युर्युः करोति ॥ १ ॥

तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्माद्यच्छ्रेयान् करोति ।
तत्पापीयान् करोति । पलों वाचयति । मेधामेवैनां
करोति । अथो तपेष्वैनामुपं च नयति । यज्ञारङ् स-
न्तन् प्रब्रूयात् । पियं ज्ञातिः रन्ध्यात् । असौ मे जार-
इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति
॥ २ ॥

पूर्णास्यान् हवामहैति पलोंमुदानयति । अहृतै-

वैनां । यत्पत्नी पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । निर्विर्येण्या
यजमानःस्यात् । यजमानोऽव्याह । आत्मवेव वीर्यंन्यते ।
उभौ याज्यां सवीर्यत्वाय । यद्वामे यदरण्यादत्याह ।
यथोदितमेव वरुणमवयजते । यजमानदेवत्यो वाचा-
हवनीयः ॥ ३ ॥

भ्रातृव्यदेवत्योदक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् ।
यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् । दक्षिणेऽग्नौ जुहोति ।
भ्रातृव्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति । शूर्पेण जुहोति ।
शीर्षतर्णव वरुणमवयजते । पृथग्निष्ठञ्जुहोति ॥ ४ ॥*

पृथग्नेव वरुणपाशान्निर्मुच्यते । अकृन् कर्मकर्मकृत-
इत्याह । देवानुरां निरवदाय । अनुराण गृहानुपग्रैती-
ति वावैतदाह । वरुणगृहीतं वास्तव्यज्ञस्य । यद्यजुषा
गृहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च निष्कासश्च । तुषैश्च नि-
ष्कासेन चावभूयमवैति । वरुणगृहीतेनैव वरुणमवय-
जते । अपोऽवभूयमवैति ॥ ५ ॥

असु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते । प्रति-
युतोवरुणस्य पाशदत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ।
अप्रतीक्षमायन्ति । वरुणस्यानहिंत्यै । रथोऽस्येधिष्ठी-

* पदपातभमेण दण्डपातभमेण वा कण्ठिकैवालपदाजाता ॥

महीत्याह । समिधैवाग्नि नमस्यन्तउपायन्ति । तेजो-
इसि तेजोमयि धेहीत्याह । तेजश्वात्मन्यते ॥ ६ ॥
करोति ग्राहयत्याहवनीयस्तिष्ठजुषोत्यपौऽवभूय-
मवैति धते ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ताआसन् । सौऽग्निरब्रवीत् । ममेय-
मनोैकवतो तनूः । तां प्रीणीत । अथासुरानुभिभविष्य-
येति । ते देवाश्चग्नेऽनोैकवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निरवपन् । सौऽग्निरनोैकवान्त्वेन भागधेयेन पूरीतः ।
चतुर्धानोैकान्यजनयत । ततोदेवाश्चभवन् । परासु-
राः ॥ १ ॥

यदग्नेऽनोैकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति ।
अग्निमेवानोैकवन्तः स्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सौऽ-
ग्निरनोैकवान्त्वेन भागधेयेन पूरीतः । चतुर्धानोैकानि
जनयते । असौ वाश्चादित्यौऽग्निरनोैकवान् । तस्य र-
श्मयोऽनोैकानि । साकरं सूर्येणोद्यता निर्वपति । सा-
क्षादेवास्माश्चनोैकानि जनयति । ते सुराः पराजिता
यन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् ॥ २ ॥

ते देवामरुद्धः सान्तपनेभ्यश्चरुं निरवपन् । तान्
चावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतपन् । यन्मरुद्धः
सान्तपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । चावापृथिवीभ्यामेव तदु-
भयतोयज्ञमाना भाट्व्यात् सन्तपति । मध्यन्दिने नि-
र्वपति । तर्हि हितेऽश्लिष्टुन्तपति । चरुभवति । सर्वत-
एवैनान्तसन्तपति । ते देवाः श्रोविजयिनः सन्तः । सर्वी-
सां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन् ॥ ३ ॥

आश्रितादेवाद्योपवसाम । कस्य वाहेदं । कस्य वाश्वा
भवितेति । स श्रुतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाम्नन् । न
हि देवाश्रहुतस्याश्रन्ति । तेऽब्रुवन् । कस्माऽमृहोष्ठा-
मद्द्रिति । मरुद्धोगृहमेधिभ्युद्यत्यब्रुवन् । तं मरुद्धोगृह-
मेधिभ्योऽजुहुवः ॥ ४ ॥

ततोदेवाश्रभवन् । परासुराः । यस्यैवं विदुषो म-
रुद्धोगृहमेधिभ्योगृहे जुह्वति । भवत्यात्मना । परास्य
भाट्व्योभवति । यदौ यज्ञस्य पाकचा क्रियते । पश्य-
न्तत् । पाकचा वाण्तत्क्रियते । यन्देखावर्हिभवति ।
न सामिधेनीरन्वाह ॥ ५ ॥

न प्रयाजाऽज्यन्ते । नानूयाजाः । यस्यैवं वेद । पशु-
मान् भवति । आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी

नान्तरेति । मूरतो यहमेधिनोयजति । भागधेयेनैवै-
नान्तसमर्थयति । अग्निः स्विष्ठक्तं यजति प्रतिष्ठित्यै ।
इडान्तोभवति ॥ पश्वोवाइडा । पशुषेवोपरिष्ठात्
प्रतिष्ठिति ॥ ह ॥

असुराश्रयन् यहमेधीयं चरं निरवपञ्जुहवर-
न्वाहेडान्तोभवति द्वे च ॥ अनु० ह ॥

मप्तमेऽनुवाकः ।

यत्पत्नी यहमेधीयस्याश्रीयात् । गृहमेधेव स्यात् ।
वित्वस्य यज्ञकृथ्येत । यन्माश्रीयात् । अस्यहमेधी स्यात् ।
नास्य यज्ञोव्यृथ्येत । प्रतिवेशं पचेयुः । तस्याश्रीयात् ।
गृहमेधेव भवति । नास्य यज्ञोव्यृथ्यते ॥ १ ॥

ते देवाग्नेहमेधीयेनेष्वा । आश्रिताश्रभवन् । आज्ञ-
ताभ्यज्ञत । अनुवत्सानवासयन् । तेभ्योऽसुराः क्षुधं
प्राहिष्वन् । सा देवेषु लोकमवित्वा । असुरान् पुन-
रगच्छन् । गृहमेधीयेनेष्वा । आश्रिताभवन्ति । आज्ञ-
तेऽभ्यज्ञते ॥ २ ॥

अनुवत्सान् वासयन्ति । खाद्यव्यायैव तद्यज्ञमानः
क्षुधं प्रहिष्णोति । ते देवाग्नेहमेधीयेनेष्वा । इन्द्राय
निष्कासं वदधुः । अस्मानेव श्वदन्द्रो निहितभागउपा-

वर्त्तितेति । तानि निवृत्ते निहितभागुपावर्त्तत । गृहमेधी-
येनेष्वा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्रेष्वैनं नि-
हितभागुपावर्त्तते । गाईपत्ये जुहोति ॥ ३ ॥

भागुधेयैनैवैनः समर्थयति । चृष्टभमाहृयति । वष-
ट्काररवास्य सः । अथौ इन्द्रियमेव तद्वीयं यजमानो
भावृत्यस्य दृक्ष्णे । इन्द्रेष्वृचं हृत्वा । परां परावतम-
गच्छत् । अपाराधमिति मन्यमानः । सोऽब्रवीत् । कदं
वेदिष्यतीति । तेऽब्रुवन् मरुतोवरं दृणामहै ॥ ४ ॥

अथ वयं वेदाम । असम्भवमेव प्रथमं हविर्विरुद्ध्या-
ताइति । तएनमध्यक्रीडन् । तल्कुडिनां क्रीडित्वं । य-
मरुद्धः कुडिभ्यः प्रथमं हविर्विरुद्ध्यते विजित्यै ।
साकः सूर्येणोद्युता निर्वपति । एतस्मिन् वै सोकइ-
न्द्रेष्वृचमहृत्समृथ्यै । एतद्वाहृणान्येव पञ्च हवी॒-
षि । एतद्वाहृणरेन्द्रामः । अथैष ऐन्द्रश्चरुद्भवति ॥
उद्धारं वाएतमिन्द्रुउद्धरत । वृचं हृत्वा । अन्यासु
देवतास्वधि । यदेष ऐन्द्रश्चरुद्भवति । उद्धारमेव तं य-
जमानुउद्धरते । अन्यासु पूजास्वधि । वैश्वकर्मणशक-
कपालोभवति । विश्वान्येव तेन कर्माणि यजमानोऽव-
रुन्धे ॥ ५ ॥

कृथतेऽभ्यज्ञते जुह्णति दृणामहै भवत्यष्टौ च ॥
अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

वैश्वदेवेन वै पूजापतिः पूजाश्रस्तजत् । तावरुणप्र-
घासैर्वरुणपाशाद्मुच्चत् । साकमेधैः प्रत्यस्थापयत् ।
त्यम्बकैरुद्रं निरवादयत् । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकम-
गमयत् । यदैश्वदेवेन यजते । पूजाएव तद्यजमानः स्त-
जते । तावरुणप्रघासैर्वरुणपाशान् मुच्चति । साकमेधैः
प्रतिष्ठापयति । त्यम्बकैरुद्रं निरवदयते ॥ १ ॥

पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति । दक्षिणातः प्राची-
नावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धि पितृणां । अनाहत्य
तत् । उत्तरतेऽवोपवीय निर्वपेत् । उभये हि देवाश्च
पितरश्चेज्यन्ते । अथो यदेव दक्षिणार्धेऽधिश्रयति । तेन
दक्षिणावृत् । सोमाय पितृमते पुरोडाशः षट्कपालं
निर्वपति । संवत्सरोवै सोमः पितृमान् ॥ २ ॥

संवत्सरमेव प्रीणति । पितृभ्यो बर्हिषद्ग्राधानाः ।
मासावै पितरौ बर्हिषदः । मासानेव प्रीणति । य-
स्मिन् वाकृतौ पुरुषः पूमीयते । सौऽस्यामुर्मिल्लोके

भवति । बृहुरूपाधानाभवन्ति । अहोरात्राणामभिजित्यै । पितृभ्योऽग्निष्ठात्तेभ्योमन्यं । अर्द्धमासावै पितरैऽग्निष्ठात्ताः ॥ ३ ॥

अर्द्धमासानेव प्रीणाति । अभिवान्यायै दुर्घे भवति । सा हि पितृदेवत्यं दुर्घे । यत्पूर्णं । तन्मनुष्याणां । उपर्थद्वादेवानां । अर्द्धः पितृणां । अर्द्धउपमन्यति । अर्द्धाहि पितृणां । एकयोपमन्यति ॥ ४ ॥

एका हि पितृणां । दक्षिणोपमन्यति । दक्षिणवृद्धि पितृणां । अनारम्भोपमन्यति । तद्वि पितृन् गच्छति । इमां दिशं वेदिमुद्भवन्ति । उभये हि देवाश्च पितरश्चेच्यन्ते । चतुस्तक्तिर्भवति । सर्वाद्यनुदिशः पितरः । अखाता भवति ॥ ५ ॥

खाता हि देवानां । मध्यतोऽग्निराधीयते । अन्तो हि देवानामाधीयते । वर्षीयानिधाद्याद्विवति व्याद्वत्यै । परिश्रयति । अन्तहितोहि पितृलोकोमनुष्यलोकात् । यत् पर्वषि दिनं । तदेवानां । यदन्तरा । तन्मनुष्याणां ॥ ६ ॥

यत्समूलं । तत्पितृणां । समूलं बर्हिर्भवति व्याद्वत्यै । दक्षिणा स्तूषाति । दक्षिणवृद्धि पितृणां । चिःपर्यन्ति ।

तृतीये वाइतो सोके पितरः । तानेव प्रीणाति । चिः-
पुनः पर्येति । षट्सम्पद्यन्ते ॥ ७ ॥

षड्वा कृतवः । कृतूनेव प्रीणाति । यत्प्रस्तरं यजुषा
गृह्णीयात् । पुमायुको यजमानः स्यात् । यन्न गृह्णीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव व्यस्येत् । न पुमायुको
भवति । नानायतनः । यज्ञीन् परिधीन् परिदध्यात्
॥ ८ ॥

मृत्युना यजमानं परिगृह्णीयात् । यन्न परिदध्यात् ।
रक्षांसि यज्ञश्च इन्द्रुः । द्वौ परिधी परिदधाति । रक्ष-
सामपहत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमुत्सृजति । य-
ज्ञीणि चीणि हवोऽष्टुदाहरेयुः । चयस्त्वयस्थाऽ साकं
प्रमीयेन । एकैकमुदीचीनान्युदाहरन्ति । एकैकरूपै-
षामन्वच्चः प्रमीयते ॥ कृशिपु कृशिपव्याय । उपबईणमु-
पबईण्याय । आञ्जनमाञ्जन्याय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्जन्या-
य । यथाभागमेवैनान् प्रीणाति ॥ ९ ॥

निरवदयते पितृमानभिधात्तारकयोपमन्यत्यखाता
भवति मनुष्याणां पद्यन्ते परिदधान्मीयते पञ्च च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अभ्येदेवेभ्यः पितृभ्यः समिधमानायानुबूहीत्याह । उभ्ये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्ते । एकामन्वाह । एका हि पितृणां चिरन्वाह । चिर्हि देवानां । आधारावाधारयति । यज्ञपूषेऽरनन्तरित्यै । नार्षेयं दृणीते । न होतारं ॥ १ ॥

यदार्षेयं दृणीते । यद्वोतारं । पूमायुकोयज्मानः स्यात् । पूमायुकोहोता । तस्मान्न दृणीते । यज्मानस्य होतुर्गोपीथाय । अपबहिष्ठः प्रयाजान् यजति । पूजावै वर्हिः । पूजाएव मूत्योरुत्सृजति । आज्यभागौ यजति ॥ १ ॥

यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति । पूच्चीनावीती सोमं यजति । पितृदेवत्याहि । एषाहुतिः । पञ्चकृत्वोऽवद्यति । पञ्च ह्येता देवताः । द्वे पुरोऽनुवाक्ये । याज्यादेवता वषट्कारः । ताख्यं प्रोणाति । सन्ततमवद्यति ॥ ३ ॥

ऋतूनां सन्तत्यै । प्रैवैभ्यः पूर्व्या पुरोऽनुवाक्ययाह । प्रणयति द्वितीयया । गुमयति याज्यया । तृतीये वाऽतो लोके पितरः । अहं एवैनां पूर्व्या पुरोऽनुवाक्ययात्यानयति । रात्रियै द्वितीयया । एवैनान् या-

ज्येया गमयति । दृश्मिण्णतोऽवदाय । उदृक्षुतिक्रामति
व्यावृत्यै ॥ ४ ॥

आस्वधेत्याश्रावयति । अस्तु स्वधेति पृत्याश्रावयति ।
स्वधा नम् इति वर्षट्करोति । स्वधाकारो हि पितृणां ।
सोममग्रे यजति । सोमप्रयाजाहि पितरः । सोमं पि-
तृमन्तं यजति । संवत्सरोवै सोमः पितृमान् । संवत्स-
रमेव तद्यजति । पितृन् बर्हिषदोयजति ॥ ५ ॥

ये वै यज्वानः । ते पितरोबर्हिषदः । तानेव तद्य-
जति । पितृनभिषात्तान्यजति । ये वाश्रयज्वानोग्नह-
मेधिनः । ते पितरोऽभिषात्ताः । तानेव तद्यजति । अग्निं
कव्यवाहनं यजति । यस्तु पितृणामभिः । तमेव तद्य-
जति ॥ ६ ॥

अथो यथाग्निं स्विष्टृष्टतं यजति । ताहगेव तत् ।
एतत्ते तत्येच त्वामन्विति तिसृषु स्त्रीषु निदधाति ।
तस्मादातृतीयात् पुरुषान्नामन् न गृह्णन्ति । एतावन्तो
हीज्यन्ते । अच पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । ह्ली-
काहि पितरः । उदृश्वेनिष्क्रामन्ति । एषा वै मनुष्या-
णां दिक् । स्वामेव तद्विश्वमनुनिष्क्रामन्ति ॥ ७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्मै तद्वुवते । यत्सत्या-

इवनीर्ये । अथान्यचु चरनि । आतमितोरुपतिष्ठन्ते ।
अग्निमेवोपदृष्टारं कृत्वा । पितृनिरवदयन्ते । अन्तं
वाएते प्राणानां गच्छन्ति । यत्रातमितोरुपतिष्ठन्ते ।
सुसन्दृश्च त्वावयमित्याह ॥ ८ ॥

प्राणो वै सुसन्दृक् । प्राणमेवात्मन्दधते । योजान्वि-
न्द्रते हरीदृत्याह । प्राणमेव पुनरयुक्त । अक्षन्नमीम-
दन्त हीति गाहौपत्यमुपतिष्ठन्ते । अक्षन्नमीमदन्ताव-
त्वोपतिष्ठामहृदृति वावैतदाह । अमीमदन्त पितरः
सोम्यादृत्यभिप्रपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽथ त्वाभि-
प्रपद्यामहृदृति वावैतदाह । अपः परिषिञ्चति । मा-
र्जयत्येवैनान् ॥ ९ ॥

अथो तर्पयत्येव । तृष्णति पृजया पृशुभिः । यत्क्वचिं
वेद । अपबर्हिषावनूयाजौ यजति । पृजावै बर्हिः । पृ-
जाएवमूल्योरुत्सृजति । चतुरः प्रयाजान् यजति । द्वाव-
नूयाजौ । षट्सम्पद्यते । षष्ठा चृतवः ॥ चृतूनेव प्रीणा-
ति । न पत्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्यन्वासीत् ।
यत्संयाजयेयुः । पृमायुका स्यात् । तस्मान्वान्वास्ते । न
संयाजयन्ति । पत्रियै गोपीयाय ॥ १० ॥

होतारमाज्यभागौ यजति सन्ततमवद्यति वाहृत्यै

वर्हिषदौयजति तमेव तद्यजत्यनुनिष्ठामन्त्याहैनानु-
तवोनवं च ॥ अनु० ६ ॥

इति गोडनुवाकः ।

प्रतिपूरुषमेककपालान्विव॑पति जाताएव पूजा रुद्रा-
न्विरवदयते । एकमतिरिक्तं । जनिष्ठमाला रुद्र पूजा
रुद्रान्विरवदयते । एककपालाभवन्ति । एकधैव रुद्र-
न्विरवदयते । नाभिधारयति । यदभिधारयेत् । अन्त-
रुवचारिणः रुद्रं कुर्यात् । एकोल्मुके नयन्ति ॥ १ ॥

तद्वि रुद्रस्य भागधेयं । इमां दिशें यन्ति । रुषा वै
रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रन्विरवदयते । रुद्रो
वाञ्छपशुकायाश्चाहृत्यै नातिष्ठत । असौ तै पशुरिति
निहिंशेद्यं द्विष्ठात् । यमेव द्वेष्टि । तमसै पशुन्विहिंश-
ति । यदि न द्विष्ठात् । आखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ २ ॥

न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति । नारण्यान् । चतुष्पदे
जुहोति । रुष वाञ्छमीनां पश्चेशेनाम् । अभिवत्येव
जुहोति । मथुमेन पर्णेन जुहोति । स्तुधेषा । अथो
खलु । अन्तमेनैव होतव्यं । अन्ततएव रुद्रन्विरवद-
यते ॥ ३ ॥

एष तै रुद्रभागः सह स्वसाम्बिक्येत्याहा श्रद्धाच्चस्या-

म्बिका स्वसा । तथा वारेष हि नस्ति । यँ हि नस्ति । त-
यैवैन् सह शमयति । भेषजं गवद्दत्याह । यावलेव
गाम्याः पश्वः । तेभ्योभेषजं करोति । अवाम्बरुद्रम-
दिमहीत्याह । आशिषमेवैतामाशस्ते ॥ ४ ॥

त्वम्बकं यजामहदत्याह । मूर्त्योर्मुक्षीयमामृतादिति
यावैतदाह । उत्किरन्ति । भगस्य लीचन्ते । मूर्ते कृ-
त्वासंजन्ति । यथा जनं यतेवसं करोति । ताहगेव तत् ।
एष ते रुद्रभागदत्याह निरवत्यै । अग्रतीक्ष्मायन्ति ।
अपः परिषिच्चति ॥ रुद्रस्यान्तहि त्यै । प्रवारेतेऽस्माल्लो-
काच्चवन्ते । ये त्वम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरे-
त्यनिर्विपति । इयं वाच्चादितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठ-
न्ति ॥ ५ ॥

यन्ति ब्रूयान्निरवदयते शास्ते सिच्चति पट च ॥
अनु० १० ॥

अनुमत्यै वैश्वदेवेन ताः सृष्टास्त्रिवृत्तं पुजापतिः स-
वितोत्तरस्यां देवासुराः सोऽग्निर्मम् * यत्पत्नी वैश्वदेवेन
ता वरुणप्रधासैरुम्भये देवेभ्यः प्रतिपूरुषं दश ॥ १० ॥

अनुमत्यै प्रथमजोवत्सो बहुरुपाहि पशवस्तस्मात्

* सोऽग्नयंत् पलावि का० पु० पाठः ।

प्रथमाचं यद्ग्रयेऽनीकवतउज्जारं वा * अग्रये देवेभ्यः
प्रतिपूरुषं पञ्चसप्ततिः ॥ ७५ ॥ हरिः ओम ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः कुं ।

प्रथमाष्टके षष्ठमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीर्खिं। अथेन्द्राय शुना-
सीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति। संवत्सरो
वाइन्द्रा शुनासीरः। संवत्सरेणैवास्मात्त्रन्मवरूपे। वा-
यव्यं पयौभवति। वायुर्वृद्ध्यै प्रदापयिता। सरवास्मै
वृष्टिं प्रदापयति। सौर्येककपालो भवति। सूर्येण
वात्त्रमुषिम्लोके वृष्टिर्धृता। सरवास्मै वृष्टिं नियच्छ-
ति ॥ १ ॥

द्वादशगवःसीरं दक्षिणा समृद्धै। देवासुराः संय-
त्ताआसन्। ते देवाश्रमिमब्रुवन्। त्वया वीरेणासुरा-
नभिभवामेति। सोऽब्रवीत्। चेधाहमात्मानं विकरि-

* वा एतमस्ये इति कर० प० पाठः ।

व्यद्वति । स पेधात्मानं व्यकुरत । अग्निं दृतीयं । रुद्रं
दृतीयं । वरुणं दृतीयं ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । कद्दृदं तुरीयमिति । अहमितीन्द्रोऽब्र-
वीत् । सन्तु स्तुजावहाइति । तौ समस्तजेतां । सद्ग्र-
स्तुरीयमभवत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरी-
यस्येन्द्रतुरीयत्वं । ततो वै देवाव्यजयन्त । यदिन्द्रतुरीयं
निरुप्यते विजित्यै ॥ ३ ॥

वह्निं धेनुर्दक्षिणा । यह्वह्निं । तेनाग्नेयी । यज्ञौः ।
तेन रौद्री । यह्वेनुः । तेनैन्द्री । यत्स्त्री सुती दाना । तेन
वारुणी समृध्यै । पूजापतिर्यशमस्तजत ॥ ४ ॥

तः सृष्टः रक्षाऽस्यजिघाऽसन् । स एताः पूजापति-
रात्मनो देवतानिरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षाऽ-
सि प्राणुदत । यत्पञ्चावतीयं जुहोति । दिग्भ्येतद्यज-
मानोरक्षाऽसि प्राणुदते । स मूढः रक्षः सन्दग्धः रक्ष-
इत्याह । रक्षाऽस्येव सन्दहति । अग्नये रक्षोग्ने स्वाहे-
त्याह । देवताभ्यर्थविजिग्यानाभ्यै भागधेयं करोति ।
पुष्टिवाहीरथोदक्षिणा समृध्यै ॥ ५ ॥

इन्द्रोवृचः हत्वा । असुरान् पराभाव्य । न मुचिमासुरं
नालभत । तः शच्यागृह्णात् । तौ समलभेतां । सोऽस्मा-

दुभिशुनतरोऽभवत् । सौऽब्रवीत् । सन्धां सन्दधावहै ।
अथ त्वावः स्वस्यामि । न मा शुष्केण नार्देण हनः ॥६॥

न दिवा न नक्तमिति । स एतमपां फेनेमसिच्चत् । न
वाएष शुष्कोनाद्रौव्युष्टासीत् । अनुदितः सूर्यः । न
वाएतहि वा । न नक्तं । तस्यैतस्मिंस्तोके । अपां फेनेन शि-
रउद्दर्वर्तयत् । तदेनमन्वर्तत । मिच्छुगिति ॥७॥

स एतानपामार्गानजनयत् । तानजुहोत् । तैर्व
स रक्षांस्यपाहन्* । यदपामार्गहेमोभवति । रक्ष-
सामपहत्यै । एकोत्थुकेन यन्ति । तद्वि रक्षसा भाग-
धीयं । इमां दिशें यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वाया-
मव दिशि रक्षांसि हन्ति ॥८॥

स्वकंतु इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै रक्षसामा-
यतनं । स्वएवायतने रक्षांसि हन्ति । पर्णमयेन सुवेण
जुहोति । ब्रह्म वै पर्णः । ब्रह्मणैव रक्षांसि हन्ति । दे-
वस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह । सवितृप्रसूतएव रक्षां-
सि हन्ति । इतः रक्षोवधिष्म रक्षुदत्याह । रक्षसां-
स्तृत्यै । यदस्ते तदक्षिणा निरवत्यै । अप्रतीक्षमायन्ति ।
रक्षसामन्तहित्यै ॥९॥

* अपाहतेति का० प्र० पाठः ।

यच्छुति वरुणं तृतीयं विजित्याच्चसृजत् समृद्धैः ह-
नेऽमिच्छुगिति हन्ति सूत्यै चीर्णि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

धाचे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्विपति । संवत्सरो वै
धाता । संवत्सरेणैवास्मै पूजाः प्रजनयति । अब्देवास्मा-
अनुभवितर्मन्यते । रात राका । प्रसिनीवाली जनयति ।
पूजाखेव प्रजातासु कुह्ना वाचं दधाति । मिथुनौ गावौ
दक्षिणा समृद्धै । आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वि-
पति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं ॥ १ ॥

वैष्णवं चिकपालं । वीर्यं वाश्मिः । वीर्यमिन्दः ।
वीर्यं विष्णुः । पूजाखेव प्रजातावीर्ये प्रतिष्ठापयति ।
तस्मात्पूजा वीर्यावतीः । वामनकृष्णभोवही दक्षिणा ।
यदही । तेनाग्नेयः । यहृषभः ॥ २ ॥

तेनैन्दः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः समृद्धै । अग्नीषो-
मीयमेकादशकपालं निर्विपति । इन्द्रसेमीयमेकाद-
शकपालं । सौम्यं चर्ह । सोमोवै रेतोधाः । अग्निः पू-
जानां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्दः प्रदापयिता । सोम-
एवास्मै रेतोदधाति ॥ ३ ॥

अभिः पूजां प्रजनयति । वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति । ब-
भुर्दक्षिणा समृथ्यै । सोमापौष्णं चरं निर्वपति । ऐन्द्र-
पौष्णं चरं । सोमो वै रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजन-
यिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रजापयिता । सोमस्वास्मै रेतो
धाति । पूषा पशून् प्रजनयति ॥ ४ ॥

वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चर्हर्भवति । इयं वै
पूषा । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । श्यामोदक्षिणा समृ-
थ्यै । बहु वै पुरुषो मेथ्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपति । संवत्सरो वाअभिर्वैश्वानरः । संव-
त्सरेणैवैनरं स्वदयति । हिरण्यं दक्षिणा ॥ ५ ॥

पविचं वै हिरण्यं । पुनात्येवैनं । बहु वै राजन्योऽन्तरं
करोति । उपजाम्यै इरते । जिनाति ब्राह्मणं । बद्य-
न्तं । अन्ते खलु वै क्रियमाणे वर्णोऽप्लाति । वा-
रुणं यवमयं चरं निर्वपति । वरुणपाशादेवैनं मुच्छति ।
अश्वोदक्षिणा ॥ वारुणोऽहि देवतयाश्वः समृथ्यै ॥ ६ ॥

ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं यद्येष्मोदधाति पूषा
पशून् प्रजनयति हिरण्यं दक्षिणा दक्षिणैकच्च ॥
अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुषाकः ।

रुलिनामेतानि इवीश्वि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य प्रदातारः । एते पादातारः । यस्वि राष्ट्रस्य प्रदातारः । ये पादातारः । तस्वास्मै राष्ट्रं प्रयच्छन्ति । राष्ट्रमेव भवति । यत्स्माहत्य निर्वपेत् । अरुलिनः स्युः । युवा-यथं निर्वपति रुलित्वाय ॥ १ ॥

यत्सुद्योनिर्वपेत् । यावतीमेकेन हुविषाशिष्यमवस्थे । तावतीमर्वरूप्यीत । अन्वहं निर्वपति । भूयसी-मेवाशिष्यमवरूप्ये । भूयसोयश्चकुतूनुपैति । वार्हस्यत्वं चरं निर्वपति ब्रह्मणेणगृहे । मुखतएवास्मै ब्रह्म सङ्श्यति । अथो ब्रह्मान्वेष क्षुचमुवारम्भयति । शितिपृष्ठो दक्षिणा समृद्ध्यै ॥ २ ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालः राजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमेवावरूप्ये । चृष्टमेदक्षिणा समृद्ध्यै । आदित्यं चरं महिष्यै गृहे । इयं वाच्चदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । धेनुर्दक्षिणा समृद्ध्यै । भगाय चरं वावातायै गृहे । भगमेवास्मिन्दधाति । विचित्तगर्भा पष्ठौही दक्षिणा समृद्ध्यै ॥ ३ ॥

नैकृतं चरं परिवृक्त्यै गृहे कृष्णानां ब्रीहीणां नस्त-

निर्भिन्नं । पाप्मानमेव निर्जीतिं निरवदयते । कृष्णा-
कूटा दक्षिणा समृद्ध्यै । आग्रेयमृष्टाकपालः सेनान्यो
गृहे । सेनामेवास्य सश्यति । विरख्यं दक्षिणा समृ-
द्ध्यै । वारुणं दशकपालः सूतस्य गृहे । वरणसवमेवा-
वरुन्ये । महानिरष्टो दक्षिणा समृद्ध्यै । मातृतः सम-
कपालं ग्रामयोगृहे ॥ ४ ॥

अब्दं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्ये । मृग्निर्दक्षिणा स-
मृद्ध्यै । साविचं द्वादशकपालं शुभुर्द्धे प्रसूत्यै । उप-
धस्तोदक्षिणा समृद्ध्यै । आश्विनं द्विकपालः सज्जही-
तुर्द्धे । आश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै
भेषजं करोति । सवात्यौ दक्षिणा समृद्ध्यै । पौष्णं चर्हं
भागदुघस्य गृहे ॥ ५ ॥

अब्दं वै पूषा । अन्नमेवावरुन्ये । श्यामोदक्षिणा
समृद्ध्यै । रूद्रं गावीधुकं चर्हमक्षावापस्य गृहे । अन्त-
तएव रुद्रं निरवदयते । शबलउद्वारोदक्षिणा समृ-
द्ध्यै । द्वादशैतानि इवीश्वि भवन्ति । द्वादश मासाः
संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मै राष्ट्रमवरुन्ये । राष्ट्रमेव भ-
वति ॥ ६ ॥

यन्म प्रतिनिर्वप्ते । रुद्रिनश्चाशिषेऽवरुन्योरन् ।

प्रतिनिर्विपति । इन्द्राय सुचामणे पुरोडाशमेकादशक-
पालं । इन्द्रायाऽहोमुच्चे । आशिषेणवावरुन्धे । अयन्नो
राजा वृच्छा राजा भूत्वा वृचं वृध्यादित्याह । आ-
शिषेमेवैतामाशास्ते । मैचावार्हस्यत्यं भवति । श्रेतायै
श्वेतवत्सायै दुग्धे ॥ ७ ॥

बार्हस्यत्ये मैचमपि दधाति । ब्रह्मा चैवास्मै क्षुचच्च
समीची दधाति । अयो ब्रह्मन्वेष क्षुचं प्रतिष्ठापयति ।
बार्हस्यत्येन पूर्वेण प्रचरति । मुखतश्वासमै ब्रह्म सङ्ग-
श्यति । अयो ब्रह्मन्वेष क्षुचमन्वारभयति । स्वयं कृता
वेदिर्भवति । स्वयं दिनं वर्हिः । स्वयं कृतइधः । अन-
भिजितस्याभिजित्यै ॥ तस्माद्राजामरण्यमभिजितं । सैव
श्रेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृद्धै ॥ ८ ॥

रत्नित्वाय समृद्धै पष्टौही दक्षिणा समृद्धै ग्राम-
रण्योगृहे भागदुघस्य गृहे भवति दुग्धेऽभिजित्यै द्वे च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

देवसुवामेतानि हवीःषि भवन्ति । एतावन्तौवै दे-
वानाऽसवाः । तश्वासै सुवान् प्रयच्छन्ति । तश्नै
सुवल्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनाऽसुवते । सोमोवन्-

स्पतीनां । रुद्रः पशूनां । वृहस्पतिर्वाचां । इन्द्रोऽच्येष्ठा-
नां । मित्रः सत्यानां ॥ १ ॥

वर्णोधमीपतीनां । एतदेव सर्वं भवति । सविता
त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूत्यै । ये
देवादेवसुवः स्थेत्याह । यथा यजुर्वैतत् । महते क्षुचाय
महतश्चाधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशि-
षमेवैतामाशस्ते । एष वैभरता राजा सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात् सोमराजानोब्राह्म-
णः । प्रतित्यनामं राज्यमधायीत्याह ॥ २ ॥

राज्यमेवास्मिन् प्रतिदधाति । स्वान्तनुवं वर्णोश्च-
शिश्रेदित्याह । वर्णसवमेवावरन्ये । शुचेभिर्चस्य व्र-
त्याश्रभुमेत्याह । शुचिमेवैनं व्रत्यं करोति । अमन्महि
महतकृतस्य नामेत्याह । मनुतरवैनं । सर्वं ब्राता-
वर्णस्याभूवन्नित्याह । सर्वं ब्रातमेवैनं करोति । विमि-
चरावैररातिमतारीदित्याह ॥ ३ ॥

अरातिमेवैनं तारयति । असूषुदन यज्ञिया कृते-
नेत्याह । सुदयत्येवैनं । व्युचितो जरिमाणनश्चानुडि-
त्याह । अयुरेवास्मिन्दधाति । द्वाभ्यां विमृष्टे । द्विपा-
द्यजमानः प्रतिष्ठितै । अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपा-

लस्य देवसुवाच्च इविषामभये स्थिष्टृते समवद्यति ।
देवताभिरेवैनमुभयतः परिश्छाति । विष्णुकमान्
क्रमते ॥ विष्णुरेव भूत्वेमाल्लोकानभिजयति ॥ ४ ॥

सत्यानामधायीत्याहातारीदित्याह क्रमतएकच्च ॥
अनु० ४ ॥

पश्चमोऽनुवाकः ।

अथैतरस्थेति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय यज्ञा-
ति । अथो इविष्कृतानामेवाभिष्टतानां यज्ञाति । वह-
न्तीनां यज्ञाति । एतावाच्रपाणं राष्ट्रं । राष्ट्रमेवास्मै
यज्ञाति । अथो श्रियमेवैनमभिवहन्ति । अपां पतिर-
सीत्याह । मिथुनमेवाकः । उषास्यर्मिरित्याह ॥ १ ॥

जुर्मिर्मन्तमेवैनं करोति । बृष्टेनौऽसीत्याह । से-
नामेवास्य सञ्चयति । वृजस्त्रितस्थेत्याह । एतावाच्रपाणं
विशः । विशमेवास्मै पर्युहति । मरुतामोजस्थेत्याह ।
अन्तं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे । सूर्यवर्चसस्थेत्याह
॥ २ ॥

राष्ट्रमेव वर्चस्व्यकः । सूर्यत्वचसस्थेत्याह । सत्यं वा-
एतत् । यद्वर्तति । अन्ततं यदा तपति वर्षति । सत्या-
नुतेऽवावरुन्धे । नैनश्च सत्यानुतेऽदिते हिंस्तः ।

यस्वं वेद् । मां दास्येत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्यकः ॥ ३ ॥

वाशास्येत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः । शकरीस्येत्याह ।
पश्वेवै शकरीः । पश्वनेवावरूपे । विश्वभृतस्येत्याह ।
राष्ट्रमेव पर्यस्यकः । जनभृतस्येत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रिया-
व्यकः । अग्नेस्तेजस्यास्येत्याह ॥ ४ ॥

राष्ट्रमेव तेजस्यकः । अपामोषधीनाऽरस्येत्या-
ह । राष्ट्रमेव मध्यव्यक्तः । सारस्वतं ग्रहं दृक्षाति । एषा
वाच्चापां पृष्ठं । यत्सरस्वती । पृष्ठमेवैलङ्घनानां
करोति । षोडशभिर्यद्धाति । षोडशकालोवै पुरुषः । या-
वामेव पुरुषः ॥ तस्मिन् वीर्यन्दधाति । षोडशभिर्जुहो-
ति षोडशभिर्यद्धाति । द्वाचिंशत्सम्पद्यन्ते । द्वाचिंश-
दक्षरानुषुप् । वाग्नुषुप् सर्वाणि छन्दाऽसि । वाचैवै-
नः सर्वेभिर्यद्वाभिरभिर्यच्चति ॥ ५ ॥

जर्मिरित्याहू सूर्यवर्चस्येत्याह ब्रह्मवर्चस्यकस्ते-
जस्यास्येत्याहैव पुरुषः षट्च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवीरापः समधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्यमित्याह ।
ब्रह्मणैवनाः सःसृजति । अनाधृष्टाः सीदुतेत्याह ।

ब्रह्मणवैनाः सादयति । अन्तरा होतुश्च धिष्णियं ब्रा-
ह्मणाच्छसिनश्च सादयति । आमेयोवै होताः । ऐन्द्रो
ब्राह्मणाच्छसी । तेजसा चैवेन्द्रियेण चेभयतोराङ्गं
परिगृह्णाति । हिरण्येनोत्पुनाति । आहुत्वै हि पवि-
चाभ्यामुत्पुनन्ति व्याहृत्वै ॥ १ ॥

शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आ-
युष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । अनिष्टष्टमसीत्याह । अनि-
ष्टश्च होतत् । वाचोवन्युरित्याह । वाचोद्वेष वन्युः ।
तपोजाइत्याह । तपोजाह्येतत् । सोमस्य दाचमसी-
त्याह ॥ २ ॥

सोमस्य ह्येतहाचं । शुक्रावः शुक्रणोत्पुनामीत्याह ।
शुक्राह्यापः । शुक्रं हिरण्यं । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्रा-
ह्यापः । चन्द्रं हिरण्यं । अमृतांश्चमृतेनेत्याह । अमृ-
ताह्यापः । अमृतं हिरण्यं ॥ ३ ॥

स्वाहा राजसूयायेत्याह । राजसूयाय ह्येता* उत्पुना-
ति । सधमादो द्युमि नीरुजं रताइति वारुण्यर्चा गृह्णा-
ति । वरुणसवमेवावरुन्ये । एकया गृह्णाति । एकधैव
यजमाने वीर्यन्दधाति । क्षुचस्योख्यमसि क्षुचस्य यो-

* यना इवि काश्मीरपुस्तक पाठः ।

निरसोति तार्थच्चाष्णोषच्च प्रयच्छति सयोनित्वाय ।
एकशतेन दर्भपुञ्जीखैः पंबयति । शतायुवै पुरुषः शत-
वीर्यः । आत्मैकशतः ॥ ४ ॥

यावानेव पुरुषः । तस्मिन् वीर्यं न्दधाति । दध्याश-
यति । इम्ब्रियमेवावरुन्धे । उदुम्बरमाशयति । अन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ । शष्पाग्याशयति । सुराबलिमेवैनं करो-
ति । आविदैशुता भवन्ति । आविदैमेवैनं गमयन्ति ॥५॥

अग्निरेवैनं गाहैपत्येनावति । इन्द्रैइन्द्रियेण । पूषा-
पशुभिः । मित्रावरुणौ प्राणपानाभ्यां । इन्द्रैवचाय-
वज्रमुदयच्छत् । स दिवसमलिखत् । सोऽर्थमणः पर्यात्र-
भवत् । स आविन्दे द्यावापृथिवी धूतव्रतेऽति द्यावा-
पृथिवीउपाधावत् । स आभ्यामेव प्रसूतैऽन्द्रै वृचाय-
वज्रं प्राहरत् । आविन्दे द्यावापृथिवी धूतव्रतेऽति य-
दाहै ॥ ६ ॥

आभ्यामेव प्रसूतैयज्मानोवज्रं भावैव्याय प्रह-
रति । आविन्दा देव्यदितिर्विश्वरूपीत्याह । इयं वै दे-
व्यदितिर्विश्वरूपी । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । आविन्दो-
द्यमसावामुष्यायणोऽस्यां विश्वसिन्नाप्नैऽत्याह । विश्वै-
नैरराष्ट्रेण समर्जयति । महते क्षुचाय महतआधिप-

त्वाय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैतामाशा-
स्ते । एष वै भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाऽ-
राजेत्याह । तस्मात् सोमराजानोब्राह्मणः ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाच्चम्भूति धनुः प्रयच्छति विजि-
त्यै । शच्चुवाधनास्थेतीषून् । शच्चूनेवास्य बाधन्ते । पात मा
पुत्यर्चं पात मा तिर्थ्यच्चमन्वर्चं मा पातेत्याह । तिसोवै
श्चर्व्याः । पृतीचो तिरच्चनूचो । ताभ्युवैनं पान्ति ।
दिग्भ्यो मा पातेत्याह । दिग्भ्यरुवैनं पान्ति । विश्वा-
भ्यो मा नाश्राभ्यः पातेत्याह ॥ अपरिमितादेवैनं पान्ति ।
हिरण्यवर्णावुषसां विरोक्कद्दिति चिष्टुभा बाह्लुज्ञृला-
ति । इन्द्रियं वै वीर्यं चिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरि-
ष्टादात्मन्यते ॥ ८ ॥

व्याघृत्यै दाचमसीत्याहामृतः हिरण्यमेकश्चतोग-
मयन्त्याह ब्राह्मणानाश्राभ्यः पातेत्याह चत्वारि च ॥
अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

दिशेव्यास्थापयति । दिशमभिजित्यै । यदनुप्रका-
मेत् । अभिदिशेजयेत् । उत्तुमाद्येत् । मनुसानुप्रका-

मति । अभिदिशेऽजयति । नोम्माद्यति । समिधमाति-
ष्ठेत्याह । तेजस्वावरुन्धे ॥ १ ॥

उग्रा मा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराज्
मा तिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । उदीची मा तिष्ठे-
त्याह । पश्चनेवावरुन्धे । जङ्घा मा तिष्ठेत्याह । सुवर्गमेव
खोकमभिजयति । अनूजिहीते । सुवर्गस्य खोकस्य स-
मर्थ्यै ॥ २ ॥

मारुतस्व भवति । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे ।
एकविश्वतिकपालोभवति प्रतिष्ठित्यै । योऽरण्येनुवा-
क्यो गणः । तं मध्यतउपदधाति । ग्राम्यैरेव पशुभिरा-
रण्यान् पशून् परिष्टृहाति । तस्माङ्ग्राम्यैः पशुभिरार-
ण्याः पशवः परिष्टृहीताः । इथिवैन्यः । अभ्यिच्छत
॥ ३ ॥

स राष्ट्रनाभवत् । स एतानि पार्थीन्यपश्यत् । तान्य-
जुहोत् । तैव स राष्ट्रमभवत् । यत् पार्थीनि जुहोति ।
राष्ट्रमेव भवति । बाह्यस्यत्यं पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्र-
मुत्तरेषां प्रथमं । ब्रह्म चैवास्मै क्षुचच्च समीची दधा-
ति । अथो ब्रह्मन्वेव क्षुचं प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

षट्पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षडुर्परिष्टात् । द्वा-

दश् सप्तचन्ते । द्वादश् मासाः संवत्सरः । संवत्सरः खलु
 वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं मध्यतोऽवस्था सप्तति ।
 तस्य च कुतश्च भोपाल्याधीभवति । भूतानामेवैष्टीर्जु-
 होति । अचाच्च वै मृत्युर्जायते । यच्च यच्चैव मृत्युर्जायते ॥
 ततश्चैव मृत्युर्जायते । तस्माद्वाज्ञसूर्येनेजानः सर्वमायु-
 रेति । तत्वैव द्वास्य मृत्युवोवेष्टाः । तस्माद्वाज्ञसूर्येनेजा-
 नोनाभिच्चरितवै । पृथ्यगेनमभिचारः स्तृणुते ॥ ५ ॥
 इन्द्रे समध्याश्च सिद्धत स्थापयति आयते पञ्च च ॥
 अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्विषिर्भूयादिति शाद्-
 लचम्मोपस्तृणाति । यैव सोमे त्विषिः । या शार्दूले । ता-
 मेवावरुन्धे । मृत्योर्बाल्य वर्णः । यच्छार्दूलः । अस्तुऽ-
 हिरण्यं । अस्तु मसि मृत्योर्मा पाहोति हिरण्यमुपा-
 स्यति । अस्तु मेव मृत्योरन्तर्धीनो शतमानं भवति ॥ १ ॥
 शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेत्युप्रतिति-
 ष्टति । दिघोन्मा पाहोत्युपरिष्टादधि निदधाति । उभ-
 यतश्चात्मै शम्म इधाति । अवेष्टादन्त्प्रकाइति श्वीवः-

सीरेन विद्यति । दृन्दशूकामेवावयजते । तस्मात् क्लीबं
दृन्दशूकादशुकाः । निरस्तं नमुच्चेः शिरद्विति सोहि-
तायस्मिन्निरस्यलि । प्राप्नामेव नमुच्चिन्निरवदयते ।
प्राणात्मनः पूर्वेऽभिषिञ्चादत्याहुः ॥ २ ॥

सोमेराजा वरणः । देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते वाचशं
सुवल्तां ते ते प्राणं सुवन्तामित्याह । प्राणमेवात्मनः
पूर्वान्नभिषिञ्चति । यद्युयात् । अग्रेस्त्वा तेजसाभिषि-
ञ्चामीति । तेजस्वेव स्यात् । दुश्चर्मा तु भवेत् । सो-
मस्य त्वा द्युमेनाभिषिञ्चामोत्याह । सौम्योवै देवतया
पुरुषः ॥ ३ ॥

स्वयैवैनं देवतयाभिषिञ्चति । अग्रेस्तेजसेत्याह ।
तेजश्वासिन्दधाति । सूर्यस्य वर्चसेत्याह । वर्चश्वासिन्द-
धाति । इन्द्रस्यन्दियेणेत्याह । इन्द्रियमेवासिन्दधा-
ति । मिचावरुणगोर्वीर्येणेत्याह । वीर्यमेवासिन्दधाति ।
मरुतामोजसेत्याह ॥ ४ ॥

ओजश्वासिन्दधाति । क्षुचाणां क्षुचपतिरसीत्याह ।
क्षुचाणामेवैनं क्षुचपतिं करोति । अतिदिवस्याहीत्या-
ह । अत्यन्यान्पाहीति वावैतदाह । समावैद्यचन्द्रधरा-
गुदीचीरित्याह । राघ्रमेवासिन्द्रुवमकः । उच्छेषणेन

जुहोति । उच्छेषणभागोवै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रन्निरवदयते ॥ ५ ॥

उद्भूपरेत्याग्नेऽग्ने जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रन्निरवदयते । रुद्रयते क्रयीपरं नामेत्याह । यद्वाच्चास्य क्रयीपरं नाम । तेन वाश्व हिनस्ति । यश्च हिनस्ति । तेनैवैनै सुह शमयति । तस्मै हुतमस्ति यमेष्टमसीत्याह । यमा देवास्य मृत्युमवयजते ॥ ६ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यद्विति तस्यै गृहे जुहुयात् । यां कामयेत राष्ट्रमस्यै पूजा स्यादिति । राष्ट्रमेवास्यै पूजा भवति । पर्णमयेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिञ्चद्धाति । श्रीदुम्बरेण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्ननाद्यं दधाति । आश्रव्येन वैश्यः । विशमेवास्मिन् पुष्टिं दधाति । नैययोधेन जन्यः ॥ मित्राख्येवास्मै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै ॥ ७ ॥

भवत्याहुः पुरुषश्चोजसेत्याह निरवदयते यजते जन्यो द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्च्चद्विति रथमुपावहरति विजि-

त्यै । मिचावरुणयोस्त्वा प्रशस्त्रोः पृश्णिष्ठा युनज्मीत्याह ।
ब्रह्मणैवैनं देवताभ्यां युनक्ति । पृष्ठिवाहिनं युनक्ति ।
पृष्ठिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्मै युनक्ति । चयोऽ-
श्वाभवन्ति । रथश्वतुर्थः । द्वौ संब्येषसारथी । षट्सम्प-
द्यन्ते ॥ १ ॥

षष्ठाकृतवः । कृतुभिरेवैनं युनक्ति । विष्णुकुमान्
क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमास्त्रोकानुभिजयति । यः क्ष-
चियः प्रतिहितः । सौअवारभते । राष्ट्रमेव भवति । चि-
ष्टुभान्वारभते । इन्द्रियं वै चिष्टुक् । इन्द्रियमेव यज-
माने दधाति ॥ २ ॥

मूर्खतां प्रसवेऽजेषमित्याह । मूर्खिरेव प्रसूतउज्ज-
यति । आसं मनुदत्याह । यदैव मनुसैसीत । तदापत् ।
राजन्यं जिनाति । अनाकान्तएवाक्रमते । विवाएष
इन्द्रियेण वीर्येणर्थते । योराजन्यं जिनाति । समह-
मिन्द्रियेण वीर्येणेत्याह ॥ ३ ॥

इन्द्रियमेव वीर्यमात्मन्यते । पश्नां मन्युरसि तवेव
मे मन्युभूयादिति वाराहोउपानहावुपमुच्चते । पश्न-
नां वाएष मन्युः । यद्वराहः । तेनैव पश्नां मन्युमात्म-
न्यते । अभिवाद्यसुषुप्ताणं कामयते । तस्येश्वरेन्द्रियं

वीर्यमादातोः । वारा हीउपानहावुपमुच्चते । अस्या-
एवान्तर्धते । इन्द्रियस्य वीर्यस्यानात्यै ॥ ४ ॥

नमो मात्रे पृथिव्याइत्याहाहिं सायै । इयदस्यायु-
रस्यायुमें धेहीत्याह । आयुरेवात्मन्यते । जर्गसूजं
मे धेहीत्याह । जर्गमेवात्मन्यते । युड्सि वर्चोऽसि वर्चो
मयि धेहीत्याह । वर्षेवात्मन्यते । एकधा ब्राह्मणउप-
इरति । एकधैव यजमानश्चायुरुर्जं वर्चोदधाति । र-
थविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥ ५ ॥

चयोऽश्वाभवन्ति । रथश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति ।
यद्भौ सुहावतिष्ठेतां । समानं लोकमियतां । सह स-
श्रुहीचा रथवाहने रथमादधाति । सुवर्गादेवैनं लो-
कादुलदधाति । हृः सः शुचिषदित्यादधाति । ब्रह्मणै-
वैनमुपावृहरति । ब्रह्मणा दधाति ॥ अतिच्छन्दसा द-
धाति । अतिच्छन्दाकै सर्वाणि छन्दाऽसि । सर्वेभि-
रेवैनं छन्दोभिरादधाति । वर्षं वाश्पा छन्दसां । यद-
तिच्छन्दः । यदतिच्छन्दसा दधाति । वर्षेवैनं समा-
नानां करोति ॥ ६ ॥

पश्यन्ते दधाति वीर्येणेत्याहानात्यै प्रतिष्ठित्यै ब्रह्म-
णा दधाति सुतं च ॥ अनु० ६ ॥

मि॒चौ॒इसि॑ वरुणो॒इसीत्या॒ह । मै॒चं वा॒अहः॑ । वा॒रुणी॑
रा॒चिः॑ । अ॒होरा॒चाभ्याम॑वैनमु॒पाव॑हरति॑ । मि॒चौ॒इसि॑
वरुणो॒इसीत्या॒ह । मै॒चो॑वै॒दक्षिणः॑ । वा॒रुणः॑ स॒व्यः॑ । वै॒
श्वदेव्यामिक्षा॑ । स्वम॑वैनै॑ भा॒गधीयमु॒पाव॑हरति॑ । सम॑-
हं विश्वै॒द॑वैरित्या॒ह ॥ १ ॥

बै॒श्वदेव्यो॑ वै पुजाः॑ । ता॒ग्वाद्याः॑ कुरुते॑ । क्ष॒चस्य॑ ना-
भिरसि॑ क्ष॒चस्य॑ योनि॒रसीत्यधीवा॒समास्तृणाति॑ सयो-
नित्वाय॑ । स्योना॑ मासीद् सुषदा॑ मासीदेत्या॒ह । युथा॑
युजुरेवैतत् । मा॑ त्वा॑ हि॒सीन्मा॑ मा॑ हि॒सीदित्या॒हा॑
हि॒सायै॑ । निष्पाद् धूतव्रतो॒वरुणः॑ प॒त्या॑ स्वासाद्वा॑
ज्याय॑ सुक्रतुरित्या॒ह । सामाज्यम॑वैनै॑ सुक्रतुं॑ करोति॑ ।
ब्रह्मा॑ इ॒त्वं॑ रा॒जन् ब्रह्मा॒सीन्द्रो॒इसि॑ सत्यौजा॒इत्या॒ह ।
इन्द्रम॑वैनै॑ सत्यौजसं॑ करोति॑ । ब्रह्मा॑ इ॒त्वं॑ रा॒जन्॑
ब्रह्मा॒सि॑ मि॒चौ॒इसि॑ सुशेव॒इत्या॒ह । मि॒चम॑वैनै॑ सुशेवं॑
करोति॑ । ब्रह्मा॑ इ॒त्वं॑ रा॒जन् ब्रह्मा॒सि॑ वरुणो॒इसि॑ सत्य-
धर्मेत्या॒ह । वरुणम॑वैनै॑ सत्यधर्माणं॑ करोति॑ । सवि-
तासि॑ सत्यसंव॒इत्या॒ह । ग्रायचीम॑वैतेनाभिव्याहरति॑ ॥ २ ॥

ब्रह्मा॑ इ॒त्वं॑ रा॒जन् ब्रह्मा॒सीन्द्रो॒इसि॑ सत्यौजा॒इत्या॒ह ।
इन्द्रम॑वैनै॑ सत्यौजसं॑ करोति॑ । ब्रह्मा॑ इ॒त्वं॑ रा॒जन्॑
ब्रह्मा॒सि॑ मि॒चौ॒इसि॑ सुशेव॒इत्या॒ह । मि॒चम॑वैनै॑ सुशेवं॑
करोति॑ । ब्रह्मा॑ इ॒त्वं॑ रा॒जन् ब्रह्मा॒सि॑ वरुणो॒इसि॑ सत्य-
धर्मेत्या॒ह । वरुणम॑वैनै॑ सत्यधर्माणं॑ करोति॑ । सवि-
तासि॑ सत्यसंव॒इत्या॒ह । ग्रायचीम॑वैतेनाभिव्याहरति॑ ।

इन्द्रोऽसि सृत्यौजाइत्याह । चिष्टुभ॑मेवैतेनाभि॒व्याह॑-
रति ॥ ३ ॥

मि॒चोऽसि सृश्वेव॒इत्याह । जगत्तीम॑मेवैतेनाभि॒व्याह॑-
रति । सृत्यम॑मेतादेवताः । सृत्यम॑मेतानि छन्दा॑सि । सृ-
त्यम॑मेवाव॑रुन्धे । वरुणोऽसि सृत्यध॑मेत्याह । अनुष्टुभ॑मेवै-
तेनाभि॒व्याह॑रति । सृत्यानु॒ते वाश्वनुष्टुप् । सृत्यानु॒ते
वरुणः । सृत्यानु॒ते एवाव॑रुन्धे ॥ ४ ॥

नैनं सृत्यानु॒ते उदि॒ते हि॑स्तः । यएवं वेद । इन्द्रस्य
वज्रोऽसि वार्च॑म्भ॒द्विति॒ स्फ॒र्यं प्रय॑च्छति॒ । वज्र॑वै॒ स्फ॒र्यः । व-
ज्रेण॑वास्मा॒श्वरपर॒रु॒ र॒न्धयति॒ । एव॑ हि॒ तच्छ्रेयः ।
यद॒स्माए॒ते रथ्येयुः । दिशोऽभ्य॑यं राजा॒भूद्विति॒ पञ्चा-
श्वान् प्रय॑च्छति॒ । एतेवै॒ सर्वेयाः । अपराजायिनमे-
वैनं करोति॒ ॥ ५ ॥

ओ॒दुनमुडु॒वते । पर॒मेष्ठी॒ वार॒षः । यदो॒दुनः । पर॒-
माम॑मेवैनं॒ श्रियं॒ गमयति॒ । सुख्षोकाऽह॑ सुमञ्जुलाऽह॑ सृ-
त्यराजा॒ह॑-नित्याह॑ । आशिषम॑मेवैतामाशास्ते॒ । श्य॑न॒-
श्येपमाख्यापयते॒ । वरुणपाशादेवैनं॒ मुच्छति॒ । परः॒ श॒तं
भवति॒ । श॒तायुः॒ पुरुषः॒ श्वेन्द्रियः॒ ॥ आयुष्टेवेन्द्रिये॒ प्र-
तिष्ठति॒ । मारुतस्य॒ चैकविंशतिकपालस्य॒ वैश्वदेव्यै॒

चामिक्षायाऽग्रये स्विष्टशतं समवद्यति । देवताभिरेवै-
नमुभयतः परिगृह्णाति । अपां नमे स्वाहेऽनमे स्वा-
हाग्रये गृह्णपतये स्वाहेति तिसआहुतीर्जुहोति । चय-
इमे लोकाः । एषेव स्तोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

देवैरित्याह सत्यसत्वं करोति चिष्टभैवैतेनाभि-
व्याहरति सत्यानृतेऽवावरन्ये करोति शतेन्द्रियः षट्
च ॥ अनु० १० ॥

स्तद्ब्राह्मणानि धाचे रक्तिनां देवसुवामर्थेऽतोदे-
वोर्हिंशः सोमस्येन्द्रस्य मिचोदश ॥ १० ॥

स्तद्ब्राह्मणानि वैष्णवं चिकापाखमन्वं वै पूषावा-
शस्थेत्याह दिशउद्दरेत्यब्रह्मां ३ त्वं राजच्चतुः-
षष्ठिः ॥ ६४ ॥ हरिः ओऽम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

हरिः ऊँ ॥

प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

वर्णस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् ।
तत्सूखद्विरनुसमसर्पत् । तत्सूखपारं सूखपत्वं । अ-

मिना देवेन प्रथमेऽहं ननु प्रायुङ्ग । सरस्वत्या वाचा
द्वितीये । सविचा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिष्ठुर्वे ।
इहस्यतिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इम्बेण देवेन पृष्ठे । वर्ण-
रेन स्वया देवतया सप्तमे ॥ १ ॥

सोमैन् राज्ञाष्टमे । त्वष्टा रूपेण नवमे । विष्णुना
यज्ञेनाप्नोत् । यत्सःस्तपेभवन्ति । इन्द्रियमेव तदीर्थं
यज्ञमानच्छाप्नोति । पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति । इन्द्रियस्य
धीर्थस्यावहस्थै । पुरस्तादुपसदाऽ सौम्यैन् प्रचरति ।
सोमोवै रेतोधाः । रेतेष्व तदधाति ॥ अन्तरा त्वाष्ट्रेण ।
रेतेष्व हितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति । उपरिष्टाहै-
ष्णवेन । यज्ञोवै विष्णुः । यज्ञेष्वान्तः प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

सप्तमे दधाति पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

दितोयोऽनुवाकः ।

जामि वाशतत कुर्वन्ति । यत्सद्योदीक्षायन्ति सद्यः
सोमं क्रीणन्ति । पुरुषरिसुजां प्रयच्छत्यजामित्वाय ।
अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । असु दीक्षातपसी प्रा-
वेशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिसुजां पुय-
च्छति । साक्षादेव दीक्षातपसी अवहन्ये । दशभिर्वत्स-
तरैः सोमं क्रीणाति । दशाष्टुरा विराट् ॥ १ ॥

अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । मुष्कराभ-
वन्ति सेन्द्रत्वाय । दृशपेयोभवति । अन्नाद्यस्वावरुद्ध्यै ।
शृतं ब्राह्मणाः पिबन्ति । श्रुतायुः पुरुषः श्रतेन्द्रियः ।
आयुष्येन्द्रिये प्रतितिष्ठति । सप्तदशः स्तोत्रं भवति ।
सप्तदशः प्रजापतिः ॥ २ ॥

पृजापतेरास्यै । पृकाशावध्यर्थवेददाति । पृकाशमे-
वैनं गमयति । सज्जमुज्जाचे । व्येवास्मै वासयति । रुक्मः
होचे । आदित्यमेवास्माउद्धयति । अश्वं प्रस्तोतृप्रति-
हर्द्यम्यां । पृजापत्योवाश्रम्यः । पृजापतेरास्यै ॥ ३ ॥

द्वादशपष्ठौ हीर्ष्णहर्षणे । आद्यरेवावरुन्धे । वशां मैचा
वरुणाय । राष्ट्रमेव वश्यकः । चृष्टभं ब्राह्मणाच्छृःसिने ।
राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः । वाससी नेष्टापेतृभ्यां । पविचे-
रवास्यैते । स्थूरियवाचितमच्छावाकाय । अन्तर्व वर-
णमवयजते ॥ ४ ॥

अनञ्जाइमभीधे । वह्निर्वाञ्जनञ्जान् । वह्निर्ग्रीत ।
वह्निनैव वह्नियज्ञस्यावरुन्धे । इन्द्रस्य सुषुवाणस्य चेधे-
न्द्रियं वीर्यं परापतत् । भृगुस्तृतीयमभवत् । आय-
न्तीयं हृतीयं । सरस्वती हृतीयं । भार्गवो हृता भवति ।
आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति ॥ वारवन्तीयमग्निष्टोमसा-

मं। सा॒रस्वतीरुपो॒ष्टह्लाति। इ॒न्द्रियस्य॑ वीर्यस्याव॑रुद्धै।
आ॒यन्तीयं ब्रह्मसामं भवति। इ॒न्द्रियमेवास्मिन् वीर्य॑
अयति। वा॒रवन्नीयमभिष्ठेमसामं। इ॒न्द्रियमेवास्मिन्
वीर्यं वारयति ॥ ५ ॥

वि॒राट् पृजापति॒रञ्चः पृजापते॒रास्यै यजते ब्रह्मसामं
भवति स॒प्त च ॥ अनु० २ ॥

दतीयोऽनुवाकः ।

ई॒श्वरोवाण॑ष दि॒शोऽनून्मदि॒तेः। यं दि॒शोऽनुव्या-
स्थापयन्ति। दि॒शामवैष्टयोभवन्ति। दि॒द्वैव प्रतिति-
ष्ट्वयनुन्मादाय। पञ्च दे॒वतायजति। पञ्च दि॒शः। दि॒-
द्वैव प्रतितिष्ठति। इ॒विषेऽविषद्वृष्ट्वा वा॒र्हस्यत्यमभि-
धारयति। यजमानदे॒वत्योवै द्वृष्ट्यतिः। यजमानमेव
तेजसा॑ समर्धयति ॥ १ ॥

आ॒दित्यामूल्हां गर्भिणीमालभते। मा॒रुतों पृश्चि॑
पष्ठौड्हीं। विशचै॒वास्मै रा॒ष्ट्रञ्च स॒मीची॑ दधाति। आ-
दि॒त्यया॑ पू॒र्व्या॑ प्रचरति। मा॒रुत्योत्तरया॑। रा॒ष्ट्रेव
विशमनुबभाति। उचै॒रादि॒त्याया॑आश्रावयति। उ-
पा॒र्श्व मा॒रुत्यै। तस्माद्॒प्रविशमतिवदति। गर्भिण्या॑-
दि॒त्या॑ भवति ॥ २ ॥

दृन्दियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः । अगर्भा मा-
रुती । विज्ञै मरुतः । विश्वेव निरिन्द्रियामकः । देवा-
सुराः संयत्ताआसन् । ते देवाशश्चिनोः पूषन्वाचः स-
त्यं सन्निधाय । अन्तेनासुरानभ्यभवन् । तेऽश्चिभ्यां
पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपन् । ततो वै ते
वाचः सत्यमवारुन्धत ॥ ३ ॥

यदश्चिभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति ।
अन्तेनैव भाटव्यानभिभूय । वाचः सत्यमवरुन्धे ।
सरस्वते सत्यवाचे चरुं । पूर्वमेवोदितं । उत्तरेणाभि-
वृणाति । सविचे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं
प्रसूत्यै । दूतान् प्रहिणोति । आविदेताभवन्ति ।
आविदमेवैनं गमयन्ति ॥ अथो दूतेभ्येव नच्छ्रियते ।
तिसूधन्वं शुष्कादृतिर्दक्षिणा समृद्धै ॥ ४ ॥

अध्ययति भवत्यरुन्धत गमयन्ति दे च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थानुवाकः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छ्रिणिरे कुरु-
पञ्चालाः प्राञ्चेयायान्ति । सौम्यं चरुं । तस्मादसनं व्य-
वसायादयन्ति । सविचं द्वादशकपालं । तस्मात् पुर-

स्ताद्यवानाऽ सविचाविलभ्यते । वार्षस्यत्यं चरुं । सवि-
चैव विरुद्धं । ब्राह्मणायवानादधते । त्वाद्वमष्टाका-
पालं ॥ १ ॥

रूपाख्येव तेन कुर्वते । वैश्वानरं द्वादशकपालं ।
तस्माज्जघन्ये नैदाघे पृथ्यच्चः कुरुपञ्चालायान्ति । सा-
रस्वतं चरुं निर्वपति । तस्मात् पाद्वषि सर्वावाचो
बदन्ति । पौष्णेन व्यवस्थन्ति । मैत्रेण छषन्ते । वारुणेन
विधृताञ्चासते । क्षैत्रपृथ्येन पाचयन्ते । आदित्येनाद-
धते ॥ २ ॥

मासि मास्येतानि हवीःषि निरूप्याणीत्याहुः ।
तेनैवर्तून् प्रयुक्तःइति । अथो खल्वाहुः । कः संवत्सरं
जीविष्यतीति । षडेव पूर्वेषु निरूप्याणि । षडुत्तरेषुः ।
तेनैवर्तून् प्रयुक्ते । दक्षिणोरथवाहनवाहः पूर्वेषां द-
क्षिणा । उत्तरुत्तरेषां । संवत्सरस्यैवान्तौ युनक्ति ॥
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ३ ॥

त्वाद्वमष्टाकपालं दधते युनृत्येकं च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य सुषुवाखस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् ।
स यत्रयम् निरष्टीवत् । तत्क्षेत्रमभवत् । यह्नितीयं ।

तददरं । यत्तृतीयैः । तत्कर्कन्तु । यन्त्रस्तः । स सिंहः ।
यदर्थ्योः ॥ १ ॥

स शार्दूलः । यत्कर्मयोः । स वृक्षः । यजर्खः । स सोमः ।
यावाची । सा सुरा । चृयाः सक्तवेभवनि । इन्द्रिय-
स्यावरुद्धै । चृयाणि लोभानि ॥ २ ॥

त्विष्मेवावरुन्धे । चयोग्रहाः । वीर्यमेवावरुन्धे ।
नामा दश्मी । नव॑ वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दश्मी । प्रा-
णाइन्द्रियं वीर्यं । प्राणनेवेन्द्रियं वीर्यं यजमानश्चात्म-
न्यत्ते । सीसेन ह्लीवाच्छथाणि क्रीणाति । न वायुतदयो
न हिरण्यं ॥ ३ ॥

यत्सीसं । न स्त्री न पुमान् । यत्क्लीबः । न सोमो
न सुरा । यत्सौचामृणीसम्भद्धै । स्वाद्वी त्वा स्वादुने-
त्वाह । सोममेवैनां करोति । सोमैऽस्यश्चिभ्यां पच्यस्त्
सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सूचामणे पच्यस्वेत्याह । एताभ्यो
द्वैषा देवताभ्यः पच्यते । तिसः सङ्सृष्टा वसति ॥ ४ ॥

तिसोहि राचीः कृताः सोमैवसति । पुनातु ते प-
रिसुतमिति । यजुषा पुनाति व्यादृत्यै । पविचेण पुना-
ति । पविचेण हि सोमं पुनन्ति । वायुः पूतः पविचेणेति ।
नैतया पुनीयात् । वृद्धा द्वैषा । अतिपवितस्यैतया पुनी-

यात्। कुविद् ग्रन्थं निरुक्तया प्राजापत्यया यद्गाति ॥ ५ ॥

अनिरुक्तः पूजापतिः । पूजापतेराश्यै । एकयुर्चा यु-
द्गाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति । आश्विनं धू-
मालभते । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवा-
स्मै भेषजं करोति । सारस्वतं मेषं । वाग्वै सरस्वतो ।
वाचैवैनं भिषज्यति ॥ ऐन्द्रमृष्म॒ भ॒ सेन्द्रुत्वाय ॥ ६ ॥

अश्वेलोमानि हिरण्यं वसति यद्गाति भिषज्यत्ये-
कच्च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यन्निषु यूपेष्वालभेत् । बहिर्वास्मादिन्द्रियं वीर्यं
दध्यात् । खाटृव्यमस्मै जनयेत् । एकयुपश्चालभते ।
एकधैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै खाटृव्यं ज-
नयति । नैतेषां पशूनां पुरोडाशाभवति । ग्रहपुरोडाशा
झेते । युव॒ सुराम॑मश्विनेति सर्वदेवत्यै याज्यानुवा-
क्ये भवतः । सर्वाणुव देवताः प्रीणति ॥ १ ॥

ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं । ब्राह्मणो
द्वाहुत्याउच्छेषणस्य पाता । यदि ब्राह्मणं न विन्देत् ।
वल्लीकवपायामवनयेत् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यद्वै-

सौचामण्यै व्यृद्धं । तदस्यै समृद्धं । नानादेवत्याः पश्वश्च
पुरोडाशाश्च भवन्ति समृद्ध्यै । ऐन्द्रः पशूनामुत्तमो भ-
वति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः ॥ २ ॥

इन्द्रिये एवास्मै समीचीं दधाति । पुरस्तादनूयाजा-
नां पुरोडाशैः प्रचरति । पश्वो वै पुरोडाशः । पशूने-
वावरुन्थ । ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवा-
वरुन्थे । साविचं द्वादशकपालं प्रसृत्यै । वाहणं दशक-
पालं । अन्ततः व वरुणमवयजते । वडवा दक्षिणा ॥ ३ ॥

उत वाएषाश्वसूते । उताश्वतरं । उत सोमउत सु-
रा । यत्सौचामणीसमृद्ध्यै । बाहस्यत्यं पशुं चतुर्थम-
तिपवितस्यालभते । ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः । ब्रह्म-
शैव यज्ञस्य व्यृद्धिमपि वपति । पुरोडाशवानेष पशुर्भव-
ति । न ह्येतस्य ग्रहं गृह्णन्ति । सोमप्रतीकाः पितरस्तृ-
षुतेति शतातृष्णायाऽसमवनयति ॥ ४ ॥

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्वेन्द्रिये प्रतिति-
ष्ठति । दक्षिणेऽग्नौ जुहोति । पापवस्यसस्य व्यावृत्यै । हि-
रण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनां जुहोति । शतमानं
भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्वेन्द्रिये प्र-
तितिष्ठति । यचैव शता तृष्णां धारयति ॥ ५ ॥

तन्निदधाति प्रतिष्ठित्यै । पितृन् वाएतस्येन्द्रियं
वीर्यं गच्छति । यश्च सोमाऽतिपवते । पितृणां याज्यानु-
वाक्याभिरूपतिष्ठते । यदेवास्य पितृनिन्द्रियं वीर्यं ग-
च्छति । तदेवावरन्धे । तिस्तभिरूपतिष्ठते । तृतीये वा-
इतोलोके पितरः । तानेव प्रीणाति । अथो चीणि वै
यज्ञस्येन्द्रियाणि ॥ अध्वर्युहोत्ता बुद्धा । तउपतिष्ठन्ते ।
यान्वेव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवास्मै भेषजं करोति ॥ ६ ॥

प्रीणाति पृथमो दक्षिणा सुमवनयति धारयतोन्द्रि-
याणि चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निष्ठोममगच्छाहरति । यज्ञमुखं वाअग्निष्ठोमः ।
यज्ञमुखमेवारभ्य सवमाक्रमते । अथैषोऽभिषेचनीय-
श्चतुस्त्रिशशपवमानोभवति । चयस्त्रिशशद्वै देवताः ।
ताएवाप्नोति । पूजापतिश्चतुस्त्रिशशः । तमेवाप्नोति । सङ्ग-
शरश्च स्तोमानामयथापूर्वं । यद्विषमास्तोमाः ॥ १ ॥

एतावान् वै यज्ञः । यावान् पवमानाः । अन्तस्त्वेषणं
त्वाच्छ्रन्यत् । यत्सुमाः पवमानाः । तेनासङ्गशरः । तेन
यथापूर्वं । आत्मनैवाग्निष्ठोमेनभर्ति । आत्मना

पुरुषोभवति । पूजा वा उक्थानि । पश्वउक्थानि* । यदु-
कथ्यो भवत्यनुसन्तत्यै ॥ २ ॥

स्तोमाः पश्वउक्थान्येकच्च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

उप॑ त्वा जामयोगिरङ्गति प्रतिपङ्गवति । वाग्व वायुः ।
वाच॒श्वैषोऽभिषेकः । सव्वासामेव पूजानारं सूयते ।
सव्वारनं पूजाराजेति वदन्ति । एतमुत्यं दशश्क्षिपद्द-
त्याह । आदित्यावै पूजाः । पूजानामेवैतेन सूयते ।
यन्ति वाश्वेयज्ञमुखात् । ये संभार्यीचक्रन् ॥ १ ॥

यदाहृ पवस्व वाचो अमियङ्गति । तेनैव यज्ञमुखान्न-
यन्ति । अनुष्टुक् प्रथमा भवति । अनुष्टुगुत्तमा । वाग्वा-
अनुष्टुक् । वाचैव पूयन्ति । वाचोद्यन्ति । उद्दतोभवन्ति ।
उद्दाअनुष्टुभोरुपं । आनुष्टुभोराजन्यः ॥ २ ॥

तस्मादुद्दतोभवन्ति । सौर्यनुष्टुगुत्तमा भवति । सुव-
र्गस्य लोकस्य सन्तत्यै । योवै सुवादेति । नैनरं सुवउप-
नमति । यः सामभ्येति । पापीयान्तसुषुवाणोभव-
ति । एतानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठा-
नि भवन्ति ॥ ३ ॥

* काशीस्थपुलके, पश्वउक्थानि । प्रजा वा उक्थानि । इति पाठ-
व्यवयो वर्तते ।

तैरेव सवान्वैति । यानि देवराजानाऽ सामानि ।
 तैरुमुष्मिलोककृभ्रोति । यानि मनुष्यराजानाऽ सा-
 मानि । तैरसिंलोककृभ्रोति । उभयोरेव लोकयो-
 कृभ्रोति । देवलोके च मनुष्यलोके च । एकविंशेऽभि-
 षेचनीयस्योत्तमोभवति । एकविंशः केशवपुनीयस्य
 प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः ॥ ४ ॥

विज्ञाएकविंशः । राष्ट्रः सप्तदशः । विश्वैतन्म-
 ध्यतौऽभिषिद्यते । तस्माद्वाएष विशां प्रियः । विशेष्वि-
 मध्यतौऽभिषिद्यते । यद्वाएन्मदोदिशेऽनुव्याप्य-
 न्ति । तत्सुवर्गं लोकमभ्यारोहति । यदिमं लोकं न प्र-
 त्यवरोहेत् । अतिजनं वेयात् । उद्वा माद्येत् ॥ यदेष
 प्रतीचीनस्तोमेभवति । इममेव तेन लोकं प्रत्यवरो-
 हति । अथोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यनुनामादाय
 ॥ ५ ॥

अक्रन्नाजन्योभवन्ति दशपेयोमाद्येत् चीणि च ॥
 अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इयं वै रजता । असै इरिणी । यदुक्तौ भवतः ।
 आभ्यामेवन्मुभयतः परिगृह्णाति । वरुणस्य वाच्चभि-

पि॒च्यमा॒नस्यापंः । इ॒न्द्रियं वीर्यं निर॒द्ग्नन् । तत्सुवर्ष्ण॑
हि॒रण्यमभवत् । यद्गुक्षमन्तर्दधाति । इ॒न्द्रियस्य वी-
र्यस्यानिर्धाताय । श॒तमा॒नो भवति श॒तक्षरः ॥ श॒तायुः
पुरुषः श॒तेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । आयु-
र्वै हि॒रण्यं । आयुष्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजोवै हि-
रण्यं । तेजस्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वचोवै हि॒रण्यं ।
व॒र्षस्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति ॥ १ ॥

श॒तक्षरोऽष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

इश्वरोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठिते वाशुषद्व्याहुः । यो राजसूयेन यजत्-
इति । यदा वाशुष एतेन द्विराचेण यजते । अथ प्रति-
ष्ठा । अथ संत्सरमाप्नोति । यावन्ति संवत्सरस्याहोरा-
चाणि । तावतीरेतस्य स्तोचीयाः । अहोराचेष्वेव प्रति-
तिष्ठति । अभिष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिराचउत्तरं
॥ १ ॥

नानैवाहोराचयोः प्रतितिष्ठति । पौर्खमास्यां पूर्व-
महर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरं । नानैवार्धमासयोः प्रति-
तिष्ठति । अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्टउत्तरं ।

ना नैव मासयोः प्रतितिष्ठति । अथो खलु । येऽव स-
मानपक्षे पुण्याहे स्थातां । तयोः कार्यप्रतिष्ठित्यै ॥ २ ॥

अपश्व्योदिराच्छत्याहुः । दे ह्यैते छन्दसो । गा-
यच्च चैषुभच्च । जगतीमन्तर्यान्ति । न तेन जग-
तीकृतेत्याहुः । यदेनां दृतीयसवने कुर्वन्तीति । यदा
वाण्या हीनस्याहर्भजते । साहस्य वा सवनं । अथैव
जगती कृता । अथ पश्व्यः ॥ व्युष्टिर्वाण्य द्विराचः । य-
र्वंविद्वान् द्विराचेण यजते । व्येवास्माउच्छति । अथो
तमर्वापहते । अभिष्टोमं ततच्चाहरति । अभिः सर्वा
देवताः । देवतास्वेव प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

उत्तरं प्रतिष्ठित्यै पश्व्यः सप्त च ॥ अनु० १० ॥

वरुणस्य जामीश्वराग्नेयमिन्द्रस्य यच्चिद्भिष्टोम-
मुपत्वेयं वै रजताऽप्रतिष्ठितेऽप्तश्च ॥ १० ॥

वरुणस्य यदश्विभ्यां यन्निषु तस्मादुद्धतीः सप्तचिं-
शत् ॥ ३७ ॥ ऊँ तत्सत् । हरिः ऊँ ॥

इति तैतिरीयशाखोयब्राह्मणे प्रथमाष्टकः समाप्ति-
मगमत् ॥

भाधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्यम् ।

—०००—
आचारणे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ॐ ।

वागीशाचाः सुमनसः सर्वार्थानामुपकर्मे ।

थन्नला कृतक्षयाः सुखन्नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

धसं निःश्वितं वेदा चो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वस्ते विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

घलटाचेष तद्रूपं दधदुक्तमहोपतिः ।

आदिग्रन्थाधवाचार्थं वेदार्थस्त प्रकाशने ॥ ३ ॥

से पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यातातिसङ्कृहात् ।

कृपालुर्माधवाचार्थी वेदार्थं वकुमुच्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याता सुखोधाव तैत्तिरीयकर्णहिता ।

तद्वाच्छार्थं वाकरिष्ये सुखेनार्थविबुद्ध्ये ॥ ५ ॥

यस्यपि वंहिताचाँ “रवेलोर्चेला” इत्यादीनां दर्शपूर्णमास-
मध्याणामादौ समाचातलात् तद्वाच्छानरूपे ब्राह्मणे पौरोऽन-
श्विकवार्तुमादौ पठितव्यन्तयापि दर्शपूर्णमादवोराहवमीषाच-
ग्निषापेत्तलादग्नीर्णां चाधानसाभलात् प्रथमकाण्डसाचे प्रपा-
ठकेऽन्याधानविभिरस्ते । यस्यपि ‘क्लन्तिकादग्निमादध्येत’ इत्य-

यमेव आधानब्राह्मणस्य उपरक्षमस्यापि संहितायां यहकार्ये
मुकामन्त्यग्निप्रचारार्थानां मन्त्राणामनुकलेभाच वक्तव्यत्वात् तेषा-
स्माज्ञासनीयफलप्रतिपादकत्वेन मङ्गलरूपत्वादाद्यानुवाके ताग्
परिविष्टान् मन्त्रानभिदधानोर्धान्मङ्गलाचरणं सम्यादयति ।
‘ब्रह्म सन्धत्तं’ इत्यादिना ॥ ब्रह्मशब्दो जगत्कारणे परमात्मनि
मुख्यतया वेदे ग्रथ्यते । तथाचेतरेयिणः खकीयोपनिषदि समा-
मनन्ति ‘प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म’ इति । (३४०।३५०) । तैत्ति-
रीयाच्च ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति । (१२४०।१५०) वाचसप्नेयि-
नस्यां विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इति* । एवं सति ब्रह्मशब्दप्रतिपादके-
उस वर्षमात्रके परब्रह्मणि सहस्रा बुद्धिस्त्वादर्थान्मङ्गलाचरणं
सन्ध्यते । तस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वेन वेदोऽपि ब्रह्मशब्दस्यार्थः ।
ततो यन्यादौ वेदपुरुषेऽनुस्तो भवति । तादृशस्य वेदाभ्यना-
ध्यापनयोर्मुख्याधिकारसम्यादिका ब्राह्मणज्ञातिरपि ब्रह्मशब्द-
स्यार्थं साऽयमच मन्त्रे विवक्षितः । उत्तरवाक्यगतत्त्वशब्दस्याऽ
स्यार्थत् । एवं सत्यत्र प्रतिपाद्यत्वेनाविवक्षितोऽपि परमात्मा सह-
स्रा प्रतीयमानो विज्ञपरिहारादिरूपं मङ्गलं सम्यादयति । अथा
ब्राह्मणभोजनार्थमानीयमानस्य दधिकुम्भस्य दर्शनेन यामा-
नरे जिगमिष्युणां मङ्गलं तदत् । तस्यादाद्यानुवाके ‘ब्रह्म
सन्धत्तं’ इत्यादि मन्त्राणामात्रान् युक्ततरम् । मन्त्रविनियोगं
सापस्त्वं दर्शयति । अपरेणोत्तरेण वेदेर्घवावरत्रो चासन्धत्ते ॥
“ब्रह्म सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् । चत्रूँ सन्धत्तं तस्मे जिन्वतम् ।

* एतत् प्रमाणं वाचसप्नेयसंहितायां न दृश्यते ।

इष्टं सन्धनं तां मे जिन्वतम् । ऊर्ज्ञं सन्धनं तां मे जिन्वतम् ।
रचिष्टं सन्धनं तां मे जिन्वतम् । पुष्टिष्टं सन्धनं तां मे जिन्वतम् ।
प्रजाष्टं सन्धनं तां मे जिन्वतम् । पश्चून् सन्धनं ताथो जिन्वतं”
इति ॥ अथाध्यर्थः इुक्पात्रं प्रतिप्रस्त्राता मन्त्रिपात्रस्त्रादात्र
उत्तरे वेदे: पस्त्राह्नागेऽवस्थापयतः स्वहस्तिते पात्रे परस्य-
रसंस्थै कुरुतः । यदा स्वकीयावरत्नो परस्यरसंस्थै कुरुतः । चे
यदौ युवां ‘ब्रह्म’ यजमानसमन्विनीं ब्राह्मणजातिं ‘सन्धनं’ स्वा-
चितधर्मराहित्यां यथा न भवति तथा समादयतम् । किञ्च मे
तद्ब्रह्म मदीयां ब्राह्मणजातिं ‘जिन्वतं’ प्रीणयतम् । एवमपि सन्धनं
योग्यम् ॥ ‘सन्धनं’ देवाधिपतिस्त्रामिगतां स्वचित्यजातिः । ‘इष्टं’
इत्यन्नम् । ‘ऊर्ज्ञं’ शीरादिरसः । ‘रथं’ धनम् । ‘पुष्टिः’ वरोर-
पेषः । ‘प्रजाः’ पुच्चपौत्रादिः । ‘पश्चवः’ गवादयः ॥

कल्पः । ‘सुतोऽसि जनधाः । देवास्त्रा शुकपाः प्रणयन्तु’
इति । ‘इुक्मध्यर्थुरादन्ते’ इति पूर्वोक्तयस्त्रभामात् प्रागेवेद-
मुपादानम् । पाठकमादर्थकमस्य बलवत्त्वात् ॥ हे इुक्पयह त्वस-
स्त्राभिः सुतोऽसि । हे ‘जनधाः’ जनानां धारयितः । ‘शुकपाः’
ये देवाः शुकपात्रस्त्रस्य स्त्रेमस्य पातारस्ते तां प्रकर्षेणाहवनी-
यस्त्रीपे नयन् ॥ १ ॥

कल्पः । ‘सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परोहि । इुक्प इुक्प-
शोचिषाः’ इति । ‘दक्षिणेऽध्यर्थुः प्रतिपश्यते’ इति पात्रं हस्तेन
गृहीत्वा इविर्धामस्य पूर्वद्वारि निर्गत्योत्तरवेदेऽक्षिणेन मार्गेण
पूर्वस्त्रां दिश्यध्यर्थुर्गच्छति । हे इुक्पयह ‘इुक्पशोचिषाः’ भास्त्र-

रदीस्ता युक्त । ‘मुदीराः’ ज्ञोभनवीरभृत्ययुक्ताः ‘प्रजाः’ चुच्छ-
द्विचादिकाः ‘प्रजनयन् उत्पादयन् उत्तरवेदः परितो गच्छ ॥
कल्पः । ‘कुतोऽसि जनधाः । देवास्ता मन्त्रिपाः प्रजनयन्’
इति । ‘मन्त्रिन् प्रतिप्रस्ताता’ इति । ‘आदन्ते’ हत्यनुवर्त्तते । वे
मन्त्रियह लमस्ताभिः कुतोऽसि । वे ‘जनधाः’ जनानां धार-
चितः, मन्त्रिपाचलक्ष सामस्य पातारो ये देवास्ते त्वां प्रकर्ष-
काइवलीयसमीये नयन् ॥

कल्पः । ‘सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् यरीहि । मन्त्री मन्त्रिश्च-
चिषा’ इति । उत्तरेण प्रतिप्रस्ताता’ इति । ‘प्रतिपद्यते’ हत्यनुव-
र्त्तते । वे यह, त्वं ‘मन्त्री’ मन्त्रिनामको यहो भूत्वा ‘मन्त्रिश्चाचि-
वा’ मन्त्राल्लक्ष तत्र तेजसा युक्तः, ज्ञोभनापत्योपेताः ‘प्रजाः’
भावबन्धादियुक्ताः ‘प्रजनयन् उत्पादयन् ‘परीहि’ उत्तर-
वेदेहत्तरभागे परीत्य पूर्वस्थां दिग्भि गच्छ ॥

कल्पः । अथेषोत्तरवेदिं यहावरली चासन्वत्तः । ‘सञ्च-
ग्नानौ दिव आ इथिवायुः । सन्वत्तं तस्मे जिन्वतम् । प्राणशू-
षन्वत्तं तस्मे जिन्वतम् । अपानशूषन्वत्तं तस्मे जिन्वतम् ॥ २ ॥

श्वानशूषन्वत्तं तस्मे जिन्वतम् । उच्चुः सन्वत्तं तस्मे जिन्वतम् ।
ओचशू, मनः, वाचशू, सन्वत्तं तां मे जिन्वतम्’ इति । वे
इत्यामन्त्रिनौ युवां ‘सञ्चग्नानौ’ परत्यरं सङ्कृतौ ऐकमत्यङ्गतौ
‘आ दिवो’ सुखोक्तसहितया इथिवा च सङ्कृतावसादीयमायुः
‘सन्वत्तं’ सन्वयन् भारयतमभिवर्द्धयतमित्यर्थः । ‘प्राणः’ कङ्क-
ग्नानौ वायुः । ‘अपानो’ अधोगामी वायुः । ‘वानो’ मध्यवायुः ।

चकुःओचे मणोवाक् च इत्येतानोश्चिद्याजि, एतेषु सर्वेषु पूर्व-
यद्यास्त्रेयम् ॥ ‘तत्त्वं सन्वानं’ इत्येतोप्तरवेदेः पञ्चात् सन्वानम्
इह हु पुरस्कादिति विशेषः ॥

कस्यः । अथेनावध्युरभिमन्त्रयते । ‘आयुःस्त आयुर्म ध-
नम् । आयुर्यज्ञाय धनम् । आयुर्यज्ञपतये धनम् । प्राणस्तः
प्राणं मे धनम् । प्राणं यज्ञाय धनम्’ ॥ ३ ॥

‘प्राणं यज्ञपतये धनम् । चकुःस्तस्तुर्म धनम् । चकुर्यज्ञाय
धनम् । चकुर्यज्ञपतये धनम् । ओत्रश्लः ओत्रं मे धनम् ।
ओत्रं यज्ञाय धनम् । ओत्रं यज्ञपतये धनम् । तौ इवै पूर्व-
कामन्त्रिनौ । कस्ययतं दैवीर्विजः । कस्ययतं मानवीः’ ॥

‘इष्टमूर्धमस्तासु धनम् । प्राणान् पश्युषु । प्रजां मयि च यज-
माने च’ इति । हे पूर्वकामन्त्रिनौ, युवाम् ‘आयुःस्तः’ आयुषः स्ता-
मिनौ, भवतः । अतो ‘मे’ ममाध्यर्योरायुर्धनम् । तथा यज्ञस्ता-
याद्युर्धनम् । समाप्तिरेव यज्ञस्यायुः । तथा ‘यज्ञपतये’ यजमा-
नस्तायायुरभिवर्द्धयतम् । एवं प्राणादिषु योज्यम् । ‘तौ’ चुवां
प्राणादिस्तामिनौ ‘पूर्वकामन्त्रिनौ’ गहदधाधिपती इवै ‘दैवी-
र्विजः’ देवसमन्त्रिनौः प्रजाः ‘कस्ययतम्’ आसदनुकूलाः कुरुतम् ॥
तथा मनुष्यान्तियुक्ताः प्रजास्तामादनुकूलाः कुरुतम् ॥ ४ ॥

किञ्च इष्टं ग्रीहास्त्रम् ‘जर्ज’ जीरादिरस्त्रासासु
स्त्रापद्यतम् । ‘पश्युषु’ गवादिषु चिरजीवनस्त्रेत्वा ग्राणान् स्ता-
पद्यतम् । ‘मयि’ चध्यर्यो चामिन् यजमाने च ‘प्रजां’ पुचपै-
प्रादिरूपां स्त्रापद्यतम् ।

‘छन्तिकाखग्निमादधीत । एतदाग्नेन्जचम् । यत् छन्तिकाः । स्वाधामेवैन् देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति’ इति । अग्निर्घटयनकाण्डे वाङ्मा नितविरित्याशाः छन्तिकान्मा अस्मिन् दिने चन्द्रेण संयुज्यके तस्मिन् दिने तासु छन्तिकासु चन्द्रयोगं प्राप्नासु अन्याधारं कुर्यात् । यदेतत् छन्तिकासम्यातस्य तदग्निसम्बन्धि नज्जचम् । अतएवान्यचाकां ‘छन्तिका नज्जचमग्निर्देवता’ इति । अत आधेयस्वाग्नेः छन्तिकास्वाधाने चति स्वरूपभूतायामेव देवतायामाधारं हन्ते भवति । अग्नेर्वाह्नाणाभिमानित्वात् । तत्प्रादेनाधीतशुताध्ययनस्त्रपत्रस्त्रवर्चसस्यन्मो भवति । प्रकारान्तरेण प्रसंगति । ‘मुखं वा एतं नज्जचाणां यत् छन्तिकाः । अः छन्तिकाखग्निमाधन्ते । मुख्य एव भवति’ इति । ‘छन्तिकाः’ इति यत् तदेनश्चचाकां मध्ये ‘मुखं’ प्रथमं नज्जचम् । अतएव नज्जचप्रतिपादकेऽप्यनुवाके आदौ पद्यते । ‘छन्तिकानज्जचमग्निर्देवता’ इति । एकत्र अग्नेः छन्तिकाः इहां परस्तात् इति । अन्यत्र ‘अग्निर्णः पातु छन्तिका नज्जचं देवमिद्धियं’ इत्येतत् । तदेतत् सर्वमन्त्वानुवाकेषु इष्टिविधायकेऽप्यनुवाके एतदीवैवेच्छिरादावाक्षाता । ‘अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्थानिति’ । स एतमग्नेः छन्तिकाभः पुरोडाशमष्टाकपाण्डं निरवपत् इति । अतो मुखभूतासु छन्तिकास्वादधानः पुमान् सर्वेषु स्वयं मुख्यो भवति । अस्मिन् पञ्चे गुणमुक्ता दोषमपि कस्त्रिहर्षवति । ‘अथेऽखलु’ ॥ ९ ॥

‘अग्निनज्जचमित्यपचायन्ति । गृहान् ह दाङ्गको भवति’ इति ।

यूर्ब्बाक्षगुणवैसच्चण्डोतनायाथोशब्दः । अभिज्ञाः खल्पग्निदेव-
ताकमिदं नक्षत्रमित्येवं निन्दन्ति । तस्मिन्नक्षत्रे आदधानस्तु
अजमानस्य गृहान् सोऽग्निर्दाङ्गको' दहनशीलो भवति ।

अयं निर्देवं नक्षत्रं विधन्ते । 'प्रजापती रोहिण्णामग्नि-
मस्त्रजत् । तं देवा रोहिण्णामादधत् । ततो वै ते सर्वान्नो-
हानरोहन् । तद्रोहिण्णै रोहिणित्वम् । यो रोहिण्णामग्निमा-
धन्ते । स्वधेष्टयेव । सर्वान्नोहान्नोहति' इति ॥ रक्षान्ते प्रायस्त-
द्दति रोहाः कामास्ते च यस्यां रक्षान्ते चारोहिणी । 'स्वधेष्टा-
त्येव' समृद्धो भवत्येव । समृद्धिरेव 'सर्वान्' इत्यनेन विज-
दीक्षिता ॥

नक्षत्रान्तरं विधन्ते । 'देवा वै भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सम,
[२] तेषमनाहितोऽग्निराशीत् । अथैषो वामं वस्त्रपाकामत् ।
ते पुनर्वस्त्रोरादधत् । ततो वै तान् वामं वस्त्रपावर्त्तते । यः
पुरा भद्रः सन् पापीयान्त्यात् । स पुनर्वस्त्रोरग्निमादधीत ।
पुनरेवैनं वामं वस्त्रपावर्त्तते । भद्रो भवति' इति । 'भद्राः'
धनसम्पन्नाः 'आधित्सन्त' आधातुमैच्छन् धनगर्वेण अद्वारा-
हित्यादग्निः सम्बगाहितो न स्थात् । अनन्तरं तेन विकल्पानु-
ष्टानेन तदीयं 'वामं' वननीयं मणिमुक्तादिकं धनं तेभ्योऽप-
गतम् । ततः 'ते' देवाः अद्वालवो भूला पुनर्वस्त्र नक्षत्रौ तारका-
विशेषौ यस्मिन् दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन् दिनेऽग्निं सम्बग-
धाय तद्वनं पुनर्लक्ष्यत्वन्तः । 'ततोऽप्यन्योऽपि पूर्वं धनिकः सन्
केनापि निमित्तेन पञ्चात् 'पापीयान् स्थात्' अत्यन्तनिर्धनो

‘कृत्तिकालग्निमादधीत । एतदाग्नेनचतम् । यत् कृत्तिकाः ।
 खाद्यामेवैन देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति’ इति । अग्नि-
 चयनकाण्डे बाङ्गला नितनिरित्याशाः कृत्तिकामा यस्मिन्
 दिने चक्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन् दिने तासु कृत्तिकासु चक्र-
 योगं प्राप्तासु अन्याधानं कुर्यात् । चदेतत् कृत्तिकासम्यातरूपं
 तदग्निसमन्वितं नक्षत्रम् । अतएवान्यचाषाटं ‘कृत्तिका नक्षत्रमग्नि-
 देवता’ इति । अत आधेयखाग्नेः कृत्तिकास्त्राधाने तति खरू-
 पभूतायामेव देवतायामाधानं कृतं भवति । अग्नेऽर्जुनाणाभि-
 मानित्वात् । तत्रादेनाधीतश्रुताध्ययनरूपब्रह्मवर्चसम्यन्ते
 भवति । ग्रकारान्तरेण प्रसंज्ञति । ‘मुखं वा एतं नक्षत्राणां यत्
 कृत्तिकाः । थः कृत्तिकास्त्रग्निमाधन्ते । मुखं एव भवति’ इति ।
 ‘कृत्तिकाः’ इति चत् तदेतत्त्वाणां मध्ये ‘मुखं’ प्रथमं नक्षत्रम् ।
 अतएव नक्षत्रप्रतिपादकेऽप्यनुवाके आदौ पयते । ‘कृत्तिकानक्ष-
 त्रमग्निदेवता’ इति । एकत्र अग्नेः कृत्तिकाः शुक्रं परस्पात् इति ।
 अन्यत्र ‘अग्निंः पातु कृत्तिका नक्षत्रं देवमित्रियं’ इत्येतत् । तदे-
 तत् सर्वमन्त्रानुवाकेषु इष्टिविधायकेऽप्यनुवाके एतदीचैवेष्टिरा-
 दावाष्टाता । ‘अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्थानिति’ ।
 य एतमग्न्ये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपादां निरवपत् इति ।
 अतो मुखभूतासु कृत्तिकास्त्राधानः पुम्पान् सर्वेषु खयं मुख्यो
 भवति । अस्मिन् पञ्चे गुणमुक्ता दोषमपि कम्भिर्वर्तति । ‘अथो
 खसु’ ॥ ९ ॥

‘अग्निनक्षत्रमित्यपचायन्ति । गृहान् ह दाङ्गको भवति’ इति ।

यूर्ब्वीकृतगुणवैलक्षण्योत्तमायाचोशब्दः । अभिज्ञाः खखग्निदंव-
ताकमिदं नक्षचमित्येवं निन्दन्ति । तस्मिन्क्षचे आदधानस्य
अजमानस्य गृहान् सोऽग्निर्दाङ्कको' दहनशीलो भवति ।

अथ निर्देशं नक्षत्रं विधन्ते । 'ग्रजापती रोहिण्यामग्नि-
मसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्नो-
हानरोहन् । तद्रोहिण्ये रोहिणिलम् । यो रोहिण्यामग्निमा-
धन्ते । 'स्वधेऽत्येव । सर्वान्नोहान्नोहति' इति ॥ रक्षन्ते प्रायमन-
दति रोहाः कामास्ते च यस्यां रक्षन्ते सा रोहणी । 'स्वधेऽत्य-
त्येव' समृद्धो भवत्येव । समृद्धिरेव 'सर्वान्' इत्यनेन विश-
दीक्षता ॥

नक्षत्रान्तरं विधन्ते । 'देवा वै भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सन्त,
[२] तेषमनाहितोऽग्निराशीत् । अथैभ्यो वामं वस्तुपाकामत् ।
ते पुनर्वस्तोरादधत । ततो वै तान् वामं वस्तुपावर्त्तते । यः
पुरा भद्रः सन् पापीयान्त्यात् । स पुनर्वस्तोरग्निमादधीत ।
पुनरेवैनं वामं वस्तुपावर्त्तते । भद्रो भवति' इति । 'भद्राः'
धनसम्बन्धः । 'आधित्सन्त' आधातुमैच्छन् धनगर्वेण अद्वारा-
हित्यादग्निः सम्बगाहितो न स्थात् । अनन्तरं तेन विकलानु-
ष्टानेन तदीयं 'वामं' वननोयं मणिमुक्तादिकं धनं तेभ्योऽप-
गतम् । ततः 'ते' देवाः अद्वालवो भूत्वा पुनर्वस्तु नक्षत्रौ तारका-
विशेषौ यस्मिन् दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन् दिनेऽग्निं सम्बगा-
धाय तद्वनं पुनर्वस्तुभवन्तः । 'ततोऽप्यन्योऽपि पूर्वं धनिकः सन्
केनापि निमित्तेन पश्यात् 'पापीयान् स्थात्' अत्यन्तनिर्धनो

अवेत् । स पुनर्वस्तोरग्निमाधाय पूर्ववद्गुणं प्राप्य सर्वेषां मध्ये
‘भद्रः’ पूर्व्यो भवति ॥

अथ नक्षचान्नरं विधत्ते । ‘यः कामयेत दानकामा वे
प्रजाः स्वरिति । स पूर्व्योः फल्गुन्योरग्निमादधीत [३]
‘अर्यम्यो वा एतच्छब्दम् अत् पूर्व्ये फल्गुनी । अर्यमेति त-
माङ्गर्यो इदाति । दानकामा अस्मै प्रजा भवति’ इति ।
सर्वाः प्रजा ‘मे’ मध्यं धनं दातुमिच्छक्षिति ‘यो’ यजमानः
कामयेत सोऽप्यं पूर्व्योः फल्गुन्योराधाय प्रजाभिर्दत्तं धनं
सम्भते । एतच्च नक्षचर्मर्यमदेवताकम् । ‘फल्गुनीनक्षचर्मर्यमा
देवता’ इत्यन्यचाचानात् । अरीन् यमयति धनदानेन वशी-
करोतीत्यर्थमा धनस्य दाता ॥

नक्षचान्नरं विधत्ते । ‘यः कामयेत भग्नी स्वामिति । स
उक्तर्योः फल्गुन्योरग्निमादधीत । भग्नस्य वा एतच्छब्दम् ।
घटुन्नरे फल्गुनी । भग्नेव भवति’ इति । ऐश्वर्यादिगुणपट्टक
कामः । तथा स सार्थते

“ऐश्वर्यस्य समयस्य धर्षस्य अशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोस्यैव वस्ता भग इतीरितम्” इति ॥

तत् कामं उक्तर्योः फल्गुन्योराधाय तत् फल्गुनी प्राप्नोति ।
उक्तरफल्गुन्योर्भग्नेवताकस्मन्यचाचानात् । ‘फल्गुनीनक्षचं भग्नो
देवता’ इति ॥

अथ नक्षचान्नरं विधत्ते । ‘कालकञ्जा वै नामासुरा आ-
सन् [४] ‘ते सुवर्णास्य सोकाचाग्निमचिन्वन । पुरुष इष्ट-

कामुपादधात् पुरुष इष्टकाम् । स इच्छो ग्राह्योऽग्रुवाण इष्ट-
कामुपाधन् । एषा मे चित्रा नामेति । ते सुवर्गं सोकमाप्रा-
रोहन् । स इच्छ इष्टकामाद्वैत् । तेवाकीर्यन्त । येवाकी-
र्यन्त । त ऊर्ध्वगाभयोऽ भवन् । दावुदपतताम् [५] तौ
दिव्यौ शानावभवताम् । यो भावव्यवाग्नस्थात् । स चित्रा-
यामग्रिमादधीत । अवकीर्यैव भावव्यान् । ग्रोजोबस्तुमित्रिं च
वीर्यमात्मन्त्वं इति । कालकञ्जिष्टोऽसुरविद्वेषणामधेयम् ।
ते चासुरा यदा स्वर्गार्थं अग्निं चेतुं प्रारभन्, तदानीमेकै-
कोऽसुर एकैकामिष्टकामुपादधात् । तानसुरान् जेतुकाम
इच्छो वेषान्तरं छला ग्राह्योऽहमिति ग्रुवाणः मध्ये प्रविश्य
काञ्चिदिष्टकामुपाधन् । तदानीं मनसि ‘एषा मे’ अदी-
येष्टका चित्रा इति नामधेयेन युक्ता अपेचितविचितफलप्र-
दावलात् इत्यमन्वयत । तेन चाग्निचयनेनासुराः स्वर्गमारोदुं
प्रारभन् । तदानीं स इच्छः स्वकीयां तामिष्टकां चितेष्टद्वृ-
तवान् । चितिभंशेन मार्गमध्य एवासुराः प्रभष्टाः । ते चोर्ब-
नाभिनामकाः सूताकीटाः प्राभवन् । तेन कोटेन संख्यं
तनुजाखमूर्खश्वेतोच्यते । तस्मिन्नूर्खे सूतजाले स्थिता अभयो
भोतिरहिता आसते । ते च्छाधारयोः काष्ठयोर्मध्ये चाकाङ्गे
तनुजाखं सूटा तत्र निर्भवाक्षिष्ठकीत्येतत् सर्वं सोक-
प्रसिद्धम् । ऊर्ध्वगाभय इति पदद्वयं मित्रिला एकं नाम-
धेयम् । ‘तनूजपात्’ इति पदद्वयं यथैकस्त्राम्बेनाम तद्वत् ।
तेषामसुराणां मध्ये दावसुरौ अद्वातिष्ठयात् स्वर्गं प्राप्ना-

विति भंशाच्च देवलोके शानावभूताम् । यस्मादनेन्द्रियाच्च-
भिरिष्टकाभिसानसुरान् विनाशितवान्, तस्माद्यजमानश्च-
चानन्त्रेऽग्निमाधाय भ्राह्मवान् विनाश्य खस्मिन्नोजश्चादिकं
स्थापयति । ‘ओजः’ बस्तुतुरष्टमो धातुः । ‘बसं’ प्रसि-
द्धम् । ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिकम् । ‘वीर्यं’ तदीयव्यवहारपा-
टं वम् ॥

इत्यं नक्षत्राणि विधायाधिकारिविज्ञेषादृद्गुणं विधत्ते । “व-
सन्ते ब्राह्मणेऽग्निमादधीत । वसन्ते वै ब्राह्मणस्त्वं । ख एवै-
नमृतावाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति ।” मुखं वा एतदृद्गुणाम् [६] ।
‘यद्वसन्तः । यो वसन्ताग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो
योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते । योश्चे राजन्य आदधीत । योश्चे
वै राजन्यस्त्वं । ख एवैनमृतावाधाय । इन्द्रियावौ भवति ।
अर्दि वैश्च आदधीत । शरदै वैश्चस्त्वं [७] । ख एवैन-
मृतावाधाय । पशुमान् भवति” इति ॥ ‘वसन्तः’ वसन्तर्त्तोः
तस्य च ब्राह्मणस्य प्रायम्यसाम्यात् खस्माभिभावात् खकीयच्छ-
तावादधानस्य ब्राह्मणस्य स्तोचितं ब्रह्मवर्चसमेव फलम् । किञ्च ।
‘मधुश्च माधवश्च वासन्तिकादृद्गुणानात् । मुखलं प्रायम्यं
वसन्तस्यायवगन्तव्यम् । अपि च । यथा स्तोलां चतुविशेषे प्र-
वृत्तः पुरुषः प्रजननसमर्थो भवति, तथायृतुविशेषे ‘योनिमन्तं’
प्रजननसामर्थवन्तं प्रादुर्भृतं प्रजातं चाग्निमाधत्ते ॥ एवं योश्च-
शरदाक्षयोरपि व्याख्येयम् ॥

पूर्वं काम्य आधाने पूर्वोन्तरफलस्तु नीनक्षत्रद्वयं विहितम् ।

इदानीनु नित्य आधाने नच्चमेकं निषिध्येतरदिधन्ते । “न पूर्व्योः फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य । यत् पूर्वे फल्गुनी । पृष्ठत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । पापीयान् भवति । उत्तरयोरादधीत । एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । वसीयान् भवति” इति । फाल्गुनमासे येयं पूर्णिमा तत्र प्राप्तं यत् पूर्वफल्गुनीनच्चत्रं तद्युक्ता रात्रिः पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तिशानीया । अतस्त्रादधानः संवत्सरस्य ‘पृष्ठतः’ पृष्ठभागेऽनुष्ठानाहरिद्रो भवति । उत्तरफल्गुनीनच्चत्रे भाविसंवत्सरादिलात् तत्रादधानः संवत्सरप्रारम्भ एवाधायात्यन्तधनिको भवति ।

पञ्चान्तरं विधन्ते । ‘अथो खलु । यदैवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथादधीत । सैवास्यद्द्विः’ इति ॥ अन्येऽभिज्ञा एवमाङ्गः खलु अस्मिन्नेव काले ‘एनं’ पुरुषं सोमयज्ञः प्राप्नुयात्, सोमयागं करिष्याम्यहमिति बुद्धिरुदियात्, तदानीमेवादधीत । न तु नच्चत्रादिकं परीचितव्यम् । सैव सोमयागबुद्धिरेवास्य पुरुषस्य नच्चत्रादिष्टत्वं विहितकालसम्बद्धिः । अतएव सूचकारेणोक्तम् । “सोमेन यच्च्यमाणो नर्तुर्न नच्चत्रम्” इति । अत्र मीमांसादतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् ।

“आधानं किं प्रकृत्यर्थं वक्तिमाचेण वा युतम् ।

संख्याग्निप्रणाल्यैतत् पर्णवद्वक्तौ स्थितम् ॥

सौकिकाकारमात्रले विफलतात् क्रतौ युतिः ।

पर्वस्याहवनीयादै शास्त्रीयेऽसु खतम्भाता' ॥

अनारभ्याधीतं पर्वमधीलम् । यदा जुङ्गः प्रसिद्धा प्रकृतौ
निविष्टा तथैवाग्निप्रवाल्या तत्संखारस्पमाधानं प्रकृतौ निवि-
ष्टत इति चेत् । मैव, वैषम्यात् । द्विविधो हि जुङ्गा आकारः
सौकिकः शास्त्रीयस्य । अरत्रिमात्रैर्थ्यं समुखलविलालादि-
रूपे दृश्यमानो सौकिकः । अपूर्वीयलाकारसु शास्त्रीयः ।
तथोरपूर्वीयलं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तच यदि सौकिका-
कारमाचे पर्यवस्थेत् तदा पर्वमधीलं विफलं भवेत् । काढान्त-
रेणापि तदाकारस्य सुषम्यादकलात् । अतोऽपूर्वीयलाय पर्वता
कृतौ प्रविष्टा । आहवनीयादीनां लेक एव शास्त्रीयाकारः ।
स च विधिवलादाधानेनैव जन्यते नान्यथा । तस्मादाधानस्य
क्रतुप्रवेशं विमैव शास्त्रीयाहवनीयादाकारसम्यादनार्थलाद-
ग्निमाचेण तत् संयुक्तते । तथाचति पर्ववैषम्यात् प्रकृताव-
प्रविश्याग्नीनुत्याद्य क्रतुवल्खातचेषावतिष्ठते । ततो सौकिक-
पापसम्यादितसुवर्णग्रीष्मादिवदाधानसम्यादितानां खतम्भाण-
मेवाहवनीयादग्नीनां पश्चादाकैः क्रतुषु विनियोगेऽसु । तच-
वान्यच्छिन्नितम् ।

“आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ।

अग्नीनामिष्टिशेषलात् तद्वाराऽस्य तदङ्गता ॥

अनारभ्य विधानाम् नाङ्गं कल्पचिदाहितम् ।

अग्न्यर्थलाभास्तुमेष्टिरग्न्यस्तुग्निहोत्रगाः” ॥

इदमाचायते । “ऋग्ये पवमानायादाक्षाक्षां निर्वपेदग्न्ये

पादकाचाश्चये इुच्ये” इति । ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत’ इति च । तत्राधानं पवमानादीनामिष्टीनामङ्गलवेत्, कुतः हर्षपूर्वमासविहृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्नानामाहवनी-याद्यग्नीनां ? इष्टाङ्गले चति अग्निदारा तस्मिंखाररूपसाधान-स्यापि तदङ्गताया अनिर्वार्यतादिति चेत् । मैवम् । न चेत-दाधानं कस्यचिक्षतोः प्रकरणे पठितं किञ्चनारभाधीतम् । अतो न कस्यायेतदङ्गम्, किञ्चाधानवदिष्टीनाम् । अग्निसंखारार्थ-तात् परस्तरं नात्यङ्गाङ्गिभावशङ्का ॥ ननु पवमानेऽयङ्गलाभावे अग्निसंखारवैयर्थ्यादग्निदारा तदङ्गलं युक्तमिति चेत् । संख-तानामग्नीनामग्निहोचाचुपतरकात्पु तत्तदाकौर्विनियोगावग-मात् । तस्माचाधानमङ्गम् । द्वितीयाध्यायस्य छत्रीयपादे चिन्तितम् ।

“वसन्ते विप्र आदध्यात् तत्रैवोपनयीत तम् ।

अनुवादः प्रापणं वाऽनुवादः कालसिद्धये ॥

अन्तरेकाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्टित्यसम्भवात् ।

ज्ञाये आधानेऽपनीतो प्राप्ना विप्रादथस्तः ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच तस्मिद्द्वेर्गास्ति कस्यनम् ।

कालविप्रादिसंयुक्तं अतोऽप्राप्नं विधीयते” ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । योग्मे राजन्यः । शरदि वैश्यः” । इति श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । योग्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम्, इति च । तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्रा-ह्मणादयोऽनूदन्ते । न च तेषां प्राप्त्यभावः । कलनुष्ठानान्य-

थानुपपत्त्वा कृपत्वात् । न आङ्गत्याधारभूतमग्निं अनुष्ठानप्रकाररक्षापिकां विद्यास्त्रं विना कर्ष्णानुष्ठानं सम्भवति । अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्त्रोति ब्राह्मणादिकर्त्तकमाधानं कल्पयति । विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेण न सम्भवतीति ब्राह्मणस्युपनयनं कल्पयन्तीति तद्वाप्तिरिति चेत् । मैवम् । सौकिकाग्नौ होतुं पुस्तकपाठेनाधिगच्छ शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्मादसन्तादिकालविशिष्ट-ब्राह्मणादिकर्त्तकेनाधानोपनेचा विधीयते । षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

“पुंसोरेकस्य वाऽधानं वसानाविद्यतो इयोः ।

एष चौमविधिर्दिव्यं दम्यत्योरेकता ततः” ॥

आधाने श्रूयते “चौमे वसानावग्निमादधीयातां” इति । तत्र वसानाविति पुस्तिक्षेपद्विवचनम् । उभयोः पुंसोराधानेऽधिकार इति चेत् । मैवम् । चौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंडिलस्यापि विधाने वाक्यभेदात् तद्विधीयते । किञ्चु दम्यत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्विलभन्त्यते । पतिश्च पद्मो चेति विशृणु पतिशब्दस्यैकशेषात् पुस्तिक्षेपद्वचनमविरुद्धम् । तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णच्युत्राद्याजे आद्यकारणे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ २ ॥

अत्र हतोयोऽनुवाकः ।

दिनोधानुवाके आधारार्थं नचादिकालोऽभिहितः । त-
तीष्वे देवयज्ञार्थाः सम्मारा उच्चन्ते । बदुत्तं सूचकारेष । “प्रा-
भीनप्रवर्णं देवयज्ञमुद्भूत्य” इति । तदिहं विधन्ते । “उद्भूतिः ।
यदेवास्त्रा अमेघम् । तदपहन्ति” इति । भूमेष्वर्ज्ञभागं यजि-
चादिना खनेत् । तेज निष्ठोवनादिनिमित्तं यदमेघं तदपहतं
शब्दति । उद्भूतग्रन्थस्तु ‘उद्भूतमानं’ इत्यादि । व चेपरि-
तनप्रथाठकादै आस्त्रातलात् । तत्रैव व्याख्यात्तते । एवमुत्तरे-
त्वपि किभिषु इत्युच्यते ।

अत्र विधन्ते, “अपो वैष्णवे आत्मै” इति । उद्भूतग्रन्थता
भूमेवेद्वा जपेत व्याख्यति । ‘आपो वै आत्मा’ इति अन्यत्रोप-
ासमहेतुतप्रवस्त्रात् ।

विधन्ते । “सिकतात्मि वपति । एतदा अग्नेवैश्वानरस्य रूपम् ।
रूपेषैव वैश्वानरमवर्ज्ञन्ते” इति । सिकतात्मां तद्युपलं वैश्वान-
रस्य रूपमिति मम्बादवगन्तव्यम् । सिकतादयो इत्यविशेषा-
देवयज्ञमभूमौ प्रचेपयोऽप्ताः सम्माराः । अतएव सूचकारेषो-
त्वम् । ‘वत्र व्यार्थिवाच् सम्मारानाहरति । एवं वानस्यान्’
इति । तत्र व्यार्थिवेषु सिकतारूप एकः वस्त्रार उक्तः ।

द्वितीयं सम्मारं विधन्ते । ‘जपां विवपति । पुष्टिर्वा एषा
अजननम् । उदूषाः’ [१] पुष्ट्यमेव प्रजननेऽग्निमाधन्ते ।
तथो वज्ञानात् एव । सञ्ज्ञानम् अतेत् पश्चृगाम् । उदूषाः’
इति । पश्चेवो उद्धरत्तेतेत्यवं त्वादिकं रसायनरयुक्तत्वादाद-

रेण भच्चिला पुष्टाः सन्तोऽपत्यानुत्पादयन्ति । तस्मादूषा
खवणामसा मिश्रिताखस्थावयवा इति यावत् । यैषा पुष्टिः
प्रजननम् । तस्मादूषनिवपेन तदुभयप्राप्तिः । अपि च सञ्ज-
ाने प्रदेश एवाग्निराहिते भवति । एतचोषरक्षेचं पश्चूनां
सञ्जानम् । पश्वो द्वाप्राणेन तत् संखानं जानन्ति । तस्मा-
दूषा आधानस्य खाने निवपनीयाः ।

एवं निवपनकाले धानविशेषं विधत्ते । “द्यावापृथिवी सहा-
खाम् । ते वियतो अब्रूताम् । अख्लेव नौ सहयज्ञियमिति । यद-
मुख्या यज्ञियमासीत् । तदस्यामदधात् । त ऊषा अभवन्” [२]
यदस्या यज्ञोयमासीत् । तदमुख्यामदधात् । तदद्वच्छ्रमसि
क्षणम् । ऊषानिवपनदो धायेत् । द्यावापृथिवीरेव यज्ञिये-
ग्निमाधत्ते’ इति । स्फुष्टिकाले द्यावापृथिवीया मध्यगतान्तरि-
क्षयवधानरहिते अभृतां तदा प्राणिनामवकाशार्थमीश्वरा-
नुज्ञया परस्यरविद्योगं गते । विद्योगकाले च क्षेत्रातिशयात्
परस्यरमेवाब्रूताम् । आवदोर्यज्ञयोग्यं यत् सारमस्ति तत् सहैव
तिष्ठतु । भृसारस्य दिवो विद्योगो माभृत् । द्युसारस्य च भृ-
मेर्विद्योगो माभृदिति । ततोऽमुख्या दिवः समन्वि यज्ञियं
सारं तदस्यां पृथिव्यां शा द्यौ खापयते । ते च द्युलोकसारांशा
एते दृश्यमाना भृम्यवयवादूषरूपा अभवन् । तस्यां पृथिव्यां
यज्ञियं सारमासीत् । तदमुख्यां दिवि भूमिरस्यापयत् । तच
स्यापितं भृसारं अदो दृश्यमानं चक्ष्रमसि कल्पज्ञरूपं क्षणं, त-
स्माद्द्युसारलादूषाणां निवपनकाले तत् क्षणरूपमच तिष्ठति

इति ध्यायेत् । तथा सति शुलोकसम्बन्धिन्यूषे भूलोकसम्बन्धिनि
क्षणे चाग्निराहितो भवति ।

अथ हतीयं सम्मारं विधत्ते । “अग्निर्देवेभ्यो निष्ठायत ।
आरहू रूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविश्यत् । स जटीः कुर्व्याणः
पृथिवीमनुसमचरत् । तदारुकरीषमभवत् [३] यदारुक-
रीषश्च सम्मारो भवति । यदेवास्य तत्र व्यक्तम् । तदेवावहन्ते
इति । अग्निः कदाचित् केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपरकः
सन् मूषिको भूत्वा तदीयं रूपञ्च समूर्खं कृत्वा निष्ठीनो देवै-
रहृष्टो भूत्वा, स च पृथिवीं प्रविष्टो विलानि कुर्व्याणेऽनुक्र-
मेण भूमेरन्तरेव समचरत् । यद्हित्तनिर्माणे निःसारितं पां-
शुरूपं तदेतदारुकरीषं, तस्मिन् समृते सति तत्र निगृहं अ-
द्येष्वेजस्तु उर्ध्वं प्राप्नोति ॥

अथ चतुर्थसम्मारं विधत्ते । “जर्जं वा एतश्च रसं पृथिव्या
उपदीका उद्दिष्टन्ति । यदल्लीकं । यदल्लीकवपासम्मारो भ-
वति । जर्जमेव रसं पृथिव्या अवहन्ते । अथो ओचमेव । ओचश्च
ज्ञेतत् पृथिव्याः । यदल्लीकः” इति ॥ ४ ॥ ‘उपदीकाः’ पि-
योलिकासमाना आद्रीष्टिमृज्ज्वलिकोपचयज्ञमा जन्मवः, ते हि
पृथिव्याः सम्बन्धिनमूर्च्छव्याभिधेयं रसं पृथिव्याः सकाशा-
दूर्ज्जमानीयोपचित्वन्ति । तसम्मारेण भूसारं प्राप्नोति । अपि
च ओचेन्द्रियसामर्थ्यमपि प्राप्नोति । वल्लीकस्य पृथिवीओ-
चत्वात् । एतद्देवनं प्रश्नं सति । “अवधिरो भवति । य एवं
वेद” इति ॥

अथ पञ्चमं सम्भारं विधक्ते । “प्रजापतिः प्रजा इदम् जन्तु
तासामन्नमुपचीयत । ताभ्यः सूर्यमुपग्रामित् । ततो वै ता-
सामन्नं बाहीयत । यस्मि सूर्यः सम्भारो भवति । बाह्य गृहे-
ज्ञं चीयते” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः सूर्यानां प्र-
जातां अदन्तं नहुञ्च मानमुपचीणमभूत् ततः प्रजार्थं “सूर्यम्”
ब्राह्मजन्मप्रदेशावस्थितं कर्दममुपचीय प्राभिगत् । तेषु तेषु
पृथ्वीप्रदेशेषु पृथक् पृथक् प्रसारितवाऽन् । ततस्तत् तत्र सखो-
त्वस्तौ बतां तासां प्रजानामन्नमज्ञीणमभूत् । अतल्लत्सम्भारेष
वृहेऽन्नमज्ञयं भवति ॥

अथ षष्ठं सम्भारं विधक्ते । “आपो वा इदमये अस्तित्व-
मासीत् । तेजः प्रजापतिरश्चाम्बत् [५] कथमिदॄ स्ताविति ।
सोऽपश्चत् । पुक्करपर्णं तिष्ठत् । सो इमन्वत् । अस्ति वै तत् ।
अस्तिस्तिदमधितिष्ठतोति । उवराहो, रूपं कृत्वा पन्थमज्ञत् ।
उपृथिवीमध्य आर्च्छत् । तस्मा उपृथिवीइमज्ञत् । तत् पुक्क-
रपर्णेऽप्रथयत् । अदप्रथयत् [६] तत् पृथिवी पृथिविलम् ।
अभद्रदा इदमिति । तद्वृत्तै भूमिलम् तां दिशेनु वासः रूप-
वहत् । तप्तं शर्कराभिरहृष्टहत् । शं वै नोऽभूदिति । तच्छ-
क्षिहाशाऽशर्करलम् । अदराहविहृत् सम्भारो भवति । अ-
स्तामेवाक्षम्बट्कारमग्निमाधक्ते । शर्करा भवन्ति धृत्वै [७]
अस्तो अन्वाय” इति । इदमिदामीं दृश्यमानं गिरिजदीपक्षु-
द्रविकं शशवरं मनुष्यगवादिकं जड़मञ्च स्थैः पूर्वं ईदृशं ना-
सीत् । किन्तु ससिलं, पञ्चगतौ श्रीणादिक इस्तच् । इदं दृश्यमानं

जनत् उलिक्ष्मारणेन सङ्गतं अविभागापन्नम् । यदा ‘इमे वै
सोकाः सरिरं’ इति अतेः । सरिरशब्देन सोका उच्चते ।
रसयोरभेदात् सखिसहप्रभासीत् । तथाप्य एव, न तु भू-
मिस्त्ररूपम् । तदानीं प्रजापतिसेन मिष्टचितजगच्छिमित्तेना-
अत्थत् । पर्यासोचनरूपं तपेऽकुरुत । कथं जामेदं सर्वे जग-
हन्ते इति विचार्य तस्य सखिस्त्वा भव्ये दीर्घनाशायेऽवस्थि-
तमेकं पद्मपत्रमपश्यत् । तत्र दृष्ट्वा मनस्त्रेवमत्कथत् । यस्मि-
न्नाधार इदं सनातं पद्मपत्रमधिशिल्पं तिष्ठति तदस्तु किंच्चिं-
दधक्षादस्त्रेव इति तर्कथिला च स प्रजापतिर्वराहो भूत्वा त-
दीर्घं रूपं च सम्यक् कृत्वास्तु पद्मपत्रनाशस्य समीपे जस्तमध्ये नि-
मग्नोऽभृत् । मग्नस्यासावधक्षाद् भूमिं प्राप्तवान् । तस्या भूमे;
सकाश्चात् किञ्चतीमथार्द्वां स्तु इदं खदं इत्यकृत्य सखिस्त्वो-
पर्युच्चक्षवं कृतवान् । तत्र स्तद्युपं तस्मिन् पुष्करपर्णे प्रसारित-
वान् । यस्मादियं चक्षिका प्रथिता तस्मात् पृष्ठीनाम सम्पन्नम् ।
ततः शक्तुष्ट इदं खावरजन्ममाधारभूतं वस्त्रभूदित्युवाच । ततो
भवति इति व्युत्पत्त्या भूमिनाम सम्पन्नम् । तामार्द्वभूमिनु-
सन्त्वा शोषयितुस्तस्तो दिष्टोऽयनुप्रजापतिसङ्गस्यादायुः स-
म्प्रवृत्तः । इत्यनीं तां भूमिं स प्रकापतिः इक्कराभिः सुरपा-
षाणैर्दृढीचकार । कृत्वा च ‘नोऽस्माकं शं सुखमभूदित्युवाच ।
तस्मात् कारणाच्चं सुखं कृतमाभिरिति व्युत्पत्त्या शर्करेति नाम
सम्पन्नम् । यस्माद्वराहेणानीताया वृद्धः ईदृशो महिमा, त-
त्वाद्वराहेण भूमौ विचितं खनितं अस्मां स्त्रस्त्ररूपं सम्बाह-

षीयं, तथा सत्यां भून्यामेव वैयर्थ्यं यथा न भवति तथाग्निमाधने । यस्माच्चर्कराभिर्भूमिर्द्वीपाङ्गता तस्मादत्रापि ‘धृत्यै’ दार्ढाय शर्करा प्रचेप्तव्या । अथो अपि च ‘शन्त्वाय’ सुखसिद्धये शर्कराः कार्याः ॥

अथ सप्तमं सम्भारं विधन्ते । “सरेता अग्निराधेय इत्याङ्गः । अप्णे वह्णस्य पत्रय आसन् । ता अग्निरभ्यधायत् । ताः समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरक्षमभवत् । अद्विरक्षमुपास्यति । सरेतस्मेवाग्निमाधने” इति । या अब्देवता वह्णस्य भार्याः ताः कामुकोऽग्निर्धाला सम्भोगं कृतवान् । तदानीं व्यग्रस्य तस्य रेतो भूमौ पतिला हिरक्षमभूत् । अतोऽच हिरक्षे प्रचिन्ते सति सरेतस्कोऽग्निराहितो भवति । एतस्य हिरक्षस्य प्रचेपस्थानं विधन्ते ।

“पुरुष इन्द्र्यखाद्रेतसो बीभत्युत इत्याङ्गः” [८] उत्तरत उपास्यत्वबीभत्यायै” इति । इन्वा इति निपातद्वयं मिलिला प्रसिद्धिमाच्छ्टे । लोके सर्वोऽपि पुरुषः खकीयं रेतो इक्षेन सृष्टं जुगप्तते । तदेतत् प्रसिद्धुमित्यभिज्ञा आङ्गः । तस्मादत्राग्निखापनप्रदेशं विहायोत्तरस्मिन् पार्श्वे हिरक्षं प्रचिपेत् । तस्माद्वीभत्यायै सम्यद्यते । यदुक्तं सूचकारेण । “देवाय रजतं प्रयच्छति” इति ।

तदिदं विधन्ते । “अति प्रयच्छति । आर्त्तिस्मेवातिप्रयच्छति” इति । देवयजने प्रचिन्तं सुवर्णं अतिक्रम्यान्यद्वजतं प्रयच्छेत् । तथा सति खात्मानमतिक्रम्यान्यसौ देवाय खकीयामा-

त्तिं दत्तवान् भवति । तदेवं पार्थिवाः सम्मारा अभिहिताः ।
 अथ वानस्पत्येषु सप्तसु सम्मारेषु प्रथमं सम्मारं विधक्ते ।
 “अग्निर्देविभ्यो निसायत । अश्वा रूपं कृत्वा । सोऽस्त्वे संवत्सर-
 मतिष्ठत् । तदश्वत्यस्याश्वत्यलम् । यदाऽश्वत्यः सम्मारो भवति ।
 अदेवाश्व तत्र न्यक्तम् । तदेवावहन्ते” इति ॥ कदाचिदग्निर्देवि-
 भ्योऽपक्रम्याश्वो भूत्वा तदीयं रूपं सम्यक् अश्वत्यवृत्ते निरुद्धः
 संवत्सरमात्रमतिष्ठत् । अश्वस्तिष्ठत्यग्निति व्युत्पत्त्या तस्य दृक्ष-
 खाश्वत्यनाम सम्बन्धम् । तस्मादश्वत्यसम्मारेण तत्र निगृह्मग्नेस्तेजः
 प्राप्नोति ॥

द्वितीयं सम्मारं विधक्ते । “देवा वा ऊर्जा अभजन्त । तत-
 उदुम्बर उदत्तिष्ठत् । ऊर्जा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः सम्मारो
 भवति । ऊर्जमेवावहन्ते” इति । देवाः सर्वे कदाचिदत्र्य-
 विश्वाश्वरसंविभक्तवन्तः । तदा तस्मिं स्थाने पतितादस्तरसात्
 उदुम्बरदृक्ष उदत्तिष्ठत् । तस्मादश्वरस्यैवोदुम्बरत्वात् तस्म-
 मारेणाश्वरसम्प्राप्नोत्येव ।

अथ द्वितीयं सम्मारं विधक्ते । “द्वितीयस्यामितो दिवि
 सोम आसीत् । तं गायत्र्याऽहरत् । तस्य पर्षमच्छिद्यत ।
 तत्पर्षोऽभवत् । तत्पर्षस्य पर्षत्वम् [१०] ‘यस्य पर्षमयः
 सम्मारो भवति । सोमपीथमेवावहन्ते’ इति । इतो भूत्वा-
 कादारभ्यागणनायामस्तरिचमतिक्रम्य परतो वर्तमाना या-
 द्यौः द्वितीया तस्यां सोमवल्ली स्तिता । तस्य सोमं गायत्री
 देवता, तत्यैः सोमरचक्रैः सह युद्धं कृत्वा समाहरत् ।

अथ दृष्टान्तः कदूच वै सुपर्णो चेत्यनुवाके प्रपञ्चितः । सहसा समानीयमानस्य तस्य सोमदैकं पर्णं छिन्नं सङ्गमौ यतित्वा पक्षाश्वर्त्तोऽभवत् । पर्णजन्यत्वात् तस्य दृष्टस्य पर्णं नाम सम्प्रस्त्रम् । सोमजन्यस्य तस्य सम्भरणेन सोमपात्रमेव प्राप्नोति ॥

पुनरपि तमेव सम्भारं प्रशंसति । “देवा वै ब्रह्माश्वदन्त । तत्पर्णं उपाद्धर्षेत् । सुश्रवा वै नाम । यत्पर्णमयः सम्भारो भवति । ब्रह्मावर्चसमेवावदन्ते” इति । देवाः कश्चिदेकान्ते पक्षाश्व-दृच्छायायामुपविश्य परस्मिन् ब्रह्मणि संवादं छतवन्तः । तत् शर्वं समीपे स्थितः पक्षाश्वदृत्तोऽधर्षेत् । शोभम् वस्तु श्रुतवान् इति कुत्पत्त्या सुश्रवा इति तस्य नाम सम्प्रस्त्रम् । तस्मात् परं ब्रह्म श्रुतवतो दृच्छाय सम्भरणेन ब्रह्मावर्चसमेव प्राप्नोति ॥

अथ चतुर्थं सम्भारं विधन्ते । “प्रजापतिरग्निमस्त्रजत । सोऽविभेदमाध्यक्षतीति । तत् ब्रह्माऽग्नेमयत् [११] ‘तच्छस्तै-शमिलम् । यच्छमीमयः सम्भारो भवति । शाश्वया अग्रदा-हाय” इति । प्रजापतिरग्निं छष्टा मामवमग्निः प्रधक्षतीति भीतः अमीशाखया ज्वालामश्मयत् । शमयत्वनेनेति कुत्पत्त्या अमीति नाम सम्प्रस्त्रम् । अतस्मात्सम्भारः यूर्ध्वं विद्यमानस्य दाहस्य उपशाहयै । इतः परमदाहाय च सम्प्रस्त्रते ॥

अथ पञ्चमं सम्भारं विधन्ते । “अग्नेः स्तुत्य यतः । विक-इक्षतं भा आर्क्षत् । यदैकक्षतः सम्भारो भवति । भा एवाव-हन्ते” इति । प्रजापतिना स्त्रेऽग्निस्त्ररया गच्छन् विकक्षतदृच्छ-

मपश्चत्, तदा तदीयं तेजो दृचं प्राप्नोत् । अतस्तु भारे
सति भा एव दीर्घिरेवावरुन्वे ।

अथ षष्ठं सम्भारं विधन्ते । “सहृदयोऽग्निराधेय इत्याङ्गः ।
मरुतोऽग्निरग्निमतमयन् । तस्य तान्स्य इदयमाच्छिन्दन् ।
शाश्वनिरभवत् । यदग्निहतस्य दृचस्य सम्भारे भवति । सहृद-
यमेवाग्निमाधन्ते” इति । मरुतः कदाचिदग्निना सह विरोहे
सति तमग्निमङ्गिरग्निमजनयन्नित्यर्थः । ‘अतमयन्’ स्वानिं
प्रापयन् । ततो निःशक्तेरग्नेऽइदयमाच्छिन्दन् । तस्य इदय-
मग्निरुपेणादभूत् । तस्यादग्निहतस्य दृचस्य सम्भारेण सह-
दयोऽग्निराहितो भवति ॥ १२ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे चयु-
र्णाद्वाणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वतीये देवयजनदेशे प्रक्षेपत्वाः सम्भारा उक्ताः, अथ च-
तुर्थे तैः सम्भारैर्युक्तेभ्याययतनेषु वज्ञाधानमभिधीयते । यदुक्त
सूचकारेण । “प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्भव्य तस्मिन्नुदीचीनव॒शं
श्वरणं करोति । तस्यायेण मथमं व॒शं गार्हपत्यायतनं भवति ।
तस्मात् प्राचीनमष्टासु प्रक्षमेषु ब्राह्मणस्याहवनीयायतनमेका-
द्वजसु राजन्यस्य दाद्वजसु वैश्यस्य चतुर्विंशत्यामपरिमिते वा
यावता वा चकुवा मन्यते । तस्मात्तातिदूरमाधेय इति सर्वेषा-
मविशेषेण श्रूयत इति” ॥

तचैकं पञ्चं विधन्ते । “द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरादेवैनमहथाधन्ते” इति । विक्रामः प्रक्रमः । ए च द्विविधः । तथा सोक्तम् । “प्रक्रमो द्विपदस्ति-पदो वा” इति । गार्ह्यपत्याद् द्वादशसु विक्रामेषु समाप्तेषु आहवनीयायतनं कृत्वा तचाग्निमादधात् । सङ्क्षासाम्येन मासदारा संवत्सरवसादेनमग्निमवरथ्य आधानहृतवान् ॥

पञ्चाम्बरं विधन्ते । “अद्वादशसु विक्रामेष्वादधीत । परिमितमवरन्तीत । चक्षुर्निर्मित आदधीत । इयद्वादश विक्रामाद् इति । परिमितस्यैवापरिमितज्ञावरन्ते” इति । द्वादशसु विक्रामेष्वाधाने सति देशस्य पादेन परिमितलात् फलमपि परिमितमेव भवति । तस्मादेष्वा न पादेन परिमातव्यः, किन्तु चक्षुषा हृष्टा प्रायेषैतावान् देष्वा द्वादशविक्रामः सम्भवतीति निज्ञयित्वादादधीत । एवं सति पादेन परिमितलाभावान्न परिमितदोषो भविष्यति । चक्षुषा परिमितलात् तदोयंगुणस्य भवति ॥

चाक्षुषनिज्ञयेत्तावार्था लुतिः । इममेव पञ्चं पुनः प्रशंसति । “अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति [१] चक्षुर्वै सत्यम् । अद्वादगित्याह । अदर्शमिति । तस्यत्यम् । य-चक्षुर्निर्मितेऽग्निमाधन्ते । सत्य एवैनमाधन्ते” इति । वाच्चन-सयोरनृतविषयत्वमपि क्वचित् हृष्टम् । चक्षुसु पुरोवर्जित्वस्तुनो ध्याधार्थमेव पश्यतीति तत् सत्यस्त्रूपम् । अतएव सोकेऽपि हूरदेशवृक्षान्तं पुरुषमुखादाकर्ण्य किञ्चमेव हृष्टवान् हृक्ष-

ज्ञानसीधेव सत्यलभिस्त्वयाय पृच्छन्ति । विचारार्थं मुतिः । सो-
अथ इमेव दृष्टवान्मूर्तिं चदा भूते तदा तत्पत्त्यमिति निष्ठि-
न्वन्ति । तस्माच्चुर्निमित्वा सत्यलात् सत्यदेहेऽग्निराहितो
भवति । अन्तु खोके शुक्रिरजतादिदर्शनं तत्र काचकामस्ता-
दिदोषकृतमिति न कदाचिदपि चक्षुः सत्यं व्यभिचरति ॥

इदानीं प्रसङ्गादाहिताग्नेः कच्छिद्गूर्हं दर्शयति । “तस्मादा-
हिताग्निर्नानृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणो नाश्वान् गृहे वसेत् ।
सत्ये द्वास्थाग्निराहितः” इति । यस्माच्चुर्निमित्वेन सत्यभूते
देहेऽयमग्निराहितस्मादाहिताग्निः सत्यमेव वदेत् । नन्वनृतम् ।
सत्यानृतयोरेकत्र विरोधात् । गृहस्त्रे गृहे ब्राह्मणस्थानमन्तो
यो निवासः सोऽनृतस्थानः, तस्मान्तं ब्राह्मणं भोजयेदेव ।

देहविशेषं विधाय कालविशेषं विधत्ते । “आग्नेयी वै रात्रिः
[२] आग्नेयाः पश्वः । ऐश्वर्यः । नकं गार्हपत्यमादधाति ।
पश्चूनेवावहन्ते । दिवाहवनीयम् । इश्वियमेवावहन्ते” इति ।
रात्रावग्नेः प्रकाशाधिकाद्रात्रिराग्नेयी । एतचाग्निहोत्रब्राह्मण-
उपपादितम् । “अग्निं वा आदित्यः शायं प्रविशति । तस्मादग्नि-
र्दूरान्वकं दहून्ते” इति । अग्नेः पश्चुप्रदत्तात् पश्चूनामाग्नेयलम् ।
एतचान्युपस्थानब्राह्मणे देवैरभिहितम् । “इममेवाग्निश्चावाम स
जः स्तुतः पश्चुन् पुरदर्शस्यति” इति । तेऽग्निमस्तुतवृत्तैः स एव्यः स्तुतो
रात्रिया अध्यहरभि पश्चुन् निरार्जदिति । एवमिश्रस्याहः-
समव्यो ब्राह्मणामराद् द्रष्टव्यः । तस्माद्रात्रौ गार्हपत्याधानेन
पश्चुन् प्राप्नोति अहन्याहवनीयाधानेन इश्वियं प्राप्नोति ॥

अहन्यपि विज्ञेषं विधन्ते । “अर्द्धादिते सूर्यश्चाहवनीय-
मादधाति । एतस्मिन् वै सोके प्रजापतिः प्रजा असृजत ।
प्रजा एव तथजमानः सृजते । अथो भूतस्यैव भविष्यत्वावहन्ते”
[६] इति । सोक्यतेऽवगम्यते इति व्युत्पत्त्या सोकश्च्छः काल-
परः । अर्द्धोदयकाले प्रजानां सृष्टलात् तचाधानं प्रजार्थं
भवति । अपि च उदयस्यासम्यूर्लब्धात् भूतमतीतं रात्रिरूपश्च
भविष्यदागाम्यहस्तेत्युभयं प्राप्तं भवति ॥

अथाधातव्यानामग्नीर्णा ऋमं निर्णेतुमाहवनीयस्य प्रायस्य
निराच्छ्वे । “इङ्डा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । साऽङ्ग्लणोत् ।
असुराअग्निमादधतदति । तदगच्छत् । त आहवनीयमय आ-
दधत । अय गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साऽन्नवीत् । प्र-
तीच्येषां श्रीरगत् । भद्रा भूला पराभविष्यत्वोति [४]
यस्यैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो भूला पराभ-
वति” इति । इडानाम गोरूपा काचिद्देवता । सा च मनु-
समन्विनी । तस्मन्यस्य मानवी धृतपदो मैत्रावहणोति इडो-
पाकानस्य ब्राह्मणे स्यष्टमात्वात्म । मानवीत्याह मनुर्द्वैतामये-
ऽपश्चदिति । सा चेडा ‘यज्ञानुकाशिनो’ यज्ञतत्त्वप्रकाशनसमर्था
आसीत् । सा कदाचिदसुराणामन्याधानवार्त्तां श्रुला इष्टु-
गता । दृष्ट्वा मनोः पार्श्वे समागत्यैवमुवाच “असुराः प्रथमं
पूर्वदिग्वस्थितमाहवनीयमाधाय ततः पश्चिमदिग्वस्थितं गा-
र्हपत्यमाहितवन्तः । अग्नतरं दक्षिणाग्निम् । तथा चाधानसुकृतेन
किञ्चित्कालं धनिका भूला पञ्चादिनाशं प्राप्यन्ति । एतेषां प-

चिमाभिमुखलेन प्रष्टज्ञलादेतेषां श्रीरपि प्रतीची प्रतिकूलग-
मना सती तेभ्योऽसुरेभ्यो निवर्जयिष्यते” इति ॥ अतोऽसुरव-
दिदानीक्षणस्य आहिताग्नेरपि अन्ते पराभवो भवति ।

अथान्वाहार्यपचनस्य प्राचयन्य निराचष्टे । “साऽग्नेत् । देवा
अग्निमादधत् इति । तदगच्छत् । तेऽन्वाहार्यपचनमय आद-
धत् । अथ गार्हपत्यम् अथाहवनोयम् । साऽब्रवीत् [५] प्राचे-
षाखा॑ श्रीरगत् । भद्रा भूला सुवर्गं सोकमेवन्ति । प्रजानु-
न वेत्स्यन् इति । यस्यैवमग्निराधीयते । प्राचस्य श्रीरेति ।
भद्रो भूला सुवर्गं सोकमेति । प्रजानुन् न विन्दते” इति । पूर्व-
वद्वाख्येयम् । अत्र गार्हपत्यादूर्ज्जं प्राचमुखप्रष्टज्ञतेदेवानां श्रीरपि
प्राचीं प्रवृत्ता । प्रक्षाण्टं पूर्वदिग्वस्थितं स्वर्गं अच्छति गच्छतीति
प्राची । तस्माहेवानां स्वर्गप्राप्तिर्भविष्यति किन्तु प्रजाहेतार्गा-
र्हपत्यस्य पूर्वमाधानाभावात् प्रजां न स्थिनते । एवं तादृगा-
धानकर्त्तरि यजमानेऽपि इष्टव्यम् ॥

अथ गार्हपत्यस्य प्राचयन्य विधत्ते । “साब्रवीदिङ्गा मनुम् ।
तथा वा अहं तवाग्निमाधास्यामि । यथा प्रप्रजया पश्चुभिर्मिथु-
नैर्जनिष्यसे [६] प्रत्यस्मिन्नोके स्वास्यति । अभि सुवर्गं सोकं
जेवसीति । गार्हपत्यमय आदधात् । गार्हपत्यं वा अनु प्रजाः
पश्वः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै प्रजां पश्चून् प्राजनयत् । अ-
थान्वाहार्यपचनं । तिर्यक्तिः वा अयं सोकः । अस्मिन्नेव तेन
सोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहवनोयम् । तेनैव सुवर्गं सोकमभ्यजयत्
[७] यस्यैवमग्निराधीयते । सप्रजया पश्चुभिर्मिथुनैर्जायते ।

प्रथमिंहोके तिष्ठति । अभि सुवर्गं सोकं जयति” इति । गार्ह-
पत्यस्य प्रजापशुखामिलात् तस्य प्रथमाधानेन तत्पात्रिः । गा-
र्हपत्यस्य दक्षिणभागे स्थितो योऽयमन्वाहार्यपत्तनः तस्य ति-
र्थ्यक्षेन वर्तमानस्य ऊर्ध्वगमनाभावेन मनुष्यसोकसदृशलात्
तदाधानेन मनुष्यसोके प्रतिष्ठा तत ऊर्ध्वमाहवनीयाधानाय
ग्राम्यमुखप्रवृत्तेः स्वर्गस्य च प्राम्बन्तिलात् तत्पात्रिः ॥

अथाधिकारिभेदेनाधानमन्तविशेषान् विधत्ते । “यस्य वा
यथादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्योद्यावस्थते । पापीयान्
भवति । यस्य यथादेवतम् । न देवताभ्याद्यावस्थते । वसीयान्
भवति । भृगूणां लाङ्गूरसां ब्रतपते ब्रतेनादधामीति भृगव-
ङ्गूरसामादधानात् । आदित्यानां ला देवानां ब्रतपते ब्रतेना-
दधामीत्यन्यासां आङ्गूणीनां प्रजानाम् । वरणस्य ला राजा
ब्रतपते ब्रतेनादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य लेञ्चियेण ब्रतपते
ब्रतेनादधामीति राजन्यस्य । मनोख्या यामस्यो ब्रतपते ब्रतेना-
दधामीति वैश्वस्य । चम्भूषां ला देवानां ब्रतपते ब्रतेनाद-
धामीति रथकारस्य । यथादेवतमग्निराधीयते । न देवताभ्य-
आवस्थते । वसीयान् भवति” इति [८] यस्य पुरुषस्य याभिमा-
निनी देवता तामनतिक्रम्याधानं तस्य पुरुषस्याधानं यथादेव-
तमाधानमित्युच्यते । तदतिक्रमे उति देवताद्वाहो दारिद्र्ष्य
भवति । अनतिक्रमे तु देवताप्रसादो धनसम्पत्तिश्च भवति ।
ये मनुष्या भृगुगोचोत्पन्ना ये चाङ्गूरसगोचोत्पन्नाः* तेषामु-

* चाङ्गूरोगोचोत्पन्नाः इति B पुरुषकपाठः ।

भयेषां तत्प्रतिपादकेन ‘भृगूणम्’ इति मन्त्रेणाधानम् । “हे ब्रतपते” कर्मस्वाभिन्नग्रे भृगूणमज्जिरसांस्य समन्विता “ब्रतेन” कर्मविश्वेषेण निमित्तभूतेन “त्वामादधामि” इहायतने स्वापयामीति मन्त्रार्थः । एवमुच्चरचापि योज्यम् । गोचार्मगतानां ब्राह्मनाणामादित्या एव देवताः । अभिषिक्षस्य राज्ञो वहणे देवता इतरस्य चक्रियस्य इन्द्रो देवता । “इन्द्रियेण ब्रतेन” इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुना कर्मणेत्यर्थः । वैश्यस्य यामनिर्बाहको मनुदेवता । “रथकारः” अनुखोमजः सङ्कीर्णजातिः । तस्य ऋभवो देवता । एतैर्मन्त्रैर्यथादेवतमाधानं सम्यदते ॥

अच मीमांसा षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

“विप्रादिर्नैव रथकृदन्यो वायसु योगतः ।

रुद्गेवर्णान्मरं तस्याधाने वर्षन्तुरुच्यते” ॥

आधाने श्रूयते । “वर्षासु रथकार आदधीत” इति । तत्र रथं करोतीति बुत्पत्त्या वैवर्णिको रथकार इति चेत् । मैवम् । सङ्कीर्णजातिविश्वे रुद्गलात् । वैशायां चक्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । इहायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्या करणां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्यः ।

“माहिष्येण करणां तु रथकारः प्रजायते” इति ॥

तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षन्तुः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णचर्जुन्नान्द्रेण आश्चकाष्ठे प्रथमप्रपाठके चतुर्थानुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थं च याणामाह वनीयादीनामाधानमुक्तं, पञ्चमे तत्रैव
कस्त्रिदिशेषं पवमानहवींषि चाभिदधाति ।

तत्रादौ व्याहृतिमन्त्रान् विधन्ते । “प्रजापतिर्वाचः सत्यम-
पश्यत् । तेनाग्निमाधन्ते । तेन वै स आर्द्धात् । भूर्भुवः सुवरि-
त्याह । एतदै वाचः सत्यम् । च एतेनाग्निमाधन्ते । चक्रोत्येव ।
अथो सत्यप्राशूरेव भवति । अथो च एवं विद्वानभिचरति ।
स्फूर्णुत एवैनम्” [१] इति । वाचः सम्बन्धियत् सत्यं अवश्यम्भावि-
फलसाधनं मन्त्रस्त्रूपं तत्त्वात्ममुखेन दृढा प्रजापतिसेनाग्निमा-
धाय समृद्धोऽभृत् । “किं तत्सत्यम्” इति पृच्छद्द्वाः शिष्येभ्यो “भू-
भुवः सुवः” इति मन्त्रस्त्रूपं प्राप्त । एतस्य वाक्सम्बन्धिसत्यलात्
एतेनाग्निमादधानः समृद्धो भवति । अपि चासौ सत्यप्राशूर्भव-
त्येव । प्रकर्षेणाश्वते व्याख्यतेऽभिमतमनेनेति प्राप्तः पराक्रमः ।
सत्यः कदाचिदप्यविषयादी प्राप्तः, अपि च एवं व्याहृतिमहि-
मानं विद्वान् श्रुतं मारयितुमभिचरन्नेन हिनस्येव ॥

सामर्थ्यप्रदर्शनेन व्याहृतिचर्यं प्रशंसति । “भूरित्याह । प्रजा-
एव तद्यजमानः सृजते । भुवरित्याह । अस्मिन्नेव खोके प्रति-
तिष्ठति । सुवरित्याह । सुवर्गेव खोके प्रतितिष्ठति” इति ।
योऽयं भूरिति मन्त्रमुक्तारथति असौ तत्त्वमामर्थेन प्रजाः
पुन्नपैच्चादिका उत्पादयति । एवमुक्तरथोरपि योज्यम् ।

सामान्येन विहितं व्याहृतिचर्यं पुनर्विशेषाकारेण विधन्ते ।

चिभिरचरैर्गार्हपत्यमादधाति । चय इमे सोकाः । एवेवैनं सो-
केषु प्रतिष्ठितमाधने । सर्वैः पञ्चभिराहवनीयम् [१] सुवर्गाय
वा एष सोकायाधीयते । यदाहवनीयः । सुवर्ग एवासौ सोके
वाचः सत्यः सर्वमाप्नोति” इति । भूभुव इत्येतानि चीक्ष-
णराजि तैराधीयमानः चिलसाम्बासोकचये प्रतिष्ठितोऽग्निरा-
हितो भवति । भूभुवः सुवरिति पञ्चाचराजि तैराधीयमा-
नस्याहवनीयस्य खर्गार्थत्वात् खर्गे वाक्सम्बन्धि कृत्स्नं सत्यमसौ
प्राप्नोति ॥

अथ तत् चयं पञ्चकं च मिलिला प्रशंसति । “चिभिर्गार्हप-
त्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ समयने । अष्टाचरा
गायत्री । आयत्रोऽग्निः । चावानेवाग्निः । तमाधने” इति [२]
अग्नेर्मुखजलेन गायत्रीसम्बन्धिलम् । उदुक्षं सूचकारेण “गार्हपत्ये
प्रणयनीयमाशत्यमिभिरमादीपयति चिकतासोपयमनीरूपकर्त्त्व-
यते तमुद्यच्छति” इति ॥

तदेतदिधने । “प्रजापतिः प्रजाश्रुजत । ता अस्तात् सृष्टाः
पराचोरावन् । ताभ्यो ज्योतिरदग्नहात् । तं ज्योतिः पञ्चमीः
प्रजा अभिसमावर्त्तन्त । उपरीवाग्निमुद्गृहीयादुद्धरन् । ज्योतिरेव
पञ्चमीः प्रजा यजमानमिभिसमावर्त्तने” इति । प्रजापतिवा
सृष्टाः प्रजाः ‘पराच्यः’ पुनराद्वच्चिरहिता यदा गताः तदा
प्रजापतिः ताभ्यो ज्योतिरदग्नहात् । अन्यकारे पसायमानानां
प्रजानां दर्शनार्थं किञ्चिद्दीपमूर्द्धमुद्धृतवान् । तास्य प्रजा ज्यो-
तिर्दृष्टा तं प्रजापतिमभिस्त्व्य समाहृताः । अतो गार्हपत्या-

दाहवनीषं प्रथग्निमुद्धरन् कर्दमेव गङ्गीयाम् च लधो धार-
येत् । तेन सर्वाः प्रजाः ज्योतिः पश्यन्ते यजमानं प्रथा-
र्त्तमे । यदुकं सूर्यकारेण “प्राञ्छोऽश्वाः प्रजामा अभिप्रजन्ति”
इति ॥

तदेतदिधन्ते । “प्रजापतेरस्यश्ययत् । तत्परापतत् । तदश्वे-
उभेवत् । तदश्वस्याश्वलम् [४] एष वै प्रजापतिः । यदग्निः । प्रा-
जापत्योऽश्वः । यदश्वं पुरस्तात्प्रतिः । खमेव चकुः पश्यन् प्रजा-
पतिरनूदेति” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतेरस्तिनोखकं
केनापि व्याधिनोऽच्छूर्णं भूला भूमौ पतितं सदश्वरूपेणोद्भूत् ।
अश्वपद्यमिति धृत्यश्वा तस्याश्वनाम बन्धम् । अग्निश्च प्रजा-
पतिष्ठृत्वात् प्रजापतिरेव । अश्वसोकरोत्या प्राज्यापत्यः ।
तस्यादाहवनीषं प्रति गच्छन्त्वं पुरस्तात्प्रतेत् । तस्य चति
खकीयमेव चकुः पश्यन् प्रजापतिरूपेऽग्निरनुवच्छति ।

एतदेवाश्वस्य पुरोगमनं पुनः प्रशंसति । “वज्री वा एषः ।
यदश्वः । यदश्वं पुरस्तात्प्रतिः । आतानेव भावव्याक् प्रशुदते”
इति । वज्रिवश्चुद्दे विनाशहेतुलादश्वो वज्री । स च पुरस्तात्प्रा-
त्यमानः यजमानस्य पूर्वमुत्पज्जान् भ्राह्मवान् विजात्प्रतिः ।
वज्रसमानदकोपेतलादास्य वज्रितम् । एतदेवाभिमेत्याग्निमा-
द्धाणे समाप्तातम् । “वज्री वा एष यदश्वो दद्विरन्वतो दद्वा
भ्राह्मवान्” इति ॥

आहवनीयपर्यन्तं नीतस्याश्वस्य तेनैव पथा पुनररट्टिं वि-
धन्ते । “पुनरावर्त्तयति [५] जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते” इति ।

आहवनीयात् पुनराहवत्या भविर्वतः इच्छून् प्रतिवधाति । अ-
दुक्षं स्वचकारेण “पूर्ववाडशो भवति” इति ॥

तदिदं विभक्ते । “न्याहवनीयो गार्हपत्यमकामयत । विषा-
र्हपत्य आहवनीयम् । तौ विभाजं बाशकोत् । सोऽस्मः पूर्ववाल्
भूत्वा । प्राच्च पूर्वमुद्वहत् । तत्पूर्ववाहः पूर्ववाट्वम् । अदम्यं
पुरस्तान्वयति । विभक्तिरेवैवेष्ठाः सा । अथो नानावीर्यावैवैनी
कुरुत” इति [६] पुरा कदाच्चिदाहवनीयो “गार्हपत्य नितरा-
मकामयत” गार्हपत्यधर्मं धृतवान्त्यर्थः । गार्हपत्यश्च नितरा-
माहवनीयधर्मं धृतवान् । ततः तौ उभावश्ची उक्तीर्घधर्मतया
प्रवापत्तिर्विभाजं विभक्तं नाशक्तात् । ततस्तदिभागात् स्वयं पूर्व-
वाडशो भूत्वा धर्मसाङ्कर्ये परिहत्य “प्राच्च” प्राणदेशनिवासयोग्यं
आहवनीयं पूर्वमुद्वहत् । पूर्वदेवं प्रलुद्धत्य नीतवान् । पूर्व-
वाहित्यश्चविशेषः । सेनामध्ये इतरेभ्योऽस्मेभ्यः पूर्वं वहतीति वा
पूर्वक्षिण् वयस्तात्मवाल् एव वहतीति वा पूर्ववाट् । अतस्मा-
दृश्मन्त्यमत्त्वा पुरस्तान्वयेत् । तस्य च विभागक्षमत्वात् “एतयो”
चन्द्र्योः सैव “विभक्ति” र्विभागः । पूर्वदेशेऽवस्थितः* आहवनीयः
पस्थिमदेशेऽवस्थितो गार्हपत्य इति विभागः । अपि च धर्मसा-
ङ्कर्यपरिहारादेनावश्ची भिषत्रीर्यावेव करोति । पदोपया-
जश्चोमाधारस्तत्त्वाणं बोर्मं गार्हपत्यस्यैव । आप्नेआदिइविरा-
धारत्वस्तत्त्वमाहवनीयस्यैव । यदुक्षं स्वचकारेण “न कर्त्तद्व-
भिष्युद्दृष्टाति” ॥

* अत्र पूर्वदेशेऽस्थितिं वा पाठः ।

तदिदं विधत्ते । “चदुपर्युपरि शिरो हरेत् । प्राणान् विच्छन्नात् । अधोधः शिरो हरति । प्राणानां गोपीथाय” इति । इसेनोऽहृत्या हवनीयं प्रति नीयमानमग्निं “शिर उपर्युपरि” शिरः समीपवर्जित्युर्द्धभागे अदि धूला विच्छिला हरेत् तदा प्राणान् विच्छिन्देरन् । अतः प्राणरक्षणाय शिरसः समीपवर्जित्युर्द्धभागे धूला नयेत् । चदुत्तं सूचकारेण “जानुद्भ्रे धारयमाणसृतीयमध्यनोऽग्निः हरति नाभिद्भ्रे द्वतीयमास्तद्भ्रे द्वतीयम्” इति ॥

तदेतदङ्गाभिनयन् विधत्ते । “इयत्येह इति । अथेयत्येयति । चय इमे लोकाः । एवेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । जानुद्भ्रे इव नाभिद्भ्रास्तद्भ्रयोरपि ॥

एतसादग्निप्रणयनात् पूर्वमग्नेर्विभागं विधत्ते । “प्रजापतिरग्निमस्तजत । योऽविभेत् प्र मा धत्यतीति [७] तस्य चेधा महिमानं वौहत् । ज्ञान्या अप्रदाहाय । यत् चेधाग्निराधीयते । महिमानमेवास्य तद्बूहति । ज्ञान्या अप्रदाहाय” इति । अग्निं छट्टा तदीयदाहात् विभृत् प्रजापतिसदीयसामर्थं चेधा व्यभजत् । योऽयं विभागे ज्ञासायाः ज्ञान्यै खविषये दाहाभावाय च सम्भवः । एवमत्ताधिकुरपि गार्हपत्यादग्नेरेकं भागं आहवनीयार्थमपरं भागं दक्षिणाम्बर्यं च विभज्य ज्ञान्यर्थम-प्रदाहार्थं च चेधा कुर्यात् ॥

तत्त्वाहवनीयार्थस्याग्नेराहवनीयायतनं विधत्ते । “पुनरावर्त्यति । महिमानमेवास्य सन्दधाति” इति । विभागेन योऽग्ने-

र्महिमा ज्ञानसं माहमानं पुनः सभातुं विभज्ञमाहवनीय-
माहवनीयायतने स्थापयेत् ॥

तत्र स्थापने किञ्चिदिङ्गेषं विधन्ते । “पश्चुर्वा एषः । यदन्तः ।
एष हृष्टः [८] यदग्निः । यदन्तस्य पदेऽग्निमादध्यात् । हृष्टाय-
पश्चूनपि इथात् । अपश्चुर्यजमानः स्थात् । यज्ञाक्रमयेत् । अ-
नवहृष्टा अस्य पश्चवः स्थुः । पार्श्वत आक्रमयेत् । यथाहितस्याग्ने-
रङ्गारा अभ्यवर्त्तेन् । अवहृष्टा अस्य पश्चवो भवन्ति । न हृ-
ष्टायापिदधाति”इति [९] अनेदं चिन्तयते । पुरस्यादानीतमश्च
किमाहवनीयायतनमाक्रमयेत्त वेति । उभयमयेतदनुपपञ्चम् ।
अभ्यस्य पश्चुलात् । अग्नेः क्रूरदेवताष्व । अश्वपदसाञ्छिते प्र-
देशेऽग्निस्थापने सति क्रूरदेवाय पश्चून् समर्पयेत् । ततो यज-
मानः पश्चुरहितः स्थात् । अनाक्रमणे तु यजमानस्य पश्चवो
न समर्वेयुः । अत उभयदोषपरिष्ठारार्थं आयतनस्य कस्मिं-
चित्पार्श्वं तमश्चमाक्रमयेत् । स्थायतने स्थापितस्य ग्रज्ञात्यमान-
स्याग्नेरङ्गारा येन प्रकारेण तदनुपदमभिलक्ष्य स्वत एव प्रहृता
भवन्ति, तथा समोपवर्त्तिप्रदेशमाक्रमयेत् । एवं सति अङ्गा-
राणामश्चपदे प्रविष्टलात् पश्चवोऽपि सम्भन्ते । स्वयं बुद्धिपूर्व-
कमश्चपदेऽग्नेरप्रतिष्ठापनात् उद्यदेवाय पश्चवोऽपि समर्पिता न
भवेयुः । इत्यमाधानगतो विशेषो निरूपितः ॥

अथ पवमानहवौषि विधन्ते । “चीणि हवोऽवि निर्वपति ।
विराज एव विक्रान्तं यजमानोऽनुविक्रमते” इति । विशेषेण रा-
जते इति विराजग्निः, तस्य “विक्रान्तं” सामर्थ्यमनु यजमानोऽपि

“विक्रमते” समर्थी भवति ॥ सामान्येन विहिताणां इविषां दे-
वताविशेषान् विधन्ते । “अग्रये पवमानाय । अग्रये पावकाय ।
अग्रये शुचये । अहग्रये पवमानाय निर्वपति । पुणात्येवैनम् ।
अदग्रये पावकाय । पूत एवास्तिक्षाणं इधाति । यहग्रये
शुचये । ब्रह्मवर्चसमेवास्तिक्षुपरिष्टाइधाति” इति [१०] “पव-
मानः” खयं शुद्धः । “पावकः” अन्यस्य ग्राधकः “शुचिः”
दीप्यमानः । तत्र प्रथमेन यजमानस्त्र शुद्धिः । द्वितीयेनाद्य-
प्राप्तिः । द्वितीयेन फलदद्यखोपरिष्टाद् ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः । अत्र
भीमांशादतीवाधायस्त्र षष्ठपादे चिन्तितम् ।

बंसते पवमानेष्या वक्तौ सेष्टिर्गवेष्टयः ।

बङ्गौ तत्पञ्जते कार्या सोदकस्मानरोधतः ॥

चोदकः पवमानेष्टा न तां प्रापयितुं प्रभः ।

अवरुत्तेष्विद्विभां इष्टयसदसंक्षते ॥

पवमानादोषिभिराह्वनीयाद्यग्रयः संस्कृतेभ-
ग्रिहेष्वदर्प्तुर्ष्वमासा हि क्रतवः प्रवर्त्तने । तथा सति विमताः
पवमानेष्टयः ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वक्ष्या कार्या इष्टिलादि-
तरेष्टिवत् चोदकसैवं स्थगुरुहीतो भवति । एताभिरिष्टिभिः
संस्कृते वक्ष्या प्रकृत्यगुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि पवमान-
नेष्टिर्विकृतिः, तथापि चोदको न तस्मां पवमानेष्टा पवमाने-
ष्टिभिः संस्कृते वक्ष्या तां पवमानेष्टिमतिदेष्टुं प्रभवति । प्रकृतौ
प्रव्याजादिपवमानेष्टेरङ्गलाभावात् । किञ्च एतस्माः पवमानेष्टे:
संस्कृताग्निशिर्षार्थं पवमानेष्टश्वराङ्गीकारे तत्रापि तदेत्यन्व-

स्थायामिष्टिरेव न चिह्नेत् । तस्माभामिरिष्टिभिरसंकृते वक्त्रा
यवमानेष्टयः कर्त्तव्या सुष्ठुपद्धतिस्त दितीये । सुष्ठुते पवमानेष्टौ
निर्वापः क्रियते इथवा । सुष्ठुते साधनाभावात् तेन मुख्यो न
सुष्ठुते । आधानप्रकरणात्तायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं
बास्ति अग्निहोत्रस्याधानोच्चकालीनत्वेव तद्वामसाधनभूता-
याः तस्या अपि तथात्वाप्राप्ते ब्रूमः । मुख्यो निर्वापस्तं प्रति गुण-
भूताग्निहोत्रहवणी । व हि गुणसोपेष मुख्यो सोनुमर्हति । किञ्च
आधानकाले स्वरूपेष्टैव अविष्टमानाधानमिष्टिभाइवस्तां साध-
नस्तं दुरापेतम् । ततः साधनाभावादित्वनुपन्वायः । तस्मग्निर्वापेष
न सुष्ठुते । भीमांशापेष्टमाधायस्य स्तोत्रपादे चिन्तितम् ।

आहिते पवमानेष्टिरसंकृते वाग्निहोत्रकम् ।

आधानेवरग्निनिष्टेष्टमाने कर्त्तव्यावात् ॥

आधानस्यानपेच्चत्त नाम्युत्पदकता मता ।

समुचितस्य हेतुत्वात् कर्त्तव्यस्तिरसंकृते ॥

अन्याधानादूर्ज्ज्व विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते । दाद्यसु
रात्रीष्टमनुर्निवपेदितीष्टिकालविधानात् ताभ्यः पुरा दाद्यसु
दितीष्टमिष्टिभाइवमनुष्टेयम् । आधानमात्रेणाइववीयादग्नेनिव्याप-
लादिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानेन यवमानेष्टिनिरपेष्ट नाश-
वनीयरघ्निरुत्पद्यते । अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्
विकल्पः । आधानमुष्टीव तस्मादुच्चरकाले तद्विधानात् । तत्
इष्टिभिः समुचित्यैवाधानमन्युत्पादकमितीष्टिभिः संकृते वक्त्रा
पवादग्निहोत्रानुष्टानम् ।

इति श्रीसाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
चर्जुन्रास्त्राणे आशकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे पवमानहविंशि सङ्क्लिप्योक्तानि । अथ षष्ठे तदिक्षारो
हविर नराणि दधिणास्त्रोच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्यवमानहविषा-
न्दे वताविशेषस्य पूर्वमनुकलात् तदनुवादेन हविर्विशेषं विधत्ते ।
“देवासुराः संयन्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नी
वामं वसु सन्नदधत । इदम् नो भविष्यति । यदि नो जेष्ठ-
न्नोति । तदग्निर्नैस्तहमशक्नोत् । तत् चेधा विजयदधात् । पश्चुषु
हत्तीयम् । अप्यु हत्तीयम् । आदित्ये हत्तीयम् [१] तदेवाविजित्य ।
पुनरवाहृत्यन्तः । तेऽग्नये पवमानाच्य पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
रवपन् । पश्चिमो वा अग्निः पवमानः । यदेव पश्चुष्वासीत् । त-
न्तेनावाहृत्यत । तेऽग्नये पावकाच्य । आपो वा अग्निः पावकः ।
यदेव तस्वासीत् । तन्तेनावाहृत्यत [२] तेऽग्नये शुचये । असौ
वा आदित्योऽग्निः शुचिः । यदेवादित्य आसीत् । तन्तेनावाहृ-
त्यत” इति । यदा देवासुराः परस्यरं युद्धोच्युक्ताः तदानीं विज-
यमपेचमाणा देवाः स्वकीयं “वामं” वमनोयं “वसु” धनम् अग्नी
सम्यक् स्थापितवन्तः । तेषामयमभिप्रायः । यद्यस्मानसुरान्
स्वेष्यन्ति तदानीमापत्कालेऽस्माकमिदमेव धनं जोवनाच्य अ-
विष्यतीति । अग्निश्च तान् भाराधिक्येन तद्वनमुद्धृत्य सोऽुं
नाशक्नोत् । तत् चेधा विभज्य पश्चादिषु स्थापितवान् । तदानीं

देवाश्च असुरान् विजित्य पुनः स्वकीयं धनं प्राप्नुमैच्छन् ।
तदा पश्चाद्यभिमानिदेवतासु स्थापितं धनं बलाद्वरोद्भुम-
शक्ताः सन्तः तदुत्कोचार्थं पवमानगुणकाचाग्रये पुरोडाशं नि-
रवपन् । पश्चवश्च पवमानाम्बधीनलात् तत्खरूपाः, तेन च
इविषा पवमानमश्चिं तर्पयित्वा पश्चुम्बवस्थितं धनं स्वीकृतवन्नः ।
एवं ते देवाः पावकगुणकाचाग्रये पुरोडाशं निरवपन्नित्यनुव-
र्त्तते । अपां पावकाम्बधीनलात्, तद्गुणेनाप्यु स्थितं प्राप्नुवन् ।
तथा इच्छिगुणकाचाग्रये पुरोडाशं निरूप्य तस्याग्रेरादित्य-
रूपलात् आदित्ये स्थापितं धनमवाप्नुवन् । तस्मादेताभ्यो दे-
वताभ्यः प्रत्येकमष्टाकपात्रं पुरोडाशं निर्वपेदिति इत्यविधि-
रूपेयः ॥

अद्यैतेषां हविषामाग्रेयेन इविरन्तरेण सह निर्वापं विधत्ते ।
“ब्रह्मादिनो वदन्ति । तनुवो वावैता अम्बाधेयस्य । आग्रेयो वा
अष्टाकपात्रोऽम्बाधेयमिति । यत्तं निर्वपेत् । नैतानि । यथात्मा
स्थात् [३] नाङ्गानि । ताङ्गेव तत् । यदेतानि निर्वपेत् । न तम् ।
यथाङ्गानि स्युः । नात्मा । ताङ्गेव तत् । उभयानि सह निरू-
प्याणि । यज्ञस्य सात्मलाय” इति । याः पूर्वीक्ताः पवमाना
अग्न्यादिदेवतास्तिक्षस्ता अम्बाधेयरूपस्य देवविशेषस्य शरी-
राणि । यस्तु ताभ्योऽतिरिक्ताः अष्टाकपात्रं आग्रेयः, सोऽम्बा-
धेयस्य खरूपभूतः पूर्वीक्तश्चरोरचयस्तामो । एवं सति आग्रेयं
निरूप्य पवमानहविषामनिर्वापे अवश्ववरहितः केवलं आत्मैव
स्थात् । अथ तानि हवोऽपि निरूप्य आग्रेयस्य निर्वापो न क्रियेत

तदानीमात्मरहिताः केवला अवथवा एव स्युः । तस्मादाग्नेयेन सह पूर्वाणि चीणि इवोंषि निरूप्याणि । तथा सति यज्ञस्य सावधवलं सात्मलञ्ज्ञं सम्यग्यते ॥

अथानुनिर्वायं हर्विर्धन्ते । “उभयं वा एतस्तेन्द्रियं वीर्यमायते [४] योऽग्निमाधन्ते । ऐन्द्राग्नेकादशकपालमनुनिर्वपेत् । आदित्यच्छ्रम् । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देवते अथातयाक्षी । ताभ्यामेवास्मा इन्द्रियं वीर्यमवहन्ते । आदित्यो भवति । इयं वा आदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति” इति । अग्निमादधानस्तेन्द्रियवीर्यस्य प्राप्या भवितव्यम् । अतस्तत्सिद्धिर्थमिन्द्राग्निदेवताकं पुरोडाशमनुनिर्वपेत् । देवानां सधे इन्द्राग्न्योरगतसारत्वात् तत्प्रसादेनेन्द्रियवीर्यप्राप्तिर्भवति । अगतसारत्वस्त्रानयोर्जह्न्यादवगमन्यम् । जयश्च राजसूयप्रकरणे पश्यते । “देवा वा श्रोषधीम्बाजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजयताम्” इति । आदित्यच्छ्रनिर्वायपेण भूम्यां प्रतितिष्ठति । भूमेरखण्डनीयत्वेनादितित्वात् ॥

अस्य चरोः सहकारिद्वयं घृतं विधन्ते । “धेष्वै वा एतद्रेतः [५] यदाज्यम् । अनुदुहस्ताण्डुलाः । मिथुनमेवावहन्ते । घृते भवति । यज्ञस्यालूक्यान्तलाय” इति । आज्यस्य धेनुनिष्याद्यत्वान्तद्रेतस्तम् । तण्डुलानाम्बानुदुहाङ्गायायां भूमौ निष्याद्यत्वान्तद्रेतस्तम् । अत उभयमेलने सति मिथुनं सम्यग्यते । तस्माच्छ्रनिष्यन्तये घृते तण्डुलाः प्रचेप्तव्याः । एतेन घृतेन यज्ञस्य अलूक्यान्तलं सम्यग्यते । लूको रुक्षः स्तेहरहितः परवः तदैपरी-

त्याच्चालूक्तः तादृशोऽन्तः समीपवर्ती इव्यविशेषो यज्ञस्य सो-
इयमलूचान्तस्य भावोऽलूचान्तलं तत्सिद्धये घृतस्त्रीकारः ।
यदुक्तं स्मृतेण । “चतुर्धा करणकालस्यादित्यस्त्रं ब्रह्मणे परि-
हरति तस्मिलार आर्षेयाः प्राश्रन्ति ॥

तदिदं विधत्ते । “चलार आर्षेयाः प्राश्रन्ति । दिशामेव
ज्योतिषि जुहोति” इति । योऽयमादित्यस्त्रः तस्यैतत् इवि-
र्वच्चतुर्धाकरणं नास्ति किन्तु ब्रह्मणे हस्ते सर्वं दत्त्वा चलार-
स्त्रतिजः प्राश्रीयुः । तेषां श्रुताध्ययनसम्बन्धार्थयत्तम् । अतए-
वान्यत्राज्ञातम् । “आर्षेयो यः प्रुश्रुतान्” इति । चतुःसङ्खासा-
म्येन दिशास्त्रतम्भणां समन्विति ज्योतिषि इतं भवति ॥

उक्तानां इविषां कालविशेषं विधत्ते । “पश्वो वा एतानि
इवीळूषि । एष रुद्रः । यदग्निः [६] यत्स्य एतानि इवीळूषि
निर्वपेत् । रुद्राय पश्चूनपि दध्यात् । अपश्चुर्यजमानः स्यात् ।
यज्ञानुनिर्वपेत् । अनवरुद्धा अस्य पश्वः स्तुः । दादशसु रात्री-
स्वनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै दादश रात्रयः । संवत्सरेणैवास्मै
रुद्रः शमयिला । पश्चूनवरुन्वे” इति । अत्रेदं विचिन्त्यते ।
यस्मिन् दिने अग्रय आहितास्यस्मिन् दिने किमेतानि इवीळूषि
निर्वपेत् किं वा नेति । तत्र निर्वापो न युक्तः । एतेषां इविषां
पश्चुसाधनलेन पश्चुरूपलात् । आहितस्य चाग्नेः क्लूरदेवलात् ।
तस्मै क्लूराय पश्चुसमर्पणप्रसङ्गात् यजमानोऽप्यपश्चुः स्यात् ।
अनिर्वापपत्ते तु पश्वो न समादिताः स्तुः । अतो दोषदद्य-
परिहारायाधानादूर्ध्वं दादशसु रात्रीषु गतासु पश्चाद्वीषि

निर्वपेत् । इदं ग्रन्थाचाया मासद्वारेण तासां संवत्सरसहृश्लादे-
तद्यजमानार्थं संवत्सरेणैवाग्निं इत्यानं छला पश्चून् प्राप्नोति ॥

तन्निर्वापे कस्त्रिदिव्वेषं विधत्ते । “यदेकमेकमेतानि इवीश्विनि
निर्वपेत् [७] यथा चोणावपनानि पूर्वेत् । तादृकात् । न
प्रजननमुच्छिश्वेत् । एकं निरूप्त । उत्तरे समस्तेत् । द्वतीयमे-
वास्त्रै लोकमुच्छिश्वेति प्रजननाच । तं प्रजया पशुभिरनुप्र-
जायते । अथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः” इति । एतानि चोणि
पवमानहवींषि पृथक् पृथगेव निर्वपेदिति केषाच्चिन्मन्दानां
पक्षः । तस्मिन् पक्षे यथा लोके चोणि वीजावापस्त्रानानि चे-
त्त्राणि वीजैः पूरितानि भवन्ति, तथा लोकत्रयस्यापि त्रिभि-
र्विभिः पूरितत्वाद्यजमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रजोत्पत्तिस्यानं कि-
मपि नावशिष्येत; तस्मात् प्रथमभेकं हविः पृथक् निरूप्त द्विती-
यद्वतीये इविषी सम्मूल्य निर्वपेत् । तथा सति निर्वापद्वयेन
लोकद्वयस्यैव पूरितत्वात् द्वतीयो लोको यजमानस्य प्रजोत्पा-
दनायावशेषितो भवति । ततस्त्रं लोकमनु यजमानः प्रजापश्च-
सम्मुद्दो भवति । अपिच यत् द्वतीयलोकावशेषणं एषा यज्ञस्यै-
वाभिक्रान्तिरभितो व्याप्तिः । प्रजापश्चरूपस्य तत्फलस्य निष्प-
स्त्रलात् । यदुक्तं सूचकारेण “प्राच्छोऽश्वप्रथमा अभिप्रब्रजन्ति ।
दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा प्रवर्त्तयति यावचक्रं चिः परि-
वर्त्तते” इति ॥

तदेतदिधत्ते । “रथचक्रं प्रवर्त्तयति । मनुश्चरथेनैव देवरथं
प्रत्यवरो हति” [८] इति । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्नेः प्रथ-

यजकाले रथचक्रस्य प्रवर्तनम् । अनेन मनुष्वरथप्रवर्तनेन
नीयमानागन्यर्थं देवरथ एव प्रवर्त्तितो भवति ॥

अथ मीमांसामुखेन होमनिष्ठ्यं करोति । “ब्रह्मवादिनो
वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां इन होतव्याऽमिति । अद्यजुषा
जुड्यात् । अयथापूर्वमाङ्गतीर्जुड्यात् । यन्म जुड्यात् । अग्निः
पराभवेत् । दृश्योमेव होतव्यम् । यथापूर्वमाङ्गतीर्जुहोति ।
नाग्निः पराभवति” इति । नेयं नित्याग्निहोत्रविषया मीमां-
सा । तस्य पवमानेष्टिभ्य ऊर्ज्जे प्रवर्त्तिव्यमाङ्गत्वात् । किन्तु आ-
धानाङ्गमेतत् किञ्चित्कर्म पूर्णाङ्गतेः प्राक् प्रवर्त्तमानत्वात् ।
पूर्णाङ्गत्वान्मरण्याधानमित्याश्रुत्यायनेनोक्तम् । “अस्य आधाना-
ङ्गस्याग्निहोत्रस्य मन्त्रेण होमे सति अयथापूर्वत्वं प्रसन्न्येत । तथा
हि अग्निहोत्रबद्देऽत्र नित्याग्निहोत्रधर्मान्तिदिग्भति । नित्या-
ग्निहोत्रे च सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति” । अथ अहनि
पठितो होममस्तः सोऽत्र प्रसक्तः । अहन्येव ज्ञायमानत्वात् । प्र-
कृतिभूते लग्निहोत्रे रात्रावेवोपक्रमात् । ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहा’ इति मस्तस्य रात्रिहोमाङ्गत्वात् । तेन मन्त्रेण प्रथमम-
नुष्टाय पञ्चात् प्रातःकाले ‘सूर्यो ज्योतिः’ इति मन्त्रेणानुष्टानमि-
त्येव क्रमः । इह लादावेत्र ‘सूर्यो ज्योतिः’ इति मन्त्रेणानुष्टा-
नप्रकृतिवैश्वत्यादयथापूर्वत्वम् । अहोमपत्ते तु आधानेनो-
त्पञ्चाऽग्निराहाराभावात् पराभूतोभवेत् । अतो दोषदृश्यं परि-
इर्त्तुं मन्त्रं परित्यज्य दृश्योमेव होतव्यम् । तथा सति मन्त्रवैप-
रीत्याभावादयथापूर्वत्वदोषेऽन भवेत् । होमस्यानुष्टितलादग्नेः

पराभवोऽपि न भवति । यदुक्तं सूचकारेण । “आग्नेयस्य दक्षिणा-
काले दक्षिणां ददात्यजं पूर्खपात्रमुपवर्हण् शार्वसूत्रम्” इति अ-
ग्नीधे उपवर्हणं ददाति, अश्वं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वाऽऽहवनीयदेशेऽन-
ह्वाहमध्वर्यवेऽपरेण गार्हपत्यं धेनुः होते वासो गावौ मिथुनौ
गावौ नवश्च रथं ददाति । तानि साधारणानि सर्वेषामाद्वा-
दशभ्यो ददातीत्युक्ताः “काममूर्ढं देयम् । अपरिमितस्यावरुद्धै”
इति विज्ञायत ऊर्ज्जमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति “षड् देया द्वादश
देयाश्चतुर्विंशति देया इति ताविकल्प्यन्” इति ॥

तदेतत् सर्वं क्रमेण विधत्ते । “अग्नीधे ददाति [६] अग्नि-
मुखानेवर्त्तन् प्रीणाति । उपवर्हणं ददाति । रूपाणामवरुद्धै ।
अश्वं ब्रह्मणे । इन्द्रियमेवावरुन्ते । धेनुः होते । आश्रिष्ट एवा-
वरुन्ते । अनह्वाहमध्वर्यवे । वक्षिर्वा अनह्वान् । वक्षिरध्वर्यः
[१०] वक्षिनैव वक्षियज्ञस्यावरुन्ते । मिथुनौ गावौ ददाति ।
मिथुनस्यावरुद्धै । वासो ददाति । सर्वदेवत्यं वै वासः । सर्वा
एव देवताः प्रीणाति । आदादशभ्यो ददाति । द्वादशमासाः
संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति । काममूर्ढं देयम् । अपरि-
मितस्यावरुद्धै” [११] इति । आग्नीधेण तत्तद्वातावग्नेरिध्वमा-
नवात् तस्मै इत्तेन इव्येणाग्निसहितानामृत्वनां प्रोतिः । तस्मै
यद्देयमुपवर्हणं श्रिष्टः पृष्ठस्य वा आधारभूतं तस्य कार्यास-
ग्राणोर्षादिमयैः पुक्तनोखपीतादिवर्णैः सर्वैः सूत्रैर्निष्पन्नवात्
तेन रूपाणां प्राप्तिः । अश्वस्य प्रजापतिचक्रुर्जन्यवात् तेनेन्द्रिय-
प्राप्तिः । दातव्याया धेनोः कामधेनुरूपत्वादाश्रिष्टां प्राप्तिः ।

अनञ्जान् शकटं वहति । अग्निश्च इवं वहति । अधर्युरथन-
ष्टानं वहति । ततः समानलात् वलीवर्द्धपेणाधर्युरुरुपेण च
वक्षिनैव यज्ञस्य वक्षियज्ञसमन्वितविर्वाहनमग्निं प्राप्नोति ।
गोमिथुनेन मनुष्यमिथुनप्राप्तिः । वाससः सर्वदेवत्यत्वं दीक्षा-
प्रकरणे अग्नेस्त्रष्णाधानम् । वायोर्वातपानम् इत्यादिवाक्येन प्रति-
पादितम् । आदादशभ्यो गोभ्य इति ग्रेषः । उत्तरदच्छिणाभ्य ऊर्ढ्वं
षड् देया द्वादश देया इत्यादिशाखान्तरोक्तं बड्पचानुसारेण
खाभिमतं यावत्तावदेयम् । तेनापरिमितफलप्राप्तिः । अत्र
मीमांसा एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“पवमानेष्टिहविषां तत्त्वं भेदोऽथ वादिमः ।

साध्यदेशाद्यभेदात् काम्ये भेदोऽक्षितोऽन्तिमः” ॥

आधानप्रकरणे पद्यते । ‘अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्व-
पेदग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तैरेतैर्हविर्भिः साध्यस्त्र-
रेकत्वादेशाद्यभेदाङ्गानां तत्त्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । “यं काम-
येतोत्तरं वसीयान् श्रेयान्त्याम्” इति तस्याग्नये पवमानाय
निरूप्याथ “पावकाय शुचये चेत्तरे हविषी समानवर्द्धिषी
निर्वपेद्” इति वचनात् काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेद
उत्तरयोस्तत्त्वम् । नित्यप्रयोगे तु चयाणां तत्त्वम् । द्वादशा-
ध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“एका देया समुक्षेयं विकल्पं वाद्य आनतेः ।

सौलभ्यादन्तिमो नैरपेक्षात् सङ्क्षान्तरादपि” ॥

आधाने श्रूयते । “एका देया षड् देया द्वादश देया इ-

त्वादि” । तत्र सोमक्रयन्यायेनानतेः सौख्यात् समुच्चय इति चेत् मैवम् । सङ्खानां ब्रीहादिवत् परस्परनैरपेक्षावगमात् । समुच्चये तु श्रूयमाणाभिः सङ्खाभिः सङ्खान्तरस्य दुर्वारत्वात् । तस्माद्विकल्पः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थग्रकाशे कृष्ण-यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे हविर्विशेषा दक्षिणास्त्रोक्ताः । अथ सप्तमे आधानमन्त्रा उच्चन्ते । तत्रादौ गार्हपत्यविषयं मन्त्रमाह । “घर्षः शिरस्तद्यमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । छर्दिस्तोकाय तनयाय चक्षुः” इति । घर्षो दीप्तिर्ज्वाला, स च घर्षोऽग्निः शरीरस्य शिरस्थानीयः । तत्र शिरः अयं पुरोवर्ती गार्हपत्योऽग्निः, तादृश हे गार्हपत्याग्ने लमस्तदीयैः पशुभिः सह “सम्प्रियो भुवत्” सम्यक् प्रीतियुक्तो भव । ततोऽस्मदपत्याय तदीयापत्याय च “छर्दिर्यच्छुः” तेजो देहि ॥

अथान्वाहार्यपञ्चनविषयं मन्त्रमाह । “वातः प्राणस्तदयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । स्तदितं तोकाय तनयाय पितुं पञ्च” इति । योऽयमग्निस्तो वायुः सोऽग्नेः प्राणः तत् प्राण-स्त्रपं अयमाधीयमानोऽन्वाहार्यपञ्चनोऽग्निः । हे अन्वाहार्यपञ्चन लमस्तदीयैः पशुभिः सह सम्प्रियो भव । अस्मत्पुत्राय तत्-पञ्चाय च “स्त्रदितं” स्त्रादुयुक्तं “पितुम्” अस्मं “पञ्च” पकं कुरु ॥

अथाहवनीयदेशं प्रति गमनमन्वमाह । “प्राचीमनुप्रदिशं
ग्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेत् । विश्वा आशादीशानो
विभाहि । जर्जसो धेहि द्विपदे चतुष्पदे” इति । हे अग्ने तं
“विद्वान्” मार्गं जानन् “प्राचीं प्रदिशमनु” प्रागाख्यां प्रकृष्टां
दिशमनुलक्ष्य “ग्रेहि” प्रकर्षेण गच्छ । गता चेहायतने प्रथ-
ममाहितस्य गार्हपत्यस्थाग्ने पुरो “अग्निः” पूर्वदिशवर्ती वक्ति-
र्भव । ततो “दीशानः” प्रकाशमानः “विश्वा आशाः” सर्वादिशो
“विभाहि” विशेषेण प्रकाशमानोऽस्त्रदीयाय “द्विपदे” मनुष्याय
“चतुष्पदे” पश्चवे च ऊर्जं धेहि देहि अक्षरसं सम्यादय ।

अथाहवनीयविषयं मन्त्रमाह । “अर्कस्वचुक्षदसौ सूर्यस्स-
दयमग्निः । सम्प्रियः पश्चुभिर्भवत् । यत्ते इुकं शुकं वर्चः इुकां
तनूः । इुकं ज्योतिरजस्तम् । तेज मे दीदिहि तेज लादधे । अग्नि-
नाग्ने ब्रह्मणा” इति । “अर्कः” अर्चमानो भास्त्रसात्मा वक्तिवरी-
रस्य चक्षुःस्यानीयः तच्चक्षुःस्वरूपं अस्त्रे दिवि दृश्यमानः सूर्य-
रूपः स सूर्यः “अयम्” आधीयमान आहवनीयोऽग्निः । हे आ-
हवनीय अस्त्रदीयैः पश्चुभिः सम्प्रियो भव । हे “इुक” दीयमा-
नाहवनीय “ते” लदीयं यत् “शुकं वर्चः” वहिः प्रसृतं दीप्तिरूपं
तेजः या च “इुका तनूः” ज्वासारूपं शरीरं चदपि “अर्जस्स-
शुकं ज्योतिः” सर्वदा वर्त्तमानो भास्त्रपत्ररीरगतप्रकाशः “तेज”
सर्वेण “मे दीदिहि” मां प्रकाशय । हे अग्ने ब्रह्मणा परिवृणे
“अर्कस्वचुर्” इति मन्त्रेण तेज पूर्वीकगुणयुक्ते अग्निना आह-
वनीयरूपेण लाभिहादधे ॥

अथाहितस्ताग्नेरभिमन्त्रणमन्त्रमाह । “आनशे व्यानशे सर्व-
मायुर्यानशे” इति । अथमग्निः “आनशे” उदराग्निरूपेण भोक्तृ-
श्रीरं व्याप्तवान् । तथा “व्यानशे” विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् ।
तथा “सर्वमायुर्यानशे” अपमृत्युपरिच्छारेण स सम्पूर्णमायुः
सम्यादितवान् ॥

कल्पः । अथ यजमानः शिवा जपति । “ये ते अग्ने शिवे
तनुवौ । विराट् च खराट् च । ते माविश्वतां ते मा जिन्वताम्
[२] ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । समाट् चाभिभृत्य । ते मा विश्वतां
ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । विभृत्य परिभृत्य ।
ते मा विश्वतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । प्रभ्वी
च प्रभृतिश्च । ते मा विश्वतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने
शिवास्तनुवः । ताभिस्त्वा दधे” इति । विराजादिभिः प्रभूति-
पर्यन्तैरष्टाभिः शब्दैरुक्ता अग्नेः शिवाः शान्तास्तनुवः । हे अग्ने
ते लदीये विराट्-खराटाख्ये ये शान्ते तनु ते उभे मां प्रविश्व
प्रीण्यताम् । एवमुत्तररचापि । विविधं राजत इति विराट् ।
खयमेव राजत इति खराट् । सम्याजत इति समाट् । वैरि-
णोऽभिभवतीश्चभिभृः । विशिष्टेन रूपेण भवतोति विभृः ।
परितो भवतोति परिभृः । आज्ञालक्षणलेन प्रभुतेन युक्ता
प्रभ्वी । प्रक्षणैश्चर्येणोपेता प्रभृतिः । हे अग्ने या एतास्त-
दीयाः शिवास्तनुवः ताभिर्युक्तं लाभिहादधे ॥

कल्पः । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवक्षाभिरमुं गच्छ” इति यज-
मानो देव्याय प्रहिणोतीति । घोरतनवः चुनृष्टादिरूपाः ॥

तथा चारण्काण्डे समाजातम् । यासे अग्ने घोरासनुवः
चुच्छ छष्टेत्यादि । ताभिर्दीराभिसनुभिरमुं शत्रुं गच्छ प्रा-
मुहि ॥

इति शायगाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छष्ट-
चजुड्राष्टाणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमेऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ अष्टमेऽनुवाकः ।

आधानमन्त्राः सप्तमेऽभिहिताः । अष्टमे तद्ब्राह्मणसुच्चते ।
तत्र चीनाधानमन्त्रान् विनियुक्ते । “इमे वा एते सोका अ-
ग्रयः । ते यदव्यावृत्ता आधीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानम् ।
घर्षाः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । वातः प्राण इत्यच्चा-
हार्यपचनम् । श्र्वक्षुरित्याहवनोयम् । तेनैवनाष्ट्यावर्त्तयति ।
तथा न शोचयन्ति यजमानम्” इति । एते चयोऽग्रयः चिल-
साम्यादिमे चयो सोका भवन्ति । ते यदि परस्परमव्यावृ-
त्ताः समुदिता आधीयेरन् तदा दाहाधिक्षेण यजमानं स-
न्तापयेयुः । अतः चिभिर्मन्त्रैः पृथगादध्यात् । तेन व्यावृत्ताः
सन्तः तापाधिक्याभावाद्यजमानं नैव सन्तापयन्ति ॥

अथाधानकाले सामगानं विधन्ते । “रथन्तरमभिगायति
गार्हपत्य आधीममाने । राथन्तरो वा अयं सोकः [१] अ-
स्त्रियेवैनं सोके प्रतिष्ठितमाधन्ते । वामदेव्यमभिगायत उप्रि-
यमाणे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यम् । अन्तरिक्ष एवैनं प्रतिष्ठित-
माधन्ते । अथो शान्तिर्वै वामदेव्यम् । शान्तमेवैनं पश्यमुद्धरते ।

कृहि अभिवाचत आवनीय आधीचमाने । वार्षो च असौ
सोकः । अमुद्दिक्षेवैन लोके प्रतिष्ठितमाधन्ते” इति । ‘अभिव
शूर नो नुम’ इत्यसामृच्युत्पन्नं रथन्तरम् । ‘कथानश्चित्र आभू-
दृ’ इत्यसामृच्युत्पन्नं वामदेव्यम् । ‘लामिद्वि इवामहे’ इत्यसा-
मृच्युत्पन्नं चृहत् । रथन्तरादीपां भूरादिसोकभोगहेतुलाभ-
सोकरूपलम् । अत एतेषां गाने सति तत्सोकेऽग्निः प्रतिष्ठितो
भवति । अपि च वामदेव्यस्य उपद्रवशान्तिकरत्वात् पशुप्राप्तिहे-
तुलाभ एवमुद्दिष्यमालमग्निं ब्राह्मणं पशुसाधनस्य छान्नेद्गूरति ॥

पुनरपि लाभद्वयं विधन्ते । “प्रजापतिरश्मिमहापत [१]
सोऽसेवारो भूत्वा पराङ्मैत् । तं वारवनीयेणावारथत । तद्वा-
रवनीयस्य वारवनीयत्वम् । श्वेतेष श्वेती अकुहत । तच्छ्वेतस्य
श्वेतत्वम् । चकारवनीयमभिगाचते । वारयिक्षेवैन प्रतिष्ठित-
माधन्ते । श्वेतेन श्वेतीकुहते” इति । यः प्रजापतिना स्थृतेऽग्निः
स वारोऽस्मो भूत्वा पुनरादृश्वितः पश्यायनमकरोत् । यो
इत्याद्येव खल्लिनं गृहित्वा व्याकुविवारणीयः स वारः, तं
वारमन्म पश्यायमानं वारवनीयेन बाह्या प्रजापतिर्निवारथा-
मास । ‘अस्म नसा वारवन्म’ इत्यसामृच्युत्पन्नं वारवनीयं
निवारणहेतुलाभस्य वारवनीयं वाम सम्बन्धम् । निवारित-
त्वम् श्वेतसाद्वा श्वेतीकृतवान् स्वाधीनीकृतवाक्षित्यर्थः । ‘अभि-
प्रवः सुराधम्भ’ इत्यसामृच्युत्पन्नं श्वेतम् । स्वाधीनकरणहेतुला-
भस्य श्वेतसाम सम्बन्धम् । अस्ते वारवनीयवाह्या पश्यायनं वि-
वार्यं प्रतिष्ठितमग्निमाधाव श्वेतगानेनाग्निं ख्याधीनं करोति ॥

आधानमन्ते शिरःशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “घर्षः शिर
इति नार्हपत्यमादधाति । सभीर्वाणमेवैनमाधन्ते [३] उपैन-
मुच्चरो यज्ञो नमति” इति । चग्नेः शिरःसहितले सति ग्नू-
लाभावादुच्चरो दर्शपूर्वमासेमादिरेन प्राप्नोति ॥

सम्प्रियशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “हद्रो वा एष; । अदग्निः ।
स आधीयमाब ईश्वरो यजमानस्य पश्चून् इत्युपितोः । सम्प्रियः
पश्चुभिर्भुवदित्याह । पश्चुभिरेवैनश्च सम्प्रियं करोति । पश्चूना-
महित्यश्चै” इति । आधीयमाबस्त्राग्नेः क्रूरलेव पश्चून् इत्युपितुं
समर्थत्वादहिंसार्थं पश्चुभिः सह सम्प्रीतिं मन्त्रेण करोति ॥

चक्षेति पदस्ताभ्योरर्थं दर्शयति । “कर्दिस्तोकाय तत्त्वाय
यच्छेत्याह । आश्रिष्मेवैतामाशास्ते” इति ॥

प्राप्तशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वरतः प्राण इत्यन्वाचार्य-
वचनम् [४] सप्राणमेवैनमाधन्ते” इति ॥

खदितंपितुंशब्दोक्तात्पर्यं दर्शयति । “खदितं तोकाय
तत्त्वाय पितुं पचेत्याह । अत्मेवास्मै खदयति” इति ॥

ग्राचीं प्रेहीति पदहयस्य तात्पर्यं दर्शयति । “ग्राचीमनु-
प्रदिशं प्रेहि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो ना-
नावीर्यवेवैनैः कुरुते” इति । येवं ग्राचीं दिग्भिः गतिरथमेव
“एनयोः” आहवनीयगार्हपत्ययोर्विभागः । अपि च विभागे
सति पूर्वीकरीक्षा इत्योः पृथक्ज्ञामर्थं भवति ॥

धेहीति पदस्ताभ्योरर्थत्वं दर्शयति । “जर्जन्नो धेहि दिपदे
चतुर्ष्यद इत्याह । आश्रिष्मेवैतामाशास्ते” इति ॥

अर्कशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अर्कस्वच्छुरित्याहवनीयम् । अर्को वै देवानामन्नम् [५] अक्षमेवावरुन्वे” इति । अर्चनीय-ख्युत्पत्त्या देवानामन्नकारित्वादस्यप्राप्तिः ॥

दीदिहशब्दस्य समिन्धनार्थलं दर्शयति । “तेज मे दीदि-हीत्याह । समिन्ध एवैनम्” इति ॥

पूर्वपञ्चेतुलेन मन्त्रस्य किञ्चिदिनियोगं दर्शयति । “आ-ग्ने व्यानश्च इति चिरदिङ्ग्रथति । चय इमे सोकाः । एवेवैन सोकेषु प्रतिष्ठितमाधन्ते” इति । इसे इत्याग्नेच्चिवारमूर्द्ध-चलनेन सोकचयप्रतिष्ठा ॥

तमेतं दूषयिला विनियोगान्तरं दर्शयति । “तत्था न कार्यम् । वीक्षितमप्रतिष्ठितमादधीत । उद्धृत्यैवाधायाभिम-स्यः । अवीक्षितमेवैन प्रतिष्ठितमाधन्ते” इति । चिरद्विचल-नेन वीक्षितं विविधं चालितमप्रतिष्ठितमग्निमाहितवान् भ-वेत् । तस्मात् तथोर्द्वचलनं न कार्यम्, किन्तु इसे सत्तदुद्धृ-त्यैवायतने तमग्निमाधाय पश्चात् सोऽग्निरनेन मन्त्रेण मन्त्र-सीयः । तथा सति विविधचलनरहितं स्थिरलेन प्रतिष्ठितम-ग्निमाहितवान् भवति ॥

विराङ्गादिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति । “विराट् च स्त-राट् च यासे अग्ने शिवास्तनुवस्त्राभिस्त्रादध इत्याह । एता वा अग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवैनश्च समर्द्धयति” इति ॥

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते । “यासे अग्ने घोरास्तनुवस्त्राभिरमुं गच्छेति ब्रूयाच्यं द्विष्यात् । ताभिरेवैन पराभावयति” [६]

इति । यं पुरुषमसौ यजमानो दिव्यात् तं प्रत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् ।
तथा सति ताभिरेव घोराभिस्तुभिरेन द्वेष्ट्रं विनाशयति ।
अथ भीमांसादशमाध्यायस्ताष्टमपादे चिन्तितम् ।

“उम्मेदो ब्रह्मसामस्य निषेधो विहितसुतिः ।
विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव सुतिः ॥
विधनन्वयतः स्लोचं ब्रह्मोद्ग्राता तथा सति ।
विषयैक्याद्विकल्पोऽत्र षोडशीयहवन्नातः ॥

आधाने वामदेव्यादिसाक्षां गानानि विहितानि । आधान
एवेदमपरमाक्षायते । ‘उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति य-
स्यान्म्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति’ इति । उपशब्दः सामीयं
ब्रूते । वीता विगताः कालविष्णुमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः ।
अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उम्मीयते । स नि-
षेध उद्ग्राहविहितं वामदेव्यादि सामगानं स्तौति । ननु ब्रह्म-
णः सामगानमप्रसक्तमत्त्वान्विषेधोऽत्यन्तमसम्भावितलाच्छब्दवि-
षाणवच्छून्यः, न हि बन्ध्यापुच्चो वा तदधो वा सम्भावयितुं
शक्यते, तथा सति तादृशनिषेधो न कथं सुतिरिति चेत् । वपो-
त्खेदविहिति ब्रूमः । तथा हि । स आत्मनो वपामुदखिदित्य-
नेनात्यन्तासम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यद्वपरस्याजस्य विधिः
सूयते तदिति प्राप्ते ब्रूमः । नेदं वामदेव्यादि साम विधीनां
स्लोचं भवितुमर्हति । विधीनामनेकलेन स्वस्वस्त्रिधिष्ठितैर-
र्थवादैर्निराकाङ्क्षेन च तदन्ययायोगात् । का तर्षस्य वाक्यस्य
गतिरिति चेत् । उच्यते । ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रलजातिदारेणोद्ग्रा-

तारं भूते । यस्य च गानं प्रसर्तं तस्मिन्विषेधे यति विशिष्टिः-
धाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकस्यते । मीमांसा एका-
दग्धाद्यायस्य त्रितीयपादे चित्तितम् ।

“प्रतिकर्म पृथक् कार्यमाधानं थदि वा सक्तत् ।

अन्यां तावत् पृथक्ष्वैवं स्खकास्त्वसमलतः” ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति विशिष्टमाधानं प्रयाजा-
शङ्कवत् प्रतिकर्म पृथक् कार्यमिति चेत्, मैवम् । आधानस्य
स्खात्क्षेण वसन्तादिकाले विहिते तत्त्वकर्मकालेषु पृथग्नुष्ठा-
नायोगात् । स्खकालेऽनुहितस्य सर्वकर्मणि समन्वयः समानः ।
न च प्रकरणेनाविशेषो नियन्तु शक्यः । आधानस्खानारभ्याधी
तत्वात् । ‘आहवनीये जुहोति’ इत्यादिवाक्येन लैट्रिकपाण्डुक-
सौमिकदार्विकहेमेषु उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्
तत्वेणानुष्टुप्यम् । यद्यप्याधानं नेत्रादिकर्मणां साक्षादङ्गं सथापि
पृथक् फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मापकारित्वाशङ्कलम-
भ्युपेत्येयच्छिन्ना ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे क्षत्ता-
यजुर्ब्राह्मणे आशकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे आधानमन्वेत्याख्यानमुक्तम् । अथ नवमे ब्रह्मोदन-
मुच्यते । तत्रादौ तावद्ब्रह्मोदनात् पराचीनमाधानात् प्राची-

नमाधानात् प्राचीनमग्निमन्यनमुच्यते । यदुकं सूत्रकारेण ।
“ब्राह्मोद्दादनिकाङ्गसापोद्धतस्मिन् श्वर्मोगर्भादग्निमन्यनि”इति ॥

तदिदं विधत्ते । “श्वर्मोगर्भादग्निं मन्यति । एषा वा अग्ने-
र्यज्ञिया तनुः । तामेवासौ जनयति” इति । आधानदिनात्
पूर्वे द्युष्ट्र्द्वादूदनं पक्षाऽपरेद्युरुदयात् पूर्वं तस्माद्वाद्वादनि-
कादग्नेर्भसापोद्धतस्मिन् स्थाने श्वर्मोदृच्छस्य गर्भगतेनाश्रयेन
निष्पादितामरणिमवस्थायाग्निं मन्येत् । तस्माच्चश्वर्मोगर्भाद-
त्यन्नाया अग्नेस्तनूरेषा यज्ञार्हा अतस्मामेव जनयति ॥

अथ ब्रह्मोद्दादनं विधत्ते । “अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो
देवेभ्यो ब्रह्मोद्दादनमपचत् । तस्मा उच्चेषणमददुः । तत्प्राप्नात् ।
सा रेतोधत्त । तस्यै धाता चार्यमा चाजायेताम् । सा द्वि-
तीयमपचत् [१] ॥ तस्मा उच्चेषणमददुः । तत्प्राप्नात् । सा द्वृतीयमप-
चत् । तस्मा उच्चेषणमददुः । तत्प्राप्नात् । सा रेतोधत्त ।
तस्मा अश्वस्य भगवाजायेताम् । सा चतुर्थमपचत् [२] ॥
तस्मा उच्चेषणमददुः । तत्प्राप्नात् । सा रेतोधत्त । तस्मा
दन्त्रस्य विवस्त्रात्स्वाजायेताम् । ब्रह्मोद्दादनं पचति । रेत एव तद्वा-
धाति” इति । ब्रह्माणं देवमुहिश्च होमार्थं ब्राह्मणामृतिजों
प्राशनार्थञ्च पच्यमानं ओदनो ब्रह्मोद्दादनः । तं कदाचिददि-
तिर्देवी पुत्रकामा सती साध्येभ्यो देवेभ्य उत्पादनीयधाचा-
दिदेवाद्यर्थमपचत् । तदानीमृतिजो होमं प्राशनस्य छत्रा
शिष्टमोद्दादनं तस्मा अदितये प्रायच्छवन् । सा च तदुच्चेषणं

प्राप्तं गर्भमाधृतं । तस्माद्भावं दादधादित्यानामादिभूतैः
धातात्तर्थमाचेत्युभौ चजाचेताम् । एवमुत्तरेषु चित्प्रियं पर्याप्तं
येषु योग्यं । तस्मादाधिक्षुभ्रष्टादेवं पचेत् । तेजं पुचोत्पा-
दकं रेत एव दधाति ॥

उत्तिंजां प्राप्तं विधत्ते । “प्राप्तन्ति ब्राह्मणं आदनम्” इति ॥

तस्मात् प्राप्तनात् पूर्वं समिदाधानं विधत्ते । “यदाज्यमु-
च्छिव्यते । तेजं समिधोऽभ्यज्ञादधाति । उच्छेषणादा अदितो
रेतोऽधृत [३] ॥ उच्छेषणादेव तद्वेतोधृत” इति । द्वाम-
शिष्टं समिधं जनसाधनामाज्यंतेनाभ्यक्ताः ।

समिधः प्रशंसति । “अस्मि वा एतत् । यस्मिधः । एत-
द्रेतः । यदाज्यम् । यदाज्ञेन समिधोभ्यज्ञादधाति । अस्येक
तद्वेतोषि दधाति” इति । काठिन्यसाम्यात् समिधामस्ति-
त्वम् ।

समिक्षाणां विधत्ते । “तिस्रं आदधाति मिथुनलाक्” इति ।
सपुत्रयोर्मातापिचोर्मिष्यनस्तपयोस्त्रितसाम्यम् । चतएवान्वचा-
कातम् । माता पिता पुत्रस्तदेव तस्मिष्युवम्” इति ।

प्रादेशाभिनयेन समिधां परिमाणं विधत्ते । “इती-
र्भवन्ति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्भिताः [४] ॥ इतीर्भव-
न्ति । यज्ञपुरुषा सम्भिताः । इतीर्भवन्ति । इतावदै पुरुषे
वीर्यम् । वीर्यसम्भिताः” इति । इत्यतः प्रादेशपरिमिताः ।
प्रजापत्यवतारस्य यज्ञपुरुषस्य मुखे मूर्द्धस्थानमारभ्य चित्पुक-
पर्यन्तं प्रादेशपरिमितं भवति । अतस्मात्तुस्तलम् । यज्ञपुरुषः

पर्वा वथविशेषः पविचरुपः । तस्य च प्रादेशपरिमाणं तमस्ये
समाकातम् । “चिह्नयत्तांश्च इर्भ इत्यान् प्रादेश सचित्” इति ।
अतो यज्ञपर्वणा तुल्यतम् । किञ्च पुरुषविशेषे * चकुःओद्वा-
दिज्ञानेन्द्रियसामर्थ्ये प्रादेशपरिमिते मुखे वर्तते । अतस्ये न
वीर्येण तुल्यतम् ॥

तास्यास्य उभिधां इत्यस्य वारविशेषं विधत्ते । “आद्वा
भवन्ति आद्वमिव हि रेतः सिद्धात्” इति । इत्यस्य एव-
कारार्थः ।

उभिधां वृच्छविशेषं विधत्ते । “चिचियस्याशत्यस्यादधाति ।
चिच्चमेव भवति” इति । अशत्यग्नामोऽशत्यचिच्चक इत्युच्चते ।
योऽशत्यो ग्रामादेशिक्षोभृतसादीयाः उभिध आदधात् । तेन
विचिच्चमेवैश्चर्ये भवति ॥

उभिदाधानार्थान् चग्विशेषान् विधत्ते । “घृतवतीभि-
रादधाति [५] ॥ एतदा अग्नेः प्रियं धाम । चहृतम् । प्रिये-
त्वैवैनं धावा उभर्द्धयति । अयो तेजसा” इति । घृतश्चो
चास्तुकु स्थिता घृतवत्यः । घृतैर्वैधयतातिथिमित्येवं घृतश्च-
साच अूयते । घृतेन आसाभिवृद्धेरग्नेर्घृतप्रियवलम् । अत-
स्मेन घृतयुक्तेन मन्त्रेण उभिध आदधानः प्रियेण स्तानेन
उष्टुद्धो भवति । अपि च तेजसा उष्टुद्धो भवति ॥

अधिकारिभेदाद्गव्यवस्थां विधत्ते । “गायत्रीभिर्ग्राहा-

* पुरुषश्चरोरे इति A पुस्तकपाठः ।

स्वादधात् । गायचहन्दा वै ब्राह्मणः । स्वस्य हन्दसः प्रत्ययनस्त्राय । चिषुरभीराजन्यस्य । चिषुपहन्दा वै राजन्यः । स्वस्य हन्दसः प्रत्ययनस्त्राय [६] ॥ जगतीभिर्वेशस्य । जगती-हन्दा वै वैश्यः । स्वस्य हन्दसः प्रत्ययनस्त्राय” इति । समिधाग्निं “दुवस्ते”त्वाद्या गायत्र्यः । “समिधमानः प्रथमोऽनु धर्मं” इत्याद्या चिषुभः । त्वामग्ने समिधानमित्याद्या अगत्यः । एता-स्वापरितनप्रपाठके आन्तर्याम्यन्ते । गायत्रीब्राह्मणयोरेकमुख-त्वसम्बन्धः । अत स्वकीयस्यैव गायत्रीहन्दसः प्रत्ययनस्त्राय एवः प्राप्तये गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादधात् । एवमुक्तरयोर्वाक्य-योर्याज्यम् ।

समिद्धस्य ब्राह्मीदनिकाग्नेश्चिरावस्थां विधत्ते । “तङ्ग संवत्सरं गोपायेत् । संवत्सरङ् हि रेतो हितं वर्द्धते” इति । यस्माल्लोके गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्द्धते । तस्माद-ग्निरूपस्य गर्भस्य टृद्धये संवत्सरमभिरचेत् । यदुक्तं स्तुतका-रेण । “यद्येनङ्ग संवत्सराम्याधेयं नोपनमेद्* ब्रह्मीदनं पक्षा समिमाधाय यद्यैवेनमुपनमेदधीत” इति ॥

तदिदं विधत्ते । “यद्येनङ्ग संवत्सरे नोपनमेत् । समिधः पुनरादधात् । रेत एव तद्वितं वर्द्धमानमेति” इति । केना-पि इत्यराहित्यादिना निमित्तेनास्त्र यजमानस्याम्याधेय-प्राप्तिर्यदि न स्यान्तदा संवत्सरगोपिते तस्मिन् ब्रह्मीदनिके-

* A नोपनोपनमेद् ।

अग्ने समिधं आधाय तस्मिद्विपर्यन्तं गोपायेत् । तेन गर्भाङ्गये
खापितं रेतः संवत्सरं वर्द्धते । तस्मादग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये
संवत्सरमभिरक्षेत् तेन गर्भाङ्गये खापितं वर्द्धमानं रेतः प्रा-
ग्नीति ।

ब्राह्मीदनिकस्य रक्षणकर्त्तर्णियमं विधत्ते । “न मात्स-
मश्रीयात् । न क्षियमुपेयात्” [३] इति ॥

व्यतिरेकमुखेन नियमं प्रशंसति । “यन्मात्समश्रीयात् ।
यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वर्ण्यः स्थात् । नैमग्निरूपममेत्” इति ।
अग्न्याधेयं न प्राप्नुयादित्यर्थः ।

आधानदिनात् पूर्वदिने पुनर्ब्रह्मीदनं विधत्ते । “शश्चा-
धास्यमानो ब्रह्मीदनं पचति । आदित्या वा इत उत्तमाः
सुवर्गं स्तोकमायन् । ते वा इतोयनं प्रतिनुदन्ते । एते खलु
वावादित्याः । यद्वाज्ञाणाः । तैरेव सन्तं गच्छन्ति [८] ॥ नैनं
प्रतिनुदन्ते” इति । पुरा कदाचिदादित्या इतो भूतोकादु-
इततमाः स्वर्गं प्राप्नाः । तेचान्यं पुरुषमितः स्वर्गं गच्छन्तं
प्रतिबधन्ति । भूतोकवर्त्तिलाइ ब्राज्ञाणा एवादितिश्वभा-
दादित्याः । अनेन ब्रह्मीदनेन तुष्टैस्त्रीब्राज्ञाणैरादित्यैः सह
स्वर्गं प्राप्नौ सम्भात्वं गच्छन्ति । तत एनं न प्रतिबधन्ति ।

तस्य ब्रह्मीदनिकाग्नेः समिधनं तस्मिन्नरण्णप्रतापनस्य
विधत्ते । “ब्रह्मीवादिनो वदन्ति । क्वासः । अग्निः कार्यः । यो
अस्मै प्रजां पश्यून् प्रजनयतीति । ग्रस्कैस्तात् रात्रिमग्निमित्तीत ।
तस्मिन्नुपच्युषमरणो निष्ठपेत् । यथर्वभाय वाग्नितान्याविच्छा-

थति । तादृगेव तत्” इति । आधातयो योऽग्निरसा आ-
हिताग्रये प्रजां पश्चैर्ष्वं समादद्यति भोऽग्निः क कार्यः कुप्त
समादनीय इति ब्रह्मवादिनां प्रन्नः । तस्मै तदुत्तरम् । तस्यां
रात्रौ निरन्तरं तस्मिन् काष्ठलेश्वरग्निं समिध्य तस्मिन् समिद्वे
ऽग्नावुषः कालसमीपे मन्त्रमाध्यमरणिदयां निष्टपेत् निः-
शेषेण तपेत् । तेन च ब्राह्मोदनिकोऽग्निररण्योः प्रविशति ।
यथा सोके कस्त्रिच्छृष्टभाष्य प्रियाणि वाग्वितानि किञ्चिटा-
दिश्वद्वजातानि तदागमनाथ विशेषेण समादद्यति । तदरण्यो-
प्रतापनं तादृगेव इति द्रष्टव्यम् ।

अथ देशविशेषे मन्त्रनं विधत्ते । “अपोदृश्वभस्माग्निं म-
न्त्रति [८] ॥ सैव साग्रेः सञ्जतिः” इति । ब्राह्मोदनिकाग्नि-
दमन्त्रभस्मान्यपोदृश्व निःसार्य तस्मिन् स्थाने तप्ताभ्यामरणी-
भ्यामग्निं मन्त्रेत् । तस्मिन् स्थाने येदं मन्त्रमक्रिया सैव ब्रह्मो-
दनिकस्याग्नेहत्यस्यमानेनाग्निना सह सा सञ्जतिः । तथा
विच्छेदाभावः ॥

मध्यितस्याग्नेर्गार्हपत्वाधानार्थमुद्धरणं विधत्ते । “तं अन्ति-
ता प्राच्यमुद्धरति । संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजनन्ति” इति ।
अरण्यावुत्थकं मध्यितमग्निं कस्त्रिच्छित्याचे प्राच्यमुद्धरति । च
तु प्रत्यच्छम् । यथा सोके संवत्सरं गर्भे धर्ते रेतोऽन्ते प्रजन-
न्ति तद्रेतद्वति ।

ब्राह्मोदनिकेऽग्नौ गाथकादिभिर्यः समिदाधानविधौ विधि-
दक्षकमेव पक्षान्तरविधानाथ पुनः प्रराम्भति । “अग्नाहित-

सरस्वाग्निरित्याङ्गः । यः समिधोभ्याधायाग्निमाधन्ते इति ।
ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैनमवह्याधन्ते”
इति । समिधाधानाभावे कृतमप्याधानमकृतमेव स्वादित्य-
भिज्ञा आङ्गः । तस्मादाधानात् पुरस्तात् संवत्सरपरिमिते
कांचे समिधाधानं मुख्यः पञ्चः ।

तमेतं मुख्यं पञ्चमनूद्य तदसम्बवेनुकल्पं विधन्ते । “यदि
संवत्सरे नादध्यात् । द्वादशां पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरप्रतिमा
वै द्वादशरात्रयः । संवत्सरमेवास्त्राहिता भवन्ति” इति । आ-
धानदिनमारभ्याधस्तानतिथिगणनायां या द्वादशसङ्क्षेपूरणी-
तिथिः तस्यां ताः समिधः आदध्यात् । द्वादशानां रात्रीषां
मासस्थानीयत्वेन मिलिला संवत्सरसादृश्यम् ॥

एवं एव सम्बवेऽनुकल्पान्तरं विधन्ते । “यदि द्वादशां ना-
दध्यात् । अहे पुरस्तादादध्यात् । आहिता एवास्य भवन्ति”
[१०] इति । पूर्ववद् आख्येयम् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाणे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे ब्राह्मौदनोऽभिहितः । अथ दशमे पञ्चान्याधान-
मभिधीयते । पूर्वं पञ्चमेऽनुवाके यज्ञेधाग्निराधीयते इत्यग्नि-
चयाधानपञ्च एवाभिहितः । इह तु पञ्चान्याधानं विधातुमु-
पाख्यानमाह । “प्रजापतिः प्रजा अस्त्रजत । स रिरचानो-
उमन्यत । स तपोऽतप्यत । स आत्मन् वीर्यमपश्यत् । तदवर्द्धत ।

तदस्मात् बहुसोर्द्धमसृज्यत । सा विराङ्गभवत् । तां देवासुरा
व्यगृह्णत । सोऽब्रवीत्यजापतिः । भम वा एषा [१] । दोहा
एव युश्माकमिति” इति । प्रजापतिः प्रजा सृष्ट्वा स्वकीयस्य
वीर्यस्योपचयेण रिकोऽमिति भत्वा वीर्यलाभाय सः तपस्याम्ना
खात्मनि किञ्चिद् वीर्यमपश्यत् । तत्र वीर्यं कालेनावर्द्धत
तथृद्धं वीर्यं धारयितुमशक्यं सत् श्रीघ्रमेवास्मात् प्रजापते-
र्घं निर्गत्य केनचिद्ग्रूपेण इष्टमभूत् । सा सृष्टा निष्पत्ता
विविधं राजमाना काचिद् गौरभवत् । तामुद्दिश्य देवास्मासु-
रास्त वयमेतां गृह्णीम इत्येवं परस्यरं विग्रहमकुर्वन् । तदा
विग्रहशान्तये प्रजापतिरेवमब्रवीत् । एषा गौर्ममैव तिष्ठतु ।
युश्माकं तु दोहा एव चीराख्येवेति ।

अथ पञ्चाम्बुद्यत्पत्तिप्रकारं इर्श्यति । “सा ततः प्राच्युद-
क्रामत् । तत्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथर्वपितुं मे गोपायेति ।
सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्रजापतिः पर्यगृह्णात् । नर्यं प्रजां
मे गोपायेति । सा त्रितीयमुदक्रामत् । तत्रजापतिः पर्यगृह्णात् ।
शश्यं पश्चून् मे गोपायेति [२] ॥ सा चतुर्थमुदक्रामत् । त-
त्रजापतिः पर्यगृह्णात् । सप्रथं सभां मे गोपायेति । सा पञ्चम-
मुदक्रामत् । तत्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अहेवप्रियं मन्त्रं मे
गोपायेति । अग्नीं वाव सा तान् व्याक्रामत । तान् प्रजापतिः
पर्यगृह्णात् । अथो पञ्चमेव” इति । येयं गौः प्रजापतिना
स्वार्थमेव स्वीकृता विराट् सा प्रजापतेः सकाशात् प्राच्युसा

* अगृह्णत्वेति वो पाठः ।

सती उद्धकामत् । तदा प्रजापतिरथर्वेति मन्त्रेण तां विराजं परितो निरुद्धवान् । हे अथर्व चतुर्थर्वेदप्रवर्त्तकाचार्यरूप दधिष्ठाग्ने यदा हिंसादिरहित मे पितुमन्त्रं गोपाय एवमुच्चरेषु चतुर्षु पर्यायेषु योज्यम् । नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो नर्यो गाईपत्रः । ऋत्विरिभः प्रश्नसनीयरूपत्वाच्छंखः आहवनीवः । प्रथया कीर्त्या यह वर्त्तमानत्वात् सप्रथः सभ्यः । अहिंसकतात् बुद्धिमूले जगदाहावुत्पन्नत्वाच्चाहिँविश्व आवस्थ्यः च्छगादिर्मन्त्रः । इत्यं सैवविराट् तत्त्वद्वीन् पञ्चधा विवेकुं पञ्चवारं अक्रामत् । तान् पञ्चाद्वीन् प्रजापतिः परितः खीड़त्वान् । अपि च क्रमेणावस्थानात् पञ्चसञ्चाच्चत्रादा पञ्चिमवैतावद्विविश्वं गृहीतवान् । इदाचीं विधत्ते । पञ्चिर्वा एषा आङ्गणे तामास्त्वये पाञ्चश्च सृष्टोतीति । पूर्वोक्ताज्ञामर्थर्वेत्यादीवां मक्षाणां ब्राह्मणेनाधीतत्वात् प्रजापतिप्रतिपाद्यत्वादा पञ्चिर्विप्रे प्रविष्टा । तथासत्यरन्वाधानेन तां पञ्चिं तत्त्वादुत्पादथति । तत्त्वादेतावतः पञ्चाद्वयः आधातव्याः । अदिदं मनुष्यपञ्चादिरूपं जगत् चर्वेण पञ्चसञ्चापेतत्वात् पाञ्चम् । शिरो इसौ पादौ चेत्येवं मनुष्याणां पञ्चवयवाः । शिरसा पुञ्चेन वा यह चत्वारः पादाः पश्चान् पञ्चावयवाः । अतः पञ्चसञ्चायुक्तेनैवाग्निना पञ्चसञ्चायुक्तं जगत्प्रीष्यति ।

अथ मक्षाणां तात् प्रथ्यै क्रमेण दर्शयति । “अथर्वपितृं मे गोपायेत्याह । अक्रमेवैतेन सृष्टोति । नर्यं प्रजां मे गोपायेत्याह । अक्रमेवैतेन सृष्टोति । अऽस्य पश्चामे गोपायेत्याह [४] । पश्चामे-

वैतेन सृष्टोति । सप्रथ सभां मे गोपायेत्वाह । सभामेवैतेनेऽन्तर्भूमेऽस्तुषोति । अद्देश्यमध्यमन्त्रं मे गोपायेत्वाह । मन्त्रमेवैतेन श्रियं सृष्टोति” इति । मन्त्रे तानीश्चियवत् इत्यभिधानादिश्चियप्रीतिः । सा हि ओरित्यभिधानात् श्रियः प्रीतिः ।

पञ्चानामग्रीनां पृथगुपयोगं दर्शयन् प्रशंसति । “यद्वाहार्थपचनेऽन्वाहार्थं पचन्ति । तेन सोऽस्ताभीष्टः प्रीतः । यद्वार्हपत्वं आज्ञामधिश्रयन्ति सम्बन्धीर्याजयन्ति । तेन सोस्ताभीष्टः प्रीतः । यदाहवनीये जुड़ति । [५] तेन सोस्ताभीष्टः प्रीतः । यदावस्थेऽन्तर्भूमेऽस्तुषोति । तेन सोस्ताभीष्टः प्रीतः । तथास्तुषोति ग्रीता अभीष्टा आधीयन्ते” इति । दर्शपूर्णमासकर्त्तव्ये चलिजो दक्षिणार्थी आद्विष्टते इत्योदनोऽन्वाहार्थः । स एव पञ्चते यस्मिन् दक्षिणायौ सोयमन्वाहार्थपचनः । तेनौदनपाकेनोपयुक्तलात् स दक्षिणाग्निरस्तु यजमाणस्ताभीष्टेषापि भवति । एतदीयपरिचर्यया प्रीतस्तु भवति । एवमुक्तरचापि । गार्हपत्वे द्वाज्यं विस्तापयन्ति । देवपक्षीस्तु संयाजयन्ति । अतः पक्षीसम्बन्धाद्वाहपतिना संयुक्त इति गार्हपत्वः । प्रधानाङ्गतिं जुहोत्यस्मिन्नित्याहवनीयः ।

अथ सभाथा मध्येऽधिदेवनमुद्भूतेत्यादिना चूतविजयः सूचेभितः । तां चूतसभामर्हतीति सम्यः । तदन्तं संक्षेप्य सभासद्वा उपहरन्यावस्थे भुज्जते इति सूचे अन्नहरणमुक्तम् । तत्स्तानामावस्थः । तमर्हतीत्यावस्थः । तेनोक्तप्रकारेण सर्वेष्यग्रयो चस्य

યજમાનસ્ય પ્રોતિપૂર્વકમભીષું સન્યાદયત્ત આહિતા ભવન્તિ ।

પૂર્વોક્તૈરથર્વપિતુમિત્યાદિમન્હૈરૂપસ્થાનં વિધન્તે । “પ્રવસથ-
મેઘન્નેવમુપતિષ્ઠેતૈકમેકમ् । યથા બ્રાહ્મણાય ગૃહે વાસિને પરિ-
દાય ગૃહાનેતિ । તાદૃગેવ તત्” ઇતિ । આહિતાગ્રિર્યદા દેશાન્તરં
ગમિષ્યતિ તદા પૂર્વવદુપતિષ્ઠેત । પૂર્વવદ્રજાપતિર્વિરાજઃ ક્રમેણ
અથર્વપિતુમિત્યાદિમન્હૈર્વિરાજઃ પરિગૃહીતવાનિત્યર્થવાદ ઉક્તઃ ।
તેનાર્થવાદેનાધાનકાલોનસ્યોપસ્થાનસ્ય વિધિર્ભેદઃ । અતએવ
સ્ફુર્તકાર આધાનાદૂર્ધ્વે પવમાનેષ્ટિભ્ય: પૂર્વમેતદુવાચ । અથ
વિરાટ્ક્રમૈર્યજમાન ઉપતિષ્ઠતે । અથર્વપિતું મે ગોપાચેત્યાદિ ।
અત આધાનકાલીનમુપસ્થાનં દૃષ્ટાન્તીકર્ત્તુમેવમિત્યુકમ् । યથા
ખોકે ગૃહસ્થામો કચ્છિદન્યં કચ્છિદ્વાદ્વાણં ગૃહરજ્ઞાર્થે વાસથિલા
તસ્મૈ બ્રાહ્મણાય ગૃહાન् પરિદાય લમેવમેવં રચેતિ બુદ્ધિપ્ર-
દાનં છલા યામાન્તરે ગચ્છતિ । તાદૃગેવ તદુપસ્થાનં દ્રષ્ટવ્યમ् ।

ઉપસ્થાનાન્તરં વિધન્તે । “પુનરાગત્યોપતિષ્ઠને । સા ભાગેય-
મેવૈવાન્તત । સા તત જર્ડ્ઝારોઇત । સા રોહિષ્યભવત । તદ્રોહિષ્યૈ
રોહિણીબમ् । રોહિષ્યામગ્રિમાદધીત । સ્ત્રે એવૈનં યોનૈ પ્રતિષ્ઠિ-
તમાધન્તે । ચ્છાત્રોત્થેનેન” ઇતિ । યામાન્તરાદાગત્ય પુનરાહિ-
તાનગ્રીન અથર્વપિતુમિત્યાદિમન્હૈરૂપતિષ્ઠેત । તે ચ પ્રાણેકમુપ-
સ્થાનમન્વાઃ । ચન્દ્રોપસ્થાનમન્વસ્તુ પચ્છધાગ્રીન વ્યક્તામહિત્યાદિઃ ।
સચૈવમુજ્જ્રપ્રપાઠકે પઠિષ્યતે । પચ્છધાગ્રીન વ્યક્તામત । વિરાટ્
દૃષ્ટા પ્રજાપતે: । જર્ડ્ઝારોઇદ્રોહિણી । યોગ્રિરગ્રે: પ્રતિષ્ઠિ-
રિતિ । એતન્નતાત્પર્યસ્ય પ્રાજાપત્યોપસ્થાનરૂપાર્થવાદે પૂર્વ-

मनुकलादिदानीं साभागेयमित्यादिना तदीयतात्पर्यमुच्चते ,
चेयं प्रजापतिष्ठविराट् चेयं तदानोमेषामग्नीनां भागरहि-
ताऽभृत् । अव्याहार्यै पर्वति । आज्ञमधिश्रवणति इत्यासुप-
योगे यथाग्नीनामभिहितो न तथा विराजः कस्तिष्ठुपयोग
उक्तः । तस्माद् भागलं सा च भागरहिता ततो देशादूर्ध्वा
भूत्वा दिवमारोहत् । आख्य च रोहिणी नक्षत्ररूपाऽभृत् ।
रोहतीति व्युत्पत्या रोहिणी नाम सम्बन्धम् । एवम् सति रो-
हिष्ठामन्वाधानेन स्वकारण एवाग्निः प्रतिष्ठितो आहितो भ-
वति । रोहिष्ठा विराङ्गुपेणाग्निकारणलात् । तथाच सत्य-
पयुक्तलाद्विराट्सभागा सम्बन्धते । आधाता च सम्बद्धिं प्रा-
प्नोति । अतएव पूर्वच रोहिष्ठामग्निमाधने चक्रोत्येवेति
विहितम् । अत्तु तदिध्यनुवादेन विराणमन्वः प्रशंसते ।
अस्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्केतः ।

अनुवाका दशप्रोक्ताः प्रथमेत्तिन् प्रपाठके ।

शुक्रामन्त्यिगता मन्त्रा आधाने कालनिर्णयः ॥

सन्मारविधिराधानं तत्प्रकारस्थेष्टुषः ।

आधानमन्वयाख्यानं ब्रह्मोदनविधिस्थाप्ता ॥

पञ्चाग्निपञ्च इत्येवमनुवाकार्था उद्दीरिताः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाइं विनाशयन् ॥

पुमर्थास्तुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

आद्यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

इरिः ॐ ॥

यस्म निश्चितं वेदा येवदेभ्योऽस्ति सं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहे श्वरम् ॥

आद्ये प्रपाठके प्रोक्तो विधिराधानगोऽस्ति ।

गवामयनश्चेषायं द्वितीयेऽस्ति नुदीर्थते ॥

आद्यानुवाक आधाने ये मन्त्राः नोदिताः पुरा ।

ते सर्वेऽप्यभिधीयन्ते पूर्वश्चेषो भवेत्ततः ॥

कस्यः । “उद्गृन्वमानमस्या अमेष्यम् । अप पाञ्चानं अजमानस्य
हन्तु । शिवा नः सम्मु प्रदिव्यस्तस्तः । अष्टोमाता पृथिवी तोका-
साता” इति प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्दयेति । अस्याः पृथिव्याः
समन्वित यत् स्यानं निष्ठीवनादिभिरुपहतलादमेष्यम् । अस्या-
योर्यं तदिदानीं मुद्गृन्वमानं सद्यजमानस्य पाञ्चानमपहन्तु ।
प्राच्यादिस्तस्तः प्रकृष्टा इश्वो नोऽस्यान् प्रति शिवाः सुखप्रदाः
हन्तु । तोकासाता तोकासातये अपत्यक्षाभाव पृथिवी माता
नोऽस्याकं अं सुखं करोतु ।

कस्यः । “अस्योदेवीरभिष्टये । आपोभवक्तु पीतये । अं
योरभिस्तवन्तु नः” इति । अङ्गिरवेक्ष्येति । आपोदेवीरिमाः
ता इमा जसदेवता नोऽस्याकमभिष्टये अभीष्टप्राप्त्यर्थं पी-

तथे पाणाय ब्रह्मवन्तु सुखप्रदा भवन्तु । किञ्च नोस्माकं यमं
सुखं सम्यादयितुं योर्दुःखं इचकर्तुं च अभिस्ववन्तु । सर्वतः
प्रवर्त्तनाम् ।

कल्पः । सप्त पार्थिवान् सम्भारानाहरत्येवं वानस्यात्यान् । पञ्च
पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान् सम्भारान्नाहरेदिति वाजसने-
चकम् । “वैशानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्वसा । खोनमाविष्वन्तु
नः” इति । सिकता इति । विसेषां नराणां हितकारी वैशा-
नरोऽग्निः तस्याग्नेः खरूपं पृथिव्यां परिस्वसा परितः पार-
यन्धः सिकताः खोनं सुखं यथाभवति तथा नोस्माकं देव-
यजनमाविष्वन्तु ।

कल्पः । “अदिदं दिवो अददः पृथिव्याः । सञ्जडाने रोदसी
सम्भूवतुः । उषान् कृष्णमवतु कृष्णमूषाः । इहोभयोर्यज्ञिय-
मागमिष्ठाः” इति । उषानित्याहरतोत्येवं सर्वचानुवर्त्तते ।
दिवः समन्वि अदिदं उषरूपं पृथिव्यां खापितं पृथिव्याः
समन्वि अददः कृष्णरूपं चक्रमसि खापितं तत्र अदद्रूपं
संजडाने सम्यगवगच्छन्त्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ सम्भूवतुः
यरस्यरसङ्गते तत्र यत् कृष्णरूपं द्यावापृथिवीरूपमस्ति तदे-
तदूषान् दिवः खरूपभूतानवतु रक्षत । तेऽपास्त् कृष्णम-
वन्तु । उभयोः द्यावापृथिव्योः समन्वि अज्ञियं अज्ञ-
दयमिह देवयजने आगमिष्ठाः आगच्छतु ।

कल्पः । “जतोः कुर्वाणो यत् पृथिवीमचरः । गुहाका-
रमाखुरूपं प्रतीत्य । तत्तेन्यक्तमिह सम्भरन्तः । श्रतं जीवेम शरदः

स्वीरा：“इत्याखुकरीषमिति । अग्ने लं आखुरूपं मूषकरूपं स्वीकृत्य
गुहाकारं पर्वतगुहायाः आकारो यथा भवति तथा ज्ञतीः
विद्वानि कुर्वाणः पृथिवीमध्यरः भूम्यां चरितवानस्तीति यत्
तत् तत्र व्यक्तं निगृहं ते लदीयं सारभिह देवयजने सम्भरन्नः
सम्यादयन्तो वयं स्वीरा: पुच्छत्यसहिताः तान् श्ररदः इतं
शतसङ्काकान् संवत्सरान् जीवेम ।

कथः । “जर्ज्जे पृथिव्यारसमाभरन्नः । इतं जीवेम श्ररदः
पुरुषोः । वस्तीभिरनुविन्नं गुहासु । श्रीत्तमा उर्यवधिरा-
भवामः” इति । वल्लीकवपामिति । पृथिव्याः रसः सारं
जर्ज्जे जीरादिवत् समानं वल्लीकवपारूपं सम्भरन्तो वयं इतं
श्ररदो जीवेम । कीदृशीः श्ररदः पुरुषोः पुरुषो वद्वनि भो-
ग्यानि अद्भन्ति सम्यादयन्तीति पुरुषः तादृशीः । कीदृशः
रसं गुहासु भूच्छिद्रेषु वस्तीभिः पिपीलिकाभिः सदृशीभिः
अनुविन्नं अनुक्रमेण लभ्यं हे उर्वि तच्छेत्, लदीयश्रोचस्ता-
नीयां वल्लीकवपामाहत्य यत् अवधिरा अनुपहतश्रोचेत्रिया-
भूयासा ।

कथः । “प्रजापतिस्थृष्टानां प्रजानाम् । चुधोपहत्यै सुविज्ञेऽ-
चसु । उपप्रभिक्षमिषमूर्ज्जे प्रजाभ्यः । स्त्रदं गृहेभ्यो रसमाभ-
रामि” इति स्त्रदमिति । याः प्रजापतिस्थृष्टाः प्रजाः तासां चुन्नि-
रणाय नोम्यत्सम्भवीदं कर्हमरूपं सुविज्ञं सुषु प्राप्तमस्तु । येव-
मिज्ञं याचोर्क् रसः उभयं प्रजाभ्यः प्रजार्थं उपप्रभिक्षं अत्य-
न्तासामीयं यथा भवति तथा एकोभृतं स्त्रदं रसं पर्हरूपं

सोहं यदेभ्यो वङ्गीनामायतनार्थमाहरामि । इहानयामि ।

कथः । “बहु रूपं विभदिमामविन्दत् । गुहा प्रविष्टाऽ
मरिरस्त मध्ये । तस्मै विहतमाभरतः । अच्छं वषट्कारमसां
विधेम” इति । वराहविहतमिति । पुरा प्रजापतिर्थस्त वराहस्त
रूपं विभत् धार्यमाणः इमां शृण्वीमविन्ददस्तभत । कोदृशे
मरिरस्त मध्ये प्रलयकालीनजलस्तामः गुहा गोप्यं स्वानं पा-
तास्तरूपं प्रविष्टाम् । अवमर्थज्ञिराच्चाद्याद्ये खट्टमाजातः ।
आपो वा इदमपेषलिक्षमादीनस्तिन् प्रजापतिर्वायुर्भूताऽच-
रत् । ए इमामपस्तां वराहो भूताऽइर्दिति । तस्य वरा-
हस्त विहतं योचोत्सातमिदं यद्द्वयं आभरता आनयनो
वयमस्त्रा शृण्वामस्त्रं वषट्कारं वैद्यर्यं यथा व भवति
तथा विधेम कर्णास्त्रनुतिष्ठेम ।

कथः । “बत् पर्वपम्भत् मरिरस्त मध्ये । उर्ध्वीमपम्भजगतः
प्रतिष्ठाम् । तत् पुञ्चरस्तायतनाद्विं जातम् । पर्वं शृण्वायाः प्र-
यग्नूँ इरामि” इति । पर्वं जगतः स्वावरजङ्गमस्त्रपस्त्र प्रतिष्ठां
आधारभूतां उर्वीं सम्बुकामः प्रजापतिः मरिरस्त मध्ये प्रस-
वकालीनजलस्तामः यत् पुञ्चरपर्वमपम्भत् । तस्याच शूर्वमा-
जातस्त् । योपम्भत् पुञ्चरपर्वं तिष्ठदिति । तत् पुञ्चरस्त् पर्वं
इरामि । देववज्रगभूमौ नयामि । कोदृशम् । आयतनाद्विं
जस्तमध्ये निमग्नात् आधारादुपम्भम् । हि अद्वे ग्राम्याणप्रविष्ट-
द्विं स्वप्नवति । तस्य ग्राम्याणं पूर्वमेवोक्तम् । सोमान्वतः । अस्मि
वैतत् । अस्मिन्निरवधितिष्ठेति । ग्राम्याणधारादिरम्भ-

नम् । तथा पृथिव्याः प्रथमभूमेर्विस्तारस्थानम् । एतदपि पूर्व-
चान्नातम् । तत् पुष्करपर्णे प्रथयति ।

कल्पः । “याभिरदृश्यहज्जगतः प्रतिष्ठाम् । उर्बीमिमां विश्व-
जनस्य भर्तीम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः” इति । जगतः
स्थावरादेः प्रतिष्ठामाश्रयभूतां विश्वजनस्य भर्तीं सखादिद्वारा
सर्वजनस्य योषयित्रीमिमामुर्वीं याभिरदृश्य हृढीकृत-
वान् प्रजापतिः । एतदपि पूर्वमुक्तम् । तात् शर्कराभिरदृश्य-
हृदिति । तास्तादृश्यः शर्कराः कुद्रपाषाणा नोस्त्रादर्थं सुख-
प्रदाः सन्तु ।

कल्पः । “अग्नेरेतस्तद्दृश्य हिरण्यम् । अग्निः समूतमस्ततं
प्रजापु । तस्माभरन्त्रन्तरतो निधाय [४] । अतिप्रयच्छन्दु-
रितिं तरेयम्” इति । हिरण्यमिति । तद्विरण्यं तस्मा-
रन् सम्यादयन् अग्नेर्वीभस्मान्निवारणायोन्तरपार्श्वे तद्विरण्यं
निधाय रजतमतिप्रयच्छन् । अहं दुरितिं दुर्गतिं तरे-
यम् ॥

कल्पः । “अश्वो रूपं कृता यदश्वत्येऽनिष्टः । भंवत्सरं देवेभ्यो-
ऽनिलाय । तत्ते न्यक्तमिह सम्भरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवी-
राः” इति । अश्वत्यमिति । हे अग्ने तं यद्यदा अश्वः सन् तदीयं
रूपश्च सम्यक् कृता देवेभ्योऽनिलाय गृढोपक्रम्य संवत्सरम-
श्वत्ये स्थितवानसि । तत्तदा ते तदीयं न्यक्तमश्वत्ये निगृहं तेजः
सारम् इह यज्ञभूमौ सम्भरन्तः सम्यादयन्तो वयं सवीराः पुच-
श्वत्यस्त्रिताः शतं शरदो जीवेम ।

कथ्यः । “जर्ज्ञः पृच्छिवा अशुत्तितोऽसि । वनस्ते ज्ञतवस्त्रेण
विरोह । तथा वयमिषमूर्ज्ञं मदन्तः । रायस्तोषेण समिषा
मदेम” । इत्युदुम्भरमिति । हे वनस्ते उदुम्भरवृक्ष उर्ज्ञा रस-
निमित्तं तत्प्रिद्वये पृच्छिवा अशुत्तितोऽसि भूमेष्टपरि प्रखडो-
ऽसि अतोऽस्माभिः क्षितोऽपि पुनः ज्ञतवास्त्रायुक्तो विरोह
विशेषेण प्रादुर्भव । तथोपल्लता वयं मिषमन्तमूर्ज्ञं रसस्ते
हर्षपुरःसरं प्राप्नुवन्तो रायस्तोषेण धनयुक्ता समीक्षीनेनास्त्रेण
युक्ता मदेम पुनरपि इत्यास्मि ।

कथ्यः । “गायत्रिया द्वियमाणस्य यत्ते [५] । पर्षमपतत्
द्वतीयस्ते दिवोधि । सोऽयं पर्षः सोमपर्षाद्विज्ञातः । ततो इरामि
सोमपीथस्तावहस्तै । देवानां ब्रह्मवादं वदतां चत् । उपाष्टष्टेः
सुअवा वै श्रुतोऽसि । ततो मामा विश्वु ब्रह्मवर्षम् । तस्मा-
रङ् स्तदवहस्तीय साक्षात्” । इत्येताभ्यां पर्षम् । हे बोम द्वती-
यस्ते दिवोधि इस्म सोकमारभ्य गणवायां द्वतीयस्य शुलोक-
स्थोपरि गायत्रिया द्वियमाणस्य गायत्रीदेवतया वस्तादा-
द्वियमाणस्ते ते तव यत् पर्षं भूमावपतत् । सोऽयं पर्षः पत्ता-
श्वरृक्षः च च सोमपर्षाज्ञात इति पर्षवामधेष्टैव प्रसिद्धोऽसि ।
ततः तस्मात् कारणात् सोमपीथस्तावहस्तै सोमपाणस्य सिद्धये
इरामि लाभिष्ठानयामि । किञ्च पत्ताश्वरृक्षस्तायामामुपविश्व
ब्रह्मवादं वदतामात्मविषयं समादं कुर्वतां देवानां समन्वयं
ते ब्रह्मवादं यद्यस्मात्ममुपाप्तेणाः समीपे खिला श्रुतवानसि ।
अतएव सुप्राव इति नाम्नैव लं श्रुतोऽसि प्रसिद्धोऽसि । तस्मात्

कारणात् लदानयने प्रहृतं मां ब्रह्मवर्षसं वाचादवरम्भीष
विख्यमन्तरेण प्राप्युयाम् ।

कल्पः । “यथा ते सृष्टसाग्रेः । हेतिमज्जमयत् प्रजापतिः ।
तामिमामप्रदाहाय [६] । अमीर शान्त्ये हराम्बहम्” इति ।
अमीमिति । हे शमीदृच ते लदीयवा शासवा प्रजापतिः
सख्युष्टसाग्रेहेतिं प्रदाहस्यपमायुधमज्जमयत् । तामिमां अमीं
पूर्वकं दाहय शान्त्ये इत ऊर्ध्मप्रदाहाय हरामि यज्ञभू-
मावानयनि ।

कल्पः । “यत्ते सृष्टस्य वतः । विकङ्कतं भा आर्चज्जात-
वेदः । तथा भासा वचितः । उद्भोर सोकमनुप्रभाहि” इति ।
विकङ्कतमिति । हे जातवेदः प्रजापतिना सृष्टस्य वतः शीघ्रं
गच्छतः ते तव भा: बा दीप्तिः विकङ्कतं उच्चमार्च्छत् । तथा
भासा यंत्रुक्तः सग् नोऽस्मादर्थमुहं विसीर्णे सोकं स्वानं अनुप्र-
भाहि अनुक्रमेण प्रकाशय ।

कल्पः । “यत्ते तां तस्य इदयमाच्छिन्दञ्जातवेदः । मह-
तोऽङ्गिस्मयिता । एतत्ते तदश्नेः सम्भासि । सात्त्वा अग्ने
इदयो भवेह” इति । अश्विनिइतस्य उच्चस्य सकलासि लचो वेति ।
हे जातवेदः पुरा कदाचित् महतो देवा विदेषात् अङ्गिः
लदीयां तां ज्वालां स्मयिता स्वानिं प्रापय तां तस्य स्वानिं
प्राप्तस्य ते वर्थं इदं आच्छिन्दन् । तदेतत्ते इदं अश्वनेः
सकाशादहं सम्भासि । छिक्ष्य इदयस्ताशनौ प्रविष्टत्वात् ।
ततः सम्भरणं युक्तम् । साश्विनिभवदिति ब्राह्मणं पुरोदाहतम् ।

तस्य इदयस्य मया समृतत्वात् । इह देवयजने हे अग्ने लं
सात्मा सत्त्वरूपः सहृदयो इदयुक्तस्य भव । एतेषु क्षेषु सर्वं-
व्यपि भक्तेषु दूष्मीत्याद्यनुवाकोक्तं तत्तद्वाच्चाणमनुसन्धेयम् ॥

कल्पः । पथ ग्रहोदानप्रेषूः संख्यात्य तस्मिन्नायशेषमानीय
तस्मिन्नचित्तिवादश्वत्यस्य तिस्तः समिध आर्द्धाः सप्तसाशाः प्रा-
देशमाच्चित्तिवृत्यो विवर्तयन्ति । “चित्तिवादश्वत्यात् समृता
वृहत्यः [७] । शरीरमभिसंख्याताः स्त । प्रजापतिना यज्ञपुर्वेन
समिताः । तिस्तस्तिवृद्धिर्मिथुना प्रजात्यै” इति । यामतडा-
गादिचिक्कभृतः प्रसिद्धोऽश्वत्यः । चित्तियः हे समिधः यूं
चित्तिवादश्वत्यात्मस्मृता मया सम्पादिता अतएव वृहत्यो म-
हत्यः पूज्याः तथा शरीरमभिसंख्याताः स्त । चर्हगते महत्याज्ये
विवर्तनेन छत्रं खशशरीरमभियाप्य संखारयुक्ता भवत्य ।
किञ्च प्रजापतिरूपेण यज्ञपुर्वपुर्वेन प्रादेशमाचेण समिताः
तुस्याः तादृशस्तिस्तः समिधस्तिवृद्धिर्भवित्वदाहवनीयादि-
रूपेण चिगुणैरग्निभिः सह प्रजात्यै मिथुनाः प्रजोत्यादनार्थं
मिथुनीभूताः ॥

कल्पः । “अश्वत्याद्वयवाहाद्विं जाताम् । अग्नेस्तनूं यज्ञ-
यात् सम्परामि । शान्तयोनिन् शमीर्गर्भम् । अग्ने प्रजनयि-
तवे” इति । आयुर्मयि धेष्ठायुर्यजमान इत्यरणी अभिमन्वेति ।
आयुरित्यादिकः । हव्यं वहतीति हव्यवाहेऽग्निः । तद्वृपो-
ज्यमश्वत्यः श्वरूपं धृत्वाग्नेर्लक्ष्मिन् वृचे प्रविश्य संवत्सरमवस्थि-
तत्वात्तस्मादश्वत्याज्ञातामुत्पन्नां अरणिं सम्परामि सम्पाद-

यामि कीदृशीम् । अग्नेर्यज्ञियां तनूं सौकिकदाहपाकादि-
हेतुरथज्ञिया तनूः । अरणिरूपा तु या यज्ञार्हा शान्त-
योनिं दाहप्रकाशाद्यनभिव्यक्त्या शान्तामन्युत्पादकलेन योनिस्त्र
शमीगर्भं शमीदृचे वेष्टिताश्वत्यद्वचजन्यलेन शमीगर्भमीदृशाम-
रणं अग्ने प्रजनयितवे अग्नेहत्पादनार्थं सम्भरामीति पूर्व-
चाच्यः ॥

कल्पः । “यो अश्वत्यः शमीगर्भः । आहरोह ले सचा । तन्ते
हरामि ब्रह्मणा [८] । यज्ञियैः केतुभिः सह” इति । शमी-
गर्भस्याश्वत्यस्य अरणी आहरतीति अर्थक्रमादयं मन्त्रः पूर्व-
भावी द्रष्टव्यः । न ह्याहरणमन्तरेणाभिमन्त्रयितुं शक्यते ।
हे अरणे ले लयि निमित्तभूतायां सत्यां शमीगर्भां योऽश्वत्यः
स च तया शम्या समवेत आहरोह समाख्य प्रदृढः तं ता-
दृशमश्वत्यं ते लदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञियैः केतुभिः यज्ञार्हे-
र्णाच्छ्रेरभिमन्त्रणादिवक्ष्यमाणसंखारैश्च सह हरामि । यज्ञ-
भूमावानयामि ॥

कल्पः । “बन्धा समभरं जातवेदः । यथा शरीरं भृतेषु
न्यक्तम् । स समृतः सीदः शिवः प्रजाभ्यः । उरुक्त्रो सौकमनु-
नेषि विद्वान्” इति । समृत्य निदधाति । हे जातवेदः यं त्वा
लामृतिजः समभरन् सम्भारयुक्तः कौदृशं त्वां
भृतेषु प्राणिषु बथाश्वरीरं तत्तच्छ्रीरमनभिकम्य तमौदर्या-
ग्निरूपेण निगूढं स तादृशस्वं समृतः सम्भारैर्युक्तः प्रजाभ्यः
शिवः प्रजानां सुखप्रदो भूला सीद इह देवयजनस्थानम्-

पवित्र विद्वान् सर्वस्तोकाभिज्ञः लं नोऽस्मदर्थमुहुं विशीर्णं
स्तोकमनुकमेण सम्भादय ॥

कल्पः । दर्वा ब्रह्मोदनादुद्धृत्य । “प्रवेधसे कवये मेधाय ।
वचो वन्दाहवृषभाय दृष्टे । अतो भव्यमभयं तस्मा अस्तु ।
अवदेवान् यजेहे ज्ञान्” इति । जुहोतीति । वेधसे कर्मदारा
जगतो धात्रे कवये विदुषे सर्वज्ञाय मेधाय यज्ञयोग्याय दृष्ट-
भाय देवश्रेष्ठाय दृष्टे कामागतं वर्षयित्रे वक्ष्ये वन्दाह वचः
नमस्कारजीलं वाक्यं अस्ताभिः प्रारब्धं प्राणिनां अतो यस्मा-
न्नरकाङ्गयं तस्मदस्मान्नोऽस्माकं अभयमस्तु । हेत्यान् क्रोध-
योग्यान् अस्तद्विरोधिनो देवान् अवयजे विनाशयामि । य-
दुक्तं समिदायाधामप्रतिपादके ब्राह्मणे गायत्रीभिर्ब्रह्मणस्या-
इथ्यादिति ॥

तत्र प्रथममाह । “समिधाग्निं दुवस्त [८] । घृतैर्बैध-
यतातिथिम् । आस्ति न् हव्याजुहोतन्” इति । हे स्त्रियः
अनया प्रचित्यमाणया समिधा अग्निं दुवस्त प्रीणयत । अति-
थिं वैश्वदेवान्ते समागतं ब्राह्मणमिव पूजनोथमेनमग्निर्घृतैर्बै-
धयत दीपयत अस्तिस्त्रौ हव्या हवींषि आजुहोतन् सर्वत्र
जुड्हत ॥

अथ द्वितीयमाह । “उप ताग्ने हविशतीः । घृताचीर्यन्तु ह-
र्यत । युषस्त समिधो मम” इति । हे हर्यत भजनीय वक्ते हवि-
शतीः ब्रह्मोदनास्त्रहविशतो घृताचीः घृताच्यः घृतसम्पूर्णा
एताः समिधः तामुपयन्तु । मम समिधो युषस्त प्रीत्या सेवस्त ॥

अथ द्वितीयमाह । “तत्त्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्द्धया-
मसि । हृहच्छोचा यविष्णु” इति । हे अङ्गिरः अङ्गसौष्ठवयुक्त
वज्रे तं तादृशं सर्वकर्मसु प्रसिद्धं तां समिद्धिर्घृतेन च वर्द्धया-
मसि वर्यं वर्द्धयामः । हे यविष्णु युवतमासे हृहच्छोचा महत्तं
यथा भवति तथा दीप्तस्त्र ॥

यदुकं ब्राह्मणे । चिष्टुगभीराजन्यस्तेति । तत्र प्रथममाह ।
“समिधमानः प्रथमोनुधर्मः । समकुभिरज्यते विश्ववारः ।
[१०] शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः । सुयज्ञो अग्निर्यज-
थाय देवान्” इति । अयमग्निर्देवान् यजथाय अष्टुमकुभिर्घृ-
ताकामिः समिद्धिः समज्यते सम्यगभिवज्यते दीप्तते । कीदृ-
ग्नोऽग्निः सर्व्यर्यजमानैः सर्वं समिधमानः प्रथमो नु सर्वामां
देवतानां मध्ये अवस्थं प्रथमभावो । अतएवान्यज्ञातात् ।
अग्निर्ये प्रथमो देवतानामिति । धर्मो विश्वस्त्र धारयिता ।
विश्ववारः अनिष्टं सर्वं निवारयितुं समर्थः । शोचोषि ज्वालाः
केशस्त्रानीथा अस्त्रासौ शोचिष्केशः घृतेन निर्णिज्यते निःशेषेण
बोधते धूमरहितज्वास्त्रायुक्तः क्रियते इति घृतनिर्णिक् पावकः
सर्वस्त्र शोधकः सुयज्ञः शोभनस्त्रेतिष्ठामादियज्ञहेतुः ॥

अथ द्वितीयमाह । “घृतप्रतीको घृतयोविरग्निः । घृतैः
समिद्धो घृतमस्त्रान्नम् । घृतप्रुषस्त्रा सरितो व्रह्मनि । घृतं पि-
वस्तु यजा यज्ञि देवान्” इति । अयमग्निर्घृतप्रतीकः । प्रतीक-
शब्दो मुखं प्रतीकमिति वाजसनेयमुत्तेः । घृतं प्रतीकं मुखं
अस्त्रासौ घृतप्रतीकः । तत्तदाङ्गतिषु घृतं प्रिवतीर्थः । घृत-

सेव योनिः ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्येति घृतयोनिः । अतएव घृतैः समिद्धूः सम्यक् प्रज्वालितः । अन्नमप्यस्य घृतमेव । हे अग्ने घृतप्रुषो घृतविन्दुयुक्ताः सरितख्लां वहन्ति । घृतवाहिनीषु नदीषु वायुना घृतविन्दवस्तीरे प्रसरन्ति । तादृशीषु नदीषु स्नवमानख्लं क्रोडख इत्यर्थः । तथाविधख्लं अस्माद्भृतं घृतं पिवन् सुयजाः शोभनेन यज्ञेन देवान् यच्च पूजय ॥

अथ द्वतीयमाह । “आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः । घृत-प्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीला मधु चारु गव्यम् । पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमम्” [११] इति । हे अग्ने हविषो जुषाणः हवोषि सेवमानः घृतप्रतीको घृतयोनिः सन् आयुर्दा एधि अस्माकमायुःप्रदो भव । तथा मधु मधुरं चारु गव्यं रमणीयं गोसम्बन्धिरसं घृतं पीला इमं यजमानं अभिरक्षतात् सर्वतो रक्ष । यथा पिता पुत्रं रक्षति तद्वत् ॥

यदुक्तं ब्राह्मणे । जागतीभिर्वैश्यस्येति । तत्र प्रथममाह । “लामग्ने समिधानं यविष्ट । देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहम् । उरज्जयसं घृतयोनिमाङ्गतम् । लेषच्छुर्दधिरे चेदयन्वति” इति । हे यविष्ट युवतमाग्ने समिधमानं सम्यक् प्रकाशमानं । लां देवाः सर्वे हव्यवाहं हविषां वोढारं दूतं चक्रिरे । अतएवान्यचाक्षात्मम् । अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । उरज्जयसं उरुणि ज्यांसि वैरिणामभिभवनानि यस्यामौ उरज्जयाः तादृशं घृतयोनिं घृतेनोत्पन्नज्वालम् आङ्गतमाङ्गतिभिराराधितं लेषं दीप्तमानं लां चेदयन्वतिविधायकवाक्ययुक्ते कर्मणि

चतुर्द्विधिरे । चतुर्खानीयं क्षतवन्तो देवाः यथा सोके चतुषा
रूपं स्थृतं प्रकाशते तथा तथा विधिवाक्योक्तानि कर्माणि
सम्पाद्यत इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयमाह । “लामग्ने प्रदिव आङ्गतं घृतेन । सुखा-
यवः सुषमिधाः समीधिरे । स वाट्धान ओषधीभिरुचितः ।
उरुच्चयाऽमि पार्थिवा वितिष्ठमे” इति । सुखं सुखमात्मनः
इच्छतीति सुखायवः चत्विंशतिः ते प्रदिवे प्रकृष्टखर्गार्थं यदा
प्रदिवः प्रकृष्टखर्गान्निमित्तभूतात् हे अग्ने लां घृतेनाङ्गतं सर्वत
आराधितं सुषमिधा शोभनया समिधा समीधिरे सम्यगुद्दी-
पितवन्तः । स त्वं ओषधीभिः ओषध्युपलुचिताभिः वाट्धानः
आत्यन्तं वर्द्धमानः उच्चितो घृतेन सिक्तः । पार्थिवाः जयांसि
वाधकानि उह वितिष्ठमे अत्यन्तविस्तृष्टानि खापय ॥

अथ तृतीयमाह । “घृतप्रतीकच्च चृतस्य धूरुषदम् । अग्निं मिचं
न समिधान चृच्छते [१२] । इन्धानो अक्रो विदथेषु दीद्यत् ।
शुक्रवर्षा मुदुनो अथैः स ते धियम्” इति । हे चत्विंशत्यजमानाः
युग्मस्मवन्विनः चृतस्य अज्ञस्य धूरुषदं धुरि सोदनं निर्वाहक-
मित्यर्थः । तादृशं घृतप्रतीकमग्निं समिधानो दीपयन् अयम-
ध्वर्युर्मिचं न मिचमिव चृच्छते असङ्गरोति । इन्धानः स्वयं
दीपयन् अस्मान् प्रकाशयन् नास्मदीयां शुक्रवर्षां निर्वलरूपां
धियं प्रज्ञाम् उदयं सते अत्यन्तमुद्यच्छते अभिवर्द्धयतीत्यर्थः ॥

कल्पः । “प्रजा अग्ने संवासय । आशास्य पश्चुभिः सह ।

राङ्गालक्ष्मा आधेहि । आन्यासन्तुवितुः सवे' इति । उत्तरेण
माईपत्वायतनं कल्पावमजं बधातीति । तचाग्निशब्देनाजः
सम्बोधते । तस्माग्निसम्भिलात् अग्नेयो वा एषा अद्वेति
अत्यन्तरात् । अग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पच्छलाच । हे अग्ने
अजात्मन् प्रजाः अस्मदीयाः पशुभिः आशाः दिव्यर्जिनः
प्राणिनस्य समासय बन्धादनेन पालय । यानि राङ्गाल
सवितुः सवे परमेश्वरस्तात्त्वार्था पूर्वमासन् तानि राङ्गालस्यै
अजमानाय आधेहि वर्षतः सन्धादय ॥

कल्पः । “मही विश्वली सदने चक्षतस्य । अर्वाची एतं धृते
रथोणाम् । अन्तर्दली जन्यं जातवेदसम् । अध्वराणां जनयथः
पुरोगाम्” [१३] इति । अरणी आद्वियमात्रे अजमानः प्र-
तीक्षत इति । रथोणां धनाना धरणे धारयित्रौ हे अरणी
मही महत्वा पूजनीयौ विश्वली प्रजाना पालयित्रौ अर्वाची
अभिमुखे चक्ष्ये चक्षतस्य सदने यज्ञस्त खाने एतमागच्छतम् ।
अन्तर्दली गर्भिष्ठौ युवां जन्यं जनयितारमग्निं जातवेदसं
आतानां वेदितारम् अध्वराणां पुरोगां यज्ञावामयगमिनं
जनयथा चन्द्रादयतम् ॥

कल्पः । “आरोहतं दशतः शक्तरीर्मम । चक्षेवाग्न आयुषा
वर्षमा सह । ज्योत्तीवन्त उत्तरामुत्तरात् समाम् । दर्शमहं
पूर्वमासं यज्ञं यथा यजै” इति । हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णेति । हे
अरणी मम मदीयाः शक्तरीः शक्तियुक्ता अङ्गुखयो ये सन्ति
तेषां दशतं दशसङ्कायुक्तवर्गं आरोहतम् । हे अग्ने अरणिगर्भस्त्र

त्वमपि चृतेन यज्ञेनायुषा अस्मदीचेन दीर्घायुषेण वर्चसा
बलेन सह दग्धतमारोहतम् । वयं ज्योक् दीर्घकालं जीवनः
उत्तरामुत्तराऽ समाम् उत्तरोत्तरशंक्षरे विच्छेदमन्तरेष्ट
दर्शपूर्णमासम् चहं यथा यजै यथा यजामि । तथा लभारो-
हेति पूर्वचान्वयः ॥

कल्पः । “च्छत्वियवती स्तो अग्निरेतस्मै । गर्भं दधार्थां ते
यामहं ददे । तत् सत्यं यदीरं विभृथः । वीरं जनचित्यथः । ते
मत्वातः प्रजनिष्येदे । ते मा प्रजासे प्रजनचित्यथः [१४] ।
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे स्तोके” इति । प्रतिगृह्णाभि-
मन्वयते यजमान इति । हे अरणी युवां च्छत्वियवती च्छतु;
प्राप्नो अस्येति च्छत्वियो योनिः सः यथोररस्तोस्ते च्छत्वियवती
प्रजवनाभिमुखगर्भवत्यौ अग्निरेव रेतोरुपेण गर्भा यथोस्ते
अग्निरेतस्मौ तादृशी स्तो भवतः । तादृशौ युवां गर्भं दधा-
र्थां गर्भं पोषयतम् । ते तादृशौ वां युवामहं ददे आदत्त-
वानस्मि । ते युवां वीरं कर्मसु पूरुं पुत्रं विभृष्टो धारयथः ।
अतो वीरमेव जनचित्यथ इति यत् तत् सत्यं न तु मिथ्या । ते
युवां मत् मन्तो गिमित्तभूतात् प्रातः प्रजनचित्यथः परेषुः
प्रातःकाले सर्वदा वक्त्रिमुत्पादयित्यथः । प्रजा ते उत्पादि-
तवत्यौ ते युवामपि प्रजनचित्यथः प्रजनचितारं करिष्यथः ।
अतः स्तर्गे स्तोके प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन च युक्तो भविष्या-
मीति शेषः ॥

कल्पः । अथ यजमानो ब्रतमुपैति वाचं थच्छति । “अनृ-

तास्त्वयमुपैषि । मानुषादैव्यमुपैषि । दैवों वाचं यच्छामि” इति । अनूतादग्निराहित्यस्त्रणात् सत्यमग्निमत्त्वलक्षणमुपैषि प्राप्नोमि मानुषात् मनुष्ठाचरणाद् दैव्यं देवयोग्यमाचरणम् उपैषि प्राप्नोमि । देवसमन्वितों वाचं यच्छामि । नियतां करोमि । संख्यतभाषयैव व्यवहरामीत्यर्थः ॥

कल्पः । श्लोरेताऽ राचिमेतमग्निमिभ्वान आस्ते । “श्लो-रग्निमिभ्वानः । उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्क्षधा । अतिमृत्युं तराम्बहम्” इत्येतत्येति । अहं श्लोः काष्ठलेश्चैः अग्निमिभ्वानः प्रज्वालयन् उभौ लोकौ एतस्तोकपरलोकौ सनेम सञ्चयेयम् । तयोरुभयोर्लोकयोर्क्षधा समृद्धो भूत्वा मृत्युमहमतिशयेन तरामि ॥

कल्पः । तस्मिन्नुपव्युषमरणी निष्टपति । “जातवेदो भुव-नस्य रेतः । इह सिद्ध तपसो यज्ञनिष्ठते [१५] । अग्निमत्त्वादधिहव्यवाहम् । ग्रन्तीगर्भाज्जनयन् यो मयोऽभृः । अयं ते योनिर्क्षतियः” इति । एताभ्यामिति । द्वितीयमत्त्वः संहि-तायामपि पठितल्लात् सूत्रकारेण सर्वोऽपि न पठितः । हे जातवेदः ब्रह्मोदनिकाग्नौ भुवनस्य रेतः सर्वस्तोकस्य कारण-भूतमाधातव्यग्निरूपं इह सिद्ध । अनयोररण्णोर्निषिद्ध । यद्रे-तस्तपसोऽस्मात् सन्तापनात् जनयिष्यते उत्पत्त्यते तादृशं रेतः सिद्धेति पूर्वत्रान्वयः । योऽग्निराधातव्यो मयोऽभृः सुखस्य भावयिता हव्यवाहं हविषो वेढारं ग्रन्तीगर्भादरण्णिरूपाद-सूत्याज्जनयन् जनयितुकामो निषिद्धेति पूर्वत्रान्वयः ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु । अथं ते योनिर्जलियः । “यतो जातो
अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोह । अथा नो वर्द्धया रथिम्”
इति । जात जनयितव्याग्ने अथमरणिद्वयसङ्घः ते तवोत्पत्त्यर्थं
चलियो योनिः चतुर्युक्तमुत्पत्तिस्थानं यतो योनिर्जन्मस्थानम्
अरोचथाः दीप्तिमानासीत् । योनिमेतदग्निरूपं जानन्नारोह ।
अथानन्तरं नोऽस्माकं रथं धनं वर्द्धय ॥

कल्पः । अपेतवीतेति गार्हपत्यायतनमुद्भवेति पाठस्तु ।
“अपेत वीत वि च सर्पतातः । येऽन्न स्तु पुराणा ये च नूतनाः ।
अदादिदं यमोवसानं पृथिव्याः । अक्षक्षिमं पितरो लोकमस्तु”
[१६] इति । यमपुरुषाः सम्बोध्यन्ते । यममेव देवयजनमस्तु
निर्याच्येत्येतन्मन्त्रब्राह्मणे समाख्यानात् । हे यमपुरुषाः अत्रा-
स्मिन् देशे पुराणाः ये यूयं स्तु नूतनास्य ये यूयं स्तु ते सर्वेऽपि
अतो देशात् अपेत अपगच्छत । वीत परस्यरं वियुक्ताः ग-
च्छत । पुनरपि विदूरं सर्पत । यमो राजा इदमवस्थानं अ-
दात् यजमानाय दत्तवान् । पितरस्में लोकं स्थानविशेषं
अस्मै यजमानार्थमक्लृ कृतवन्नः ॥

कल्पः । सिकतानामर्द्दै दैधं विभज्य अर्द्दै गार्हपत्यायतने
निर्वपति । अर्द्दै दक्षिणाग्नेरर्द्दै चैधं विभज्य पूर्वेष्टेनैव क-
ल्पेन सर्वान् पार्थिवान् निर्वपति । अग्नेर्भस्मासीति सिकता नि-
र्वपति । पाठस्तु । “अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि” इति । हे सि-
कते अग्नेर्भस्मा भास्मानहेतुख्लमसि तथा अग्नेः पुरीषं पूरण-
हेतुख्लमसि ॥

कल्पः । सञ्ज्ञानमित्यूपास्ताविवर्पन् यदहस्तमसि क्षणं
तदिहास्तिभिर्ममसा आवतोति । पाठसु । “सञ्ज्ञानमसि
कामधरणम् । मयि ते कामधरणं भूयात्” इति । हे उप
सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञानहेतुः कामधरणं कामानां धारण-
हेतुश्च लमसि । ते लदीयं चक्तामधारणं सामर्थ्यं तत्त्वायपि
भूयात् ॥

कल्पः । संचावः प्रियास्तनुवृद्धत्वेषा । “संवः स्तजामि इह-
यानि । सूक्ष्मस्तुं मनो अस्तु वः । सूक्ष्मस्तुः प्राणो अस्तु वः” इति ।
एताभ्यां वानस्त्वान् संसृज्य सिकतावदिभज्य निर्वपतीति ।
अत्र सं वः सृजामीति मनः पूर्वमात्रातः । हे वानस्त्वास्त्व-
मात्राः वो युग्माकं इहयानि संसृजामि परस्यरमनुरक्तानि
करोमि । तथा वो युग्माकं मनः वचस्तु संसृष्टमस्तु । इहया-
वेन परस्यरक्षेषाऽपि विवक्षितः । मनोदाक्षेन कार्येष्वैक-
मत्यम् । तथा वो युग्माकं प्राणस्तु संसृष्टेऽस्तु ॥ अनेन
एकविधा प्रवृत्तिर्विवक्षिता । संचाव इति मनस्तु संहि-
तायामात्रात्वात् प्रतीकमात्रं सृचे दर्शितम् । इह हु
सर्वोऽप्येवमात्रातः । “संचावः प्रियास्तनुवः । सम्प्रिया इह-
यानि वः । आत्मा वो अस्तु सम्प्रियः । सम्प्रियास्तनुवो मम”
[१३] इति । हे वानस्त्वास्त्वमात्राः वो युग्माकं याः प्रियास्तनुवः
ताः संसृज्यताम् एकस्मिन्नेव कार्यं ग्रवर्जन्नाम् । तथा वो यु-
ग्माकं प्रियाणि इहयानि च संसृज्यताम् । तथा वो युग्माकं
प्रियः आत्मा जीवस्तु संसृज्यताम् । तथा मम प्रियास्तनुवो-

अपि संसृज्जताम् । एकसिंग् कार्ये प्रवर्त्तन्ताम् । उत्तिग्निः
सह ग्रीरबङ्गलम् ॥

कर्त्तः । कृप्तिभाममसीभामग्नीन् यजमान उपतिष्ठते ।
“कर्त्तेतां द्यावापृथिवी । येऽग्नयः समनस” इति ।

तत्र कृप्ताभिधायके चूचौ । पाठसु । “कर्त्तमामाप शो-
षधीः । कर्त्तमग्नयः पृथक् । मम ज्येष्ठाय सव्रताः । येऽ-
ग्नयः समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासनिकावृद्ध अभि-
कर्त्तमानाः । इन्द्रमिव देवा अभिसंविश्वनु” इति । द्यावापृथि-
व्यादयः सर्वे मम ज्येष्ठाय उच्चमफलसिद्धये सव्रताः व्रतेन
कर्त्तणा युक्ताः सन्मः स्खख्यापारचमा भवन्तु । सामनसाभि-
धायके चूचौ । पाठसु । “येऽग्नयः समनसः । अन्तरुद्धासं
विति” । हे अग्ने द्यावापृथिव्योर्मध्ये लक्षा सह समानमनस्का-
येऽग्नयः सन्मिति । ते सर्वेरपि वासनिकावृद्ध उत्तवयै वास-
निकमासै चैत्रवैशाखास्त्रौ अभिकर्त्तमानाः सर्वतः सम्याद-
यन्तसामभितः संविश्वनु । यथा देवाः इन्द्रमभिसंविश्वनि त-
इत् ॥

अनन्तरं मनसु गार्हपत्याधानमन्ताणां मध्ये सूचकारे-
चोदाद्वतः । पाठसु । “दिवस्ता वीर्येषः । पृथिव्यै महिषा
[१८] अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वपशुमादधे” इति । हे गार्ह-
पत्य सुखोकर्त्त यदीर्थं पृथिव्यास्त्र यो महिषा अन्तरिक्षस्य
पोषेण पोषं सामर्थ्यं तैः सर्वेरपि सर्वपशुप्रदानसमर्थं लामि-
हायतने आदधे ॥

कल्पः । “अजीजनन्नमृतं मर्त्यासः । अस्मेमाणं तरणिं वी-
डुजम्भम् । दश स्वसारो अपुवः समीचीः । पुमाऽसङ्घातम-
भिष्ठभरन्नाम्” इति । जातमङ्गलिनाभिगृह्णेति । मर्त्यासो
मनुष्यकल्पिजः अमृतं मरणरहितमग्निं देवं अजीजनत् उत्पा-
दितवन्नः । कीदृशमग्निं अस्मेमाणं अगम्यं अशोषणीयं वा । स्वग्
गतिशोषणयोरिति धातुः । तरणिं दुःखेभ्यसारकं वीडुजम्भं
दृढदन्तमूलं अपुवो अहुख्यः तास्त्र शरीरेण सहोत्पत्त्वात्
स्वसारो भगिनीसमानाः । दशसङ्घाकालाः अङ्गुलयः समी-
चीरनुकूला भूला जातं अभिरूपं पुमांसं अभिसम्भरन्तां अ-
भितः शङ्खाम् ॥

कल्पः । जातं यजमानोऽभिप्राणीति । “प्रजापतेस्त्वा प्रा-
णेनाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण मङ्गम् । दीर्घायुत्वाय शत-
शारदाय । शतश्च शरद्य आयुषे वर्चसे [१६] जीवालै पुष्णाय”
इति । हे अग्ने प्रजापतेः प्राणेन प्राणवायुना त्वामभिलक्ष्य
प्राणिमि श्वासङ्गरोमि । तथा पूष्णो देवस्त्र पोषेण सामर्थ्येन
वा अभिप्राणिमि । किमर्थं मङ्गं मम शतशारदाय दीर्घायु-
त्वाय शतसंवत्सरपरिमितं यदीर्घायुस्त्रिद्वये । किञ्च । शतं
शरद्यः शतसङ्घाकेभ्यः संवत्सरेभ्यः ऊर्जमप्यायुःसिद्धये वर्चसे
बलाय जीवालै जीवनौषधाय पुष्णाय सुकृतसिद्धये च ॥

कल्पः । “अहं लदसि मदसि त्वमेतत् । ममाचि योनि-
स्त्र योनिरस्त्रि । ममैव सम्बह इव्यान्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोक-
कञ्जातवेदः” । इत्याधीयमानमनुं मन्त्रयते यजमान इति ।

हे आहवनीयाग्ने अहं मन्तो हेतोरस्मि । यदा लमाशीत्त-
दानीमहमस्मि । यदा तु त्वं नासीक्षदानों विद्यमानोऽपि अहं
निष्प्रयोजनलेन नास्मि । लक्ष्म भद्रसि मन्तो हेतोर्ज्ञायसे । एतच्च
प्रत्यक्षम् । एवमुक्तप्रकारेण भम योनिः कारणं त्वमसि । तवापि
योनिः कारणमहमस्मि । तस्मान् भैव बन्धुः सन् मदीयानि
हव्यानि वह । हे आतवेदः अथा खोके पुचः पिचे खोकक्षत्
युक्तखोकस्वादको भवति तद्दद्वित्तेहेन भम खोकक्षद्व ॥

अतन्तरभन्तो गार्हपत्याधानमन्तेषु द्वचक्षता उदाहृतः ।
पाठस्तु । “प्राणे लान्त्रतमादधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गो-
मारं गुण्ये” इति । भम गुण्ये रक्षणसिद्धुये गोप्तारं लादधामि ॥
कर्त्तव्यः । “सुगार्हपत्यो विद्वन्नरातीः । उषसः श्रेयसीः श्रेय-
सीर्दधत् [२०] अग्ने सप्तमात् अपवाधमानः । रायस्तोषमिष-
मूर्जमस्तासु धेहि” इति । आधीयमानमभिमन्त्रयते यजमान
इति । श्रेभनो गार्हपत्योऽयमग्निः अरातीः द्वेषिषः विशेषेण
दद्वन् उषसो दिवसात् श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् उत्तरोत्तरश्रे-
ष्टान् कुर्वन् वर्तते । हे अग्ने गार्हपत्यसप्तमानस्तादीयान्
शत्रून् अपवाधमानः पोडयन् धनपुष्टिमन्त्ररसस्त्र असासु स-
स्यादय ॥

कर्त्तव्यः । “इमाऽमामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः प्रजाभि-
रिह संवसेय । दृष्टे दृष्टा तिष्ठतु विश्वरूपी । मध्ये वसोर्दी-
दिहि आतवेदः” इति । प्राञ्छोश्चप्रथमा अभिप्रवजन्तीति ।
इमा उमा रायः खोके दृश्यमानानि सर्वाण्णपि धनानि-

मामुपतिष्ठन्तु प्राप्नुवन्तु । आभिः पुचौपौचादिभिः प्रजाभिः
सहेहास्त्रिन् जग्नि संबस्ये सम्बक् तिष्ठामि । किञ्च इहो
द्वैव जग्नि विश्वरूपो महिष्यजाद्यनेकपश्चरूपयुक्ता दडा
गौक्षिष्ठतु । हे जातवेदः लं अस्त्रदीयस्य वसोर्मच्चे खामिलेन
खिला दोदिहि दीप्यस्त ॥

कल्पः । गार्दपत्ये प्रष्टयनीयमाश्वत्यमिथमादीय सिकता-
सोपयमनीहृपकल्पयते तमुद्यच्छति । “ओजसे वसाय लोद्ध-
च्चे । उपसे शुश्रायायुषे वर्चसे । सप्तलद्वरसि दृच्छृद् । यसे
देवेषु महिमा सुवर्णः [२१] । यस्ता आत्मा पश्चुषु प्रविष्टः ।
पुष्टिर्थाते मनुष्येषु प्रथे । तथा नो अग्ने जुषमाण एहि । दिवः
पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् । वातात् पश्चुभ्ये अधोषधीम्यः । यत्र
यत्र जातवेदः सम्भूतव । ततो नो अग्ने जुषमाण एहि” इति ।
हे अग्ने लां ओजः प्रस्त्रितिसिद्ध्यर्थमुद्यच्चे । ओजो वस्त्रेतुः अष्टमो
धातुः । बलं अरीरसामर्थ्यम् । दृष्टनश्चृद्धः सेवनसामर्थ्यवाच्चो ।
शुश्रावद्वोऽत्र सहकारिस्त्वादितां ब्रह्मिमाच्छ्रे । आयुः प्रसिद्धम् ।
वर्चः कान्तिः । हे अग्ने लं सप्तलद्वरसि वैरिहिंसकोसि । तथा
दृच्छृद् धर्मं बुद्धेरावरकानां पापानां हिंसकोसि । सोऽथ-
मेको मन्त्रः । हे अग्ने देवेषु मध्ये कर्मफलभूतः स्वर्गरूपो
अस्ते महिमा पश्चुषु चीरादिहिविःखरूपेष्ठ प्रविष्टो यः ।
तवात्मा अत्यन्तप्रियः पदार्थः । मनुष्येषु द्वाग्निजनिता चा
लदीया पुष्टिः प्रथे प्रसिद्धा वर्तते । तथा पुष्ट्या तदुपस्थिति-
स्वर्गचीराभ्यां नोऽस्मान् जुषमाण एहि । सोऽयं द्वितीयो

अस्तः । दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षादोपरिवातात् पश्चुभ्यः । ओ-
षधिभूमोपरि तथा च च च देवविशेषे हे जातवेदः सम-
भूव उत्तमोषि । हे अग्ने ततः सर्वसात्यानात् नोऽस्मान्
अुषमाण इहि ॥

अवस्तरभावितस्त्वयो मस्ताः प्रणवनकासे गमनार्थाः । तत्र
प्रथममाह । “प्राणीमनु प्रदिवं प्रेहि विदान् । अग्नेरग्ने पुरो
अग्निर्भवेत् । विश्वा आशादीयानो विभाहि [२२] । ऊर्ज्ञो
धेहि दिपदे चतुष्पदे” इति । हे अग्ने प्राणीं पूर्वीं प्रदिवं
प्रणाटां दिवमनुस्त्वा विदान् मार्गाभिज्ञः प्रेहि प्रकर्षेण मच्छ ।
अग्नेर्गार्हपद्यस्त्वेत् पुरोऽग्निर्भव अग्निं देवयजने पूर्वदिव्य-
सर्वाङ्गिर्भव । दीयानः स्वयं प्रकाशमानो विश्वा आशा वि-
भाहि सर्वाः दिवः प्रकाशव । नोऽस्मादीयाय दिपदे मनुष्याव
चतुष्पदे पश्चवे च ऊर्ज्ञं रसं धेहि सम्यादव । अयं मस्तो धर्मः
शिर इत्यनुवाकेऽपि समाकातः । प्रयोजनमनु दिराकातस्त्वा
स्त्रान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वितीयमाह । “अग्निर्घ्रहस्या अयमस्यात् । अग्निः
प्रथमो जातवेदाः । अनु सूर्यस्स पुरुचा च रमीन् । अग्नु द्या-
वाष्टिवी आततान्” इति । अयमग्निर्घ्रहस्यामयं प्राप्तः अग्न-
स्यात् अनुकमेण प्रकाशितवान् । प्रथमो देवेषु मुख्योऽयं जा-
तवेदाः अहानि दिवसान् अग्नस्यात् । किञ्च सूर्यस्य पुरुचा
सर्वानपि रमीन् अग्नस्यात् । तथा द्यावाष्टिव्यावनुकमेण आ-
ततान् सर्वतो व्याप्तवान् । अस्यायं मस्तो वापस्त्रमेन विनि-

युक्तस्थापि सूक्तान्तरागुसारेण अत्र विनियोगो इष्टव्यः ॥

अथ द्वितीयमाह । “विक्रमख महात् असि । वेदिष्वामु-
षेभ्यः । चिषु सोकेषु जाग्टहि” इति । हे अग्ने विक्रमख । अ-
निष्ठनिवारणे पराक्रमं कुरु । त्वं महानसि अधिकशक्तियुक्तो-
ऽसि । मानुषेभ्यो मनुष्वासामर्थे वेदिष्व वेद्यामुपविष्टः सन्
चिषु सोकेषु जाग्टहि अजमानं नेतुं शावधानो भव ॥

कल्यः । “यदिदं दिवो अददः पृथिव्याः । संविदाने रो-
दशी सम्भूवतुः [२३] । तयोः पृष्ठे बीदतु जातवेदाः । अस्मूः
प्रजाभ्यस्तानुवे स्तोनः” इति । अभिमत्त्वेति । यदिदं मूषाख्यं
दिवो अश्विं पृथिव्यां वर्जते । यचादः क्षणाख्यं पृथिव्याः
यश्विं दिवि चक्रमसि वर्जते । तेनोभयेन वयमेनं मन्या-
महे । रोदशी आवाष्टिव्यौ सम्बिदाने एकमत्यं गते सम्भू-
वतुः । पूर्वमेकी बभूवतुरिति तयोस्तादृशोः आवापृथिव्योः
पृष्ठे उपरि जातवेदाः सीदतु । कोदृशः प्रजाभ्यः अस्मूः प्रजानां
सुखस्य भावयिता तनुवे स्तोनः स्तशरीराय च सुखकरः ॥

अग्नकरमन्ता आह्वनीयाधाने सूक्तकारेणोदाहृताः ।
तत्पाठस्तु । “प्राणं लाघृत आदधामि । अक्षादभवाद्याच ।
गेत्पत्रं गुण्ये । यत्ते इुक्त इुक्तं वर्षः इुक्ता तनुः । इुक्तं ज्यो-
तिरजस्तम् । तेन मे दीदिहि तेन लादधे । अग्निनाग्ने ब्रह्मा-
णा । आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे” [२४] इति । हे आह-
वनीय । प्राणरूपं तां अस्तुते स्थाने विनाशरहिते आदधामि
असाकमज्ञासिर्धर्मन्त्रादं ता आदधामि । रज्जणार्थं गे-

प्लारं लामादधामि । सोऽथमेको मन्त्रः । हे इुक्ता दीर्घमानांगे तत्र अच्छुकं वर्षः निर्भासा कान्तिः । या च इुक्ता तनुः निर्भासो देहः । असाजसं निरन्तरं इुक्तं ज्ञोतिः निर्भासं निरन्तरभासकलम् । तेन सर्वेण युक्तो मे मदर्थं दीर्घिग्रकाशस्तु । तेन कारणेन हे अग्ने अग्निना ब्रह्माण्डा अग्निप्रकाशकेन मन्त्रेण लामादधे । अयं द्वितीयो मन्त्रः । अथमग्निरानग्ने भोक्तृदेहं व्याप्तवान् । व्यानग्ने विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् । तथा सर्वमायुरपन्त्रयुपरिहारेण व्यानग्ने व्याप्तवान् । अयं द्वितीयो मन्त्रः । तावेतौ द्वितीयद्वितीयौ घर्षः शिर इत्यनुवाकेऽप्याख्यातौ । तयोः प्राचीमिति मन्त्रवत् पृथगुपचेषः सूचान्तरे इष्टव्यः । यदा अस्मानुवाकस्य मन्त्रकाण्डानुरूपस्तात् घर्षः शिर इत्यादिकमयचत्वारेति दर्शयितुं तदेकदेशोऽत्र पठितः । ब्राह्मणस्मन्वार्थं तत्राद्वातं इष्टव्यं अदुक्तं सूचकारेण ॥

अथ विराट्कमर्यजमान उपतिष्ठते इति । तत्र प्रथमं विराट्कममन्त्रमाह । “जर्यं प्रजां मे गोपाय । अस्तत्वाय जीवसे । जातां जनिष्यमाणाङ्ग । अस्तुते सत्ये प्रतिष्ठिताम्” इति । हे नर्यं मनुष्येभ्यो हितं गाईपत्वं मे मदीयां प्रजां गोपाय । किमर्थं अस्तत्वाय जीवसे अपन्त्रयुरहितजीवनाय । कीदृशीं प्रजाम् । पूर्वमुत्पन्नां इतःपरं उत्पत्त्वमानाङ्ग । तथा अस्तुत्वेतौ सत्ये प्रतिष्ठितां सर्वदा सत्यवादिनोमित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयमाह । “अथर्वं पितुं मे गोपाय । रसमन्त-

मिशयुषे । अद्भायोऽवीततनो । अविषज्जः पितुं क्षणु” इति । अथर्वपूर्वमध्याख्येन महर्षिषा मथितमात्रद्रूपतं तथा चाचाक्षात् भूम् । अथर्वा ता प्रथमो निरसन्दद्ग्रा इति । तादृशे हे इच्छिणांगे मे पितुं मदीयमन्तं गोपाय । ये रथः शीरादिः यज्ञान्तं श्रीहिंकं तदुभयमिह ब्ररोरे आयुषे आयुर्धैं स्त्रायेति श्रेष्ठः । हे अद्भायो केनाथहिंसित आगमनेन खलु लदीयमागमनं केनचिदपि विवारयितुं शक्यम् । हे अवीततनो उत्त्स्यसर्वब्ररीर गोऽसादीयं पितुमन्तं अविषं विषरहितं कुरु ॥

अथ दृतीयमाह । “उत्त्स्य पश्चृन्मे गोपाय । हिपदो ये चतुस्यदः [२५] । अष्टाब्रफास्त्र य इहांगे । ये चैकश्फा आशुगाः” इति । हे उत्त्स्य उत्तिरिभः प्रश्नस्यमान आवृनीष मे पश्चृन् गोपाय । ये पश्वो हिपदो मनुष्यरूपाः येऽपि चतुस्यदो गवादिरूपाः । तेष्वपि चतुस्यात्स्त्रष्टाब्रफाः गोमहिश्चादयः । एकश्फा आशुगामिनस्त्रास्त्रादयः ये सन्ति तान् सर्वान् दृह सोके हे अग्ने गोपाय ॥

अथ चतुर्थमाह । “सप्रथ सभां मे गोपाय । ये च सभ्याः सभासदः । तानिन्द्रियावतः कुरु । सर्वमायुरूपासताम्” इति । ये च सभ्याः सभायोग्याः सभासदः सभायामुपविष्टाः सन्ति तान् सर्वानिन्द्रियावतः चचुराद्वीन्द्रियपाठवयुक्तान् कुरु । ते सभ्याः सर्वमायुः ब्रतसन्मत्सरमायुरूपासतां सेवताम् ॥

अथ पञ्चममाह । “अस्ते बुधिय मन्तं मे गोपाय । अस्तुष-

यस्त्वयिविदा विदुः । चतुः सामाजि चजूऽपि । सा हि श्रीर-
मतासताम्” [२६] इति । इ चहे अहिंसितव्य मुन्निय बुधे भूमे
अगदादावुत्पन्नाववय मे महीयं चण्गादिरूपं मन्त्रं गोपाय ।
अं मन्त्रं चैविदाः वेदचयाभिज्ञाः चतुः अतीश्चिद्रष्टारो
विदुर्जानमि । तं मन्त्रं गोपायेति पूर्वचान्वयः । वेदचयोक्ता
मन्त्रविशेषाः चण्गादत्यः । अहेचादिपात्रानं परित्यज्य मन्त्र-
पात्रग्राह्यं कारणमुच्यते । उतां समार्गवर्तिनां चण्गादि-
रूपा स्वभवता ओः । धनादिरूपायाः अयो वज्रधा विनायः
समावितः । चण्गादिरूपायास्तु पुनः पुनरभ्यावेन अभिष्ठि-
रेव न दृपद्यतः ॥

कल्पः । “चतुःशिखस्ता युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका
मुदनस्त अधे । मर्त्यज्ञमाना महते सौभग्यात् । मन्त्रं धुम्स यज्ञ-
मानाय कामान्” इति । वेदिं समृज्यमानामिति । अनुमन्त्र-
यते इति चेषः । अस्त च दर्शपूर्वमासगते याजमानत्वात्स्याङ्ग
एवायं मन्त्र उत्तरे द्रष्टव्यः । वासानामूर्ढगताः चत्वारः श्रिख-
ष्टवदुच्चताः अेषिदद्यांसदयप्रदेशा चक्षाः वेदे: वा चतुःशि-
खस्ता युवतिः । मिश्रविची वर्णालि इवींषि वेदां मिश्रीभव-
न्ति । तत्त्वाहितत्वात् सुपेशाः सुवर्णं तदच्छेभमानं रूपं चक्षाः
सा सुपेशाः । घृतप्रतीका घृतमेव प्रतीके मुखे चक्षाः सा घृतप्र-
तीका । आदावाज्यमेव वेदामासाद्यते । ताहृषो वेदिर्भुवनस्तु
अधे अस्ताकं महते सौभग्यात् मर्त्यज्ञमाना अतिभ्रयेन श्रोत्य-
माना वर्जते । इ वेदे यजमानाय मन्त्रं कामान् धुम्स स्त्र्यादय ॥

कल्यः । “इहैव सन्तत उतो वो अग्रयः । प्राणेन वाचा
मनसा विभर्षि तिरोमास्तमायुर्माप्रहासीत् । ज्योतिषा वो
वैशानरेणोपतिष्ठे” इति । यस्तुपस्थाय प्रवसेदित्येवोपतिष्ठे-
तेति । अग्निहोत्रणो यामान्तरगमने प्राप्ते उति । अस्तुपस्थानं
हत्या वस्ताङ्गत्यम् । अदि कदाचित्यहुपस्थानस्थावसरो न
स्थात् । तदानीमेतदैवैकयोपतिष्ठेत । हे अग्रयः इहैव देहे
सर्वर्हनः तच मृहविशेषे उतो वर्त्तमानान् युज्ञान् प्राणेन वाचा
मनसा विभर्षि धारयामि । यामान्तरे गतस्यापि मम प्रा-
णादयो भवद्विषषदेववर्त्तिलेन तिरोभूष्य उन्नतमवस्थितं मां
आयुः मा प्रहासीत् मा परित्यजतु । वैशानरेण सर्वमनुव्य-
हितेन ज्योतिषा युज्ञान् वो युज्ञान् उपतिष्ठे । यत तच स्ति-
तोऽप्यहं सेवे । अर्य मन्त्रोऽस्तुपस्थानप्रकरणेऽग्निहोत्रविषये
गेतव्यः ॥

कल्यः । “पञ्चधाग्नीन् व्यक्तामत् । विराट्सृष्टा प्रजापतेः ।
जड्डारेहद्वोहिष्णो । योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिः” [१७] इति ।
सर्वाणोति यजमान उपतिष्ठत इत्यनुवर्त्तते । प्रजापतेः सम-
न्धिनी येयं सृष्टा विराट् विशेषेण राजमाना गोप्तरीरधारिणी
तानेतानग्नीन् पञ्चधा व्यक्तामत् विभज्य कान्तवती । अस्मिन्
प्रदेहे गार्हपत्य अस्मिन्नाहवनीय इत्येवं पदेनाकर्म इर्जित-
बतीत्यर्थः । सा पुनः स्वस्थाः प्रयोजनविशेषमेव पञ्चन्ती जड्डा-
भिमुखी चुलोकमारोहत् । आरक्षु च रोहिष्णाभृत् । सा चाम्भ-
र्येनिः कारणभृता प्रतिष्ठाइतु च रोहिष्णोनक्त्वेऽप्नेराधेवतात् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

उद्दून्य भूमिमुद्धुनि शक्षोदेवीरवेच्छति ।
 वैश्वेति सिकतान्युष्ट बदेत्यूषान् वपेच्छथा ॥
 उतीराखुकरीषश्चोर्जं वस्त्रोकवर्पां प्रजा ।
 स्तु दं यस्य तु वाराहीस्तु दं यत् पद्मपत्रकम् ॥
 याभिस्तु शर्करा अग्ने खर्षमधेति पिण्डलम् ।
 उर्जं श्वादुम्बरं गायन् द्वाभ्यां पर्णं यथा शमीम् ॥
 यस्ते विकर्षतं यन्तेऽग्निं इग्ध तथा तस्म ।
 चित्रीत्यश्वत्यसमिधोऽश्वत्यादरणिमन्त्रणम् ॥
 यो अश्वारण्युपादानं च लासश्वारमादनम् ।
 प्रवे ब्रह्मोदने होमस्त्रिभिः समिधः ज्ञपेत् ॥
 समित्रिभिस्तु राजन्यस्त्रां चयेण तु वैश्वकः ।
 प्रजा अर्जं प्रवधाति महो अरणिवीक्षणम् ॥
 आरोराणी प्रगटहाति चक्षिद्वाभ्यान्तु मन्त्रणम् ।
 अनृवाच्यं नियम्याथ शस्त्रे रात्रौ समिधते ॥
 आत द्वाभ्या प्रातरग्नावरणी निष्टपेच्छथा ।
 अथेति स्तानमुद्धुत्यादग्नेस्तु सिकता वपेत् ॥
 शम्बोद्वाभ्यान्तु शम्बारान् वानस्त्रियान् प्रशंस्त्वजेत् ।
 चक्षुद्वाभ्यामन्युपस्त्रानं दिवस्त्रा पश्चिमानस्त्रम् ॥
 आधते जीवणं तग्निमस्त्रै धारयेत् प्रजाः ।
 जातं प्राणित्यहं पूर्वानस्त्राधानेऽभिमन्त्रयेत् ॥
 प्राणे ला पश्चिमाधानं सुगार्हत्यभिमन्त्रणम् ।

इमाः प्राचोऽभियान्त्योजस्त्रिभिरुद्यन्तेऽन्तः ॥
 प्राचीचिभिः पूर्वद्यानं यदि वज्ञभिमन्त्रणम् ।
 प्राणं द्वाभ्यां सर्ववक्त्रेराधीनं ह्यनुमन्त्रयेत् ॥
 उपस्थितिर्नर्थपञ्च चतुर्वेदिं समीक्षते ।
 इह गन्तुरुपस्थानं पञ्चसर्वाङ्गिमन्त्रणम् ॥
 अन्नाधानगता मन्त्रा दासप्रतिरुदीरिताः ॥
 इति श्रीशायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 द्वाष्टायजुंत्राह्मणे आद्यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥
 ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके आधानमन्त्रा उक्ताः । तावताधानं समाप्तम् । अथ पञ्चखनुवाकेषु गवामयने केचिदिशेषा उच्चन्ते । तत्रास्त्रिमनुवाके विषुवक्त्रामके मुख्यमहः । तदुभयपार्श्वस्तीर्णि चलार्थहान्युच्चन्ते । तदेतदिधन्ते । “नवैतान्यहानि भवन्ति । नव वै सुवर्गा सोकाः । यदेतान्यहान्युपयन्ति । नवखेव तत्पुर्वेषु सोकेषु सत्रिषः प्रतितिष्ठतो यन्ति” इति । एषे मासि षड्ब्रह्मतिसङ्खाकेष्वद्यस्तु गतेषु अवग्रिष्टानि चलार्थहानि तत ऊर्ज्ज्वलिष्टानि विषुवक्त्रामकमेकं मुख्यमहः । ततोऽप्यूर्ज्ज्वलमुक्तरमासषड्खादौ चलार्थहानोद्यवमेतानि नवसङ्खाकान्यहान्यनुष्टेयानि । बुद्धाभिर्लोकपासैः परिपालिता अष्टसङ्खाकाः स्वर्गा सोकाः तेषां मध्ये कस्त्रिदूर्ज्जिग्वर्त्ती स्वर्गं इत्येवं नवसङ्खाकाः स्वर्गाः ।

तेषु नवस्त्रिपि तेज यथोक्तानुष्टानेन प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो ग-
च्छन्ति ॥

अत्र कम्भिर्द्वाखान्तरीयं पञ्चमुपन्यस्ति । “अग्निष्टोमाः
परःसामानः कार्या इत्याङ्गः । अग्निष्टोमसमितः सुवर्गो खोक
रति । द्वादशग्निष्टोमस्य खोत्राणि । द्वादश मासाः संव-
त्सरः” इति । परांसि उत्कृष्टतराणि सामानि येषु अह-
र्विशेषेषु ते परःसामानः । तेषु विषुवतोऽङ्गः परस्तादुपरि-
ष्टास्य चयस्त्रयः ते षडग्निष्टोमात्मकाः कर्त्तव्या इति ग्रा-
खान्तराधायिन आङ्गः । तत्राय हेतुः । अग्निष्टोमेन सदृशः
खर्गः तत्कथमिति तदुच्यते । अग्निष्टोमस्य द्वादशसङ्खानि खो-
त्राणि विद्यन्ते । प्रातःस्वने वहिष्यवमानाख्यमेकं खोत्रं चला-
र्याज्य खोत्राणि । माध्यन्दिने स्वने माध्यन्दिनपवमानाख्यमेकं
खोत्रम् । पृष्ठखोत्राणि चलारि । द्वतीयस्वने आर्भवपवमाना-
ख्यमेकं खोत्रम् । अज्ञायज्ञियं द्वितीयम् । तदेवं द्वादश खो-
त्राणि सङ्खासाम्यात् मासद्वारा संवत्सरसम्यक्तौ सत्यां खर्ग-
वासिना संवत्सरदेवेनाग्निष्टोमः समो भवति ॥

तमेतं ग्राखान्तरपञ्चं दूषयित्वा खपकं विधन्ते । “तत्तत्त-
स्तुर्क्ष्यम् । उक्थ्या एव सप्तदशाः परःसामानः कार्याः [१] ।
पश्चिवो वा उक्थानि । पश्चूनामवरुद्धै” इति । परःसामास्या
अहर्विशेषा अग्निष्टोमरूपा इति अदन्तैरुक्तं तत्तथा । न स्तुर्क्ष्य-
म् इदृष्टव्यम् । स्तुर्क्षदर्शने इति धातुः । कथं तर्हीति तदुच्यते ।
उक्थ्यनामकानि द्वादशभ्यः खोत्रेभ्य उपरितनानि चोहिं

सोचाणि यस्मिन् कर्तौ सोऽयमुक्त्यः । ताहृशा एव परः सामाख्या अहर्विशेषाः सप्तदश्सोमयुक्ता कर्त्तव्याः । आनि ची-
षुक्यथसोचाणि तानि पशुप्राप्तिहेतुलात् पश्व एव । तस्मा-
दुक्यानुष्ठानं पशुप्राप्त्ये भवति ॥

उभयपार्श्ववर्त्तिभ्यः परः सामाख्येभ्योऽहर्विशेषेभ्यः पुरस्ता-
दुपरिष्टाच दे अहनी विधत्ते । “विश्वजिदभिजितावग्नि-
ष्टोमौ” इति । विश्वजिदाख्यो योऽयमेकाहः स उक्थेभ्यः
पुरस्तात्कर्त्तव्यः । स च षष्ठे मासि सप्तविंशे दिने प्राप्नोति ।
अभिजिदाख्योपर एकाहः । स च परः सामध्य उपरिष्टात्क-
र्त्तव्यः । तथा सति विषुवत उपरितने मासि चतुर्थदिने
प्राप्नोति । सावेतावग्निष्टोमौ दादश सोचयुक्तावेव कार्याः ॥

अथ पूर्वीकाव्यहानि प्रशंसति । “उक्थाः सप्तदशाः परः-
सामानः । ते स॒शुता विराजमभिसम्यद्यन्ते । दे चर्चावति-
रिष्येते । एकया गौरतिरिक्तः । एकयायुरूपः । सुवर्गे वै
खोको ज्योतिः । ऊर्गिराट् [२] । सुवर्गमेव तेन खोकमभि-
जयन्ति” इति । विषुवतः पुरस्तादुपरिष्टाच सप्तदशसोमयुक्ताः
परः सामाख्या अहर्विशेषा उक्थरूपा ये पूर्वं विहिताः
सन्ति । तेषु विद्यमानाः सोचविशेषा विराजं दशशङ्का
सम्यद्यन्ते । तत्पकारस्तु सामवेदविहितप्रकारेण गणयिला
इष्टव्यः । ते च परः सामानः पूर्वस्मिन् पञ्चे ज्योतिर्गौरायु-
रित्येवमनुक्रमेण कर्त्तव्याः । उत्तरस्मिन् पञ्चे आयुर्गैर्ज्योति-
रित्येवं व्युक्तमेण कर्त्तव्याः । तत्र तत्र सामवेदोऽप्रकारेण

गौर्णामकः क्रतुरेकया स्तोत्रियथा दशसङ्खाभ्योऽतिरिच्यते ।
आयुर्वामकः क्रतुरेकया व्यूनः । तयोरभ्योर्मेसनेन पुनरपि
षट्सङ्खा पूर्यते । किञ्चैतेषु योऽयं ज्योतिरहर्विशेषः सखर्गप्रका-
शकलात्लर्ग एव । या च विराङ् पा सचणभूता दशसङ्खा
सेयमूर्धसखरूपा । तेन तादृशेन परःसामानुष्टानेन स्वर्ग-
स्तोकमभिजयन्तीति ॥

अथैतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रगतानि क्रमेण विध-
त्ते । “यत्परश्च राथन्तरम् । तथ्यमेऽहन् कार्यम् । हृहद्वि-
तीये । वैरूपं हतोये । वैराजं चतुर्थे । शाकरं पञ्चमे । रैवतश्च
षष्ठे । तदु पृष्ठेभ्यो नयन्ति” इति । पूर्व्यपचवर्त्तनि प्रथमे
परःसाम्बिन्दिराख्ये रथन्तरेण निष्पाद्य राथन्तरं यत्पृष्ठ-
स्तोत्रं तत्कर्त्तव्यम् । द्वितीयेऽक्षिं गौर्णामके हृहसाम्बिन्दि निष्पाद्य
पृष्ठस्तोत्रं कार्यम् । आयुर्वामके हतोये वैरूपसामयुक्तं पृष्ठ-
स्तोत्रं कार्यम् । विषुवत ऊर्जभाविन्यायुर्वाम्बिन्दि चतुर्थे परः-
साम्बिन्दि वैराजसामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । पञ्चमे गौर्णाम्बिन्दि शाकरं
सामयुक्तं पृष्ठस्तोत्रम् । ज्योतिर्नाम्बिन्दि षष्ठे रैवतसामयुक्तं पृष्ठ-
स्तोत्रम् । तदु तेनैव प्रकारेणानुतिष्ठन्त एतान्यहानि पृष्ठेभ्यो
पृष्ठषड्हगतेभ्योऽहर्भ्य उपरि नयन्ति । अस्येतानि ज्योति-
रादीनि अभिस्त्रवषड्हगतान्यहानि । तथापि रथन्तरादि-
पृष्ठस्तोत्रयोगात्पृष्ठषड्हगतान्येव सम्यक्ते इत्यर्थः ॥

अथैतेष्वहस्ततिपाद्याङ्गविशेषान् विधत्ते । “सम्भव्य एते यहा-
द्यज्ञाने [३] अतिपाद्याः परःसामसु । इमानेवैतीर्णाकान्त्सु-

न्तर्वन्ति” इति । संहितायां द्वतीयकाण्डे द्वतीयप्रपाठके देवा
वै चद्यग्नेनावरुन्ततेव्यस्ति । षष्ठेऽनुवाके परःशब्दाभिधेयास्त्र-
योऽतिगाङ्गा विहिताः । तत्राङ्गस्त्रौषधीभ्यो गृह्णामीति प्रथमस्त्र
मन्त्रः । ओषधीभ्यस्त्रा प्रजाभ्यो गृह्णामीति द्वितीयस्त्र मन्त्रः ।
प्रजाभ्यस्त्रा प्रजापतये गृह्णामीति द्वतीयस्त्र मन्त्रः । एभिर्मन्त्रैः
परःसामसु ज्योतिर्गैरायुरित्येत्यहःसु प्रतिगाङ्गानामका
यहाः सन्ततयः सन्तता यहीतव्याः । प्रथमेऽक्षिं प्रथमो द्विती-
येऽक्षिं द्वितीयस्त्रूतीयेऽक्षिं द्वतीयः । इत्येवं सन्तत्यम् । एतैः
सन्ततं गृह्णीतैरिमान् भूरादीन् चोन् खोकान् सन्ततान्
कुर्वन्ति ॥

अथ विषुवत ऊर्जभाविषु परःसामसु व्युक्तमेण तानेव
गृह्णान् विधन्ते । “मिथुना एते गृहा गृह्णन्ते । अतिगाङ्गा
परःसामसु । मिथुनमेव तैर्यजमाना अवरुन्तते” इति । एते
यहाः पूर्वेष्वहःसु अनुक्रमगता उक्तेष्वहःसु व्युक्तमगताः ।
एतच तचैव संहितायामेव स्त्रृमात्रातम् । पूर्वेष्वहःस्त्रिः
पराञ्चो गृह्णन्ते । उत्तरेष्वहःस्त्रमुतोऽर्द्धाञ्चो गृह्णन्ते इति ।
उत्तरं गतान्यहान्यपि आयुर्गै ज्योतिरित्येवं व्युक्तमगतानि ।
एवम्ब सति प्रथमषष्ठ्येऽर्च्छातिराख्योरङ्गोरङ्ग इत्यादिमन्त्र-
युक्तोऽतिगाङ्गो द्विरावृत्तः । गोनाञ्चो द्वितीयपञ्चमयोरौष-
धीभ्य इति मन्त्रयुक्तोऽतिगाङ्गो द्विरावृत्तः । आयुर्नाञ्चोस्तृ-
तीयतुर्थयोः प्रजाभ्य इति मन्त्रयुक्तोऽतिगाङ्गो द्विरावृत्तः ।
एवं सत्येते मिथुनरूपाः सम्यदन्ते । तैर्यजमाना मिथुनं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ विषुवहिने पृष्ठस्तोत्रगतं साम विधत्ते । “हहत्पृष्ठं भवति । हहदै सुवर्गी सोकः । हहतैव सुवर्गं सोकं यन्ति” इति । शत्रुघ्निः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वाच्चद्रुपत्वम् ॥

पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं विधाय पवमानस्तोत्रे सामविशेषं विधत्ते । “चयस्त्रिंश्च नाम साम । माथन्दिने पवमाने भवति [४] । चयस्त्रिंश्च देवताः । देवता एवावहन्ते” इति । चयस्त्रिंश्चीति कस्यचित्साक्षो नामधेयम् । तत्त्वं साम माथन्दिने पवमानाण्डे स्तोत्रे गायते । देवतानामिदं सङ्ख्या चिंश्चत्प्रथम् गणिन इत्यादिमन्त्रे प्रसिद्धा ॥

इदानीं विषुवत उत्तरेषु परः सामसु पूर्वीकविपरीतकमं विधत्ते । “ये वा इतः पराच्च चंवत्सरमुपयन्ति । न हैनन्ते खस्ति समश्नुवते । अथ अमुतोऽर्वाच्चमुपयन्ति । ते हैनश्च खस्ति समश्नुवते । एतद्वा अमुतोऽर्वाच्चमुपयन्ति । यदेवम् । योह खलु वाव प्रजापतिः । च उ वेवेन्द्रः । तदु देवेभ्यो नयन्ति [५]” इति । ये यजमाना इतो भूसोकरूपादच्च इत्यादिमन्त्रयुक्तादतियाच्चादारभ्य पराच्चमनुक्रमगतमेव चंवत्सरमनुतिष्ठन्ति । ते यजमाना एवं क्रतुं खस्ति चेमेण न समश्नुवते न सम्बद्धक प्राप्नुवन्ति । ये तु विषुवत ऊर्ढं अमुतो द्युर्लीकरूपात्प्रजाभ्यस्तेत्यादिमन्त्रयुक्तात्तौयादतियाच्चादारभ्यार्वाच्च व्युक्तमगतं चंवत्सरक्रतुमनुतिष्ठन्ति । त एव यजमाना एवं क्रतुं खस्ति चेमेण समाप्तयन्ति । एवमतियाच्चाणां व्युक्तमनुडानं यदस्ति एतेनैव प्रकारेण अमुतोऽन्नादारभ्यार्वाच्च व्युक्त-

मगतं संवत्सुरमनुतिष्ठन्तो भवन्ति । तस्मादेवमनुतिष्ठेदित्यर्थः ।
यः संवत्सुरसत्रात्मकः प्रजापतिः स एवेन्द्रो देवानामधिपतिः ।
तस्मात्कारणाद् देवेभ्यो नयन्ति । देवार्थमेवैनं क्रतुमधिति-
ष्ठितवन्तो भवन्ति ॥

इति श्रीसाच्यनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्राकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥
॥ ९ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयोऽनुवाके नवाहानि विहितानि । अथ द्वितीयोऽनु-
वाके तेषां मध्यमेऽङ्गि विषुवति केचिद्विशेषा उच्चन्ते । पूर्वच-
षड्दिनेषु पराञ्छोर्वाञ्छस्य चेऽतियाद्या विहिताः । तानुभय-
विधानस्मिन्विषुवत्यङ्गि विधन्ते । “सन्ततिर्वा एते यहाः । य-
त्यरःसामानः । विषूचीं दिवाकीर्त्यम् । यथा ग्रासायै पञ्च-
सी । एवश्च संवत्सुरस्य पञ्चसी । यदेतेन गृह्णेतरन् । विषूची
संवत्सुरस्य पञ्चसी अवस्थेयाताम् । आर्त्तिमार्च्छेयुः । यदेते
गृह्णन्ते । यथा ग्रासायै पञ्चसी मध्यमं वश्चमभिसमायच्छ्रुतिः ।
[१] । एवश्च संवत्सुरस्य पञ्चसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तत्यन्ति ।
“नार्त्तिमार्च्छेन्ति” इति । परःसामशब्देन तदहर्गताः पूर्वोक्ताः
पराञ्छोर्वाञ्छस्यातियाद्या लक्ष्यन्ते । तादृशा ये सन्ति ते
सन्ततिरूपा अविच्छेदकानि रक्षुसानीयाः । यन्तु दिवा-
कीर्त्यमहः सोऽहर्विशेषो विषुवान् । दिवैव कीर्त्यं सर्वमनुष्ठेयं

न तु राचाविति दिवाकीर्त्ये विष्वक् परस्परविपरीतलेख वर्त्मानादुभौ पचौ यस्याइर्विशेषस्य भोउयं विषुवान् । तदेतदह-
र्लैकिकदृष्टान्तेन स्थृतीक्रियते । लोके प्रौढां शासां कुर्वन्तो
मध्ये उन्नतान् स्तम्भान् स्थापयित्वा तेषामये तिर्यग्मंशं दीर्घं प्रति-
ष्ठाय तदाधारेणोभौ शासापचौ निर्मिभीते । यथा लोकिकी-
शासा एवमत्रापि संवत्सरसचरूपा शासा तस्यास्य विषुवानेव
स्तम्भायगतवंशस्यानीयः पूर्वोन्तरमासषङ्कदयं पञ्चदयस्यानी-
यम् । तत्र पूर्वोन्तरेषु परःसामसु षड्हःसु मध्यमे च विषुवति
स्तम्भमाणा अतियाद्या पृष्ठवंशपञ्चदयबन्धनरञ्जुस्यानीयाः ।
एवं सति अद्यतेऽतियाद्याः परःसामसु विषुवति च न गृह्णे-
रन् तदा संवत्सरस्य पार्श्वदयवर्त्तनौ पचौ विष्वगतिसन्तौ
विस्तरौ विनष्टौ भवेताम् । ततो यजमाना आत्मिं प्राप्नुयुः ।
यदि तु अतियाद्या गृह्णन्ते । तदानीं यथा लोके शासायाः
पञ्चदयं मध्यमेन वंशेन सह पुरुषो रज्ञा दृढं बभाति एवमस्य
संवत्सरसचस्य पञ्चस्यानीयं मासषङ्कदयं वंशस्यानीयस्य दिवा-
कीर्त्यस्याभयोः पार्श्वयोः तेन दिवाकीर्त्येन सह दृढं सन्त-
न्वन्ति । तस्मिंश्च सान्तत्ये सति यजमाना आत्मिं नाप्नुवन्ति ।
तस्मात् परःसामख्यव विषुवत्यपि सान्तत्यायातियाद्याः कर्त्त-
व्या इति तात्पर्यार्थः ॥

अथविषुवत्यहनि लोमविशेषं यहकमविशेषस्य विधन्ते ।
“एकविश्वमहर्भवति । पुक्काया यहा गृह्णन्ते । प्रत्युन्नन्त्वै सय-
त्वाय” इति । त्रिशृत्यस्यदशसप्तदशपेचया य एकविश्वलोम-

उक्तः । एतदगुडानेन दंडसानीयस्य विषुवतः प्रत्यन्तच्छ्री
प्रातिस्थिका प्रेक्षतव्यनाम् भवति । शुक्रायस्त्वेच्चवायव्याग्रेच्चलं
परित्यज्य शुक्रायलागुडानेन सर्वतः भवति । विष्णु वन्धने
इत्यसाद्गुडो इत्यन्नः सर्वव्यक्तः । शुक्रायस्त्वामर्थेन दृढव्यक्तं
भवतीति भावः ॥

अथ तस्मिन् पश्चुविशेषमभियाहा विशेषस्त्र क्रमेण विधत्ते ।
“स्त्रीर्थं एतदहः पश्चुरालभते । श्वर्येऽतियाहा गृह्णते ।
अहरेव रूपेण समर्द्धयन्ति । अथो अङ्ग एवैष वस्त्रिर्थयते”
इति । एतस्मिन्विपुवत्यक्षिणि सूर्यदेवताकः पश्चुरालभनोयः ।
अतियाहाच्च सूर्यदेवताको यहोत्यः । तथा सति दिवाकी-
स्त्रीस्याङ्गः सूर्यसम्बन्धेन रूपं मृदुं भवति । अपि चैतस्याङ्गः
सूर्यसम्बन्धरूप एव वस्त्रिः पूजा कृता भवति ॥

विषुवहिनगतामतियाहासङ्घां प्रशंसति । “सत्रैतदहर-
तियाहा गृह्णन्ते [२] । सप्त वै शोर्षस्त्राः प्राणाः । असावादि-
त्यः श्रिरः प्रजानाम् । शोर्षक्षेव प्रजानां प्राणान् विदधाति ।
तस्मात्सप्तशीर्षन् प्राणाः” इति । यरःसामस्मवन्धिनः अङ्गस्त्रौ-
षधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्याः पराह्नोऽर्वाच्चशान्तियाहाः पट-
सङ्घा विषुवति विहिताः । तेवां मध्ये स्त्रीर्थं एक एवमेते
सप्तसङ्घाकाः शिरोगतच्छिद्रवर्त्तिनश्च प्राणाः सप्त मध्यातिया-
हास देव आदित्यः उर्ढवर्त्तिलात् प्रजानां श्रिरःस्त्रानीवः ।
तथा सति प्रजानां शिरस्येव प्राणाः स्वापिता भवन्ति । तस्मा-
स्त्राके सर्वत्र शिरसि सप्त प्राणा दृश्यन्ते ॥

अथाष्टममतियाङ्गं विधत्ते । “इत्रो दृच्छु इत्वा । असुरान् पराभाय । य इमांलोकामभजत् । तस्यास्मै सोकोऽनाभिजित आशीत् । तं विश्वकर्मा भूत्वाऽभजत् । अदैश्वकर्मणो गृह्णते [३] । सुवर्गस्य सोकस्याभिजित्यै” इति । पुरा कदाचिदित्रो दृच्छु इत्वा तदीयानसुरांशु तिरस्त्वा लोकान् वशीकुर्वन् स्वर्गं न वशीकार । ततः स्वयं विश्वकर्मा भूत्वा तं स्वर्गमभजत् । अतो वैश्वकर्मणातियाङ्गेन स्वर्गाभिजयो भवति ॥

परेषुरादितिदेवताकमतियाङ्गं विधत्ते । “ग्र वा एवेऽस्मालोकाङ्गावके । ये वैश्वकर्मणं गृह्णते । आदित्यसो दृच्छते । इव वा अदितिः । अस्मामेव प्रतितिष्ठन्ति” इति । वैश्वकर्मणः स्वर्गेषु स्मासृ । तेभास्मालोकान् प्रस्थावने प्रस्तुता भवन्ति । तस्मादेतस्माकप्रतिष्ठार्थमदितिदेवताकं गृह्णीयात् ॥

योऽयं विषुवति वैश्वकर्मणोऽतियाङ्गः । यस्य परेषुरादित्योऽतियाङ्गः । तदुभयं प्रशंसति । “अन्योऽन्यो गृह्णते । विश्वाम्येवाऽन्येन कर्माणि कुर्वाणावन्ति । अस्यामन्येन प्रतितिष्ठन्ति” इति । विषुवति वैश्वकर्मणाख्योऽन्यः परेषुरादित्याख्योऽन्यो गृह्णते । एवमेकैकः पृथग्यहीतव्यः । तस्य विषुवत्यनुष्ठितेभान्येन वैश्वकर्मणे विश्वानि कर्माणि कुर्वाणा यजमानाः समाप्तिं प्राप्नुवन्ति । परेषुरनुष्ठितेभादितिदेवताकेनान्येन भूमौ प्रतितिष्ठन्तीति ॥

उत्तरेष्वपि दिनेषु पर्यायेणैतद्वृहद्यं विधत्ते । “तावा-

परार्हात्संबसुरस्यान्योऽन्यो गृह्णेते” इति । संवत्सरसचस्य दा-
वद्वौ तत्र यः परोऽर्ह उत्तरप्रणालात्मकः तस्मात्प्रियम्-
मेकस्मिन्दिने वैश्वकर्मणः परेद्युरादित्य इत्येवं यहृदयमनुष्टेयम्॥

उत्तरमासषद्भ्योपाख्ये दिने तयोरुभयोः प्रयोगं विधन्ते ।
“तावुभौ सह महाब्रते गृह्णेते । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । उभयो-
र्णाकथोः प्रतितिष्ठन्ति” इति । महाब्रतदिवसो यज्ञस्यान्तः ।
परेद्युरेव सत्रमाससमाप्तेः । तत्र यहणे सति यज्ञसमाप्तौ स्तोक-
दद्ये प्रतिष्ठा भवति । सोऽयं यहयहणप्रकारः स्त्रै यज्ञमभि-
हितः । तानूर्ध्वानाट्जांश्च विषुवति तेषां मध्ये सौर्यं उदुत्तं
जातवेदसमित्येतस्मिन्नेवाइनि वैश्वकर्मणामतियाज्ञाणामष्टमं
गृहाति वाचस्यतिं विश्वकर्मणामिति श्वेभूते आदित्यं मही-
मूरुमातरमिति । तावेवमेव व्यत्यासं गृहात्यामहाब्रतान्तौ स
महाब्रतेति ॥

अथ विषुवति शस्त्रविशेषं विधन्ते । “अर्क्षमुक्तं भवति ।
अज्ञाद्यस्यावस्थै” इति । अर्चनीयो देवोऽर्क्षस्तस्मद्भूमुक्त-
शस्त्रमर्क्षं तच्छंश्वनीयम् । अर्को वै देवानामन्नमिति अत्यन्त-
रादचप्राप्तिर्युक्ता ॥

इति श्रीसाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके छतीयोऽनुवाकः ॥
॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

हनीयेऽनुवाके विषुवद्विनेऽतियाञ्चविशेषा उक्ताः । अथ
चतुर्थं तस्मिन्नेव दिने दिवाकीर्त्यनामानि सामान्याच्यन्ते ।
यद्विहितं पूर्वानुवाके एकविश्वमहर्भवति इति तदिह ता-
वदादौ प्रशंसति । “एकविश्व एष भवति । एतेन वै देवा
एकविश्वेन । आदित्यमित उत्तमः सुवर्गं सोकमारोहयन् ।
स वा एष इत एकविश्वः । तस्य दशावरस्तादहानि । दश
परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विराजि हि
वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेमौ सोकौ यन् ।
सर्वेषु सुवर्गेषु सोकेष्वभितपञ्चेति” [१] इति । एष विषुवा-
नेकविश्वकसोमको भवति । एतेनैकविश्वकसोमेन पुरा देवा
इतो भूसोकादुख्याष्टतमं स्वर्गसोकं प्रति आदित्यमारोहयन् । न
केवलमेकविश्वसोमयोगेनाङ्ग एकविश्वतम् । किन्तु इतोऽपि
कारणात् स एव विषुवानेकविश्वः किन्तत्कारणमिति तदुच्यते ।
तस्य विषुवतोऽधोभागे अभिस्त्रवः षड्हं व्यतिरिक्तानि दशा-
हानि विद्यन्ते । तथाचा । पृष्ठ्यः षड्हः । अभिजिदेकाहः ।
चयः परःसामानो हविर्विशेषाः । इत्येवं दशाहानि । तथा
विषुवत ऊर्ढ्वमपि । तथाहि । आदृत्या चयः परःसामानः ।
अभिजिदेकाहः । पृष्ठ्यः षड्हः । इत्येवं दशाहानि । सोऽयं
विषुवानुभयतो दशसङ्कायुक्तलेन विराङ्गुपेऽहःसङ्के प्रतिष्ठि-
तः । यस्मादेष विषुवानुभयतो विराजि प्रतिष्ठितः । तस्मा-
देतदीयेनैकविश्वेन स्वर्गमारुढ आदित्योऽपि उभयतोऽस्मिन्

साहूपे विराजि प्रतिष्ठितः । अधस्तात्पञ्चतानि रमयः ।
उपरिष्टात्पञ्चतानि । यदा प्रधानभूता रम्योऽधस्ताद्य
उपरिष्टाद्य तस्मादिराजि प्रतिष्ठितस्तादनयोर्लोकयोर्मत्ये
सञ्चरन् आदित्य ऊर्जस्तिषु युखोकादिषु सर्वेषु अधस्तिषु
च भौमेषु पातासवर्जिषु च सर्वेषु स्त्रीयरम्भिष्ठपन्
सञ्चरति । एवमादित्यशृङ्गस्तादयं विषुवान् प्रग्रहः ॥

अथ विषुवति दिवाकीर्त्यसामाजि विधत्ते । “देवा वा आ-
दित्यस्य सुवर्गस्य खोकस्य । पराचोऽतिपादाद्विभयुः । तं ह-
न्दोभिरदृश्यन्त्यै । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य खोकस्य ।
अवाचोऽवपादाद्विभयुः । तं पञ्चभीरम्भिष्ठदवयन् । तस्मा-
देकविश्वेऽहन् पञ्च दिवाकीर्त्यानि क्षियन्ते । रम्ययो वै दि-
वाकीर्त्यानि” इति । सर्वस्त्रोक्तगतो चोऽयमादित्यस्तस्य परा-
चोऽतिपादात्पुनराद्यत्तिरहितात् ऊर्जभाविणोऽतिगमनादेवा
भीताः आदित्यो निरवधिकमूर्द्धं गच्छति न तु सर्वे खास-
तीति भीताः तत्परिष्टाराय तमादित्यं शवनगतैर्गायश्चादि-
भिष्ठन्दोभिरदृश्यन् सम्भितवज्ञः । रम्युभिर्द्विभिराकुर्वन् ।
तस्माद्यै हन्दांसि भवति । ततो देवा आदित्यस्तावाचेष-
षादधः एतमाद्विभयुः । तत्परिष्टाराय पञ्चभी रम्भिष्ठा-
दित्यमुदवश्चुदवयन् ऊर्जमुक्तस्तितवज्ञः । तस्मादेकविश्वे विषु-
वयक्ति दिवाकीर्त्यनामकानि पञ्चसामाजि कर्त्तश्चानि । तानि
घोषाक्षपञ्चरम्भिष्ठानानि ॥

अथ वामान्यतो विहितानि पञ्चसामाजि विशेषाकारेष

विधस्ते । “ये गायत्रे । ते गायत्रीषूक्तरच्चोः पवमानयोः [२] । महादिवाकीर्त्यं शेतुः पृष्ठम् । विकर्षं ब्रह्मसामम् । भास्ते-
जग्निष्टोमः” इति । गायत्रीहन्दोयुक्ते प्रातः सबने दिवैव कीर्त-
नीये भाजभासाखे ये सामानः ते एवोक्तरयोर्माध्यन्दिभा-
र्भवपवमानयोर्गायत्रीहन्दस्काखूक्तु गातव्ये । महादिवाकीर्त्य-
नामकं यत् साम तद्वाहसम्भिष्ठस्तोत्रे कार्यम् । तथा वि-
कर्षनामकं यत्तद्वाहसमकार्यम् । तदेतदुभयं चतुर्षु पृष्ठस्तो-
त्रेषु प्रथमदृष्टीयः सम्यश्चते । भासाखं यत्साम तत्तृतीयसवने-
जग्निष्टोमसामकार्यम् । येनाग्निष्टोमः समाप्ते तदग्निष्टोमसाम ॥

एवं विषुवति सामानि विधाय पुनरणुभयतः स्थितानां
परःसाक्षां स्फुतिः क्रियते । “अथैतानि पराणि । परैर्वै देवा
आदित्यं सुवर्गं स्तोकमपारथन् । यदपारथन् । तत्पराणां
परत्वम् । पारथन्येनं पराणि । य एवं वेद । अथैतानि स्त-
राणि । स्तरैर्वै देवा आदित्यं सुवर्गं स्तोकमस्तारथन् । यद-
स्तारथन् । तत्स्तराणाऽ स्तरत्वम् । स्तारथन्येनऽ स्तराणि ।
य एवं वेद [३]” इति । पूर्वोक्तविधियवच्छेदार्थाऽध्यशब्दः ।
एतानि पुरस्कादुपरिष्टाच कर्त्तव्यानि परःसामाख्यानि अहा-
नि पराणि परशब्दाभिधेयानि तत्क्षयमिति तदुच्चते । पुरा-
देवाः पराख्यरैर्तैरहोमिरेवादित्यं स्तर्गं स्तोकमपारथन् प्रा-
पितवन्तः । अतः पारथन्येभिरिति व्युत्पत्त्या परत्वं सम्भवम् ।
य एवं परत्वं जानाति । तमेनं पुरुषं पराख्यान्यहानि अ-
भीष्टफलसमाप्तिं प्रापयन्ति । अपि चैतानि स्तरशब्देनायभि-

धीयन्ते । स्वारथति प्रोणयत्येभिरिति स्पर्लम् । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

इति श्रीशास्त्राचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
हृष्णायजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥
॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दिवाकीर्त्तनामकाणि सामाजि विहितानि । अथ
पञ्चमे पञ्चवोऽभिधीयन्ते । अदुक्तं सूत्रकारेण । ‘अथ पञ्च-
कृतिराग्नेयं प्रायणीय आस्तमन्ते । शोभृते सारस्तां मेषोम् ।
एवं विहितानेकादशिनानन्यहमालभन्ते । मौर्यं विषुवत्पुरा-
स्तम्भन्तेषामेवोपाकुर्वतां द्वादशाहीयस्त्र दग्धरात्रस्य सप्तदश-
उक्त्यो द्वाचिंशतमेकादशिन्योपदृश्यन्ते नवाहान्यतिरिच्छन्ते ।
तेषु गथानतिरिक्तपञ्चालभन्ते । वैष्णवं वामनमेकविंश्टमै-
न्द्राग्नं चिणवे वैशदेवम् । चत्यस्तिंश्च आवापृथिव्यां धेनुं प्रथमे
कृन्दा ने तस्या एव वायव्यं वस्तुं मध्यमे आदित्यामविंश्टा-
मुमुक्षुमे भैचावरणीमविवाक्ये प्राजापत्यमृष्टमं दृपरं महाव्रत-
माग्नेयमुद्दीय इति ॥ तत्रोक्तान् वैष्णवान् विधातुं प्रख्यैति ।
“अप्रतिष्ठां वा एते गच्छन्ति । येषां संवत्सरेऽनाप्नेत । एका-
दशिन्यायते” इति । येषां यजमानानामसमाप्ते संवत्सरसन्ते
सति तत्प्रभास्त्रेः प्रागेव पञ्चैकादशिनो समाप्तते । ते यजमानाः
संवत्सरसम्पूर्तिपर्यन्तं पञ्चभावादप्रतिष्ठां गच्छन्ति । आग्नेयः

षष्ठ्यादीवः सारस्ती मेषो वभ्नुः सैम्य इत्याद्यनुवाके पञ्चमकाण्ड-
गते पञ्चेकादशिनो समाप्ताता । सेयं संवत्सरगतेषु दिनेषु प्रति-
दिनमेकैकः पश्चुरित्येवं क्रमेण पुनः पुनरावर्त्तनोया । तथा
सति द्विपञ्चाद्विधिकश्चतत्त्वयस्त्वा तेष्वहसु दानिंद्रदेकाद-
शिन्यः समाप्तम्भे । इत ऊर्ज्ज्ञं पुनरप्येकादशिनो कर्त्तुमशक्या ।
नवानामेवाङ्गामवशिष्टलात्मवंसुरपूरप्लाय तावदष्टाहान्यवशि-
ष्टात्रि । मध्ये विषुवत एकाङ्गोऽधिकस्त्र प्रविष्टलाद्वच नवा-
हावशेषः ॥

तेषु नवसु पश्चभावेन येदमप्रतिष्ठा प्राप्ता तद्वारयिहुं
क्रमेण नवपश्चून् वैश्वदेवादीन् विधन्ते । “वैश्ववं वामगमाल-
भन्ते । यज्ञो वै विष्णुः । अज्ञमेवालभन्ते प्रतिष्ठित्यै । हेत्त्रा-
ग्नमालभन्ते । इत्थाग्नो वै देवानामयातयामान्तौ । ये एव
देवते अथातयाम्भी । ते एवालभन्ते [१] । वैश्वदेवमालभन्ते ।
देवता एवावरूपते । आवापृथिव्यां धेनुमालभन्ते । आवा-
पृथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति । वायव्यं वत्समालभन्ते । वायुरेवैभ्यो
यथायतनादेवता अवरूपे । आदित्यामविं वशामालभन्ते ।
इयं वा अदितिः । अस्तामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैत्रावहणीमा-
लभन्ते [२] । मित्रेषैव यज्ञस्त्र स्त्रिष्टूः अमवन्ति । वरुषेन
दुरिष्टम् । प्राज्ञापत्यं द्रूपरं महाब्रत आलभन्ते । प्राज्ञापत्यो-
ऽतिथाह्नो गृह्णते । अहरेव रूपेण समर्द्धयन्ति । अथो अङ्ग
एवैष बस्त्रिर्द्वयते । आग्नेयमालभन्ते प्रतिप्रज्ञात्यै” इति ।
प्राज्ञापत्याभ्यां पश्चतिप्रज्ञाभ्यां महाब्रताख्यमहः प्रज्ञापति-

समन्वात् सामुकुसेन रूपेण समृद्धं भवति । अपि च प्रजा-
पतिसमन्वोऽस्याङ्कोऽस्तीति एवं पूजा च समव्याप्ते । आग्नेये-
न च पश्चूना अग्निप्रकाशवहुद्दिग्प्रकाशरूपं प्रज्ञानं समव्याप्ते ।
स्याप्तमन्वत् ॥

तानेतान् पश्चून् देवतादारा प्रत्येकं प्रब्रंस्य आतिदारा पुनः
प्रशंसति । “अजपेतात्वा एते पूर्वं मासैरवहन्वते । यदेते मव्याः
पश्चव आत्मव्याप्ते । उभयेषां पश्चूनामवहन्वते” इति । आग्नेयः
छत्त्वयीव इत्यादिकाः सर्वेऽप्यजाः तेष्वन्तिमः पेत्वा गाच्छित-
हृषेणः । अजात्मा पेत्वात्माजपेत्वा तानजपेत्वानेव पश्चून् पूर्वं-
मासैरेते यजमानाः प्राप्नुवन्ति । इदानीं विधीयमानपश्चुयुक्त-
दिनेभ्यः पूर्वेषु मासेषु तादृशानामेव पश्चूनामात्मव्याप्तेषु
तु विधीयमानेषु पश्चुषु धेन्वादयो गव्याः सन्ति । तदात्मव्याप्ते
पश्चूनामुभयेषां पूर्वमात्मव्याप्तानामजानामिदानीमात्मव्यमानानां
गव्यानात्मा प्राप्निर्भवति ॥

पुनरपि व्यतिरेकमुखेन तानेव पश्चून् प्रशंसति । “यद-
तिरिक्तामेकादशिनीमात्मव्याप्तेन् । अग्नियं भ्रातृव्यमध्यतिरिति-
चेत । यद्वा द्वौ पश्चू समस्येयुः । कनोय आयुः कुर्व्वरन् । य-
देते ब्रात्मात्मव्याप्तेः पश्चव आत्मव्याप्ते । नाप्रियं भ्रातृव्यमध्यति-
रित्यते । न कनोय आयुः कुर्वते” [३] इति । अत्रावश्चिष्टे-
ष्यपि दिनेषु एकादशिन्येव आत्मव्याप्तेति दुराग्रहात् यो मन्त्रते
स प्रष्टव्यः, किं वस्तुरादूर्ज्जितनदयेनातिरिक्ता सेयमेकादशि-
व्यात्मव्याप्ता किंवा चरमयोर्द्दयोर्दिनयोर्द्वौ द्वौ पश्चू समस्या-

स्त्रभव्याविति । जायः । दिनातिरेके सति अप्रियस्य भावव्य-
स्थाभिवृद्धिप्रसङ्गात् । न हितोयः । एकार्दशिन्या दिनस्मूर्खा-
भावेनायुः क्षयप्रसङ्गात् । अहो दोषदद्यपरिहारायानेन आ-
म्बुद्धेनोक्ताः पद्मवः आसम्भवीयाः ॥

इति श्रीमात्यनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥
॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे वैष्णवाश्या नव पश्वोऽभिहिताः । अथ षष्ठे महा-
ब्रतमुच्यते । तचादौ तच्छब्दनिरुक्तिदारेण प्रशंसति । “प्रजा-
पतिः प्रजाः सूक्ष्मा दृशोऽप्यत् । तं देवा भूतानां त् रसं तेजः
सम्भूत्य । तेजैनमभिष्यन् । महानववर्तीति । तम्भाब्रतस्य
महाब्रतलम् । महद् ब्रतमिति । तम्भाब्रतस्य महाब्रतलम् ।
महतो ब्रतमिति । तम्भाब्रतस्य महाब्रतलम्” इति । प्रजा-
स्तुष्टिव्यापारेण आन्तः प्रजापतिर्यदा श्यनं कृतवान् तदा
देवाः सर्वेषां भूतानां मध्ये सारभृतं तेजः सम्याद्य तेज
तेजसा तमेन आन्तं प्रजापतिं चिकित्सितवन्नः । ततोऽयं प्र-
जापतिर्महानभूत् दृश्युक्तवन्नः । यदिदं रसरूपं तेजः तदिदं
महाब्रतास्ये विद्यमानं हविः । तथास्ति महानववर्तीष्ठानेन
कर्मणेति व्युत्पत्त्या तस्य कर्मणो महाब्रतनाम सम्यक्षम् । यदा
कर्मणोऽस्य महाफलहेतुलेन महतात् महत्त तद् ब्रतमिति

तद्वुत्पत्तिः । अथवा महतः प्रजापतेः औषधरूपलाभहतो
न्रतमिति व्युत्पत्तिः ॥

तस्मिन् महाब्रह्माखोडङ्गि प्रधानमृतसोमं विधत्ते । “पञ्च-
विंश्श सोमो भवति [१] । चतुर्विंश्शत्त्वर्द्धमासः संवत्सरः ।
अद्वा एतस्मिन्संवत्सरेऽधिप्राजायत । तदक्षं पञ्चविंश्शमभवत्”
इति । एकस्मिन् सूक्ते विश्वमाणानां तिस्त्रिषावृच्छामात्रुत्तिः-
विशेषेण सम्याद्यः पञ्चविंश्शतिसङ्क्षयुक्तः सोमः कर्त्तव्यः । तत्र
चतुर्विंश्शतिसङ्क्षया अर्द्धमासदारेण संवत्सरसम्यत्तिः । यच्चैत-
स्मिन् संवत्सरे अधिकमन्नमुत्पन्नं तत्पञ्चविंश्शतिसङ्क्षापूरकम-
भवत् ॥

एवं प्रश्नेन पञ्चविंश्शतिसोमेन युक्तस्थाङ्गः स्थानविशेषं
विधत्ते । “मध्यतः क्रियते । मध्यतो इत्यमग्निं धिनोति । अथो
मध्यत एव प्रजानोमृग्धीर्थिते” इति । संवत्सरश्च समाप्तिहेतो-
रतिराचरूपात् अन्तिमादङ्गः पूर्वभावितेन संवत्सरमध्ये तद-
नुष्ठानम् । सोकेऽपि चदन्नमग्निं सत् नात्यधिकं नात्यत्यं
भवति । तदेव मध्यमप्रमाणयुक्तं भोक्तारं प्रीणयति । अपिच
भुक्तो रसः शरीरमध्य एव स्थाप्यते । तस्मात् संवत्सरमध्येऽनु-
ष्ठानं प्रशस्तम् ॥

तस्मिन्नपि मध्ये पुण्डर्विशेषेण स्थापनं विधत्ते । “अय अद्वा
इदमन्ततः क्रियते । तस्मादुद्दन्ते प्रजाः समेधत्ते । अन्ततः
क्रियते प्रजानादैव” इति । अन्तिमादतिराचात् पूर्वेभ्यः सु
योऽन्तः संवत्सरसोपान्तरूपे देशः तत्त्वैतदङ्गः कर्त्तव्यम् ।

यथेतदस्मादिदमेव महाब्रतमन्ते क्रियते । तस्मासोकेषु
उत्तरार्थस्त्रियादिव्यापारस्यान्ते फलदशायां प्रजाः सम्बन्धं
वर्द्धन्ते । तस्मात् प्रजावृद्ध्यर्थमितरेषामङ्गामन्ते एत एवैतत्
कर्त्तव्यम् ॥

अस्माकः पचिरूपत्वं परिकल्प्य तदवधवरूपेष्व सोमं वि-
धत्ते । “चिट्ठच्छिरो भवति [२] । चेधाविहितश्च श्रिरः ।
सोमद्वीरस्मि” इति । चक्चथात्मकमेकं सूर्यं तादृशाचि
चीणि सूक्ताणि चिट्ठतोऽवयवा यस्य सोमस्य सोऽयं सोम-
स्त्रिवृत् । स च पञ्चाकारस्य श्रिरःस्थानीयः । सोकोऽपि श्रिर-
स्त्रिधा निर्मितं सोमकेशाश्चविः लक्, अस्मि प्रसिद्धम् । तदिदं
श्रिरस्त्वैविधम् ॥

तस्य चिट्ठसोमस्य पञ्चदशादिसोमवदादृशग्रन्थां
वारयितुमूर्जगानं विधत्ते । “पराचा स्ववक्ति । तस्मात्तम्-
सदृशेव । न मेषतोऽनुभेद्यति । न छाश्यतोऽनुछाश्यति” इति ।
आदृत्तिराहित्यं परक्त्वं तादृशेन चिट्ठता स्तुतिं कुर्याः ।
यस्माच्छिरस्थानीयस्य चिट्ठत आदृत्तिर्णास्ति तस्मासोकेऽपि
चिट्ठतस्थानीयं तस्मिर एकरूपमेव न मेष्यतः स्त्रौत्यं गच्छतः
शरीरस्थापि समन्वयी भूत्वा स्थायं न मेष्यति नु । न सूलीभ-
वति । तथा क्षम्यतः क्षम्यीभवतः शरीरस्य समन्वयी भूत्वा स्थायं
न क्षम्यीभवति ॥

अथ पञ्चदशस्थानीयं सोमदयं विधत्ते । “पञ्चदशोऽन्यः
पचो भवति । सप्तदशोऽन्यः । तस्माद्यात् स्वन्यतरमर्द्धमभिप्र-

र्यावर्त्तने । अग्न्यतरतो हि तद्ग्रीयः क्रियते [३] इति । यस्माद्ब्राह्मणतरत एकस्मिन् पञ्चरूपे सप्तप्रदशाख्ये स्तोमे तत् स्तोत्रं ग्रीयः अधिकाद्यत्तिरूपम् । यस्मास्तेऽपि पचिं आकाशे गच्छन्तः पर्यावर्त्तमानाद्विंशं वामं वान्यतरमर्द्धमभिख्यत्य प्रदृढमिव कृत्वा पर्यावर्त्तने ॥

योऽयं पूर्वत्र विहितः पञ्चविंशः स्तोमो भवतीति तं मध्यशरीरत्वकस्यनया प्रशंसति । “पञ्चविंश आत्मा भवति । तस्माद्यथतः पश्चवो वरिष्ठाः” इति । आत्मा पञ्चाकारस्य महाब्रतस्य मध्यशरीरम् । यस्माद्यं पञ्चविंशस्तोम इतरेभ्यस्तिरूपादिस्तोमेभ्यो भृद्यान् । तस्मात् पश्चवो मध्यशरीरभागे वरिष्ठा स्तौत्युक्ता दृश्यन्ते ॥

अथ पुच्छस्थानीयं स्तोमान्तरं विधत्ते । “एकविंशं पुच्छम् । द्विपदासु स्तुवन्ति प्रतिष्ठित्यै” इति । योऽयमेकविंशत्याद्यत्तिरूपः स्तोमः तत्पचिंत्यरूपस्य महाब्रतस्य पुच्छम् । तत्त्वस्तोमं द्विपदास्तुत्तु स्तुवन्ति । पादद्वयेन हि मनुष्याः प्रतिष्ठितन्ति ॥

त्रिवृदादिस्तोमानाद्विजात्मा समुच्चयं विधत्ते । “सर्वेण एव स्तुवन्ति । सर्वेण द्वात्मनात्मन्त्वौ । सहोत्पतन्ति” इति । योऽयं त्रिवृदादिकः पञ्चविंशान्तः स्तोमसङ्घः तेन सर्वेणापि स्तुतिं कुर्यात् । स्तुवन्ति सर्वे सहैव स्तुतिं कुर्यात् । यस्मास्तेऽपि सर्वेणात्मना कृत्स्नेनायवयवसहेन पञ्चपुच्छादिना पतङ्गः आत्मन्त्वौ श्रवयत्वौ भवति । न लेकैकेनावयवेन । तस्माद्ब्राह्मणपि सर्वे

सोमाः कार्याः । अस्माच्च सोके सर्वे पक्षिणः सहोत्पतन्ति ।
तस्माद्वच् सर्वेऽप्युलिजः सहैव सुतिं कुर्याः । अतएव छन्दोगा
शामनन्ति । सर्वे सहर्विजां महाप्रतेम स्तुवीरन् । अध्यर्थुङ्गि-
रसोङ्गायेदित्यादिना ॥

तत्र कस्त्रिदिशेषं विधत्ते । “एकैकामुच्छिष्ठषन्ति । आ-
त्मनश्चानि बद्धानि” इति । अध्यर्थुप्रभृतयः स्खस्खोत्ते
गानं कुर्वन्तः स्त्रीयामन्तिमां स्त्रीयामुच्छिष्ठुः । न तु तथा
सुतिं कुर्याः । यतो सोके कस्त्रिंश्चिदात्मनध्यशरोरे सर्वा-
प्लवयवान्तराणि बद्धानि भवन्ति । अतोऽत्रापि मध्यशरोर-
स्त्रानीयायामेकैकस्त्रां स्त्रीयायां अवशेषितायामङ्गान्तराणि
तत्रापादयितुं शक्यानि । अन्यथा निराधाराप्लवानि स्तुः ।
ताच्च तत्र तत्रावशिष्टाँ स्त्रीयामुद्भाता गायेत् । अतएव
छन्दोगैराज्ञायते । एवं कुर्युरेकैकया स्त्रीययाऽस्तुतयो-
द्भातारमभिस्मेयुः दृत्यादिना । संहितायामयस्तुतायां गान-
मुद्भातुराज्ञायते । एकैकया स्तुतया समाचरन्ति दिग्भ्य एवा-
ज्ञायः सम्भरन्ति । ताभिरुद्भातोङ्गायति दिग्भ्य एवाज्ञायः
सम्भूत्य तेज आत्मन् दधत इति ॥

अथ हर्षहेतुव्यापारविशेषान् विधत्ते । “न वा एतेन सर्वः
पुरुषः [४] । यदित इतो सोमानि इतो नखान् । परिमादः
क्रियन्ते । तांचेव तेज प्रत्युषके” इति । इयत् पूर्वमुक्तं एकैकस्त्रो-
चीयाच्छेषणे सर्वाप्लवानि स्त्रात्मनि बद्धानि भवन्तीति तत्रायं
पुरुषो सोमानि इतः प्राप्तवान्, इतो इन्नान् इतः प्राप्तवान्,

गुणाग्निः प्राप्तवाग्निं चत्, एतेन सोमदन्तादिप्राप्तिमाचेष
पुरुषः सर्वो चैव भवति । पुरुषस्य भोगस्त्वूर्णसं नास्ति । अतो
भोगः परिपूर्यते परिमादः परितो हर्षहेतवो विनोदव्यापा-
राः कर्त्तव्याः । तैर्यापारैसान्वज्ञानि भोगपरिपूर्णानि प्रत्य-
यन्ते स्थायन्ते ॥

सामान्यतः व्यापारविशेषा उक्ताः । अथ विशेषाकारेणैकं
विधन्ते । “चौदुम्बरस्त्वये भवति । जर्म्मा अन्नमुदुम्बरः ।
अर्च एवान्नाद्यस्थावहयै” इति । आसन्दो चौदुम्बरी कार्यां ।
उदुम्बरस्त्वान्नरसरूपवाच्चान्नाभिर्भवति । एतच्च संहितायाम-
यावातम् । आसन्दोमुद्गाताऽऽरेइति सामान्यमेव वर्त्त-
न्ति इति ॥

अथ तस्ये कर्त्तव्यं विधन्ते । “यस्तु तत्त्वसद्यमनभिजितश्च
स्थात् । स देवानाऽऽ साम्यन्ते । तत्त्वसद्यमनभिजियानीति तत्त्वमा-
रुद्धोङ्गायेत् । तत्त्वसद्यमेवाभिजियति [५] । यस्य तत्त्वसद्य-
मनभिजितश्च स्थात् । स देवानाऽऽ साम्यन्ते । तत्त्वसद्यं मा परा-
जेवीति तत्त्वमारुद्धोङ्गायेत् । न तत्त्वसद्यं पराजयते” इति ।
तत्त्वे मन्त्रके सद्यं सदनमुपवेशनं तत्त्वसद्यम् । यद्युद्गाता पूर्वे द-
रिद्रिक्षदा राजादियोग्ये तत्त्वेऽवस्थानं न बन्धस्थात् । तादृश-
मुद्गाता यज्ञभूमौ देवानां समन्ते देशेऽवस्थाच्च तत्त्वेत्यादि-
मन्त्रं गायेत् । तस्याद्यमर्थः । धनिको भूत्वा तत्त्वेऽवस्थानं स-
र्वदा प्राप्तवानीति । स च ततः तथैव प्राप्नोति । यद्युद्गाता
पूर्वे धनिको भूत्वा तत्त्वावस्थानं प्राप्तवाच् । तदावीमिमं मन्त्रं

पठेत् । तस्य चाचमर्थः । इदं तत्पावस्थानं कदाचिदपि मा
पराजैषि । अस्मिन् विषये मम पराजयो माभूत् । कदा-
चिदपि महीयं धनिकत्वं मां विनश्यतिति ॥

अथ देतुर्देहां विधन्ते । “स्तेषु ग्रन्थति । महो वै
स्तेषुः । महस एवाकाशस्थावस्थै” इति । महसेजः दोलाया-
सेजोहेतुसाम्बहस्तम् । अतस्मेजसेऽन्नस्य च प्राप्तौ भवति ॥

अथ वापाराज्ञरं विधन्ते । “देवासुराः संयज्ञा आसन् ।
त आदित्ये व्यायच्छत् । तं देवाः समजन्मन् [६] । ब्राह्मणस्य
शृङ्गस्य चर्मकर्त्ते व्यायच्छेते । दैवो वै वर्णो ब्राह्मणः । अ-
सुर्यः शृङ्गः । इमे रात्सुरिमे सुभूतमक्षित्यन्यतरो ब्रूयात् ।
इम उदासीकारिण इमे दुर्भूतमक्षित्यन्यतरः । यदैवैषाऽ
सुकृतं या राद्धिः । तदन्यतरोऽभिश्रीणाति । यदैवैषाऽ दुकृतं
या राद्धिः । तदन्यतरोपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्चयति । अमु-
मेवादित्यं भाववस्थ संविन्दने” [७] इति । देवास्त्रासुरास्य
अयमादित्योऽस्त्राकमेव भूयादिति परस्यरं कल्पहं कृतवन्तः ।
तत्र देवानां जयोऽभूत् । अतोऽत्रापि वेदिमध्ये ब्राह्मणो वह्निः
शृङ्गस्थावस्थाय किञ्चिदार्द्धचर्मं परिमण्डलाकारं स्त्रीला-
तदिषये कल्पहं कुर्याताम् । तत्र देवस्त्रूपो ब्राह्मणः । असुर-
स्त्रूपः शृङ्गः । तस्मिन् कल्पहावस्थे इमे रात्सुरिति मन्त्रं
ब्राह्मणो ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः सत्रे सम्पृष्टिं
गताः शोभनं कर्म कृतवन्त इति । शृङ्गस्तु मन्त्राज्ञरं ब्रूयात् ।
तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः कर्मव्याजेन धनहानिं कृत्वा देव-

मेतमुदाचे गिवासङ्घृतं कुर्वन्ति । तस्मादिमे दुर्बोपारं कृत-
वक्त इति । एवं सति एषां यजमानानां यत् सुकृतं, परस्पोक-
हितं याच इह सोके सम्भृद्धिः, तदुभयमन्यतरो ब्राह्मणः
सम्यादयति । यदन्यत् किञ्चित् प्रमादहतमेषां दुष्कृतं या चैषा-
मसम्भृद्धिर्दारिश्चरूपं तदुभयमन्यतरः झूङ्गो विनाशयति ।
निन्दाजग्नितेन हि क्रेष्ण यापफलं सर्वमनुभूतम् । तच कल्पे
ब्राह्मणः सम्यक् जयेत् । तेन भ्राह्मवस्था सम्बन्धिनममुमादि-
त्यमेते यजमानाः सम्यग् सम्भवे । अस्य प्रपाठकसानुवा-
कार्यसङ्गाः ।

आधानमस्ता आशे सुः नवाहानि दितीयके ।

गवामयनगानि सुरतियाङ्गासूतीयके ॥

दिवाकीर्त्यानि द्वये सुः पञ्चमे पश्चवः शुताः ।

महाग्रतन्तु षष्ठे स्थात् प्रपाठक उदीरितम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो इर्दे गिवारथन् ।

पुमर्थोऽतुरो देयादिष्ठातीर्थमहेष्वरः ॥

इति श्रीसाधनाचार्यविरचिते माधवीषे वेदार्थप्रकाशे
क्षम्ययुजुब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

समाप्तस्य द्वितीयप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
प्रथमोऽगुवाक्षः ।

इति: ॐ ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽविलं अगत् ।
गिर्जमे तमहं वन्दे विश्वातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
गवामयनमाख्यातं द्वितीये हि प्रपाठके ।
यदनुक्तं संहितायां तत्पर्वमिह वर्णितम् ॥
द्वितीये वाजपेयस्य ब्राह्मणं समुदीर्यते ।
द्वानुवाकाख्येषु स्तुः पुनराधानमादिमे ॥
खात् पिष्ठपिष्ठवज्ञोऽन्ते वाजपेयस्तु मध्यतः ।
यत् संहितायामाख्यातं पुनराधानमन्त तु ॥
तस्मोक्तस्यानुवादेन विशेषः कोऽपि वर्णते ।
वाजपेयस्य मन्त्राख्यं संहितायामुदीरिताः ॥
मध्यवर्त्तनुवाकेषु तद्वाख्यानमिहर्यते ।
द्वितीये वाजपेयस्य विधिस्तत्त्वं यहाः परे ॥
चतुर्थे पञ्चवः प्रोक्ताः पञ्चमे रथयोजनम् ।
मर्यादाधावनं वष्टे पूपारोऽष्टमुन्तरे ॥
अष्टमे तमिषेकः स्वादतिग्राहाख्यनन्तरे ।
नवमान्त्रा द्वितीयायामा वाजपेयावबोधिनः ॥

यः पिष्ठपिष्ठयज्ञोऽसौ दशमे स्यष्टुमीरितः ।

द्वृतीयस्थानवाकार्था इत्येवं समुद्रीरिताः ॥

वाजपेयब्राह्मणार्था भवते: सह पुरेरिताः ।

आच्युन्तावनवाकौ तौ व्याख्यास्येते इह क्रमात् ॥

तचाद्येऽनुवाके पुनराधेयगतयो राज्यभागयोर्विशेषं वि-
धातुमादावपाख्यायिकामाह । “देवासुरा; संघन्ता आसन् ।
ते देवा विजयमुपयनः । अग्नीषोमयोस्तेजस्तिनीस्तनूः सन्द्य-
दधत । दृदमुनो भविष्यति । यदि नो जेष्ठनीति । तेनाग्नी-
षोमावपाकामताम् । ते देवा विजित्य । अग्नीषोमावन्वैच्छन् ।
तेऽग्निमन्वविन्दन्तुतुषूलम् । तस्य विभक्तीभिस्तेजस्तिनीस्तनू-
रवाहन्त [१] । ते सोममन्वविन्दन् । तमप्नन् । तस्य यथा-
भिज्ञायं तनूर्ब्यग्रहत । ते यहा अभवन् । तद्वाणां यहत्वम् ।
यस्यवंविदुषो यहा गृह्णन्ते । तस्य तेव गृहीताः” इति । यदा
देवास्त्रासुरास्त्र युद्धोयुक्ताः तदा देवा विजयं प्राप्नुकामाः स्तकी-
यास्तेजस्तिनीस्तनूरग्नीषोमयोः स्थापितवन्तः । तनुश्चब्देन शरी-
रवत्प्रियभृतधनमुपलक्ष्यते । तयोर्धनं स्थापयतां देवानाम-
यमभिप्रायः । यदि कथच्चिदस्मान् यदा असुरा जेष्ठनी-
तदानीमिदमेव धनमस्त्राकं जीवनाय भविष्यतीति । ततः स्था-
पितेन तेन धनेन सह तावग्नीषोमौ पस्तायनमकुरुताम् । देवा;
पुण्यवशेन विजयं प्राप्य सर्वचाग्नीषोमावन्विष्वं क्लिच्छिद्वतुषु वेष-
माच्छाद्यावस्थितमग्निमत्तमन्तः । चक्षतूनां वस्तमवष्टभावस्थित-
त्वाद्वाद्वहीतुमग्नका देवास्त्रस्त्राग्नेरुत्कोचकृपेण चतस्रो वि-

भक्तीर्दला स्वकीयास्तनूर्धमरूपाः स्वीकृतवन्तः । तास्य विभक्तयः
सूचे स्थृतमुदाहृताः । आग्नाग्नेग्नावग्नेग्निनाग्नेग्निमग्न इति चतुर्षु
प्रथाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दहातीति समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु
तनूनपादग्न आज्यस्य वेलित्याद्यासु प्रथाजयाज्ञासु समुद्घान्ता
अग्निशब्दा आज्ञाताः । तेभ्यः पुरस्तात् क्रमेण समुद्धिसप्तमी-
हतोयाद्वितीयाविभक्त्यन्ता अग्निशब्दाः प्रयुक्ताः । तेन हप्तो-
अग्निस्तदीयास्तनूर्दत्तवान् । अथ ते देवाः सोममन्त्रिष्ठ लक्ष्मा
तं ताडयित्वा तस्य स्वकीयास्तनूर्दत्तस्तदेण सम्ब-
गभिज्ञाय अथाथयं गृहीतवन्तः । ते च तनुसमाना इव्यवि-
शेषा ऐश्वर्यायवादियहा अभवन् । देवैर्वैश्वान इति व्युत्पत्या
यहनाम सम्बन्धम् । यो अजमानस्तादृशं महिमानं विद्वान्
गृह्णाति तस्यैव यहा अथाभास्तं गृहीता भवन्ति ॥

अथ अथोक्तविभक्तिविधिं मनसि निधाय तं विधिमुन्नेतुमु-
पेहातमाह । “नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाग्नेयं
पुनराधेये कुर्यात् । वृद्धमेव तत् [२] । अनाग्नेयं वा एतत्
क्रियते । यत्समिधस्तनून्पातमिडो बहिर्द्यजति” इति । यत्
पुनराधेयं तस्मिन् अनाग्नेयं न कुर्यात् । अतएव सूचकारे-
णोक्तम्, सर्वमाग्नेयं भवतीति । अनाग्नेयकरणे पुनराधेयेऽस्य
समुद्धिहेतुलं न खात् । क्रियते चाच्च समिदाषु चतुर्षु प्रथा-
जेषु अनाग्नेयम् । तमस्मेषु देवतान्तराणां समिदादीनां
शूद्यमाणलात् । सोऽयमाचेपरूप उपेहातः । अच प्रथा-
जानां चतुर्षामाग्नेयलसम्यादनाय अथोक्तविभक्तीः कुर्यादिति

विद्युक्तेयः । प्रत्यक्षविधिश्च संहितायामाक्षातः, विभक्तयो भव-
न्ति वाचो विधृत्या इति ॥

इदानीमाज्यभागयोर्विशेषं विधत्ते । “उभावाग्नेयावाज्य-
भागौ स्थाताम्” इति । प्रकृतावाच्य आज्यभाग आग्नेयः ।
द्वितीयः सौम्यः । अच तु द्वितीयोऽप्याग्नेयः कर्त्तव्यः ॥

अत्रैवापरं विशेषं विधत्ते । “अनाज्यभागौ भवत इत्या-
ङ्गः । अदुभावाग्नेयावचस्थाविति । अग्नये पवमानायोज्ञरः
स्थात् । अत्यवमानाय । तेनाज्यभागः । तेव सौम्यः” इति ।
अच केचिदभिज्ञा एवमाज्ञिपन्ति, यद्युभावप्याज्यभागौ अन्य-
स्थावव्यहितावाग्नेयावेव कुर्यात् । तदानीमेतावाज्यभागावेव
न भवतः । सौम्यस्थानुष्ठितलात् । सौम्यो हि सोपपत्तिकः प्रकृता-
वेवं विहितः । देवस्त्रोकं वा अग्निना यजमानोऽनुपस्थति पिण्ड-
स्त्रोकश्च सोमेनोज्ञराद्देऽग्नये जुहोति दक्षिणाद्देऽ सोमायेति ।
तस्मादुज्ञरः सौम्यः कर्त्तव्य इति । अस्मिन् पञ्चे अभिज्ञस्त्रैव-
मुज्ञरमनाग्नेयत्वमसौम्यत्वस्त्रेतिदोषदद्यं वारयितुं पवमाना-
याग्नय उज्ञर आज्यभागः कर्त्तव्यः । तचाग्निः प्रत्यक्षसेव
श्रूयते । पवमानविशेषणेन तु केवलाग्नेयत्वदोषवारणादाज्य-
भागलं सिद्धति । तावता सौम्यत्वमुपचरणीयम् । अग्न आचूचि
पवस इत्यस्त्रां पुरोऽनुवाक्यास्त्रां स्थातायामग्नये पवमानाज्य
आयमुज्ञर आज्यभागः स्थादिति तात्पर्यार्थः ॥

प्रथमस्थाज्यभागस्त्र ग्रहतीं पुरोऽनुवाक्यां वाधितुमन्यां
विधत्ते । “बुधव्यत्याग्नेयस्थाज्यभागस्त्र पुरोऽनुवाक्या भवति [३] ।

अथा सुप्तमो धर्यति । ताहृगेव तत्” इति । बुधिधातुर्यस्ता-
मृचि अस्ति सेवं बुधव्यतो तस्यां क्रियमाणायां चथा खोकेषु
सुप्तं पुरुषं बोधयति ताहृश्च मेव तद्वति । अत्र सूत्रम्, अग्निः
स्तोमेन बोधयत्वाग्नेयस्ताज्जभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवत्यग्न
आयूर्ध्वं यवस्थ इति ।

सौम्यस्तेति पढीसंयाजमन्मेषु विशेषं विधत्ते । “अग्निव्य-
क्ताः पढीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाग्नेयः सर्वं भवति” इति ।
अग्निपदेन युक्ता अग्निव्यक्ताः आप्यायस्त रमेतु ते विश्वतः
स्तोमदृष्टियमित्येषा प्रथमस्य पढीसंयाजस्य पुरोऽनुवाक्या ।
तत्र सोमाग्ने दृष्टियमित्यग्निपद्मप्रचेषोऽग्नियुक्तत्वं चथा समि-
दादिप्रयाजेषु अग्निशब्दगतविभक्तिप्रयोगेनाग्नेयत्वम् । एवं
पढीसंयाजानामयाग्नेयत्वं सम्यग्यते ॥

अत्र चोद्यवादिनामाजेषं दर्शयति । “एकधा तेजस्तिनों
देवतामुपैतीत्याङ्गः । सैनमीश्वरा प्रदाह इति” इति । तेजोऽ-
धिकां देवतां यः पुमानेकधोपैति नैरन्तर्येष वेवते सा देवता
तमेन प्रदग्धुं समर्थं भवति ॥ तस्मात् पूर्वोक्तमग्निव्यक्तत्वं न
कार्यमित्याज्ञेपः । तस्योक्तरं दर्शयति । “नेति ग्रूयात् । प्रजननं
वा अग्निः । प्रजननमेवोपैति” इति । नास्ति प्रदाह इत्येव-
मुक्तरं ग्रूयात् । अग्नेर्विरोधिदाइकलेऽपि खकोयसेवकं प्रति
प्रजननेनानुयाहकलात् गिरज्ञरमग्निं सेवमानः प्रजोत्पत्ति-
मेव प्राप्नोतीति ॥

अत्र चोदकप्राप्तान् सभारान् आधानमन्मांस्य पूर्वपञ्च-

रूपेण निराचष्टे । “कृतयजुः समृतसम्भार इत्याङ्गः [४] । न समृत्याः सम्भाराः । न जयुः कार्यम्” इति । यजुःश्वेन अर्थः शिर इत्याद्या आधानमन्त्रा विवचिताः । सम्भार-श्वेन सिकतादिसप्तमुद्दिशेषाः अस्यत्योदुम्बरादिसप्तवानसत्य-विशेषास्त्र विवचिताः । प्रथमाधाने यजुषामुच्चरितलात् सम्भाराणाम् सम्यादितलात् ॥

अस्यापि पुनराधेयस्याधानादत्यन्तभेदाभावेन यजुः सम्भारयोः मिद्दुलान्तदुभयं पुनर्न कर्त्तव्यमिति पूर्वपञ्चः । मिद्दुलान्तमात् । “अथो खलु । समृत्या एव सम्भाराः । कार्यं यजुः । पुनराधेयस्य समृद्धैः” इति । अथोश्वेन पूर्वपञ्चो विवर्तते । अस्यायथमर्थः संहितायामुक्तः तथास्यानुवाकस्यातच्छेषलच्चोत्तनाय पुनरनुवादः ॥

अन्यं विशेषं विधन्ते । “तेनोपात्मृश्च प्रचरति । एव इव वा एषः । यत्पुनराधेयः । यथोपात्मृश्च नष्टमिच्छति [५] । तादृगेव तत्” इति । तेन पुनराधेयेनाव्यक्तशब्दं यथा भवति तथाऽनुतिष्ठेत् । तचायं हेतुः । योऽयं पुनराधेयः स एव पुनरन्वेषणीय इव भवति । आधानेन सम्यादितस्याद्येष्वदास-नेन विजाग्ने रुति पुनः सम्यादनाय प्रवृत्ततात् । अत एव पुनरन्वाधेयविधिरेवं आत्मनः उदास्य पुनरादधीतेति अचान्वेषणे इट्टान्तः । यथा स्तोके स्तम्भे चौरैरपहृतं नष्टं वस्तु चौरग्टहेऽन्विच्छन् पुरुषो हस्तपादादिशब्दो यथा नोन्तिष्ठति तथैवाच्चिच्छति । तादृगेव तद्रष्टव्यम् ॥

विशेषाभावं विधत्ते । “उच्चैः स्त्रियूतमुख्यतिः । यथा
नष्टं विला प्राहायमिति । तादृगेव तत्” इति । स्त्रियूत-
षयं मत्तमुच्चैर्हस्तारयेत् । यथा सोके नष्टं वस्तु प्रस्त्रवेषे-
णाच्चित्त कथस्त्रियूतस्त्रिया सर्वेषामपे मदीयोऽयं पदार्थ इति
एवं प्रकाशयति । तद्देव तत् । तदेसत् सूत्रकार आह,
सामिधेनिभृत्युपाईश्च अजत्योन्नमादनूयाजादुच्चैः स्त्रियूत-
मिति । ये पूर्वपत्रवादिनः सर्वाश्रेयत्वसिद्धान्तपञ्चं दूषयन्तः
स्त्रमतपूर्वपत्रलेनोपच्छयस्य परैर्निराकृताः तएव वादिनः एु-
रपि स्त्रकीयं मत्तं दृढीकृत्य सर्वाश्रेयत्वपञ्चं दूषयन्ति तेषां
मत्तमाह, एकधा तेजस्त्रिनो देवतामुपैतोत्याङ्गः, स्त्रेनमीश्वरा
प्रदह इति । तत्तथा नोपैति । प्रथाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः
कुर्यात् । यथा पूर्वमाज्यभागौ स्थापाम् । एवं पत्नीसंयाजाः ।
तद्देश्वान्नरवत्यजननवत्तरमुपैतीति इति । अश्वेदोहकलात् सर्व-
माश्रेय कर्म प्रदाहायैव स्थात् । पुकराधेयं तथा नोपैति । सर्व-
माश्रेयं न कुर्यात् । किञ्चु प्रथाजानूयाजेष्वेवाग्निविषया विभक्तीः
कुर्यात् । तत्र प्रथाजविभक्तयः आपस्त्रेकाः पूर्वं दर्शि-
ताः । अनूयाजविभक्तिदयं खाश्वलायनेनोक्तम्, देवं वर्हिरग्ने
वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नश्चेऽप्नौ वसुवने वसु-
धेयस्य वेतिति । एवमुभयचैवाग्निविभक्तीः छला थावाज्य-
भागौ ये च पत्नीसंयाजास्ते सर्वे प्रलितिवदेवानुष्टेयाः । न
त्वाश्रेयत्वाय तत्र प्रथतितव्यम् । एवं सति तत्पुनराधेय-
कर्माग्निविषयविभक्तिसङ्गात्रादेश्वान्नरवदग्नियुक्तमत् । एवाति-

श्वेन प्रजननवच्च छातं भवतीत्येवं खमतदाच्यं खमादितम् ॥

अत्र सर्वाग्नेयत्वादिनाञ्चोच्चमुद्भावयति । “तदाङ्गः । बृहद्वं वा एतत् । अनाग्नेयं वा एतत्त्विषयत इति” इति । इति द्वितीयाज्यभागस्याग्नेयत्वं पद्मीसंयाजानां चाग्निवक्तव्यं च इति न क्रियते । तदानीमेतत् पुनराग्नेयमनाग्नेयं खात् ॥

एतच्च समृद्धिहीनमितिवादिनाञ्चोच्चमत्त्वाद्वाह । “नेति ब्रूयात् । अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निमुक्तमं पद्मीसंयाजानाम् । तेनाग्नेयम् । तेन समृद्धं क्रियत इति” [६] इति । एतत्पुनराग्नेयमस्मदुक्तप्रकारेणाज्यभागयोः पद्मीसंयाजानाच्च यथापूर्वलेऽपि समृद्धिचोनं च भवतीति उत्तरं ब्रूयात् । कथमिति तदुच्चते, प्रथमं यागादौ प्रयाजगतविभक्तीनां समविवादग्निर्वृष्ट्यः । अवशाने च पद्मीसंयाजेषु-क्तमग्निं यजेत् । तत्र चाग्निर्हीता गृहपतिरित्याग्नेयोऽमन्त्रासाक्षातः । अत आच्चन्त्याराग्नेयत्वेन तत्त्वाध्यपतितं सर्वमाग्नेयं सम्पृच्यते । तेन पुनराग्नेयं समृद्धं कुरुते ।

अत्र मीमांसादग्नमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

बुधञ्चत्यादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ।

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥

आधाने पवमानेष्टिव्याज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते, बुधञ्चत्याग्नेयः कार्यः पावकान् सौम्य इति । तथा पुनराग्नेयेऽपि श्रूयते, बुधञ्चत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति । इत्यच्च निगमेषु बुधञ्चत्वमग्निमावह पावकवन्तं सोममावहेत्येवं स-

गुणो देवो वक्तव्यः कुतः । बुधम्बत्यादेवं वगुणतात् । तथा हि ।
 बुधम्बद्वाऽस्मासीति बुधम्बाग् । न स्माज्ञभागस्य देवतादारेण
 विना साज्ञादुभशब्दवस्थं सम्भवति । तस्मादेवगुणतात् सगुणो
 देवो वक्तव्यः । मैवम् । बुधम्बत्यादेमन्त्रगुणतात् । न च आग्नेयः
 शब्दपरः । किन्तु मन्त्रपरः सम्भवति हि । मन्त्रस्य साज्ञादेव
 बुधम्बद्वयोगः । अग्निश्चोमेन वेदध्येयस्मिन्मन्त्रे बुधिधातोः
 प्रयुक्ततात् । बुधम्बत्याविधिना चाग्नेयं मन्त्रान्तरं निवर्त्तते ।
 न च तद्वितान्तं आग्नेयपदं उपसर्जनभूतो देवतावाचकोऽ-
 ग्निशब्दो बुधम्बद्वेन विशेषु मर्हति । तस्मात् केवलोऽग्निशब्दो
 निगमे पठितव्यः ॥

इति श्रीसाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णायजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे छत्रीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥
 ॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके पुनराधेयग्रेषोऽभिहितः दितीयमारभ्य नव-
 मान्त्रेष्वष्टुस्मनुवाकेषु यदाजपेयब्राह्मणमाचातं तस्य संहितात्
 यां प्रथमकाण्डे बप्तमे प्रपाठके समाप्तात्मन्त्रैः सहस्राभि-
 र्याख्यातवाच्चत्रैवाचरार्थी द्रष्टव्यः । तात्पर्यं लनुवाकानामि-
 हैवादौ सङ्गृहीतम् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

अथ दशमे पिष्ठपितृयज्ञ उच्यते । तत्रादै कालविशेषं विधत्ते । “इत्रो दृच्छु इत्वा । असुराज् पराभाष्य । सोऽनावास्थां प्रत्यागच्छत् । ते पितरः पूर्वेद्युरागच्छन् । पितृन् चज्ञोऽगच्छत् । तस्मदेवाः पुनरत्याचक्षत् । तमेभ्यो न पुनरददुः । तेऽनुवन् वरं दृष्टीमहे । अथ वः पुनर्दास्थामः । अस्माभ्यमेव पूर्वेद्युः क्रियत इति [१] । तमेभ्यः पुनरददुः । तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते । चत् पितृभ्यः पूर्वेद्युः करोति । पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते” इति । इत्रः पुनर्युद्धे दृच्छु इत्वा तदीयानसुरारांश्च पराभूतान् इत्वा यदमावास्थां चागदिनं प्रति स्फृट्ये समागत्य इुक्तप्रतिपदि ल्लामावास्थायागः क्रियते । ततः पूर्वेद्युः पितर आगताः तैः पितृभिः सह चज्ञोऽपि गतः । तं पितृभिः सहावस्थितं यज्ञं देवाः स्वार्थमयाचक्षत्, पूर्वभस्मादीयो यज्ञः इदानीं भवत्समीपमागतः पुनरस्माभ्यमेव चज्ञो दातव्यः इति । ततः पितरस्मदत्वा तदानार्थमुल्कोच्चमपेच्छितवज्ञः । पूर्वेद्युर्दर्शदिनेऽस्मदर्थं कर्त्तव्यम् । ततः प्रतिपद्यनुष्टेयं दर्शपूर्णमामास्य यज्ञं दास्याम इति प्रतिजाकीरन् । ततो देवैस्त्येव्यज्ञीकृते तं यज्ञं दत्तवज्ञः । तस्मात् पितृर्थं कर्त्तव्यं पूर्वेद्युः पूर्वदिने कुर्यात् । तथा कृते तेन मूल्येन यज्ञं पितृभ्यो निष्क्रीय यजमानस्मनुष्टातुं प्रवर्त्तते ॥

कालं विधाय होममन्त्रं विधत्ते । “सोमाय पितृ-योताय स्वधा नम इत्याह । पितुरेवाधि सोमपीथमवरुन्ये ।

गे हि पिता प्रमोयमाण आहैष सोमपीथ हति । इन्द्रियं
वै सोमपीथः । इन्द्रियमेव सोमपीथमवृन्धे । तेनेन्द्रियेण द्वि-
तीयां जायामभ्यन्तुते” [२] हति । पिहभिः पीतोऽमृतलेन
परिष्ठतो थः सोमस्तसै सोमायेदं खधा दत्तम् । नम-
खारोऽपि कृतः । इत्यमुं मम्तं होमकाले ब्रूयात् । अनेन
होमेन खकीयस्य पितुः अशुपरि यस्तोमपानं पूर्वं हृत्सं तत्
खयं प्राप्नोति । पितुः समन्वि गृहज्ञेचादिकं यथा होमम-
न्तरेण प्राप्नोति । तदत्तदीयं सोमपानमपि प्राप्नोतीति चेत् ।
मैवम् । गृहादिवदसमर्पितत्वात् । प्रमोयमाणः पिता पुचमाङ्ग-
येदं गृहमिदं ज्ञेत्रं तवेति यथा ब्रूते । तथा सोमपानमिदं
तवेति न हस्ते समर्पयति । तस्माद्भासेनैव सोमपानफलं सम्या-
दनीयम् । न चेतत् प्रथासपादं सोमपानं माभृदेवेति ग-
ङ्गनीयम् । सोमपानस्येन्द्रियद्विरूपलेनावस्थं प्रापणीयत्वात् ।
पूर्वं खस्त्रिन् विद्यमानेनेन्द्रियेषैकां जायां भोक्तुं समर्थः ।
पिहप्रसादस्त्वेन त्विन्द्रियेण द्वितीयामपि भोक्तुं समर्थो
भवति ॥

एतद्देदनं प्रसंसति । “एतद्दै ब्राह्मणं पुरा वाजश्रव-
सादिदामकन् । तस्मात्ते दे दे जाये अभ्याशत । य एवं वेद ।
अभि द्वितीयां जायामन्तुते” हति । वाजोऽन्तं तदानग्निमित्तं
अवः कीर्त्तिर्यस्य महर्षेरसै वाजश्रवाः । तस्य पुचा वाजश्र-
ववशाः । ते च पुरा सोमाय पिहपीतायेतिमन्त्रस्य व्याख्यान-
रूपमेतद्वाह्णणं विदितवक्तः । तस्माद्देदनात्ते महर्षयः ग्रन्थेन

जायाहयमभिप्राप्तवनः । तस्मादन्योऽपि विदिता द्वितीयां
जायां प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयहोममन्त्रं विधत्ते । “अग्न्ये कव्यवाहनाय
खधा नम इत्याह । य एव पितृष्णामग्निः । तं प्रीणाति”इति ।
कव्यं पितृं हविर्वहतीति कव्यवाहनः । तस्य च पितृष्णमन्त्रो-
ऽन्यचापि आक्षातः, चयो वा अग्न्यो हव्यवाहनो देवानां
कव्यवाहनः पितृष्णात् सहरक्षा असुराणामिति । तस्मादेत-
आक्षहोमेन तं पितृमग्निं परितोषयति ॥

ब्राह्मान्तरगतेन यमायाङ्गिरस्ते पितृमते खधा नम
इति मन्त्रेणैकामाङ्गतिमभिप्रेत्य चित्रं विद्धाति । “तिस्त
आङ्गतीर्जुहोति” इति । तथा च सूचकारेण सृष्टमुक्तम्,
यमाय पितृपीताय खधा नम इति प्रथमां इच्छिणाग्नौ जु-
होति । यमायाङ्गिरस्ते पितृमते खधा नम इति द्वितीयाम् ।
अग्न्ये कव्यवाहनाय खधा नम इति द्वितीयामिति । यदुक्तं
सूचकारेण, सव्यञ्जान्वाच्यावाचीनपाणिः सृष्टदाच्छिक्षे वर्हिषि
दक्षिणापवर्गान् पिष्ठान् ददातीति ॥

तदिदं विधत्ते । “त्रिन्दिधाति” इति ॥

तदेतदाङ्गतिचयं पिष्ठुचयस्त्र मित्रिता प्रशंसति । “षट्
सम्यद्यन्ते [३] । षड्ब्रा चृतवः । चृद्वनेव प्रीणाति” इति ।
यदुक्तं सूचकारेण, मेच्छमुपस्थीर्य तेनावदाचाभिधार्य
तस्य मेच्छणस्याग्नौ प्रहरणं विधत्ते । “द्रुणां मेच्छमा-
दधाति । अस्ति वाहि षष्ठि चतुर्नवा” इति । मेच्छणप्रब्देन

प्रादेवमात्रा समिदुर्घते । हविरवहानसाधनं मेषणं मन्त्रम्-
न्तरेणाग्नौ प्रचिपेत् । आस्तेषु षष्ठ्यतुरसीत्येकः पञ्चः । षष्ठा
च्छतव इति अत्तेः । नास्तीत्यपरः पञ्चः । पञ्चर्त्तवो हेमन्त-
शिशिरयोः समासेनेति शुद्धन्तरात् । अतस्तूषीणि समिदाधाने
पञ्चदयमयनुश्रुतं भवति । तत्र समिधः प्रचिप्तलादस्तिल-
पञ्चोऽङ्गीकृतः । मन्त्रराहित्यादभावपञ्चोऽङ्गीकृतः ॥

आङ्गतित्रयं पिण्डत्रयस्त्र प्रकाशन्तरेण प्रशंसति । “देवान् वै
पितृन् प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते । तिस्त्र आङ्गती-
र्जुहोति । चिर्निर्दधाति । षट् सम्यद्यन्ते । षष्ठा च्छतवः [४] ।
च्छतवः खलु वै देवाः पितरः । च्छत्वनेव देवान् पितृन् प्री-
ताति । तान् प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते” इति ।
द्विविधा हि पितरः, देवात्मका मनुष्यात्मकात् । पितृसोक-
खामिनो देवात्मकाः । स्त्रियाः सन्तो भोगात्मस्त्रोकं प्राप्ता म-
नुष्यात्मकाः । तत्र देवात्मकेषु पितृषु प्रीतेषु ताननु मनुष्या-
त्मकाः पितरः प्रपिपते प्रीता भवन्तीति युक्तम् । तदर्थमादौ
. तिस्त्र आङ्गतयः पश्चात् पिण्डत्रयम् । किञ्च उभयमेलनेन षट्
सम्यत्या तत्पञ्चाका च्छतवः सम्यद्यन्ते । च्छत्वभिमानिनश्च देवाः
पितरः ततश्च सञ्चामात्रेण देवपितृषु प्रीतेषु पश्चात्मनुष्य-
तितरः प्रीता भवन्ति । सञ्चदाच्छिक्ष्यं वर्हिर्भवति । सञ्चदिव
हि पितर इति पिण्डानामधस्ताद्विर्हिरास्तीर्थते । तदेक-
प्रयत्नेनैव क्लेदनीयम् । न तु खवनकाले दाचस्य पुनः पुन-
र्व्यापारः । एकेनैव दृढेन व्यापारेण यावदवच्छिक्ष्यं तावदेवाने-

मथम् । अस्मात् पितरः वहन्नरणेनैव पितृसं प्राप्नुवन्ति । न
तु तत्प्रयो पुनः पुनर्विवर्णे ॥

पिण्डदागस्य चित्रं प्रशंसति । “चिर्विदधाति । हतोषे
वा इतो सोके पितरः । तानेव ग्रीणाति” इति । इतो भू-
सोकादारभ्यान्तरिक्षसोकमतिक्रम्य यस्तृतीयो सोकस्त्र पि-
तरो वर्त्तन्ते ॥

अतस्मिलेन तान् परितोषयति विधन्ते । “पराङ्गावर्त्तते
[५] । क्षीका हि पितरः” इति । दच्छिणाभिमुखः पिण्डं दत्ता
पिण्डनिरीक्षणं परित्यज्य पराङ्गुखो भवेत् । पितृणां सत्त्वा-
भीखल्वात् ॥

सोकेऽपि हि भुज्ञानाः प्रभवो नाश्वैर्विक्ष्यन्ते विधन्ते ।
“श्रीमणो व्यावृत उपास्ते । जग्भागा हि पितरः” इति ।
श्रीमवज्ञात् पिण्डेषु योऽयमूर्खा निर्गच्छति तस्य व्यावृदुप-
रमः आश्वावृतः तदुपरमपर्यन्तं तथैव स्थिता सेवेत् । पितृ-
णामूर्खभागिलेन तच्छान्तिपर्यन्तं तद्वोजनकाखल्वात् ॥

अथ विचारपूर्वकं पिण्डशेषस्य पाचनगतस्याध्वाणं विधन्ते ।
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति । प्राश्नां न प्राश्नाश्मिति । यत्प्रा-
श्नीयात् । जन्यमन्नमद्यात् । प्रमायुक्तः स्थात् । यज्ञ प्राश्नीयात् ।
अहविः स्थात् [६] । पितृभ्य आवृत्तेत । अवघ्रेयमेव । तत्त्वैव
प्राश्नितन्नेवा प्राश्नितम्” इति । विचारार्था सुतिः । प्राश्ननपचे
वीजभक्षणवद्दनीयस्थाभावात् चुधितो यजमानो सीयेत ।
अप्राश्ननपचे तु सर्वत्र हविःशेषस्य भक्षणदर्शणात् इदं हवि-

रेव न स्तात् । अतोऽयं पितृभ्यो विच्छिन्नते । अतो दीपद्वय-
षरिहाराय पात्रगमनमवज्जित्वेदेव । तदवधातं प्राशितमिव
न भवति । निगरणाभावात् अप्राशितमिव न भवति । तदीय-
गन्धस्थानः प्रवेशात् । यदुक्तं सूचकारेण, वाससो दश्मा
हिला निदधातीति ॥

तदेतद्विधत्ते । “वीरं वा वै पितरः प्रथमो हरन्ति ।
वीरं वा ददति । दश्मा हिन्ति । हरणभागा हि पितरः ।
पितृभेव निरवद्यते” इति । पिण्डरूपमन्तं भुक्ता यदा पि-
तरः स्त्रान्मे प्रयान्ति तदानीमस्य वीरं पुचं विद्यमानमप-
हरन्ति वा अविद्यमानं ददति वा । पञ्चद्वयमपि समावते ।
वैकस्ये पुचं मारणन्ति । साकस्ये पुचं प्रथच्छन्ति । अत्र वैक-
स्यस्य दुष्परिहरलात् पुचप्रत्याक्षायत्वेन वस्त्रायमीषत् सूचं
हिला पिण्डेषु निदध्यात् । यस्मादपहरणमेव पितरो भजन्ते
तस्मात्पितृः शेषभागदानेन विसर्जयति ॥

तच्चैव कञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “उत्तर आयुषि सोम हि-
स्त्रीत । पितृणाम् स्त्रीतर्हि नेदीयः” [७] इति । पञ्चाङ्गत् संब-
न्धरपरिमितं पूर्वमायुः, अवशिष्टं दृक्तरम् । तस्मिन् वयसि
वस्त्रदशा न हेत्तया किन्तु स्त्रीयं सोम हिला तत्र निदध्यात् ॥

यस्माद्यमासमन्नमरणलात् पितृणामपि समोपवर्ती ।
तस्मात् तस्मिन्वयस्त्रेतदुचितं विधत्ते । “नमस्करोति । नम-
स्कारो हि पितृणाम्” इति । अत्यन्तं प्रिय इति शेषः ॥

तत्र मन्त्रं विनियुक्ते । “नमो वः पितरो रक्षाय । नमो वः

पितरः इुग्माच । नमो वः पितरो जीवाय । नमो वः पितरः
खधायै । नमो वः पितरो मन्त्रवे । नमो वः पितरो घोराय ।
पितरो नमो वः । य एतस्मिंश्चोके ख [८] । युग्माऽखेनु ।
येऽस्मिंश्चोके । मान्त्रेनु । य एतस्मिंश्चोके ख । यूं तेषां वसिष्ठा
भूयास् । येऽस्मिंश्चोके । अहं तेषां वसिष्ठो भूयासमित्याह ।
वसिष्ठः समानानां भवति । य एवं विद्वान् पितृभ्यः करो-
ति” इति । हे पितरो वो युग्माकं यो रसो युग्माभिर्भूयासा-
मः ज्ञोरादिः तस्मै नमोऽस्तु । एवं सर्वच योज्यम् । इुग्म-
शब्दो बलवाची । जोवो देहाध्यचः । खधा तदीया स्त्री । पितरो
हि खधायां ग्रीतिं कुर्वन्ति । मनुः कोपः । घोरो मारणा-
दिव्यापारः । हे पितरो यूं एतस्मिन् स्त्रोके स्थिताः । तेभ्ये
युग्मभ्यं नमः । ये तु युग्मन्त्रोऽन्ये परकीयपितरोऽस्मिन् स्त्रोके
वर्त्तन्ते । ते सर्वे युग्माननुवर्त्तन्ताम् । ये तु मनुष्या अस्मिन्
स्त्रोके वर्त्तन्ते । ते सर्वे मामनुवर्त्तन्ताम् । ये यूं परकीयैः
पितृभिः सह अस्मिन् स्त्रोके स्थिताः । ते यूं तेषां परकीय-
पितृणां वसिष्ठा अतिशयेन निवासहेतवो भूयास् । ये तु
मनुष्या अस्मिन् स्त्रोके वर्त्तन्ते । तेषां सर्वेषामहं युग्मत्रया-
दादतिशयेन निवासहेतुर्भूयासम् । इत्येतं मन्त्रं नमस्कुर्वन्
पठेत् । यः पुमानेवं नमस्कारमन्त्रं विद्वान् पितृर्थं पिण्डदानं
करोति । स एष समानां मनुष्याणां मतिशयेन निवासहेतु-
र्भवति ॥

पिष्ठपितृयज्ञं प्रज्ञंवति । “एष वै मनुष्याणां चज्ञः [९] ।

देवानां वा इतरे यज्ञाः । तेन वा एतत् पितॄसोके चरति” इति । द्विविधानां पितॄणां मध्ये ये मनुष्याः पितरः तेषामेव पिष्ठपितॄयज्ञाः । ये तु देवास्तेषां दर्ढपूर्खमासादिका इतरे यज्ञाः । तस्मादेतेन पिष्ठपितॄयज्ञेनैव युद्धः पितॄसोके चरति ॥

अथ प्रजापते न लदेताग्नीतिमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं प्रत्यागमनं विधन्ते । “थः पितॄभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः । प्राजापत्यर्थां पुनरैति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह पुनरैति । न प्रमाण्युको भवति” इति । वः पुमान् पिंचर्थमुक्तं कर्त्ता करोति । स पितॄप्रियलात् सहस्राग्नं सुसमर्थी भवति । तत्परिहाराय प्राजापत्यमन्त्रेण गार्हपत्यदेशं पुनरागच्छेत । प्रजापतेर्थज्ञस्त्वयुतेन यज्ञरूपलात् यज्ञेनैव सह पुनरागतो भवति । अतो न स्त्रियते ॥

एतदेव समन्तकं पुनरागमनं प्रशंसति । “पितॄसोके वा एतद्यजमानस्त्वरति । अत्पितॄभ्यः करोति । स ईश्वर आर्त्तिमार्त्तीः । प्रजापतिस्त्वावैनं तत उच्चेतुमर्हतीत्याङ्गः । यत्प्राजापत्यर्थां पुनरैति । प्रजापतिरेवैनन्तत उच्चयति । नार्त्तिमार्त्ति च जमानः” [१०] इति । पितॄभ्यः करोति इति यदस्मि एतेन यजमानः पितॄसोक एव सञ्चरति । अतः स यजमानो मनुष्यसोके निस्युहत्यादत्र योडां ग्राह्यं प्रभवति । तमेनं प्रजापतिरेव तत आर्त्तेऽद्धर्म्मुँ अर्हतीत्येवमभिज्ञा आङ्गः । अतः प्राजापत्यमन्त्रेणागच्छन्तं प्रजापतिरह्वरति । सोऽप्यार्त्तिं न

प्राप्नोति ॥ अत्र भीमांसाच्चतुर्थाभावस्तु चतुर्थादे चिकितम् ।

त्रासुदः स्वात् य वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि यः ।

अमावास्योक्तिर्तो तैवं तत्कालोऽप्तोः पुमर्थतः ॥

इदमाख्यायते, अमावास्यायामपराह्णे पितृयज्ञेन चरक्तीति तत्त्वाभावाशब्दवाच्ये कर्त्तव्ये विधीयत्वान्तत्वाद्यन्तं षिष्ठ-पितृयज्ञः कलङ्कमिति चेत्यैवम् । अमावास्याशब्दस्य कालवाच्यित्वात् कर्त्तव्ये त्वयं ग्रन्थो लाज्जिकः । न च वाक्येन कलङ्क-लाभावेष्य प्रकरणेन तद्वेदिति वाच्यम् । तत्त्वानारभाधीतत्वात् तत्साद्यं पुरुषार्थः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दै निवारयन् ।

पुमर्थीच्छतुरो देषादिष्ठातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छृष्टायजुञ्ज्राण्णे प्रथमकाण्डे दत्तीयप्रपाठके दग्धमेऽनुवाकः ॥
॥ १० ॥

समाप्तश्च दत्तीयप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये
आद्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
ग्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

चक्षु विश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 किञ्चमे तमहं वन्दे विश्वातीर्थमहेश्वरम् ॥
 द्वतीये वाजपेयो यः स प्राधान्येन वर्णितः ।
 पुनराधेयकं पिण्डपिटिवज्ञव वर्णितः ॥
 सोमादिब्राह्मणे पूर्वं अस्त्राङ्गं तच्छुर्यके ।
 ग्रवच्छते यहास्त्रसिंशुवाके बसीरिताः ॥

तचादै यहाणां यहलं विधन्ते । “उभये वा एते प्रजापतेरधृत्यन् । देवास्त्रासुरास्त् । तान् व्यजानात् । इमेवं इमेवं इति । स देवान् शूलकरोत् । तामभ्यषुणोत् । तान् पवित्रेणापुनात् । तान् परस्तात् पवित्रस्य व्यगृह्णात् । ते यहा अभवन् । एतद्वाणां यहलम् [१] । देवता वा एता यजमानस्य एहे गृह्णन्ते । यद्वाः । विदुरेन देवाः । यस्यैवंविदुष एते यहा गृह्णन्ते” इति । देवा असुरास्तेव्येते द्विविधा अपत्यविशेषाः प्रजापतेः उकाशादधिकत्वेन खज्यन्ते । बृष्टानास्त् तेषामनिष्टुश्वलेन सङ्कीर्णत्वादिमेऽन्ये पृथग्भूता देवा इमे चात्ये पृथग्भूता असुरा इति प्रजापतिस्तुद्विभागं व ज्ञात-वान् । अतो विभागज्ञानाय देवान् सर्वान् शूलकरोत् ।

सोमस्तावदवरूपाणि ग्रन्थाणि देवानां छतवान् । तानि
खताग्रन्थाणि स्तुतिस्तुतेन धृता देवा यात्रत्वेन प्रजापतिना
विज्ञाताः । तांस्य खतादेहानभिषुल्य दशापविचाल्येन वस्त्र-
खड्डेन अजीषं यथा न सङ्कीर्त्यते तथा रसं सोधयिता पवि-
चल्य परस्तादूर्ज्ज्ञं अवस्थितसाधेभागे विविधमिक्षवायादि-
देवार्थं गृहीतवान् । ते च रसायहा अभवन् । तस्माद्गृह्णन्त इति
च्युत्यस्या रसानां यहत्वं सम्बन्धम् । य एते यहासा एता देवता
भूत्वा ता एव यजमानस्य गृहे इविर्धाने गृह्णन्ते । अत एते
गृहीतव्या इत्यर्थः । एवं महिमानं जानतो यस्य यजमानस्य
यहा एते गृह्णन्ते । तमेन यजमानं देवाः विदुः सम्यग्नुष्टि-
तवानित्येवं देवस्तोके प्रसिद्धिं गच्छतीत्यर्थः ॥

सौमिकमन्त्रवायास्तावरूपे बठकाण्डे ऐन्द्रवायादिग्रहविशेषा
एव विहिताः च तु यहसामान्यम् । इह तु तदिधीयत
इत्ययमनुवाकस्त्वाण्डश्वेषः । यहयहेण विधायोपाण्डुयहस्य
होमं विधत्ते । “एषा वै सोमस्ताङ्गतिः । यदुपाण्डुः । सो-
मेन देवाऽस्तर्पयामीति खलु वै सोमेन यजते । यदुपाण्डु
जुहोति । सोमेनैव तदेवाऽस्तर्पयति” इति । वाचस्पतये
पवस्त्र वाजिक्षित्यनुवाकेन सिद्धो योऽयमुपाण्डुयहः, एषैव
सोमस्य समन्वाद्युतिः । अत्र हि पाचस्यः सर्वोऽपि सोमो
द्वयते । न तु यहान्तरवत् कियानयवशिष्यते । यजमानोऽपि
सोमेन देवांसूप्तान् करोमीति अभिप्रेत्य सोमयागे प्रहृत्यः ।
तस्मादुपाण्डु जुङ्गयात् । तेन सम्युषसोमेनैव देवांस्तर्पयति ॥

अथेतरयहेऽमं विधत्ते । “यद्गृहाञ्जुहोति [२] । देवा एव तद्देवान् गच्छन्ति” इति । तेज यहेऽमेन सताग्ररीरधारिणे देवा एव दिव्यविग्रहधारिण इन्द्रवाचादिदेवान् गच्छन्ति ॥

जर्जपाचस्त्राः सोमरसा ये यद्गृहेषां हेऽमं विधायान्त्तुं चतुरस्तपाचस्त्रिताः सोमरसात्मका ये समसास्तेषां हेऽमं विधत्ते । “यच्चमयञ्जुहोति । तेनैवानुरूपेण यजमानः सुवर्गं स्तोकमेति” इति । यहैरेव देवानां तुष्टलात् यजमानस्य स्तर्गार्थलेनानुरूपस्तमयहेऽमः । अतस्तेनैवानुरूपेण यजमानः स्तर्गं स्तोकं प्राप्नोतीति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां रसयहणाधाररूपाणि पाचाणि विधत्ते । “किञ्चेतद्य आसीदित्याङ्गः । यत्पाचाणीति । इयं वा एतद्य आसीत् । मृण्याणि वा एतान्यासन् । तैर्देवा न व्याहृतमगच्छन् । त एताणि दारूमयाणि पाचाण्णपञ्चन् । तान्यकुर्वत [३] । तैर्वै ते व्याहृतमगच्छन् । यदारूमयाणि पाचाणि भवन्ति । व्याहृतमेव तैर्यजमानो गच्छति” इति । यज्ञमासायां दृश्यमानाणि पाचाणीति यज्ञदेतत् पाचनि-व्यत्तेः पुरा किञ्चु नाम वस्त्रासीदिति । एवं पाचोपादानभूत-वस्तुप्रश्नः । एताणि पाचाणि मृण्याण्येव दृष्टाणि तस्मात् पाचोत्पत्तेः पूर्वं तदुपादानं भूमिरासीदित्युत्तरम् । मनुष्यार्थपाकमासाद्यामपि मृण्यपाचाणां विद्यमानलात् तैः पाचैर्देवा मनुष्येभ्यो व्याहृत्तिं न प्राप्ना इति पुनः प्रश्नवादिनां वचनम् । ते देवा क्षचिदवस्त्रितान्येव दारूमयाणि पाचाणि

इद्वा तानि स्वार्थं स्वीकृत्य तैर्दाहमयैर्मनुष्येभ्यो व्याघ्रस्ति
प्राप्ता इत्युत्तरवादिनां वचनम् । तस्माद्वाहमयाणि पाचाणि
कर्त्तव्याणि । तैर्थजमान इतरेभ्यो व्याघ्रस्ति प्राप्नोति ॥

तत्र देवार्थाणि दाहमयाणि पाचाणि यानि सन्ति यानि
चाच्यद्व्यसङ्कृतार्थाणि मृणमयाणि तदुभयं प्रशंसति । “बाणि
दाहमयाणि पाचाणि भवन्ति । अमुमेव सैर्वीकमभियज्ञति ।
यानि मृणमयाणि । इममेव तैर्लीकमभियज्ञति” इति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां स्वास्त्री गिरुण मृणमयाणी दाहम-
याणां यज्ञेणहोमयोर्बृत्यस्त्रां विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
काच्चतस्त्रास्त्रास्त्रीर्बृत्यव्याः सोमयज्ञस्त्रीरिति । देवा वै पृथिवी-
दुहन् [४] । तस्मा एते स्त्राणा आसन् । इयं वै पृथिवीः । ता-
मादित्या आदित्यस्त्रास्त्रा चतुर्थदः पश्चून्दुहन् । यदादित्य-
स्त्रास्त्री भवति । चतुर्थद एव तथा पश्चून्यजमान इमां दुहे ।
तामिक्ष उक्थस्त्रास्त्रीक्षित्यमदुहन् । यदुक्थस्त्रास्त्री भवति ।
इक्षित्यमेव तथा यजमान इमां दुहे । तां विश्वे देवा आय-
यणस्त्रास्त्रोर्जमदुहन् । यदाययणस्त्रास्त्री भवति । ऊर्जमेव
तथा यजमान इमां दुहे । तां मनुष्या भ्रुवस्त्रास्त्रायुरदुहन् ।
यद्भ्रुवस्त्रास्त्री भवति । आयुरेव तथा यजमान इमां दुहे ।
स्त्रास्त्रा गृह्णाति । वायव्येन जुहोति । तस्मादन्येन पात्रेण पश्चून्
दुहन्ति । अन्येन प्रतिष्ठहन्ति । अथो व्याघ्रस्ति मेव तस्यमानो
गच्छति” [५] इति । वायुः स्वामिर्येषां दाहमयाणां पाच-
विशेषाणां ते वायव्याः । यद्यप्येककस्य पात्रस्यैकैको देवस्त-

थापि वायुना वरस्य वृतलात् वायव्यसब्देनैव तेषां व्यवहारः ।
 तथा चैन्द्रवायवग्रह-ब्राह्मणे समाजायते, ते वायुमनुवन् । इमं
 नः स्खदयेति । सोऽन्नवीदरं वृणैम् । दैवत्यान्येव वः पात्रा-
 शुच्यन् इति । तस्माज्ञानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्त
 इति । ते च वायव्याः पात्रविशेषाः सोमग्रहणार्थां ऐश्व्रवायवं
 शृण्णाति मैत्रावर्णं गृह्णातीत्यादित्रिवरणात् । तद्ब्रूण्मयस्या-
 ख्यापि चतस्रः सोमग्रहणः इत्येवमत्र प्रसिद्धिः । तास्य स्थानः
 किंविधा इति प्रश्नः । तस्योन्तरमुच्यते । पुरा कदाचिद्भूमिः
 इत्थिः श्वेतगोरुपाभूत् । भूविकारभूतादित्यस्यात्युक्त्यस्या-
 ख्याययणस्याली भूवस्यासीत्येते चत्वारः स्यासीविशेषास्यस्या-
 गोः स्यना आसन् । तांस्य स्यनानादित्यादयो दुग्धा पश्चा-
 दिफलानि प्राप्तवन्तः । एवं यजमानोऽपि तानि प्राप्तुं स्यासी-
 चतुष्टयं कुर्यात् । हृत्वा च मृण्मयस्यात्त्वा तत्तदेवतासम्ब-
 न्धिना तत्तदेवार्थं सोमरसं गृह्णीयात् । तस्य सोमरसं होम-
 काण्डे दार्हमये वायव्यपात्रेऽवनोय तेन पात्रेण जुड्यात् ।
 यस्मादेवं तस्मास्तोकेऽपि होहपात्रमन्यत् त्वीरयहणपात्रस्मा-
 न्यत् । अपि चैव कुर्वाणो यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्रा-
 ग्राति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णायजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रथप्राठके प्रथमोऽनुवाकः ॥
 ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके सोमविशेषो ग्रहविधिरुक्तः । द्वितीयानुवाके सौचामणीशेषा अन्ता उच्चान्ते । तत्त्वाभिनवारस्तैत्र्यर्थेषु विष्वपि शाखारणं आच्यानुवाक्याद्युग्मतम् । तथा च सौचामणि ग्राह्याद्यमेवमान्त्रात्म, युवरूप सुराममधिनेति वर्षदेवत्ये वा-
च्यानुवाक्ये भवतः इति । तत्र पुरोऽनुवाक्याभास्त, “युवरूप सुराममधिना । नमुचा वासुरे वता । विपिणी युवरूपे ग्रन्थिनौ नमुचावासुरे ग्रन्थिनामके कर्मस्त्वावतम्” इति । हे अश्विनौ नमुचावासुरे ग्रन्थिनामके कर्मस्त्वावतम् एव विशेषेण विपिणी युवरूपती ग्रोमनस्य कर्मणः पालकौ युवर्णा कर्मस्त्वेनेषु इत्रमावतं ग्रह-
यानेन पालयतम् ॥

आच्यामास्त । “पुच्चिव पितरावश्विनोभा । इत्त्रावतं कर्मणा दृश्यनाभिः । यत्सुरामं व्यपिष्ठः शक्तीभिः । सरस्तती स्वा मघवद्यभीष्णात्” इति । हे अश्विनौ युवामुभौ यथा सोके पितरौ पुच्चं पालयतः । तदद्यजमानमनेन कर्मणा रक्ष-
तम् । दंसनाशब्दः कर्मवाचो । शक्तीशब्दः शक्तिवाची । हे इत्र अश्वस्ता कारणात् कर्मविशेषेण आभिः शक्तिभिः शह लं सुरया सत्याद्वितमिन्द्रं रसविशेषं विशेषेण शीतवान् । तस्मा-
द्यजमानं रक्षेति शेषः । हे मघवन् इयं सरस्तती लाभभी-
ष्णात् भिषज्यतु पानेन परितोषयत्वित्यर्थः । अथ मन्त्रदयेन

सुरायाऽनुमन्त्रणम् । तथा च सूत्कारः, उत्तरां छयमाणां
वा अजमानोऽनुमन्त्रयत् इति ॥

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अहायग्ने इविराखे ते । सुचीव
भृत्यमू इव सोमः [१] । वाजसनिश्च रथिमस्ते सुवीरम् । प्र-
श्नसं धेहि अन्नसं हृष्टम्” इति । हे अग्ने ते तत्र आखे मुखे
अहावि हरं इच्यं उत्तम् । अथा सुचि जुङ्कादौ घृतं विहितम् ।
अथा वा चमू चमसेषु सोमो विहितः । तदन्तस्तादस्ते अस्मासु
सुवीरं शोभनकर्म स्त्ररं पुत्रं धेहि सम्यादय । कीदृशं, वाजनि
अन्नहातारम् । रथं धनवक्तम् । प्रश्नसं विशादिगुणयुक्तम् ।
खद्धमं अन्नद्विनम् । हृष्टमं महान्तं सर्वकार्यं समर्थम् ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “यस्मिन्नशा स चृष्टभा स उच्चणः ।
वश्वमेषा अवस्त्रास आउताः । कीलालपे सोमपृष्ठाच वे-
धसे । हृदा मतिं अनय चारुमग्नये” इति । यस्मिन्नग्रावशा-
दच आउताः अश्वासः । अश्वमेधवागे अश्वा उत्ताः । ऐन्द्रमृष्टषभ-
मित्यादिषु विहितेषु कर्मसु चृष्टभा उत्ताः । ऐन्द्रमुच्चाणमित्या-
दिषु चाणो उत्ताः । सेचनसमर्था उच्चाणः । पुङ्गवगाचा चृष्टभाः ।
मैत्रावहणीं वशामालभेतेत्यादिषु विहितेषु वशा उत्ताः ।
सारस्तं मेषमित्यादिषु मेषा उत्ताः । ते च सर्वे अवस्त्रासः
अजमानेन समर्पिताः । तादृशायाग्नये हृदा अन्तःकरणेन चारुं
मतिं कर्त्तानुष्टानविषयत्वेन समीचीनां बुद्धिं जनय । अर्दं सम्या-
इथामि । कीदृशायाग्नये, कीलालपे, अन्नरसपाचिने । सोम-
यागस्मितानि पृष्ठानि यस्मासौ सोमपृष्ठः तस्मै वेधसे विधाचे ॥

कर्त्तः । “ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् । नाना हि वां देवहितश्च सदो मितम् । मा स॒स॒मृज्जाथां परमेवो-
मन् । सुरा लमसि इ॒श्चिणी सोम एषः । मा माहित्य॒सीः खां
योनिमाविश्वन् [२] । यद्च शिष्टश्च रसिनः सुतस्य । यदिद्वा
अपि बच्छ्च चोभिः । अहं तदस्य मनसा श्रिवेन । सोमश्च राजा-
नमिह भज्यामि” इति । वा स्यां पिबेदिति । अत्र सुरोच्छे-
षस्य ब्राह्मणपातारं किञ्चित्पूर्वादानेन परिक्रीणीयात् । नाना हि
वामितिमन्त्रेण यद्वेतिमन्त्रेण वा स्यां पिबेत् इत्यर्थः ।
हे सोमयहसुरायहौ वां युवथोः सदो निकासस्थानं नाना-
मितं पृथगेव सम्पादितम् । अतः परमे व्योमन् प्रकृष्ट आकाशे
भज्यस्थाने मा संसृज्जाथां परस्यरसंसृष्टौ माभृताम् । हे पा-
त्रस्यद्रव्यं लं इ॒श्चिणी बलतो सुरासि । एष खलु सोमः सुप्र-
सिद्धविभवः लं खां योनिं स्वकीयस्थानमुदररूपं आविश्वन्
मामिह माहित्य॒सीः । अत्र पात्रे रसिनो रसवतः सुतस्याभिषु
तस्य यच्छिष्टमस्ति, यच्चेच्छः ग्रचीभिः खशक्तिभिः सहापिबत् ।
तत्रास्य पात्रस्यद्रव्यसैकदेशं सोमं राजानमहं श्रिवेन भक्ति-
युक्तेन मनसा इह कर्मणि भज्यामि ॥

कर्त्तः । “दे सुतो अशृणवं पितृणाम् । अहं देवानामुत-
मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनश्च समेति । अत्तरा पूर्व-
मपरच्च केतुम्” इति । वा वस्त्रीकवपायामवनयेदिति ।
पितृणामस्तपूर्वपुरुषाणां दे सुतो अशृणवं द्वौ मार्गविति
आस्त्रमुखेनाहं श्रुतवागस्ति । तयोर्मध्ये देवानामेको गर्भः ।

येन गता ब्रह्मसोके देवा भूत्वा न पुनरावर्त्तन्ते । उत चपि च मर्त्या येन गता स्वर्गमनुभूत्य पुनरावर्त्तन्ते । ताभ्यामु-
भाभ्यां मार्गाभ्यां हृदं विश्वं भुवनं शास्त्रार्थानुष्ठानपरं सर्वप्रा-
णिजातं समेति चन्द्रगच्छति । पूर्वे केतुं चिङ्गं पृथिवीमपरं
केतुं दिवं चान्तरा शावाष्टश्चिव्यार्मधे द्वे सुतो वर्त्तते इत्यर्थः ॥

कल्पः । “यस्ते देव वहण गायत्रच्छन्दाः पाशः । तत्त्वं
एतेनावयजे [३] । स्खाहेत्याश्विनपाचमवस्थये प्रविध्यन्ति” इति ।
हे वहणदेवते खदीयः पाशो गायत्रा गायत्राखेन छन्दसा
युक्तो यो विद्यते तं पाशमेतेन पात्रेण विनाशयामि ॥

कल्पः । “एतेनैव चिष्टुप् छन्दा इति सारखतस्य जगती-
च्छन्दा इत्यैन्दस्य” इति । एतेन यस्ते देवेति मन्त्रेण चिष्टुपछन्दा-
इतिविशेषयुक्तेन सारखतस्य पात्रं प्रविध्यन्ति । एवमुच्चर-
चापि । पृथक्षु । यस्ते देव वहण चिष्टुपछन्दाः पाशः । तत्त्वं
एतेनावयजे । यस्ते देव वहण जगतीच्छन्दाः पाशः । तत्त्वं
एतेनावयजे इति । समाप्ताः सौचामणिशेषा मन्त्राः ॥

अथ सोमविशेषः कश्चिद्विधिः । यदुकं सूत्रकारेण, राज्ञो
राजन्यस्यानुबन्ध्यायाः पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हविष्य-
नुनिर्ब्यपतीति । तदिदं विधत्ते । “सोमो वा एतस्य राज्यमा-
दत्ते । यो राजा सन् राज्ञो वा सोमेन यजते । देवसुवामे-
तानि हवोऽस्मि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानाम् सवाः । त
एवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति । त एनं पुनः सुवन्ते राज्याय ।
देवस्तु राजा भवति” इति । यः पूर्वे राजा राजत्वयोग्यो वा

प्रायस्त्रित्तान्तरं विधत्ते । “ऋवर्जिं वा एवैतस्य पाप्मानं प्रतिस्थाय निषीदति । यस्याग्निहोत्रुपमृष्टा निषीदति । तां दुर्घ्वा ब्राह्मणाय दद्यात् । यस्यान्म नाश्यात् । ऋवर्जिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रमुच्छति” [२] इति । वर्जिवर्जमानं जीवनेपायः । ऋवर्जिर्द्वारित्रिम् । यस्यानुष्टातुर्देहनार्थं वस्त्रेन संमृष्टा धेनुरूपविश्वति । एतस्यावर्जिं दारित्रिहेतुं पाप्मानमेषा धेनुः प्रतिस्थाय सर्वत्र प्रख्याप्योपविश्वति । ऋतस्तां धेनुं दुर्घ्वा पश्याद्वाह्मणाय दद्यात् । कोदृशाय, यस्य ब्राह्मणस्त्वाच्चमित ऊर्ज्ज्वलजमानो नाश्यात् तादृशाय । तेन दानेन स्त्रीयं दारित्रिहेतुं पाप्मानं ऋस्मिन् ब्राह्मणे कवचादिवत् प्रतिमुच्छति ॥

दोहनपूर्वकं दानं प्रशंसति । “दुर्घ्वा ददाति । न हृदृष्टा दक्षिणा दीयते” इति । यस्यात् प्रतिग्रहीत्रा पुरुषेणादृष्टा दक्षिणा दानयोग्या न भवति । तस्यादुर्घ्वा चोरं तस्मै प्रदर्शनमेवं दुर्घ्वा भुड़च्छेति एवं दद्यात् ॥

अथ प्रायस्त्रित्तान्तरं विधातुं स्तौति । “पृथिवीं वा एतस्य पद्यः प्रविश्वति । यस्याग्निहोत्रं दुह्ममानश्च खन्दति” इति । यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थं इविर्देहनकाले स्त्रियमपि पतति । एतस्य क्षत्रमपि पृथ्वीमेव प्रविश्वति ॥

तत्रायस्त्रित्तरूपं मन्त्रपाठं विधत्ते । “यदद्य दुर्घं पृथिवीमसक । यदोषधीरप्यसरद्यहाप्यः । पद्यो मर्हेषु पद्यो अन्नियासु । पद्यो वस्त्रेषु पद्यो अस्तु तन्मयीत्याह । पद्य एवात्मन्मर्हेषु पश्युषु धत्ते” इति । अद्यास्मिन् दिने यत् दुर्घं पृथिवी-

वीमसक् पृथिव्यां पतितं थष विन्दुरुपेणौषधीरपो वा प्रावि-
श्वत् । तत्ययो मदीयेषु गृहेष्वस्त्रितमस्तु । तथा तत्ययो म-
दीयासु गोषु स्त्रितमस्तु । तथा तत्ययो मदीयवस्त्रेषु स्त्रित-
मस्तु । तथा तत्ययो मयि स्त्रितमस्तु । तमेतं भन्नं पठेत् ।
तेन खन्नं पयः अस्मिन् गृहेषु पश्चुषु च स्थापितं भवति ॥

एतदभिमन्त्रणानन्तरमुदकस्यर्जे विधत्ते । “अप उपस्त-
उति [१] । अद्विरेवैमदाप्नोति” इति । स्वेनोपस्त्रष्टाभिरद्वि-
रेव खन्नमेतत् पयः पुनः प्राप्नोति ॥

प्रार्थस्त्रित्तान्तरं विधत्ते । “ये वै यज्ञस्यार्त्तनानार्त्तः-
सःसृजति । उभे वै ते तर्हार्चितः । आर्चिति खलु वा एतद-
ग्रिहेत्तम् । यदुच्चमानं खन्दति । यदभिदुद्धात् । आर्त्तनानार्त्तं
यज्ञस्य सःसृजेत् । तदेव यादृक्षीदृक् च होतव्यम् । अथान्यं
दुर्घ्वा पुनर्होतव्यम् । अनार्त्तनैवार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति” [४]
इति । यज्ञस्य सम्बन्धे इविर्द्विविधम्, आर्त्तमनार्त्तज्ञेति, दु-
द्धमानस्य खन्दने सति तदार्त्तं भवति । इतःपरं धोत्रमाण-
मनार्त्तं भवति । तथा सति खन्दनादूर्जे तदेव पात्रस्यमभि-
खन्न्य यदि पुनर्दुद्धात् तदानीमार्त्तस्योपर्यनार्त्तस्य स्थापनात्
उभयमपि पयः संसृजेत् । तत् संसर्गे च द्वितीयमयार्त्तमेव
भवेत् । तस्मादार्त्तस्योपरिदोहनं न कुर्यात् । किन्तु तदेवार्त्तं
यादृशं तादृशं पर्याप्तमपर्याप्तं वा होतव्यम् । तावता नित्या-
नुष्टानसिद्धिः ॥

अथार्त्तपरिहारार्थमन्यां दुर्घ्वा पुनर्होतव्यं तेन पुन-

हैमनैव यज्ञस्य वत् पूर्वमार्त्तं तत् समादधाति, प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “यद्युद्गुतस्य खन्देत् । यज्ञतो झला पुनरेचात् । यज्ञं विच्छिन्नात् । यत्र खन्देत् । तच्चिषद्य पुनर्गृहीयात् । यत्रैव खन्दति । तत् एवैनत् पुनर्गृहीयति । तदेव यादृक्कीटक् च होतव्यम् । अथान्यां दुर्घाप्ता पुनर्हीतव्यम् । अनांत्तर्नैवार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति [५] इति । दोषनादूर्ध्मुदृच्छान्तस्य आहवनीयं प्रत्युच्चीतस्य लेशो यदि भूमौ पतेत् । तदानीमङ्गला यदि ततो देशात् पुनरागच्छेत् । तदानां यज्ञो विच्छिन्नेत । अतस्तप्तरिहाराय यस्मिन् देशे खन्नं तस्मिन्ब्रेव देशे खयमुपविश्य तत्पतिं पुनः पात्रे गृहीयात् । तथा यति यस्मिन्ब्रेव देशे खन्नं तस्मिन् देशे पुनर्गृहीतलात् तेज दुर्घान्तरं न भवेत् । तदेव पुनर्गृहीतेन सहितं पात्रस्य नित्यार्थं झला प्रायश्चित्तार्थमन्यां दुर्घाप्ता जुङ्यात् ॥

पुनरपि प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “वि वा एतस्य यज्ञश्चिद्यते । यस्माग्निहोचेऽधिश्रिते श्वाङ्गलरा धावति । रुद्रः खलु वा एषः । यदग्निः । यज्ञामन्वत्यावर्त्तयेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्वजमानः स्यात् । यदपोऽन्वतिषिञ्चेत् । अनाद्यमग्नेरापः । अनाद्यमाभासपि दध्यात् । गार्वपत्याङ्गस्मादाय । इदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीया ध्वंसयनुद्रवेत् । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञनैव यज्ञः सन्तनोति । भस्माना पदमपि वपति शान्त्यै” [६] इति । यस्य यजमानस्माग्निहोचहविषि पाकार्थं गार्वपत्येऽधिश्रिते यति आहवनीय

गार्हपत्ययोर्मधे यदि शा धावेत् । तदानीमेतस्य यज्ञो विच्छिन्नेत् । अतस्यत्यरिहाराय तेन शुनोर्मार्गेण गामतिमीय पुनरावर्त्येत् । तदानीमाग्नेः क्रूरलेन दद्रपशुरूपत्वात् तस्मै दद्राय पशुन् समर्पयेत् । ततो यजमानः पशुरहितः स्थात् । यदि हु शुनः पदे जलमनुक्रमेणातिशयेन निषिद्धेत् । तदानीम-ग्रेरनाशभूता आपः सम्बन्धाः । तादृशमनायं वसु दाभ्याम-ग्रिभ्यां समर्पयेत् । ततो गोर्नयनमुदकस्य निषेचनस्य न कुर्यात् । किन्तु गार्हपत्यात् किञ्चिद्द्वादादाय इदं विष्णुरितिमन्त्रेण आहवनीयपर्यन्तं भस्म प्रसारयन् तस्योपरि स्त्रयं गच्छेत् । ततो यज्ञस्य विष्णुत्वात् विष्णुरूपेणैव यज्ञेन वर्त्तमानं यज्ञं सन्ततं करोति । तेन भस्मना शुनः पदमाच्छादयेत् । तच दोषस्य आन्ते भवति । अत विनियोगसञ्ज्ञिः ।

उदस्यादित्याग्निहोत्रीमुत्यापयति दोहने ।

यदद्युग्मभित्येतत् खनं चीराभिमन्त्रणे ॥

इदं विष्णुस्थान्तराये धंसयेद्वावक्षिगम् ।

अनुवाके दत्तीयेऽस्मिन् मन्त्रास्तय उदीरिताः ॥

इति ओमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके, दत्तोयोजनुवाकः ॥

॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोजनुवाकः ।

दत्तीये दोहविषयं प्रायस्त्रित्तमुक्तम् । चतुर्थं वक्त्रविषयं
प्रायस्त्रित्तमुच्यते । ततैकं प्रायस्त्रित्तं विधन्ते । “नि वा एत-

स्वाहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । नि गार्हपत्य आहवनीयम् । अस्त्वा ग्रिम् नुष्टतः स्तर्णोऽभिनिवेचति । दर्भेण हिरण्यं प्र-
पथं पुरस्ताद्वरेत् । अथाग्निम् । अथाग्निहोत्रम् । अद्विरस्यं
पुरस्ताद्वरति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेवैनं पश्चनुद्वूर-
ति । अदग्निं पूर्व्यं इरत्याग्निहोत्रम् [१] । भागधेयेनैवैनं
प्रख्यति” इति । अस्य पुरुषस्यानुष्टतमग्निसुपस्तक्यं स्तर्णोऽस्त-
मेति । सायज्ञाखीनाग्निहोत्रार्थादाहवनीयं प्रत्यग्निप्रख्ययनात्
प्रागेव अद्वस्तुमियात् तदानीमेतस्य पुरुषस्य आहवनीयो गा-
र्हपत्यं व्यक्तन्तुं कामयते । गार्हपत्यस्यैनं व्यक्तामयते । ततो-
ऽग्निदद्वयमपि फलप्रदं न भवति । ततोऽस्तमयादूर्ध्वमग्निं प्रण-
यन् पुरुषः केवलचिद्दर्भेण हिरण्यं प्रकर्षेण वध्या तस्युपरस्ता-
मयेत् । तस्य वृष्टतोऽग्निं नयेत् । तस्यापि वृष्टतोऽग्निहोत्र-
हर्विन्ययेत् । तत्र हिरण्यमयनेन ज्योतीरूपं हिरण्यं पुरतः
पश्चन् वृष्टतोऽग्नेस्तद्वारात् अस्तमयदोषं न प्राप्नोति । पुरतो-
ऽग्निं पश्चाद्विन्ययनं तदीयेन भागधेयेन युक्तमेवाग्निं प्रण-
यति ॥

अस्मिन्नुद्वूरणे कञ्चिदिशेषं विधत्ते । “ब्राह्मण आर्षेण
उद्वूरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं देवता-
भिरुद्वूरति” इति । खकीयानूषीन् यो वेच्चि, स आर्षेणः प्र-
वराभिज्ञ इत्यर्थः । तादृशो ब्राह्मणो दर्भेण प्रबद्धस्य हिर-
ण्यस्य वृष्टतो वज्रिमुद्वूरेत् । अतएव स्त्रवकारेणोक्तम्, अन्व-
द्वार्षेयो ब्राह्मणो वज्रिविदग्निमुद्वूरेदिति । बावतीर्वै देवतास्ताः-

सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति इति श्रुत्यन्तरात् सर्वदेवता-
कर्तृकमिदमुद्धरणं भवति ॥

अचैवापरं विशेषं विधत्ते । “अग्निहोत्रमुपसाचात्मितो-
रासीत । ब्रतमेव इतमनुचियते” इति । आर्षयस्य ब्राह्मणस्य
पृष्ठतोऽग्निहोत्रहिंसा तदधसादुपसाच्य श्वासं निरुद्ध
खानिपर्यन्तमवतिष्ठेत । एवं सति सूर्यास्तमयेन विनाशितं
ब्रतमनु खयमपि मरणोपचारं नठयति । खोकेऽपि हि चिय-
माणं लिङ्घमनुचियन्ते ॥

पुनरपि विशेषान्तरं विधत्ते । “अन्तं वा एष आत्मने
गच्छति । यस्यास्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निम-
नुद्दृतश्च सूर्योऽभिनिष्ठोचति [२] । पुनः समन्यं जुहोति ।
अन्तेनैवान्तं यज्ञस्य निष्करोति” इति । यो खानिं प्राप्नोति,
एष विनाशमेव प्राप्नोति । यस्य चाम्युद्धरणात् पुरा सूर्यो-
ऽस्तमेति । एष यज्ञस्य विनाशं प्राप्नोति । अतो दोषदद्यनिष्ट-
त्वर्थं पुनः श्वासं कृत्वा जुड्यात् । तथा सति खकीयेन विना-
शेन सह यज्ञस्य विनाशं समादधाति ॥

पुनरथपरं विशेषं विधत्ते । “वरुणो वा एतस्य यज्ञं गृ-
हाति । यस्याग्निमनुद्दृतश्च सूर्योऽभिनिष्ठोचति । वारुणं चहं
निर्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्कोणीते” इति । वरुणेनापहतो यज्ञ-
वरुणा मूल्येच पुनः क्रीतो भवति । हिरण्यवन्धनमारभ्य चह-
पर्यन्तमेकमिदं प्रायश्चित्तम् ॥

अस्यामयनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिधायोदयनिमित्तं प्राय-

स्त्रिं विधत्ते । “नि वा एतस्याहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । निगार्हपत्यं आहवनीयम् । यस्याग्निमनुद्भूततः स्त्रीयोऽनुदेति । चतुर्ग्रहीतमाज्यं पुरस्याद्बुरेत् [३] । अथाग्निम् । अथाग्नि-होचम् । यदाज्यं पुरस्याद्बुरति । एतदा अग्नेः प्रियं धाम । यदाज्यम् । प्रियेणैवैनं धाक्षा समर्हयति । यदग्निं पूर्वतः हर-त्याग्निहोचम् । भागधेयेनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मण आर्वेय उद्भुरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः [४] । सर्वाभिरेवैनं देव-ताभिरद्भुरति” इति । पूर्ववद्याख्येयम् ॥

अत्र पूर्वसादधिकं कद्दिद्विषेषं विधत्ते । “पराची वा एतसै व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुद्भूततः स्त्रीयोऽनुदेति । उषाः केतुना जुषताम् । यज्ञं देवेभिरन्वितम् । देवेभ्यो मधु-मत्तमतः स्त्राहेति प्रत्यक्षिप्तदाज्येन जुङ्यात् । प्रतीचीमेवास्मै विवासयति” इति । यस्य पुरुषस्यान्युद्भूरणात् प्राक् स्त्रीयोदयो भवेत् । एतसै पुरुषाय उषःकालदेवता व्युच्छन्ती प्रभातं कु-र्वती । पराची वै पुनरावृत्तिरहितैव व्युच्छति प्रभातं करोति । एकस्मिन् दिने प्रभातं क्लावा विनश्यति दिनान्तरेषु प्रभातं कर्तुं न तिष्ठतीत्यर्थः । एतदोषपरिहाराय प्रत्यक्षुखं उप-विश्वं उषादत्यादिमन्त्रमुच्चार्याज्येन जुङ्यात् । ततोऽस्मै अजमानार्थे प्रतीचों पुनरावृत्तियुक्तां स्त्राहतिं क्लावा वि-वासयति । दैनन्दिनं प्रभातं सम्भावयति । मन्त्रस्यायमर्थः, इयमुषःकालदेवता केतुना दिवसचिक्षभूतेनादित्येन उह देवेभिरन्वितम् । अन्वैर्देवैः प्रीतिपूर्वकं मिश्रीक्षतमिमं यज्ञं

जुषताम् । देवेभ्योऽत्यन्तमाधुर्यापेतमाज्यं खादुतमस्तिति ॥

होमानन्तरकर्त्तव्यं विधन्ते । “अग्निहोत्रमुपसाधातमितो-
राशीत । ग्रतमेव हतमनुस्थिते । अन्तं वा एष आत्मनो
गच्छति [५] । यस्ताम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्ता-
ग्निमनुद्भूतश्च स्त्रीयोऽभ्युदेति । पुनः समन्यं जुहोति । अन्तेनै-
वान्तं यज्ञस्य निक्षरोति । मित्रो वा एतस्य यज्ञं गृह्णाति ।
यस्ताग्निमनुद्भूतश्च स्त्रीयोऽभ्युदेति । मैत्रं च ह निर्वपेत् । तेनैव
यज्ञं निक्षीणोते” इति । पूर्ववत् सर्वं व्याख्येयम् । आज्योद्भू-
रणमारभ्य मैत्रचर्हपर्यन्तमेकं प्रायस्त्वित्तम् ॥

अथान्युद्बातनिमित्तं प्रायस्त्वित्तं विधन्ते । “यस्ताहवनीये-
ऽनुद्बाते गार्हपत्य उद्बायेत् [६] । यदाहवनीयमनुद्बाष्य गा-
र्हपत्यं मन्येत् । विच्छिन्न्यात् । भ्रातृव्यमस्त्रै जनयेत् । यदै य-
ज्ञस्य वास्तव्यं क्रियते । तदनु रुद्रोऽवचरति । यत् पूर्वमन्वव-
स्थेत् । वास्तव्यमग्निमुपासीत । रुद्रोऽस्य पश्चून् घातुकः स्तात् ।
आहवनीयमुद्बाष्य । गार्हपत्यं मन्येत्” [७] इति । यस्य पुरुष-
स्ताहवनीयाग्नौ विद्यमाने सति गार्हपत्याग्निर्शेत् । तदानी-
मयं पुरुषस्तं विद्यमानमाहवनीयमविनाश्च यदि गार्हपत्यार्थं
मन्यनं कुर्यात् । तदानीमाहवनीयजनकस्य गार्हपत्यस्याभा-
वाद्यज्ञो विच्छिन्नेत् । पूर्वी द्वाहवनीयजनको गार्हपत्यो
विनष्टः । इत ऊर्ध्वं मन्यनीयस्तु नैतस्याहवनीयस्य जनकः ।
किञ्च तन्मन्यनेन यजमानस्य भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । मन्यनीयस्य
पूर्वाहवनीयविरोधित्वात् । एवं तर्हि ग्रास्त्रीयो गार्हपत्याहव-

नीयौ माभूताम् । सौकिकमेवाग्निहोत्रं क्रियतामिति चेत् । तदप्यनुपपञ्चम् । यज्ञस्य सर्वान्वित वदद्वं वास्तव्यं सौकिकं क्रियते । वास्तव्ये सौकिकवहारे भवं वास्तव्यम् । तसौकिकमङ्गमनु रुद्रः क्रूरो देवो यज्ञशास्त्रायां प्रविशति । एवं सति यदि पूर्वं विद्यमानमाहवनीयमनु कर्त्ता समापयेत् । तदामीं सौकिकमेवाग्निमुपासीतवान् भवति । ततो रुद्रोऽस्य पश्चून् विनाशयेत् । तस्मात् पूर्वचिद्गमाहवनीयं विनाश्य पश्चाद्गार्हपत्यार्थमग्निं मन्येत् ॥

तत्र मन्यनमन्तं विधन्ते । “इतः प्रथमं जडे अग्निः । खाद्यानेरधिं जातवेदाः । स गायत्रिया चिटुभा जगत्याम् । देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानक्षिति । क्लन्दोभिरेवैनश्च खाद्यानेः प्रजनयति” इति । जातवेदा उत्पन्नसर्वं अगदभिज्ञोऽग्निः खाद्यानेः खकीयात् कारणादित अरणेः प्रथममुत्पन्नः । स च गायत्र्यादिच्छन्दस्त्वयेण सहकारिषा देवान् इविष्वं प्रकर्षेण जानन् अस्त्रदीयं हव्यं देवेभ्यो वहतु इत्यनेन मन्त्रेण मन्यनं कुर्यात् । तथा सति गायत्र्यादिक्लन्दोभिरेवानुगटहीतः खकीयात् कारणादुत्पादितो भवति ॥

अथोक्तं मन्यनविधिमनूद्यानुमन्त्रणं विधन्ते । “गार्हपत्यं मन्यति । गार्हपत्यं वा अन्वाहिताग्नेः पश्चव उपतिष्ठन्ते । स अदुदाचति । तदनु पश्चवेऽप्यकामन्ति । इषे रथै रमस्य [८] । सहसे द्युम्बाय । ऊर्ज्ज्वर्णं पत्यायेत्याह । पश्चवे वै रथिः । पश्चुरेवास्त्रै रमन्यति” इति । मन्यनेन निष्पन्नो योगार्हपत्यवदनु-

पश्चिमोऽस्य सम्बन्धने । तदुद्वामने तु पश्चिमो न अग्निः । अतस्मद्-
द्वामनं वारचितुं इष इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य
चायमर्थः । हे अग्ने इषे अन्नार्थं रथै धनार्थं सहसे बलार्थं
द्युम्नाय यज्ञोऽर्थम् जर्जे चीरादिरमार्थं पत्नाय खामिलार्थं
च रमख लमच क्रीडां कुरु । अस्मिन्मन्त्रे धनवाचिना रथि-
शब्देन पश्चूनामप्यभिमतलात् पश्चूनस्ते सम्यादचति ॥

अथ मन्त्रेण समिन्धनविधिमभिप्रेत्य तस्य भागमनूद्य व्य-
चष्टे । “सारखतौ लोकौ समिन्धातामित्याह । चक्ष्यामे वै
सारखतातुल्सौ । चक्ष्यामाभ्यामेवैनश्च समिन्धे” इति । हे अग्ने
उत्सावत्युत्सुकौ सारखतौ सरखतिसमिन्धनौ चक्ष्येदसामवेदै
लां समिन्धातां सम्यग् दीपयताम् ॥

भागान्तरमुदाहृत्य व्याचष्टे । “सम्भाडसि विराङ्गसोल्याह ।
रथन्तरं वै सम्बाट् । छहदिराट् [६] । ताभ्यामेवैनश्च समि-
न्धे” इति । इम्याजत इति सम्बाट् । विविधं राजत इति
विराट् । हे अग्ने सामद्यरूपस्त्वमसि ॥

अथ निमित्तान्तरकृतं प्राच्यस्त्रितं विधन्ते । “वज्ञो वै
चक्रम् । वज्ञो वा एतस्य यज्ञं विच्छिनत्ति । यस्तानो वा
रथो वान्तरायी थाति । आहवनीयमुदाय । गार्हपत्यादुद्ध-
रेत् । यदग्ने पूर्वं प्रभृतं पदश्च हि ते” इति । गार्हपत्ययोर्मध्ये
रथस्य अकटस्य वाऽग्नेने सति वज्ञेण यज्ञो विच्छियेत् ।
अतस्मित्यरिहारार्थमाहवनीयं विनाश्च यदग्नय इत्यादिमन्त्रेण ।
“स्तुर्यस्य रथीनन्वातताम् । तत्र रथिष्ठामनुसम्भरैतम् । सन्नः

सज्ज सुमत्या वा जवत्येति । पूर्वेषैवास्त्र यज्ञेन यज्ञमनुकृतं जोति” इति । शकटस्य रथस्य वा यज्ञकं तस्माइवद्वृतया वज्ञममानम् । रथस्तृतोयमिति वज्ञांप्रलक्ष्यते एव । तथासत्याद्वृत्यायगार्डपत्यात् पुनरद्वृते त्, मन्त्रस्स चायमर्थः । हे अग्ने ते तव प्रवृत्तं प्रकर्षेण पुष्टं यत्पदं स्वरूपं स्वर्णस्त्र रम्भी-ननुक्रमणेण सर्वतः प्रसारयामास । तच यद्यच्छिष्ठां धनसम्मुद्धामवस्थितमेतमाइवनीयमनुक्रमेण सम्भार सम्भक् पोषय । नोऽस्मान् वाजवत्या अव्यवेषेतया, सुमत्या ग्राभनदुद्धा सूर्यसूजय । अनेन मन्त्रेणाइवनीयोद्धरणे बति पूर्वसिद्धै-जैव यज्ञेनास्त्र यजमानस्य करिष्यमाणं यज्ञमनुक्रमणे बन्तं करोति ॥

अस्मिन्नेवोद्धरणे मन्त्रान्तरं विधत्ते । “त्वस्मे सप्रथा आशीत्याह । अग्निः सर्वा देवताः । देवताभिरेव यज्ञश्च सम्भ-जोति” इति । हे अग्ने त्वं सप्रथा: कोर्जियुकोऽसि । अस्य मन्त्रस्तोत्तरभागमुपहोमकाण्डे समाप्तास्ते, अस्मिन्यादे प्रशस्य-मानोऽग्निः सर्वदेवतात्मकः । ते देवा विभितोऽग्निं प्राविशन् । तस्मादाङ्गरग्निः सर्वदेवता इति अन्यत्रास्मानात् । अतो देवताभिरेव सहायभूताभिर्द्दृशं सक्तं करोति ॥

अनैव कर्त्तव्यशेषं विधत्ते । “इग्नये पश्यिते पुरोडाशम-छाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव पश्यिततश्चेन भागधेयेनोपधावति । स एदैनं यज्ञस्य एन्यानमपि नवत । अनस्मान् इद्धिष्ठा । अस्मीष्ठेष सम्बद्धे” [१०] इति । पन्द्रानं करोतीति

परिष्कृत् । तादृशोऽग्निर्दस्तेन स्वकीयेन भागधेऽन ऐवित
रजं चञ्चमानं यज्ञयोग्यं पव्यानं प्रापयति । तत्र चानन्दन्
इच्छा देवा । स च भारताहिलात् सम्भवे सम्भाशो ॥

अत्र विजियोग्यज्ञहः ।

उषामस्तेण दोमः स्वात् पुरा सूर्योदये रुति ।

रतः प्रथेतिमस्तेण पश्चिमानस्तमन्यनम् ॥

इवे रथ्यै तं मथितं मन्त्रयेतानसं तदा ।

बारस्तौ लेति मन्त्रादेतमग्निं रमित्यवेत् ॥

चदग्नि इत्यमराचे रथेनाग्निं समुद्धेत् ।

स्तमग्नि इत्यपि तथा षष्ठमन्त्रा इति कीर्तिताः ॥

इति श्रीशायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षष्ठमन्त्राद्वाणे प्रथमकाष्ठे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः

॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे अग्निविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । पञ्चमे षामविषयं
प्रायश्चित्तमुक्तते । तत्र प्रातःसवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते ।
“यस्त्र प्रातःसवने षामोऽतिरिच्छते । मात्यन्दिनश्च सवनं का-
मयमानोऽभ्यतिरिच्छते । जीर्धयति महतामिति धयदतीषु
कुर्वन्ति । हिङ्किं वै सन्ध्यधीतम् । सन्ध्योव खलु वा एतत् ।
यस्त्रवनस्त्रातिरिच्छते । अद्यवदतीषु कुर्वन्ति । सन्ध्येः ग्राम्यै”
इति । यस्त्र यजमानस्य प्रातःसवनेऽनुष्ठिते रुति तत्राभिषुप्तः

सोमः कियानप्यवश्विते तस्यासौ सोमो माधन्दिनस्वनेऽपि
खस्तोपयोगमपेच्यातिरिक्तो भवति । तस्यातिरेकदोषस्य परि-
हाराय धयस्त्वद्वेषेताखृच्छु गौर्धवति महतामित्यादिषु स्तोत्रं
कुर्वन्ति । यदेद्वाच्यमहोरात्रयोः सम्भावधीतं तदधेतारं
हिनस्ति । तथा चाध्ययननिषेधेषु प्रस्तुतेष्वापस्तमः स्मरति,
तावन्तं कालं नाधीयोताधापयेद्वा सन्ध्यास्त्वयेति । प्रातःसव-
नस्य सोमातिरेको अन्तदेतस्त्वयोत् । यथा सन्ध्याकालोऽ-
होरात्रेभयस्तर्थे एवमतिरिक्तसोमोऽपि प्रातःसवने सन्ध्या-
दितलाक्षाध्यनसमानो दोषः प्राप्नुयात् । तत्र धयदतोषु
स्तोत्रे क्रियमाणे सति अतिरिक्तस्य सोमस्त्रापि प्रातःसवनान्तः-
पातिलात् सन्धिलं आच्यति । तदेतत् स्तुतकारेणातिस्तृ-
मुक्तम्, यदि प्रातःसवने प्राप्नोत्तामसोममतिरिक्तं पश्चेत्
तस्मसेष्वभूत्येत् । उपजुड्जवादा झटे हृष्टा स्तुतशस्त्रवतं
कुर्यादिति । एवं सति प्रातःसवनस्यैतदन्तत्वादनन्तरभाविनो
माधन्दिनसवनत्वात् उभयव्यतिरिक्तः सन्धिर्नाम कस्त्रिच्च
भविष्यति ॥

अतिरिक्तसोमस्य स्तोत्रार्थं धयदतोषु यत् स्तोत्रं क्रियते
तत्र सामस्तोमविशेषौ विधत्ते । “गायत्र॑ साम भवति पञ्च-
दशः स्तोमः । तेनैव प्रातःसवनाक्षयन्ति” [१] इति । प्रातः-
सवने वहिष्यवमानस्तोत्रं गायत्रसामा निष्पाद्यते । आच्यस्तो-
त्राणि पञ्चदशस्तोमेन तस्माभयस्त्रात् क्रियमाणत्वेन प्रातःस-

वनस्पतेष्वद्वावादतिरिक्षोमस्यानुष्टातारः प्रातःसवनन्नाप-
गच्छन्ति ॥

धंयदतीवृक्षु मरुचक्षस्य विद्यमानवाच्चत्प्रथुक्तं गुणं दर्श-
यति । “मरुततीषु कुर्वन्ति । तेनैव माध्यन्दिनात्मवनान्वयन्ति”
इति । महतो हि माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिनः । तत्र हि त-
दीया यहा आवाताः । यद्याध्यन्दिने सवने मरुततीया
मरुष्टान् इति श्रुतेः । अतो मरुततीषु स्तोत्रकरणेन माध्य-
न्दिनसवनस्पतेष्वद्वावात् अतिरिक्षोमेन कार्यमतमाध्यन्दिन-
सवनन्नापगच्छन्ति ॥

अतिरिक्षोमानुष्टानप्रकारं विधत्ते । “होतुश्चमसमनुश्च-
यन्ते । होतानुशश्चस्ति । मध्यत एव यज्ञश्च समादधाति”
इति । दद्भसु चमसेषु मध्ये योऽयं होतुश्चमसः तमादावति-
रिक्षोमेन पूरयित्वा पश्चात् अन्यान् पूरयेत् । अत्र होतैव
गच्छन्ति पठेत् । अत एव स्त्रिकार आह, ऐश्वर्यैष्वर्णं होतानु-
शंस्ति इति । एवं कुर्वन् यज्ञं मध्यतः समादधाति । अन्यूना-
तिरिक्षं सवनदयं समोकरोति यथा सर्वभिदोषो न भवति
तथा करोतीत्यर्थ ॥

अथ माध्यन्दिनसवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य
माध्यन्दिने सवने सोमोऽतिरिच्यते । आदित्यं हतोयसवनं
कामयमानेऽउभ्यतिरिच्यते । गौरिवीतश्च साम भवति । अति-
रिक्षं वै गौरिवीतम् । अतिरिक्षं यत्सवनस्यातिरिच्यते [२] ।
अतिरिक्षस्य शान्तैः” इति । यद्वौरिवीताख्यं साम तत्राच्चराति-

रेकस्य विद्यमानलात् तेजायमतिरिक्तदोषः आव्यति । इतरत् पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अत्र सामाधारस्त्रिविशेषं विधत्ते । “वाणिहाऽु असि सुर्येति कुर्वन्ति । च स्यैवादित्यस्य सत्रस्य कामेनातिरिच्छते । तेजेनकमेन समधंयन्ति” इति । वडिला, दिकस्त्रक् प्रतीकम् । तत्र आदित्यवाचकः सुर्यशब्द आत्मातः । हतोयसत्रवद्वादित्यसमन्वित । आदित्ययहस्य तत्र विहितलात् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्, आदित्यारभ्यणं हतोयसत्रवद्वितीयसत्रं सुर्यस्त्रघटितैरेन मन्त्रेण सञ्चमिति छाला तेज कामेन अतिरिक्तमोमं मन्त्रद्वं करोति ॥

स्त्रं विधाय सामविशेषं विधत्ते । “गौरिवीतऽु साम भवति । तेजैव माध्यन्दिनास्ववनाक्षयन्ति” इति । माध्यन्दिनस्ववने गौरिवीतसाक्षः षुष्ठस्त्रोत्रे विकस्येन विहितलात् तत्साम तस्वक्षलदद्वम् । अतस्मेन साक्षा माध्यन्दिनस्ववनाक्षापगच्छन्ति ॥

कामविशेषं विधत्ते । “सप्तदशः स्त्रोमः । तेजैव हतोयसत्रनाक्षयन्ति” इति । हतोयसत्रवद्वितीयसत्रार्भवपवमानस्य सप्तदशस्त्रोमयुक्तलात् असौ स्त्रोमः । तस्ववनस्त्रणं तेज हतोयसवनाक्षापगच्छन्ति ॥

अनुहानप्रकारं विधत्ते । “होतुश्मसमनून्त्रयन्ते । होतानुज्ञश्शति [३] । मथत एव यज्ञश्श ब्राह्मणादधाति” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अथ द्वतीयसबनविग्रेषप्राचस्त्रियं विधत्ते । “चस्त्र द्वतीय-
सबने सोमाऽतिरिच्येत् । उक्थं कुर्वीत । चस्त्रोक्थेऽतिरि-
च्येत् । अतिराचं कुर्वेत । चस्त्रातिराचेऽतिरिच्यते । सं वै
हुद्यज्ञानम् । यजमानं वा एत्यग्नव आसाद्य यन्ति । छह-
साम भवति । छहदा इमांसोकान्दाधार । वार्हताः पश्चवः ।
हुहैवास्मै पशून्दाधार” इति । द्वादशसोचयुक्ते ग्रिह्णामे प्र-
युक्ते सति द्वतीयसबने यदि सोमातिरेकः तदानीं तस्योप-
योगाच द्वादशभ्य उपरिसोचत्योपेतमुक्थं कुर्वीत । तत्रापि
सोमातिरेके सति एकेऽनन्तिं शत्युक्ते अतिराचं कुर्वीत ।
तत्रापि सोमातिरेके ततोऽधिकसोचयुक्तस्य कतोरभावात्
अतिरेकसमाधानं ज्ञातुं दुःशकं तर्हि माभृत् समाधानमिति
देत् न । पशुद्वानिप्रसङ्गात् । एतेनातिरेकेण पश्चदो यज-
मानमासाद्य सर्वतोऽपि भृत्यो यत्र क्वापि यन्ति । तस्मात्
कार्यमेतत् समाधानम् । छहसामग्रेन तस्माहितं भवति ।
छहतः सर्वसोकधारणसमर्थत्वात् । पशूनाम् तस्मामस्यभ-
वेनाहतत्वात् पशायमानान् पशून् यजमानार्थं तेन साक्षा-
धारयति ॥

तस्य दान्त आधारभृता छहे विधत्ते । “शिपिविष्टवतीषु
कुर्वन्ति । शिपिविष्टे वै देवानां पुष्टम् । पुष्ट्यैवैनश्च समर्द्धय-
न्ति” इति । शिपिविष्टशब्दो याख्युक्तु विद्यते ताः शिपिविष्ट-
वत्यः । शिपिविष्टशब्दो विष्णुवाचो । यः पशोभृत्या या पुष्टिस्त-
द्विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुत्यन्तरात् । य च देवानां पुष्टिहेतुः ।

अतः शिपिविष्टवतीषु कुर्वतोषु गायन्तीषु गाने सति पूज्यैव
यजमानं समृद्धं कुर्वन्ति ॥

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुश्चमस्मनूच्यन्ते । होता-
नुश्चैस्ति । मध्यत एव यज्ञैः समाधाति” [५] इति ।
एवंवृत् ॥

इति श्रीशायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाच्चे छाण-
अशुर्वाद्याणे आद्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे षोडासिरेकप्रायश्चित्तमुक्तम् । षष्ठे लेकणामवर्त्ति-
बहुसोमयागविषयविशेषोऽभिधीयते । तत्रैकं विशेषं विधत्ते ।
“एकैको वै जनतायाभिन्दः । एकं वा एताविद्वमभिसृत-
नुतः । यौ द्वौ सृत्सुनुतः । प्रजापतिर्वा एष वितायते । य-
द्यज्ञः । तस्य यावाणो दन्ताः । अन्यतरं वा एते सृत्सुन्वतो-
र्निर्वस्ति । पूर्वेणोपस्तता देवता इत्याङ्गः । पूर्वोपस्तस्य वै
अद्यान् भवति । एतावन्याज्ञानि भवन्यभिजित्यै” [१] इति ।
जनानां समूहो जनता । एकैकस्यां जनतायां मध्ये यौ यज-
मानौ सृत्सुनुतः सम्भूय सोमयागं कुरुतः । एकस्मिन् काले
कुरुत इत्यर्थः । ता एतावुभौ यजमानावेकमेवेद्वमभिलक्ष्य
सम्भूयैकस्मिन् कालेऽनुतिष्ठतः । तथा सति ममायमिद्वाल्लि-
त्येवं तयोर्विप्रतिपत्तिर्भवेत् । अतएवाश्लायनेनोक्तम्, विम-
तानां प्रसवसन्निपाते अंशव इति । तत्र यो यज्ञः स एषः

प्रजापतिरूप एव भूता विस्तार्यते । तस्य प्रजापतिरूपस्य च द्वा-
स्तोपांशुसवनादयो यावाणः तोद्ग्रादन्तस्यानीयाः । एते या-
वाणः सम्भूत्य सेममतिसुखतो द्वयोर्मध्येऽन्यतरयजमानं नि-
र्मम्पति, निःशेषं भर्त्यति । एकेन यजमानेनेष्टस्य परि-
ग्रहीतलात् इतरस्तेष्टाभावेन यजमानेन देवता उपमृत्या
प्राप्ता इत्याङ्गः । सोकेऽपि हि प्रथमं सेवमाने भृत्ये स्वामी
पञ्चपातं करोति । तस्मात्यच्चादुपगच्छन्तं निर्देवतं यजमानं
शावरूपा इत्ता दंडन्ति । अतस्त्वरिहारायाज्ञसोचाष्टेति
ब्रन्ति कर्त्तव्यानि । इणगताविद्यस्य धातोर्यमेतिशब्दो ब्रूते ।
किन्प्रत्ययान्तस्यास्य धातो राट् पूर्वते सति एतिशब्दनिष्ठत्ते-
स्तदर्थवाचिनः ब्रह्मा एषु सोत्रेषु विद्यन्ते तादृशानि सोत्राणि
प्रातःस्वने कर्त्तव्यानि । तथा सति इत्त्राभावदोषपरिहारे-
कास्याभिजयो भवति ॥

तत्रापरं विशेषं विधत्ते । “महतोः प्रतिपदः । महतो
त्रै इवानामपराजितमायतनम् । इवानामेवापराजित आय-
तने यतते” इति । महस्त्रियो याखृत्तु अस्ति ताः महत्यतः ।
तथाविधा च चः आज्ञसोचे प्रतिपदः प्रथमभाविनीः कुर्यात् ।
इवानां मध्ये महतो बलवत्वेन पराजयरहितं स्वानम् । ततो
इवसम्भिव्यपराजिते स्वाने प्रयत्नं करोति ॥

स्त्रियेषं विधाय सामविशेषं विधत्ते । “उभे हृहद्वय-
स्त्रारे भवतः । इयं वाव रथन्तरम् । असौ हृहत् । आभ्या-

मवैनमन्तरेति । वाचश्च मनस्त् । प्राणाङ्गापानाच्च । दिवस्त्
पृथिव्याश्च [२] । सर्वसाद्विज्ञादेद्यात्” इति । एकस्मिन्
खोचे वृहत्सामान्यस्मिन् रथनरमित्येवं चतुर्ब्याज्यस्तोचेषु
पर्यायेणाभे सामानी भवतः । रथनरस्य भूलोकरूपलात्,
तृहतो द्युलोकरूपलात्, एतद्रूपाभ्यां सामाभामवैनं यज-
मानं संस्वदोषादन्तरितं व्यवहितं करोति । किञ्च सामदयस्य
वागादिचुग्मरूपलात् वागादिभिरपि व्यवधानं करोति । वित्तं
पूर्वं लभ्यम, वेद्यमितः परं लभ्यत्यम् ॥

आजस्तोचेषु सामविशेषं विधाय हृतीचे पृष्ठस्तोचे साम-
विशेषं विधत्ते । “अभिवर्त्ता ब्रह्मा साम भवति । सुवर्गस्य
स्तोकस्याभिवृत्तै” इति । ब्रह्मसम्बन्धिनि पृष्ठस्तोचे अभिवर्त्ताख्यं
सामोद्वाता गायेत् । यामृत्यं ब्रह्माशंसति । तस्यामृत्युङ्गाचा गा-
तयं साम ब्रह्म साम अभिवर्त्तसाक्षा स्तर्गोऽभिमुखत्वं वर्तते ॥

अथाहर्विशेषं विधत्ते । “अभिजिह्ववति । सुवर्गस्य होक-
स्याभिजित्यै । विश्वजिह्ववति । विश्वस्य जित्यै” इति । अभि-
जिदिश्वजिताख्ययोरेकाङ्गयोरन्यतरं कुर्यात् । उभयोरपि
जयहेतुलात् ॥

अथापरं विशेषं विधत्ते । “यस्य भूयाऽस्मो यज्ञक्रतव इत्या-
ङ्गः । स देवता वृङ्ग इति । यद्यग्निष्टोमः सोमः पुरस्तात्यात्
[३] । उक्थं कुर्वीत । यदुक्थं स्थात् । अतिरात्रं कुर्वीत ।
यज्ञक्रतुभिरेवाख्य देवता वृङ्गे” इति । उभयोर्मध्ये यस्य यज-
मानस्य यज्ञक्रतवो भूयांस्मेऽङ्गभूतैर्द्यौर्द्युक्ताः प्रधानक्रतवोऽ-

हुषेयधर्मबङ्गला भवति । स तादृशो यजमानोऽस्यधर्मा-
नुष्टाचिनोऽन्यस्य यजमानस्य देवता विनाशयति । अतोपर-
स्तादन्यस्य यजमानस्य गृहे यद्यग्निष्टोमाख्यः सोमः स्वात् ।
तदा स्वयं ततोऽधिकं उक्ष्यं कुर्वीत । यदि उक्ष्यस्तदा
ततोऽधिकं अतिराचं कुर्वीत । एवं स्वकीयैरधिकयज्ञक्रतुभि-
रवेतरस्य देवता विनाशयति । तस्य फलाधिक्याभाव एव
विनाश इत्युच्यते ॥

विशेषान्तरं विधत्ते । “यो वै छन्दोऽभिरभिभवति । स
संसुच्यतोरभिभवति । संवेशाय लोपवेशाय लेत्याह । छ-
न्दाभ्युपि वै संवेश उपवेशः । छन्दोभिरेवास्य छन्दाख्यभि-
भवति” इति । यो यजमानः स्वकीयैः छन्दोभिरितरस्य
छन्दाख्यभिभवितुमुच्युङ्गे, स एव संसुच्यतोर्मात्सर्थेण सोममभि-
सुच्यतोर्मध्ये परकीयानि छन्दाख्याभिभवितुं समर्थो भवति ।
तस्मान्तस्मामर्थाय संवेशादिमन्त्रहोमं कुर्यात् । सम्भाया-
वस्थितिः संवेशः, तत्रैवामनमुपवेशः । हे देव मम संवेशाय लां
भजे, तथापवेशाय च लां भजे इत्येवं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् ।
एतमन्त्रशेषस्य संहितायां हत्तीयकाण्डे समाक्षातो व्याख्या-
तस्य । स्वकीयानि छन्दाख्यवसंवेशोपदेशौ तस्माधनलादतः स्व-
कीयैश्चन्दोभिरेव होमतुष्टैरन्यस्य छन्दाख्यभिभवति ॥

पुनरर्थन्यं विशेषं विधत्ते । “इष्टर्गे वा चत्विंशामध्यर्थुं;
[४] । इष्टर्गः खलु वै पूर्वोर्षुः चीयते । प्राणापानो मृत्यो-
र्मापातमित्याह । प्राणापानयोरेव अयते । प्राणापानो मा-

माहासिष्टमित्याह । नैनं पुरायुषः प्राणापानौ जहितः” इति ।
 इष्टं स्वप्ने विनाशयतोति इष्टर्गः, अध्यर्थः सर्वेषामृतिजामिष्टं
 विनाशयति । तस्यानुष्टुतवाङ्मुखेन प्रमादसम्भवात् आष्टुरार्ज्ञी
 गच्छत् उत्तिकसद्वात् पूर्वः प्रथमभावी सन् अयमिष्टर्गो-
 ऽधर्युः कीणो भवति । ततः उत्त्यथावृत्तये प्राणापानवित्या-
 दिमन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । ए ग्राणापानौ स्त्रियोः सकाशा-
 चाचातं मां रक्षतम् । अनेन मन्त्रपूर्वभागेन प्राणापानयो-
 र्वेवाग्नितो भवति । ए ग्राणापानौ मां माहासिष्टम् । मां
 कदाचिदपि मा परित्यज्यताम् । अनेन मन्त्रस्येत्तरभागेन
 ग्रातसम्बलराहायुषः पुरा ग्राणापानवेन परित्यज्यतः । इत्ये-
 ष्टमेकदेशवक्त्रिनोः सोमचात्रिनोः संशये ग्रास्ते विशेषोऽभिहितः॥

अथ सत्त्वविषये कस्त्रिद्विषेषं विधत्ते । “आर्ज्ञिं वा एते
 निघन्ति । चेषां दीक्षितानां प्रमीयते । तं यदववर्जयुः ।
 क्रूरकृतामिवेषां स्त्रोक्तः स्थात् । आहर दहेति ब्रूयात् [५] ।
 तं दक्षिणतो वेद्यै निधाय । सर्पराज्ञया उर्गिमस्तुयुः । इवे
 ष्टे सर्पतो राज्ञी । अस्या एवेन परिददति” इति । सत्त्वाच
 दीक्षितानां चेषां मध्ये कस्त्रिन् वियेत । तदानीमेते सर्वे स-
 चिष्ट आर्ज्ञिं यज्ञविनाशरूपां वाधां निरन्तरं प्राप्नुवन्ति ।
 तं स्तुतमन्ये दीक्षिताः यद्यवज्ञाय दूरतो वर्जयेयुः । तदानी-
 मेषां वर्जयित्वाणां क्रूरकृतामिव ब्रह्माहत्यादिरूपं पापं कृत-
 षतामिव नरकस्त्रोक्तः स्थात् । अतोऽवज्ञामहत्वा तं स्तुतमिदा-
 खीय दाहादिसंखारस्त्रं कुर्विति । तदीय पुनरादिकं मत्यार-

रेण ब्रूयात् । अथ तं प्रेतं वेद्या दक्षिणभागे निधाय सर्पराजी-
देवताकामिभूमिभूमेद्यादिभिर्भग्निः स्तोत्रं कुर्यात् । इयमेव
भूमिः सर्थतः मस्त्ररतः प्राणिजातस्य राज्ञी, अतोऽस्मै भूम्यै
एवैनं स्तुतं समर्पयन्ति ॥

अथ स्तुतेरुद्धंशसनं विधत्ते । “शृङ्गं तदित्याङ्गः । य-
स्तुतमननुशस्तमिति । हेता प्रथमः प्राचीनावीतो मार्ज्जा-
लीयं परीयात् । चामीरनुब्रुवन् । सर्पराजीनां कीर्त्येत् ।
उभयोरेवैनं लोकयोः परिददति [६] । अथो धुवन्देवैनम् ।
अथोऽन्ये चासौ झुःते” इति । चत् देवतारूपं स्तोत्रेण विष-
यीकृतं तदनन्तरमेव शस्त्रेण विषयोकृतं न स्यात् । तत्स्वर्द्धि-
शीनं भवतोत्यभिज्ञा आङ्गः । अतः सर्पराजीभिः स्तोत्रे छते
सत्यनन्तरमेव हेता प्रथमः पुरोगामी सन् प्राचीनावीतो भूत्वा
मार्ज्जालीयभिष्णियं परितो गच्छेत् । किं कुर्वन् योऽस्य
वैष्णोत्यादिका चामीर्ष्वचानुब्रुवन् । ततो भूमिभूमेद्यादिकाः
सर्पराजी ब्रूयात् । तथासति यमविषयाभिर्भूमिविषयाभिय
स्तोकददेयेनं प्रतितितिति । अपि दैतं स्तुतं स्त्रियं भ्रुवं दद्येव
दस्त्रधूननादिभिरितरश्वेषपचारैरूपचरक्षेव । अपि चासौ
स्तुतयजमानाय निझुवत एव विचोगासद्विष्णुवप्रस्तापादिभि-
रपत्त्वपन्थेव ॥

मार्ज्जालीयपरिभ्रमणस्ताटत्तिं विधत्ते । “त्रिः परि-
घन्ति । चय इमे लोकाः । एभ्य एवैनं स्तोकेभ्यो धुवते । त्रिः
एनः परियन्ति । षट् सम्यद्यन्ते । षड्जा स्तुतवः । स्तुभिरेवैव

धुवते” इति । चिवारं प्रादचिष्ठेन लोकत्रयप्राप्यर्थमेनमुपचरन्ति । पुनस्त्विवारमप्रदक्षिणात् त्तौ सत्यां षट्सङ्घया चतुभिरेवैनमुपचरन्ति ॥

अथ वहिः पत्रमानार्थं चक्रसामविशेषं विधत्ते । “अग्ना आचू॒षि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् । रथन्तरमामैषाऽ॒ दोमः स्यात् । आयुरेवात्मन् दधते । अथो पाप्तानमेव विजहतो यन्ति” इति । वहिष्यवमानस्त्राच्छादौ पूर्वप्राप्तास्तु च बाधिता अग्न आचू॒षीलृ॒चं पठेत् । तथा गायत्रं साम बाधिता रथन्तरं साम गायेत् । तथा प्रतिपत्पाठेनात्मन्यायुष्यं धारयन्ति । रथन्तरसाक्षा यत् क्रूरकृत् समानलोकप्राप्ति पापं त्यजन्तः पुण्यलोकं प्राप्नुवन्ति । अत्र मीमांसाषष्ठाख्यायस्य द्वतीयपादे चिन्तितम् ।

स्तुते सचिणि नान्यः स्यात् स्यादानाचापि पूर्ववत् ।

स्यादस्याम्येपि कर्त्तश्चे साप्तदश्च सिद्धये ॥

सचिषु बङ्गपु यजमानेषु एकस्मिन् स्तुते प्रतिनिधिर्नात्मि पूर्वाधिकरणेऽयजमप्रतिनिधेन्राकृतलादिति चेत् । मैवम् । भञ्ज्यन्तरेण तत्सिद्धेः । सचिणां हि कार्यद्वयं फलभोक्तृलं घागकर्तृलभ्य । तत्र प्रतिनिधेः फलत्राभावेऽपि कर्तृत्वं सम्भवति । चूलिक्षार्थ्ये कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण सा सदस्त्राभावात् षोडशैव कर्माणि निष्पद्येरन् । एकं कार्यं लुप्येत तस्माद् यजमानस्य प्रतिनिधिभावेऽपि चूलिजः प्रतिनिधिसम्भवात् पुरुषान्तरं प्रतिनिधातव्यम् । तत्रैवान्यचिन्तितम् ॥

सः स्वाम्ययुतकर्त्तव स्वामी तत् स्थानगत्वः ।
अनारभ्फलाभावादस्वामी कर्त्तुमाचता ॥

थः सत्रिणः प्रतिनिधिस्तस्य चजमानस्याने खोक्तत्वेन यज-
मानत्वमध्यस्त्रीति चेत् । मैत्रम् । आरभ्यासमाप्तिपर्यन्तमनुष्टितुः
फलं युक्तम् । प्रतिनिधिस्तु नारभ्यवान् । अतः फलाभावा-
यजमानत्वं नास्ति । किन्तु कर्त्तुव्यमेव । मृतस्य तु समाप्ताभा-
देऽपि फलमान्नायते । ये दीचितानां प्रमोदेतापि तत्र फल-
मिति । तत्रैवान्नचिन्तितम् ।

नास्य स्तुः फलिसंखाराः कार्यवान्नफलित्वतः ।
अन्येषां सप्तदश्यार्थमफलित्वयि ते मताः ॥

सत्रे चोऽयं प्रतिनिधिः तस्य फलित्वाभावात् फलयोग्यता-
इतत्रः पवमानादिसंखारा न कर्त्तव्या इति चेत् । मैत्रम् ।
अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन् संख्ते मत्यन्येषां चत् सप्तदश्यं तत्
संख्तेषु सप्तदश्यसु स्थितं भवति । ततः सप्तदशावराः सत्रमासी-
रन्नित्येतत् शास्त्रमनुगृहीतं भवति । अन्यथा संख्तां षोडशै-
देति तच्छास्त्रं बाध्येत । चदि बङ्गनां चजमानानां अभावात्
अवराल्पसंख्याः चजमानाः स्तुः, तदापि सप्तदशापेचिताः । न
तु ततोऽप्यल्पसंख्या दृत्यर्थः । तस्मादफलित्वेऽपि तस्मिन् संखाराः
कर्त्तव्याः ॥

इति श्रीमाद्यनानार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णचर्जुनाद्वाणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे सवननिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तम् । सप्तमे चूपविरोहणादिप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र चूपविरोहणप्रायश्चित्तं विधत्ते । “असुर्यं वा एतप्तादर्शं कृत्वा । पश्वेव वीर्यमकामन्ति । अस्य चूपे विरोहति । लाङ्ग बङ्गरूपमालमेत । लष्टा वै रूपाणामीशे । य एव रूपाणामीशे । सोऽस्मिन् पश्चून् वीर्यं यच्छति । नास्मात्पश्वेव वीर्यमपकामन्ति” इति । अस्य यज्ञमानस्य चूपे विरोहणमङ्गरात् जनयति । एतस्माद्यज्ञमानात् पश्वेव वीर्यं अपकामन्ति । किं कृत्वा असुर्यं वर्त्त्वं असुरेभ्यो हितं कृत्वा तदेतदपकमणं निवारयितुं लङ्घदेवताकं बङ्गवर्णापेतं पश्चूमालमेत । लष्टा हि रूपाणां स्वामी लष्टा वै पश्चूर्णा मिथुनार्णा रूपकृदिति श्रुत्यन्तरात् । अतः पश्चूर्णा लष्टारूपस्वामी यजमाने तान् पश्चून् वीर्यञ्च नियच्छति । ततो नास्मात् पश्वेव वीर्यमपकामन्ति ॥

अथाग्निविनाशप्रायश्चित्तं विधत्ते । “आर्त्तिमेते नियन्ति । येषां दीक्षितानामग्निरुद्धायति [१] । यदाहवनोय उद्दायेत् । अत्तं मन्त्येत् । विच्छिन्न्यात् । भ्राह्मव्यमस्ते जनयेत् । यदाहवनोय उद्दायेत् । आग्नोभ्रादुद्धरेत् । यदाग्नीभ्र उद्दायेत् । गार्हवत्यादुद्धरेत् । यज्ञार्हपत्य उद्दायेत् । अत एव एनमन्त्येत् [२] । अत्र वाव स निलयते । यत्र खलु वै भिस्तीमस्तमं पश्यन्ति । तदेवमिच्छन्ति” इति । दीक्षितानां येषां पुरुषाणां अग्निर्विनाशति, ते पुरुषा विनाशमेव प्राप्नुवन्ति । तत् परिहाराय कस्ति-

द्वान्त आहवनीयस्य नाशे यस्माहवनीयार्थमेव मन्थनं कुर्यात् । तदानीं तस्य मथिताहवनीयस्य गार्हपत्यजन्यताभावात् तयो-
रभयोरैकमत्याभावेन यज्ञोः विच्छिद्येत् । मथितस्य गार्ह-
पत्यस्य विरोधात् यजमानस्य भ्रातृव्यं जनयेत् । तस्मादाह-
वनीयनाशे सति आग्नीधार्हिण्यात् वक्षिमुद्धरेत् । न हु-
मन्थनं कुर्यात् । आग्नीध्रस्य नाशे गार्हपत्यादग्निमुद्धरेत् । तस्य
गार्हपत्यनाशे तत एव गार्हपत्यादर्ढदग्धकाष्टात् पुनर्मन्थनं
कुर्यात् । यस्मादत्रैव गार्हपत्ये सोऽग्निर्विलोऽन्तर्हितः ।
तस्मात्तत्रैव मन्थनं युक्तम् । लोकेऽपि मणिमुकादिकमुक्तमं
वस्तु यत्र भूप्रदेशे पतिला निखीनं भवति, तत्रैव तदन्विष्य-
सम्भुमिच्छन्ति । तस्माद्वार्हपत्यस्थितकाष्टे मन्थमुचितम् ॥

तस्मिन्मन्थने कश्चिद्दिग्भेष विधत्ते । “यस्मादारोहद्वायेत् ।
तस्यारणी कुर्यात् । क्रुमुकमपि कुर्यात् । एषा वा अग्नेः प्रिया
तनूः । यत् क्रुमुकः । प्रिययैवैनं तनुवा समर्द्धयन्ति” इति ।
गार्हपत्यावस्थितेष्वर्द्धदग्धकाष्टेषु मध्ये चरमं वक्षुद्वासनं य-
स्मिन् दार्हणं पश्यति । तद्वासम्बन्धनवेवारणी कुर्यात् ।
तयोररण्मन्थनवेस्तायां क्रुमुकं प्रचिपेत् । तत्त्वेन निष्पक्षोऽ-
तिख्युः शक्तः योऽयं क्रुमुकः सैषाग्नेरतिप्रिया तनूः, क्रुमुके
हि सहसा वक्षिर्ज्यति । अतः प्रियेणैव शरीरेण वक्षिं समुद्द-
करोति ॥

आहवनीयमन्थने यो दोष उक्तः । तदभावेन गार्हपत्य-
मन्थनं प्रशंसति । “गार्हपत्यं मन्थति [३] । गार्हपत्या वा

अग्नेर्यानिः । स्वादेवैनं योनेर्जनयति । नासौ भ्रातृव्यं जनयति” इति । आधानकाले गार्हपत्यखेतराग्नियोनिलं दृष्टम् । अतोऽत्रापि गार्हपत्यमन्यने भति स्वकीयादेव योनेरुच्चरभाविनमेनमाहवनीयाद्यग्निं जनयति । अतो विरोधाभावात् यजमानस्य भ्रातृव्यं नोत्पादयति ॥

पूर्वे यस्य प्रातःश्वन इत्यनुवाके सोमातिरेकप्रायश्चित्तमुक्तम् । इदामीं सोमोपच्छयनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य सोमं उपदेखेत् । सुवर्णश्च हिरण्यं देधा विच्छिद्य चूजीषे-इन्द्रदा धुनुयात् । जुङ्गयादन्यत् । सोमं जुहोति” इति । सोऽयं यस्य यजमानस्याभिषुतः सोमं उपक्षीयेत छत्त्वानुष्ठानाय न पर्याप्नुयात् । सम्बग् वर्णोपेतं हिरण्यं देधा विभज्य तदीयमेकं शक्तं पूर्वं निष्पीडितरसैः सोमवल्लीसम्बन्धिन्यृजीषे आधुनुयात् मिश्रितिवा पुनरभिषुणुयात् । इतरच्छक्तं मुख्ये चमसे निधाय रसेन सह जुङ्गयात् । तथा कृते सोम एवाभिषुतोऽक्ततस्य भवति ॥

तदेतत् सुवर्णं प्रशंसति । “सोमस्य वा अभिषूयमाणस्य प्रिया तमूदृढकामत् [४] । तस्मुवर्णश्च हिरण्यमभवत् । यस्मुवर्णश्च हिरण्यं कुर्वन्ति । प्रियघैदेनं तनुवा समर्द्धयन्ति” इति । रजतव्यादृत्यर्थं सुवर्णमिति विशेषणम् ॥

अपच्छयप्रायश्चित्तमुक्तापहारप्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्माक्षीतश्च सोममपहरेयुः । क्रीणीयादेव । सैव ततः प्रायश्चित्तः” इति । दीचणीयेष्टः पूर्वमेव सोमं सम्याद्य क्रथपर्यन्तं कृचि-

इवस्थापयेत् । अतएव सूत्रकार आह, अत्र राजानमाह्य
पयसोदनेन परिविवेषयन्याक्रयादिति । अत्र क्रयात् पूर्वं
दीक्षादिवसेषु परिचर्यमाणं सोमं यदि केचिदपहरेयुः । त-
दानीमन्यमपि कश्चित्सोमं समाद्य क्रयः कर्तव्य एव । क्रया-
नुष्टितिरेव तस्यापहारस्य प्रायस्थित्तिः ॥

अथ क्रोतस्यापहारे प्रायस्थित्तिं विधन्ते । “यस्य क्रोतमप-
हरेयुः । आदाराऽस्य फाल्गुनानि चाभिषुण्यात् । गायत्रो-
घूः सोममाहरत् । तस्य योऽश्शः परापतत् [५] । त आ-
दारा अभवन् । इच्छो वृत्रमहन् । तस्य वल्कः परापतत् ।
तानि फाल्गुनान्यभवन् । पश्वो वै फाल्गुनानि । पश्वः सोमो
राजा । यदादाराऽस्य फाल्गुनानि चाभिषुणोति । सोममेव
राजानमभिषुणोति” इति । क्रोतस्य सोमस्यापहारे सोमप्रति-
निधिलेनादाराणां फाल्गुनानाम्बाभिषवः । आद्रियन्ते सोम-
रहितैतत्तात्पर्येण स्तोक्रियन्ते इत्यादाराः चौरयुक्तवस्त्रोवि-
ग्रेषाः । स्तोकव्यवहारे फल्गु स्तम्पमेव प्रयोजनं येषां आद्र-
दुर्बाङ्कुरादीनां दृष्णानां तानि फाल्गुनानि । पुरा गायत्रा
समानीयमानस्य सोमस्य कश्चिदवयवो भूमौ पतितः स आ-
दाररूपेणात्पन्नः । इच्छेण इतस्य वृत्रस्य वल्कः त्वक् शक्ते
भूमौ पतित्वा फाल्गुनरूपेणादभृत् । फाल्गुनानां पश्श-
प्रियत्वात् पश्शरूपत्वं सोमस्य च पश्शप्राप्तिरुत्त्वात् पश्श-
रूपत्वम् । एवं सत्यादारफाल्गुनाभिषवणे सोम एवाभिषुतो
भवति ॥

तत्र कर्त्तव्यविशेषान्विधत्ते । “इतेन प्रातःसवने श्रीणी-
यात् । दधा मध्यन्दिने [६] । नोतमिश्रेण हतोयसवने ।
अग्निष्टोमः सोमः स्खाद्यन्तरसाम । य एव ऋत्विजो वृताः स्युः ।
त एनं याज्ञयेयुः । एकां गां इच्छिणां दद्यास्तेभ्य एव । पुनः
सोमं क्रीणीयात् । यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्राय-
श्चित्तः” इति । अभिषुतं आदारफाल्गुनरसं इतेन पक्ष-
चीरेण श्रीणीयान्विश्रयेत् । नवनोतोत्पत्तेः पूर्वावस्थमोष-
व्याधितं इधि नोतमिश्रम् । यद्यप्यद्यमुक्त्यषेषाङ्गादिरूपं क्रत्य-
न्तरमारब्धवान् । तथापि तत्परित्यागेन प्रायश्चित्तरूपेऽस्मिन्
प्रयोगे रथनरप्तिष्ठोऽग्निष्टोमरूप एव सोमयागः कार्यः । तत्र पूर्वं
वृता ऋत्विज एव याजकाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एकैव गौर्द्धिणा ।
तथा नैमित्तिकं प्रयोगमनुष्टाय पुनर्नित्यप्रयोगार्थं सोमं
क्रीणीयात् । एवं सति नैमित्तिकप्रयोगरूपेणैव यज्ञेन नित्य-
प्रयोगरूपं यज्ञं प्राप्नुमिच्छति सोम्यमेवंविधैवानुष्ठितिः । ततः
क्रीतसोमापहारदोषात् प्रायश्चित्तिर्विमुक्तिहेतुः ॥

अथ सत्रं सङ्कल्प्य ततो निट्टौ प्रायश्चित्तं विधत्ते । “म-
र्ब्बाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते ।
यः सत्रायागुरते । एतावान् खलु वै पुरुषः । आवदस्य वित्तम् ।
सर्वबेदसेन यजेत । सर्वपृष्ठोऽस्य सोमः स्खात् । सर्वाभ्य एव
देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रोषीते” इति । यो
यजमानः सत्रार्थं सङ्कल्प्यति सत्रं न करोति स पुरुषः
सर्वदेवताभ्यः तत्रतिपादकसोमेभ्यस्य स्खात्मानं सङ्कल्प्यति ।

अस्य पुरुषस्य चावद्वित्तमस्ति तावदेवास्य पुरुषस्य स्वरूपं सर्व-
कर्मनिर्बाहकं साररूपं दरिद्रस्य होमदानयोरशक्तादेवं
सति सङ्कल्पितं स्वात्मानं निष्कोणीत इति । यो यजमानः
सचार्थं सङ्कल्पयति । स पुरुषः सर्वदेवताभ्यः तत्प्रतिपाद-
केभ्यः पृष्ठेभ्यः क्षोत्रेभ्यः भागदानायाशक्तादेवं सति सङ्क-
ल्पितं स्वात्मानं देवताभ्यः सकाशात् निष्कोतुं स्वप्रतिनिधि-
त्वेन सर्वखदच्छिणोपेतं सर्वपृष्ठस्त्रोत्रयुक्तं सोमयागं कुर्यात् ।
सकारान्तो वेदशब्दो धनवाचो । सर्वं वेदसं धनं दच्छिणा-
त्वेन यस्मिन् यज्ञे सोऽयं सर्ववेदसः । तेन यज्ञेन स्वात्मानं
निष्कोणीते नीथन्ति । सेचं सत्रेषु सङ्कल्पभ्यमस्य प्रायश्चित्तिः ।
तदिदं सोम प्रतिनिधिरुक्तं प्रायश्चित्तं सूत्रकारेण स्पृष्टमुदा-
हतम्, सोमाभावे पूतिकानभिषुण्यात् । एतिकाभावे आ-
दारान् फाल्गुनानि । यानि शेतसूत्रानि सुः । तदभावे याः
काश्चोषधीः क्षीरणः अरणदुर्बाः कुशान् वा हरितानिति
वाजसनेयकमिति । यदि सचायागूर्ध्वा न यजेत विश्वजिताति-
रात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वसोमेन सर्ववेदसदच्छिणेन्यजेतेति । अत्र
मीमांसाषट्ठाध्यायस्य हत्तीयपादे चिन्तितम् ।

सोमाभावे भवेत् पूतिविधिः प्रतिनिधावुत ।

नियमो वचनादाद्यो लाघवान्तु नियम्यते ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतिकानभिषुण्यात् । इति ।

लिङ्गप्रत्ययस्य विधिवाच्चिलादिदं वाक्यं पूतिकलताख-
णानां विधायकमिति चेत् । मैवम् । सदृशतया प्रतिनिधेय-

त्वेन प्राप्नेषु नियममाचविधौ खाघवात् तस्मात् पूर्वकद्वयं
नियम्यते । अचैवात्यच्छिन्नितम् ।

पूतिकस्यापचारे स्थान्तेन सोमेन वा समम् ।

आश्याः श्रुतांश्चसादृश्यात् पूतिकाविधितोऽन्तिमः ॥

यदा सोमप्रतिनिधिः पूतिकस्यापचारः स्थात् तदा तेन
पूतिकेन सदृशं द्रव्यान्तरं उपादेयम् । पूतिकानभिषुणुया-
दिति श्रुतेः, पूतिकांश्चैः सादृशस्य खाभादिति चेत् । मैवम् ।
नास्ति पूतिकानां विधिः । किञ्चु नियमार्थं तद्वचनभित्युक्तम् ।
अतः श्रुतस्य सोमस्य सादृशस्याभाय समांशस्याभाय सोमसमं
द्रव्यान्तरमुपादेयम् । इत्यमाध्यायस्य हतोयपादे चिन्नितम् ।

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोषङ्गां निवर्त्येत् ।

स्थादाच्यो दक्षिणायोगामैवं व्यवहितलतः ॥

इदं श्रूयते । यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात् ।
अभिदग्धे पञ्च गा इति । तदिदं सङ्गाविशिष्टं द्रव्यं विधीय-
मानं गवादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्त्येत् । तस्य दक्षिणाशब्द-
प्रयोगेन कार्यैकत्वात् । मैवम् । विशिष्टविधौ गौरवात् गवां
प्राप्नत्वाच्च सङ्गामात्रं विधेयम् । तस्य च गोपदेन व्यवधानाच्च
दक्षिणायोगोऽस्ति । गोपदयोगे तु गोगतां स्वविरोधिनों
पूर्वप्राप्नसङ्गामेव निवर्त्येत् न लन्यत् किञ्चिदिति राद्वान्तः ।
षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्नितम् ।

सत्त्वायागुरते योऽयं यजेदिश्वजितेत्यसौ ।

यः कोप्युत प्रवृत्तः स्थादप्रवृत्तोऽथवायिमः ॥

अविशेषप्रवृत्तस्तु मस्ताङ्गं हि तथाभवेत् ।

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायस्त्वित्तं चरेदितम् ॥

इदमाक्षायते । यः सत्राचायगुरते स विश्वजिता यजेतेति ।

आगुरते सङ्कल्पयति । तत्र सत्रं सङ्कल्प कस्तिनुष्टातुं प्रवृत्तः
अपरो न प्रवृत्तः । तयोरभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता
यजेत् । कुतः प्रवृत्तं एव यजेतेति विशेषस्थाश्रवणात् । एव-
मप्रवृत्तं एव यजेतेत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मादुभयोरन्य-
तर इत्याद्यः पक्षः । यः सत्राचायगुरते इति निमित्तत्वेनोप-
न्यासात् सङ्कल्पयति । सत्रं जानुतिष्ठेत् स एव तदा प्रायस्त्वि-
त्तार्थं विश्वजिद्यागं कुर्यादिति राह्वान्तः । षष्ठाध्यायस्त्वा
सप्तमपादे चिन्तितम् ।

सर्वस्तदाने पित्रादावपि तद्दुन एव वा ।

खलादाद्यः पितृलादावत्यागाद्दुन एव तत् ॥

इदमामनन्ति, विश्वजिति सर्वत्र ददातीति । तत्र धन
इव पित्रादिब्यथात्मीयत्वस्तु समानलादस्ति पित्रादीनामपि
तद्वानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परसम्बन्धा-
पादनं दानमित्युच्यते । न हि दीयमाने पितरि खकीय-
पितृलत्यागः परकीयपितृलापादनं वा सम्भवति । किञ्च
खशब्दस्थात्मा ज्ञानिरात्मीयं धनञ्जेति चलारोऽर्थाः । तेष्वेक-
स्मिन् प्रयोगे एक एवार्थी वाच्यः । प्रकृतौ गवादिधनस्यैव
दक्षिणालादिहापि धनवाचिलं युक्तम् । तस्माद्दुनस्यैव दानम् ।
तत्रैवान्यचिन्तितम् ।

देया न वा महाभूमिः स्खलाद्राजा ददातु ताम् ।

पासनस्यैव राज्यतं न सं भूर्दीयते न सा ॥

यदा सर्वभौमो राजा विश्वजिति सर्वं ददाति । तदा
गोपथराजमार्गसाङ्काश्याद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या ।
कुतः भूमेस्तदीयधनत्वात् । राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति
स्ततेरिति प्राप्ते ब्रूमः । दुष्टशिच्छाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ
ईश्वितत्वं स्तत्यभिप्रेतमिति न राज्ञो भूमिर्धनम् । किन्तु तस्यां
भूमौ स्खकर्वफलं भुज्ञानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं
धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमे-
र्दानं नास्ति । तत्रैवान्यचिन्तितम् ।

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः ।

विकर्त्त्वः पर्युदासोऽयं ये यजामहनोतितः ॥

न केसरिणो ददातीति विश्वजिति श्रूयते । तत्र सर्वस्तु-
दानविधानात् केसरिदाननिषेधात्माश्वदात्रं विकल्पितमिति
प्राप्ते ब्रूमः । नायं प्रतिषेधः । किन्तु पर्युदासः । तत्प्रकारस्य
दशमाधायस्याटमपादे ये यजामहमन्वोदाहरणेन व्युत्पाद-
यिष्यते । ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सत्यश्वयतिरिक्तं सर्वस्तुं
देयमिति विभिन्निषेधयोरेकवाक्यतात्ताभावास्ति अश्वस्य
पाचिकमपि दानम् । तत्रैवान्यचिन्तितम् ।

अञ्जयितापि किं सर्वं देयं द्रव्यं यदस्ति तत् ।

सर्वोद्देशविधेराधो न प्राप्ते सर्वता विधेः ॥

पूर्वोक्ते सर्वस्तुदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते । तं पुर-

वेण भोगं राज्ञासमादिकं यत्कर्त्त तद्वात्यभिति तस्माद्विद्य-
मानं सर्वं अर्ज्जचिलापि देयमिति चेत् । मैवम् । चाइकप्राप्तं
दानमुहिष्य सर्वत्वविधानात् सर्वशब्दः प्रसिद्धवाचिलादीय-
मानविषयः । तस्माद्यदस्ति तदेव देयम् । तचैवान्यच्छिन्नितम् ।

धर्मार्थं सेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत् ।

देयोऽखलान् पराधीनलाभावान् च दीयते ॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममेव गन्तुं सेवते । सोऽपि स्व-
मध्यपातिलाङ्गर्भदासवद्देय दूति चेत् । मैवम् । जीविताद्यदा-
नेन तस्मिन्सेवके स्वलाभावात् स्वेच्छाचारित्वेन परस्खलापा-
दज्ञासमावाच न देयः । तचैवान्यच्छिन्नितम् ।

भूतं भावि च देयं स्थात् कालेऽवस्थितमेव वा ।

आद्यः सर्वश्रुतेरन्योऽसम्भवाधन्ययोऽस्था ॥

विश्वजिन्नया कर्त्तव्य इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणाकालात्
पूर्वं यत् स्वेन भोग्यं स्वं चितं यद्भूतम्, यत्तदक्षिणाकाला-
दूर्ध्वं भविष्यत्यवेति निश्चितं तद्वावि, तदुभयमपि सर्वपदार्थ-
लाद्वात्यभिति चेत् । मैवम् । भूतस्य विनाशसम्भवात् भावि-
नक्षादानीमप्राप्तलात् अविष्यमानस्य दानायोगाच दक्षिणा-
कालेऽवस्थितमेव सर्वं देयम् । तचैवान्यच्छिन्नितम् ।

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं चयं देयमुतेरुये ।

ग्निद्वाद्यवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्वशब्दतः ॥

क्रतुशेषलादावाध्यः प्रधानलादवाधनात् ।

मध्योन्यो दक्षिणार्थस्थानुवादात् सर्वतोविधेः ॥

प्रकृतौ कर्मारभ एव यजमानेनात्मीयं धनस्तु वचन-
वस्त्रान्निधा अवस्थापितम्। इदं मे भुल्लर्थमिदं से यज्ञार्थ-
मिदं मे दक्षिणार्थमिति। तदेतत्त्वयमपि दक्षिणार्थलादा-
तथमित्येकः पञ्चः। दक्षिणा हि माधन्दिने सवने दीयते।
तत ऊर्ज्ज्वलीयसवनमारभ्येदवसानीयान्तः क्रतुभागो-
उवशिष्टः। स चक्रलाभादाधेत्। न चाङ्गभूतया दक्षिणया
प्रधानस्तु क्रतोर्बाधोयुक्तः। ततस्तदाधनाय क्रलर्थं भाग-
मवस्थायावश्चिष्टं सर्वं देयमिति द्वितीयपञ्चः। यहृक्षिणा-
लेन विधीयते तत् सर्वमित्यनूष्ठविधानाहृक्षिणार्थभाग एव
दातव्य इति चिद्वान्तः। अष्टसाध्याये प्रथमपादे चि-
न्नितम्।

इष्टः सोमस्य वा धर्मो विश्वजित् समुच्चेद्विह ।

अविशेषादैषिका स्युः सोमस्यावक्षिणाम्यतः ॥

विश्वजिता यजेत्। अभिजिता चजेता द्वादशादेन यजेते-
त्यादिषु नियामकाभावादिषिसोमयोरन्वतरस्य धर्मो इष्टया
यहीतव्याः। मैवम्। अवक्षिलिङ्गेन सोमस्यादुत्पत्तिवाके
देवतानभिधानमवक्षित्स्त्रात् सोमस्तु धर्मान्तिदिशेत्॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे विरोहणादिप्रायस्तित्तमुक्तम्। अथाष्टमे शुद्धि-
हेतवो मन्त्रा उच्यन्ते। ते चानारभ्याधीतं प्रकृतिगामीति

न्यायेन प्रकृतौ विनियोक्ताः । तत्रापि शुद्धिस्तिष्ठेन शोधन-
क्रियासम्बन्धिन एते भवन्ति । सा च क्रिया सोमप्रकरणे
दीक्षितसंखारेवाक्षाता, दर्भपुच्छीसैः पवयतीति । तत्रा-
ध्यर्यवा मन्त्राख्यत्पतिस्था पुनालित्यादिकास्त्रकरण एव
समाक्षाताः । अतः परिशेषात् पुनोमह इत्युत्तमपुरुषस्ति-
क्षात्पाद्यमानस्य यजमानस्य जप इति गत्यते । अतएव
सूचकारेणोक्तम्, पाद्यमानो जपति तस्य ते पवित्रपत इति
च पवमानः । सुवर्जन इत्यस्तिव्यनुवाके प्रथमास्त्रसमाह,
“पवमानः सुवर्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता
स पुनातु मा” इति । यो देवः पोता सर्वेषां शोधिता
स देवः पवित्रेण शुद्धिसाधनेनास्त्रादीयजपध्यानादिना मौ
पुनातु शोधयतु । कोट्टशः पोता पवमानः शोधनकुशलः
सुवर्जनः स्वर्ग एवोत्पन्नः विचर्षणिः विविधशोधनप्रका-
रामिङ्गः ॥

अथ द्वितीयामाह । “पुनर्नु मा देवजनाः । पुनर्नु मन-
वो धिया । पुनर्नु विश्व आयवः” इते । ये कल्पादौ स्वर्ग-
सेकोषु समुत्पन्नलेन देवरूपा जनाः, ये च स्वायम्भुवमनुप्रभृ-
तयः चृष्टयः, येऽपि खकर्मवशामनुष्णलोकं आयन्तीत्यायवो
मनुष्याः सदाचारपराः शुद्धुवांसः, ते विश्वे सर्वेऽपि धिया-
उन्यहस्तु द्वामां पुनर्नु ॥

अथ त्र्यतीयामाह । “आतवेदः पवित्रवत् । पवित्रेण पुनो-
हि मा । शुद्धेण देवदीयत् । अग्ने क्रत्वाक्तृप्तरनु” [१] इति ।

हे जातवेदः उत्पन्नसर्वजगदभिज्ञाग्ने देव शुक्रेण हीष्टत् भा-
खत् हीष्टा भासमानस्त्रं कठूँ रनु अस्मादनुष्टेयान् कर्मवि-
शेषाननुष्टत्य पवित्रेण क्रत्वाशोधकेन त्वस्त्रङ्गपेन पवित्रवद-
स्मदनुष्टिं कर्म शुद्धियुक्तं यथा भवति तथा मां पुनोहि
शोधय ॥

अथ चतुर्थमाह । “यत्ते पवित्रमर्चिषि । अग्ने वितत-
मन्तरा । ब्रह्म तेन पुनीमहे” इति । हे अग्ने ते तवार्चिषि
आसायां अन्तरा मध्ये विततं विकृतं यत् पवित्रं शुद्धिसाधनं
ब्रह्म प्रवृद्धमस्ति तेन वयं पुनीमहे ॥

अथ पञ्चमीमाह । “उभाभ्यां देव सवितः । पवित्रेण
सवेन च । इदं ब्रह्म पुनीमहे” इति । हे सवितर्देव लदीयं
यत् पवित्रं शुद्धिसाधनं यस्य सवः कर्मस्त्राद्विषयं प्रेरणं
ताभ्यां उभाभ्यामिदं ब्रह्म परिवृढं कर्म पुनीमहे शो-
धयामः ॥

अथ पछीमाह । “वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । अस्यै व-
क्षीक्षणुवा वीतपृष्ठाः । तथा मदन्तः सधमाद्येषु । वयूँ स्याम
पतयो रयीणाम्” [२] इति । सर्वदेवसम्बन्धिनी या देवी
शोधनकुशला सास्मान् पुनती शोधयन्ती आगादागच्छतु ।
अस्यै यस्या देव्यास्त्रानुवः शुद्धिहेतवा देहविशेषाः वीतपृष्ठाः
कान्तस्तुतयः तथा देव्यानुग्रहीताः सधमाद्येषु चत्विरिभः
सह इर्षयोग्येषु कर्मसु मदन्तो हव्यन्तो वयं रयीणां धनानां
पतयः स्याम ॥

अथ सप्तमीमाह । “वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनेषिरोमयोभूः । द्यावाश्चित्वी पर्यसा पयोभिः । चतावरी अज्ञिये मा पुनीताम्” इति । विश्वेषां नराणां हितोऽग्निरादित्यो वा देवः स्वकीयरश्मिभिर्मां पुनातु । वातो वायुदेवः प्राणेनेषिरः प्राणरूपेण देहेषु गच्छन् मयोभूः सुखस्य भावचिता भवतु । द्यावाश्चित्वी च चतावरी चत्यवत्यौ अज्ञिये यज्ञाय हिते सम्यौ पर्यसा जलेन पयोभिः चीरादिरसैष मां पुनीताम् ॥

अथाष्टमीमाह । “हृहङ्गिः सवितसृभिः । वर्षिष्ठैर्देवम-
मयभिः । अग्ने दचैः पुनोहि मा” इति । हे सवितः कर्मसु
प्रेरकाग्ने देव मन्यभिः मननैरस्मदनुयहविषयैर्मां पुनोहि ।
कीदृशैर्द्वंहङ्गिः महङ्गिरादरयुक्तैसृभिः पापतरणसाधनैर्वर्षिष्ठै-
शिरकालानुदृच्या शृद्धतमैर्दचैः शोधनकुशलैः ॥

अथ नमवीमाह । “येन देवा अपुनत । येनापो दिव्यं
कशः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा [३] । इदं ब्रह्म पुनीमहे” इति ।
येन शुद्धिसाधनेन देवाः पूर्वान् यजमानान् अपुनत । क-
शगताविति धातोरत्यन्तः शकारान्तः कशशब्दो गतिवाचो ।
येन शुद्धिसाधनेन आपो देवताः दिव्यंकशोऽपुनत दिव-
सोकविषयां गतिं शोधितवन्तः । दिव्येन शुसोकयोग्येन
ब्रह्मणा परिवृढेन तेन शुद्धिसाधनेनेदं ब्रह्मानुष्ठीयमानं
परिवृढं कर्म पुनीमहे ॥

अथ दशमीमाह । “पावमानीरधेति । चषिभिः समृ-

तत् रसम् । सर्वं स पूतमश्चाति । खदितं मातरिश्वना” इति ।
यः पुमान् पावमानीः शोधकदेवतासम्बन्धिनीः एता ऋचः
अथेति पठति, अर्थतः स्वरति स पुरुषः सर्वं रसं सारभृतं
फलमश्चाति भुक्षे । कोदृशं रसं ऋषिभिः समृतं मन्त्रैस्तद-
भिज्ञैर्मुनिभिश्च सम्यादितम् । अतएव पूतं शुद्धं मातरिश्वना
वायुना खदितं स्वादूक्षतम् ॥

अथैकादशीमाह । “पावमानीर्थे अथेति । ऋषिभिः स-
मृतत् रसम् । तस्मै सरस्वतीदुहे । चीरं सर्पिर्मधूदकम्” इति ।
याः पावमानीरथेति तस्मै पुरुषाय सरस्वतीरसं दुहे । की-
दृशं, चीरादिरूपम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “पावमानीः खस्ययनीः [४] । सुदुधा
हि पयस्तीः । ऋषिभिः समृतो रसः । ब्रह्मणेष्वमृतत्
हितम्” इति । याः पावमान्य ऋचस्ताः खस्ययनीः चेमप्रा-
पिकाः सुदुधाः सुषुफलं दुहानाः पयस्तीः चीरादिरस-
हेतवस्त्र प्रसिद्धास्ता अस्माननुगृह्णन्विति श्रेष्ठः । ऋषिभिर्मन्त्र-
दर्शिभिर्मुनिभिः रसः फलसारः समृतोऽस्मासु सम्यादितो-
ऽसु । ब्रह्ममन्त्रास्तत्याठका ब्राह्मणाः तेष्वस्मासु अमृतमवि-
नाशिफलं हितं सम्यादितमसु ॥

अथ चयोदशीमाह । “पावमानीर्दिश्वन्तु नः । इमं खोक-
मथो अमुम् । कामान्त्समर्द्धयन्तु नः । देवीर्देवैः समाभृताः”
इति । देवैः इन्द्रादिभिः समाभृताः सम्यादिताः पावमानीः
देवौः पवमानमन्त्राभिमानिन्यो देव्यो नोऽस्माकं खोकद्वयं

दिव्वन्तु प्रयच्छन्तु तथत्यान् कामान्नोऽस्मदर्थं समद्ग्रान् कुर्वन्तु ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “पावमानीः खस्त्रयमीः । सुदुधा हि घृतसुतः” इति । अन्यत्पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमान्नः पुनन्तु मा” इति । देवा इत्याशा येन पवित्रेण शुद्धिसाधनेन सदा खदेहं शोधयन्ति । सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन तेन साधनेन पावमान्य लक्ष्यं मां पुनन्तु ॥

अथ षोडशीमाह । “प्राजापत्यं पवित्रम् । शतोद्यामश्च हिरण्यमयम् । तेन ब्रह्मविदो वर्षम् । पूर्वं ब्रह्म पुनोमहे” इति । अत्यविच्चं शुद्धिसाधनं प्राजापत्यं प्रजापतिसम्बन्धिशतोद्यामं दर्भैर्निर्वितलात् शतसङ्काकैहृष्टमैर्नाडीभिर्युक्तं हिरण्यमयं पापहरणसाधनेन द्रव्येण निर्धितं तेज तादृग्रेन पवित्रेण ब्रह्मविदो वेदार्थविदो वर्षं पूर्वं ब्रह्म पूर्वमपि शुद्धं परिवृढं कर्म पुनोमहे भूयोऽपि शोधयामः ॥

अथ सप्तदशीमाह । “इत्थः सुनीति सह मा पुनातु । सोमः खस्त्रा वर्षणः समीक्षा । अमो राजा प्रमृष्णाभिः पुनातु माम् । जातवेदामोर्जवन्या पुनातु” [६] इति । इत्थः सुनीत्या शोभनफलप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु । सोमः खस्त्रा चेमप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु । वर्षणः समीक्षा अनुकूलया देव्या हसे मां पुनातु । अमो राजा प्रमृष्णाभिः प्रकर्षेण मारिकाभिः

देवोभिः सह मां पुनातु । जातवेदा ऊर्जयन्ता ज्ञीरादि-
रसप्रापचिकया देवा सह मां पुनातु ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे शुद्धार्था मन्त्रा उक्ताः । तावता सोमशेषमवशेषमव-
श्याय नवमे राजसुयगतचातुर्मास्यशेष उच्चते । तानि चातु-
र्मासानि विधातुमादावाख्यायिकामाह । “प्रजा वै सत्र-
मासत तपस्यथमाना अजुङ्गतीः । देवा अपश्चमसं घृतस्य
पूर्णश्च खधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुङ्वुः । तेनाद्वामास ऊर्ज-
मवाहन्वत । तस्माद्वामासे देवा इच्छन्ते” इति । पुरा कदा-
चिह्नेवपिद्वमनुव्यपश्चसुराख्याः प्रजाः सत्रमन्तिष्ठन् । सत्र-
महृष्णं सुकृतं सम्यादितवन्त इत्यर्थः । किं कुर्वन्त्यः उपवासा-
दिरूपं तपोऽनुतिष्ठन्त्यः अजुङ्गतीः न कस्त्रिदपि होमं
कुर्वन्त्यः, तासां प्रजानां मध्ये देवाः कस्त्रित्कालं तपस्यस्त्रा-
घृतपूरितं खोचितान्नधारकं कस्त्रिचमसं दृष्ट्वा तं प्राप्य समीप
उत्थाय तद्वामेनैकैकस्त्रिद्वामासे खैर्भाज्यं रसविश्वेषं प्राप्न-
वन्तः । तस्मात् कारणाद्वामासे पौर्णमास्येमावाख्यायां देवा
दर्शपूर्णमासाभ्यामिज्यन्ते ॥

अथ देवे पित्रादीनां तपःफलं दर्शयति । “पितरोऽप-
श्चमसं घृतस्य पूर्णश्च खधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुङ्वुः । तेन
मास्यूर्जमवाहन्वत । तस्मान्नामि पिद्वन्तः क्रियते । मनुष्या
अपश्चमसं घृतस्य पूर्णश्च खधाम् [१] । तमुपोदतिष्ठन्तमजु-

हवः । तेज इचोमूर्च्छमवाहन्त । तस्माद्विरक्तो मनुष्येभ्य उप-
हितते । प्रातश्च सायम् । पश्वोऽपश्चमसं घृतस्य पूर्णश्च
स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्नमजुहवः । तेज चयीमूर्च्छमवाहन्त ।
तस्मात् चिरकः पश्वः प्रेरते । प्रातः सङ्गवे सायम् । असुरा
अपश्चमसं घृतस्य पूर्णश्च स्वधाम् [२] । तमुपोदतिष्ठन्नम-
जुहवः । तेज संवत्सर ऊर्च्छमवाहन्त” इति । पितृभिरेक-
स्थिन्नासे एकभोज्याच्चस्य प्राप्तलात् प्रतिमासममावासार्थं
पिष्ठपितृघ्नः क्रियते । मनुष्येरेकस्थिन्नेवाह्वि कालद्वयवर्त्तिनो
भोज्यस्य प्राप्तलात् प्रातःकाले सायङ्काले च भुज्ञते । पश्वभि-
मानिभिर्दैविरेकस्थिन्नक्रिकालचयभोज्यस्याच्चस्य प्राप्तलात् चिषु
कालेषु पश्वः हणभस्त्रणार्थं सञ्चरन्ति । तत्त्वात्मध्यकाले तु
रोमन्यं कुर्वन्तो वर्त्तन्ते । असुरास्त्वेकस्थिन् संवत्सरे स्वभोज्य-
मन्यं प्राप्तवन्नः ॥

अथ देवैरनुष्टिं व्यापारं दर्शयति । “ते देवा अमन्यन् ।
अमी वा इदमभूवन् । यद्यथश्च सा दति । त एतानि चातु-
र्मास्यान्यपश्चन् । तानि निरवपन् । तैरैवैषां तामूर्च्छमवृच्छत ।
ततो देवा अभवन् । परासुराः” [३] इति । ते देवा मिथिला
एवं विचारितवन्नः यदैश्चर्यं वयमिदानीं प्राप्य वर्त्तामहे
तत् इदं सर्वममी असुरा एव प्राप्तवन्नः । यस्मात् संवत्सरे
स्वरूपां दृप्ताः सन्तः, पुनः संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं स्वभोजन-
व्यापाराभावात् निरक्तरं युधन्तोऽसान् क्लेशयिष्यन्ति । एवं
विचार्यं ते देवा असुरविनाशहेतुत्वेततानि वक्ष्यमाणानि

वैश्वदेवादीनि चातुर्मासानि दृष्टवन्नः । यस्मात् संवसरे तैर्जिर्बाणेषां सुराणां भोज्यं विनाशितवन्नः ॥

ततो देवा विजयं प्राप्नाः असुराश्च पराभृता इत्यमाल्याचिकथा चातुर्मासानामत्यनं प्रशस्त्वं दर्शयितुं दर्शपूर्षमासादिप्रशंसापूर्वकं तत्त्वार्जसामुपन्वया दर्शादिविभूत्वादपुरःसरं तदिधन्ते । “धृत्युजते । यामेव देवा ऊर्जमवाहन्ते । तां तेनावहन्ते । यत् पिण्डभ्यः करोति । यामेव पितर ऊर्जमवाहन्ते । तां तेनावहन्ते । यदावस्थेऽन्नं हरन्ति । यामेव मनुष्या ऊर्जमवाहन्ते । तां तेनावहन्ते । यद्विजिणां इदाति [४] । यामेव पश्चव ऊर्जमवाहन्ते । तां तेनावहन्ते । यच्चातुर्मास्यैर्यजते । यामेवासुरा ऊर्जमवाहन्ते । तां तेनावहन्ते । भवत्यात्मना । पराश्च भ्रातृयो भवति” इति । यजते दर्शपूर्षमासावनुतिष्ठति । पिण्डभ्यः करोति । पिण्डपिण्डयज्ञमनुतिष्ठति । आवस्थेऽन्नं हरन्ति । वैश्वदेवान्ते अतिथीनश्चेन पूजयन्ति । अन्वाहार्यगवादिरूपां इच्छिणां इदाति । तत्प्रसापास्थे दर्शपूर्षमासादयः कर्त्तव्याः । एवमत्रापि फलप्राप्तये चातुर्मासानि यजेत । तत आत्मना भवति । स्वयमेव अथयुक्तो भवति । भ्रातृयस्तु पराभवति ॥

अत च चातुर्मास्यविधौ तात्पर्ये दर्शयितुं पुनः प्रशंसति । “विराजो वा एषा विकान्ति । यच्चातुर्मासानि । वैश्वदेवेनाच्चिंहोके प्रत्यतिष्ठत् । वहणप्रघासैरन्तरिक्षे । शाकमेघैरमुच्चिंहोके । एष हीना वै तत्पर्यं भवति । य एवं विद्वाऽचातु-

मीर्हैर्यजते” [५] इति । विश्वेषण राजत इति विराट् । प्रजा-
पतिस्तस्य विश्वेषण सोकचयाकमणसाधनानि चातुर्मीर्हानि
वैश्वदेवादीनि चतुर्षु मासेष्वनुष्टेयत्वाचातुर्मीर्हानि । फाल्गु-
न्वां पौर्णमासां वैश्वदेवाख्यं पर्वानुष्टाय मासचतुष्टयमती-
त्यापाद्यां पौर्णमासां वहणप्रधासाख्यं कर्णानुष्टाय पुनर्मी-
सचतुष्टयमतीत्य कार्त्तिकां पौर्णमासां तदोयचतुर्दशां वा
साकमेधाख्यं पर्वानुष्टेयम् । एतैर्यथा प्रजापतेसोकचये प्रतिष्ठा
एवमन्योऽयेतत् सर्वं प्राप्नोति ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे चातुर्मीर्हानि विहितानि । अथ दशमे तत्र विश्वेष
विधातुं प्रस्तौति । “अग्निर्वाव संवस्तुरः । आदित्यः परिवस्तु-
रः । चक्रमा इदावस्तुरः । वायुरनुवस्तुरः” इति । प्रभववि-
भवादीनां षष्ठिसंवस्तुराणां मध्ये एकैकसंवस्तुरपञ्चक एकैकं
युगम् । तस्मिन् युगे वर्त्तमानानां पञ्चानां संवस्तुराणां क्रमेण
संवस्तुरः परिवस्तुरः इदावस्तुरोऽनुवस्तुर इदस्तुरा इत्येतानि
नामधेयानि । तथा चोक्तम्,

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्बरीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वाङ्गुष्ठ वस्तुराः ॥ इति ।

तत्र संवस्तुरादीनां चतुर्णामभिमानिलात् अन्यादयस्त्रूपाः ॥

एवं प्रस्तुत्य वैश्वदेवाख्ये कर्मणि संवस्तुरस्त्रूपाग्निप्राप्ति-

प्रतिपादनपुरःसरं कञ्जिमन्त्रविशेषं विधत्ते । “यदैश्वदेवेन
चक्षते । अग्निमेव तत्पुरवस्तुरमाप्नोति । तस्मादैश्वदेवेव यज-
मानः । संवत्सरीणाऽखलिमाग्रास्तु इत्याशासीत्” इति ।
वैश्वदेवाख्यास्तु प्रथमपर्वणः संवत्सररूपाग्निप्राप्तिहेतुत्वात्तदा-
गकाले तदीयसूक्तवाकमध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं पठेत् ।
सूक्तवाके हि भूयो इविष्करणमाग्रास्तु दिव्यं धामाग्रास्तु
इति वाक्यदद्यन्तं पठितं तथोर्वाक्ययोर्मध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं
पठेत् । अतएव सूक्तकार उदाहृत्य पठति, संवत्सरीणाऽख-
लिमाग्रास्तु दिव्यं धाम ग्रास्तु इति । सूक्तवाकस्याशीःपु-
ष्टातानुवर्त्तयत् इति ॥

अथ द्वितीयहतीयपर्वणोः परिवत्सरेदावत्सररूपादित्य-
चन्द्रमसोः प्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं क्रमेण मन्त्रविशेषं विधत्ते ।
“यद्वर्णप्रधासैर्यजते । चादित्वमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति [१] ।
तस्माद्वर्णप्रधासैर्यजमानः । परिवत्सरीणाऽखलिमाग्रास्तु
इत्याशासीत् । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्रमसमेव तदिदावत्सर-
माप्नोति । तस्मात्ताकमेधैर्यजमानः । इदावत्सरीणाऽखलि-
माग्रास्तु इत्याशासीत्” इति ॥

इत्यं चातुर्मासावयवरूपाणि वैश्वदेवादीनि त्रीणि पर्वा-
णि तदीयमन्त्रविशेषांश्च विधाय तदवयवरूपं महापिण्डयज्ञं
विधत्ते । “यत्पिण्डयज्ञेन यजते । देवानेव तदन्त्वस्तुति” इति ।
तत्त्वेन पिण्डयज्ञेन पिण्डमद्विशेषणयुक्तसोमादीन् देवानन्त्वस्तु-
ति अनुक्रमेण प्रीणयति ॥

अथ चतुर्थपर्वणि अनुवस्तुरस्तपवायुप्राप्तिप्रतिपादनपुरः सरं
मन्त्रविशेषं विधत्ते । “अथवा अस्य वायुश्चानुवस्तुरस्ताप्रीतायु-
च्छिष्यते । यच्छुनासीरोर्येष यजते [२] । वायुमेव तदनु-
वस्तुरमाप्नोति । तस्माच्छुनासीरोर्येष यजमानः । अनुवस्तुरी-
षाऽख्तिमाग्रास्त इत्याग्रासीत” इति । वैश्वदेवादिभि-
त्तिभिः पर्वभिः संवस्तुरादयस्थथा कालासादभिमानिदेवा
अग्न्यादयः प्रीता अनुवस्तुरः कालः तदभिमानी वायुस्तेयेता-
वुमौ पूर्वमप्रीताववशिष्टौ । सुनासीरोर्याख्येन चतुर्थेन पर्वणा
तदुभयप्रीतिर्भवति । तस्माच्छुनासीरोर्येष यजमानः अनुवस्तु-
रीषाऽख्तिमाग्रास्त इत्याग्रासीतेति पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

पर्वचतुष्टयसङ्कातमकं चातुर्मास्यथागं प्रशंसति । “संवस्तुरं
वा एष ईशतीत्याङ्गः । चस्यातुर्मास्यैर्यजत इति । एष ह वै
संवस्तुरमाप्नोति । य एवं विद्वाऽस्यातुर्मास्यैर्यजते” इति । यः
युमान् पर्वचतुष्टयोपेतैः चातुर्मास्यैर्यजते । स एष संवस्तुरा-
भिमानिनं प्रजापतिं प्राप्नुमिच्छतीति एवमभिज्ञा आङ्गः ।
तस्मात्तद्याजी संवस्तुराभिमानिनं प्राप्नोति ॥

अथ वैश्वदेवाख्यं कर्त्ता प्रशंसति । “विश्वे देवाः समयजन्त ।
तेऽग्निमेवायजन्त । त एतं लोकमयजन् [३] । यस्मिन्नग्निः ।
यद्वैश्वदेवेन यजते । एतं मे खोकं यजति । यस्मिन्नग्निः ।
अग्नेरेव चायुज्यमुपैति” इति । विश्वदेवा इति देवगणविशेषाः ।
तद्गणस्या देवा यदा सम्यग्यष्टुमुपक्रान्तवतः । तदानीमग्निमे-
वेष्टा यस्मिंश्चोकेऽग्निर्वर्तते एतमेव खोकं ते प्राप्नवन् । अतो-

उन्नोऽपि वैश्वदेवेनेष्टा अस्मिन्नग्निर्वर्त्तते तं लोकं प्राप्य तस्मा-
ग्नेः सायुज्यं सहावस्थानमेव प्राप्नोति ॥

पुनरपि दैश्वदेवं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “यदा वैश्व-
देवेन यजते । अथ संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । यदा संव-
त्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । अथ सहस्रयाजिनमाप्नोति । यदा
सहस्रयाजिनमाप्नोति [४] । अथ गृहमेधिनमाप्नोति । यदा
गृहमेधिनमाप्नोति । अथाग्निर्भवति । यदाग्निर्भवति । अथ
गौर्भवति । एषा वै वैश्वदेवस्य मात्रा । एतदा एतेषामव-
भम् । अतोतो वा उत्तराणि श्रेयाश्चि भवन्ति । यद्विश्वे
देवाः समयजन्त । तदैश्वदेवस्य वैश्वदेवलम्” [५] इति । संव-
त्सराख्यस्य सचस्य गवामयनस्य यजमानेषु मुख्यो गृहपतिः
सहस्रदक्षिणायुक्तेनाप्नोर्यामादिना यजमानः सहस्रयाजी स
एकः अतिस्मृत्युदितगार्हस्थानुष्ठायो गृहमेधी, एते गृहप-
त्यादयो मनुष्येषु श्रेष्ठाः । अग्निर्देवतात्मा गौर्गवाभिमानि-
देवविशेषः । अस्मिन् दिने वैश्वदेवेन यजते तस्मिन्नेव दिने
गृहपतिः सहस्रयाजी गृहमेधी वक्तिगवाख्यदेवानां महिष्मा
योग्यो भवति । येयं फलकूप्तिरूक्ता एषैव वैश्वदेवपर्वणे
मात्रा दूयदेव फलमित्यर्थः । एतस्य वैश्वदेवफलमेतेषां इतर-
पर्वफलानां मध्ये चरमं अत्यत्यन्तं, अतो त एकैकस्मात् सर्व-
फलात् उत्तरोत्तरपर्वफलानि अत्यन्तं प्रशस्तानि । यस्मा-
द्विश्वदेवा एतत्पर्वं सम्यग्नुष्ठितवन्तः । तस्मादस्य वैश्वदेवत्यं
सम्पन्नम् ॥

द्वितीयं पर्वं प्रशंसति । “अथादित्यो वहणः राजानं व-
हणप्रधासैरथजत् । स एतं सोकमयजत् । यस्मिन्नादित्यः ।
यद्वहणप्रधासैर्यजते । एतमेव सोकं जयति । यस्मिन्नादित्यः ।
आदित्यस्यैव सायुज्यमुपैति । यद्वादित्यो वहणः राजानं वह-
णप्रधासैरथजत् । तद्वहणप्रधासानां वहणप्रधासत्वम्” इति ।
ग्रन्थे घासो भक्ष्यविशेषः मेषसम्बन्धीयेषु हविर्विशेषेषु ते
प्रधासाः । ते च वहणसम्बन्धिनः । वहणपासविमोक्षमनुष्ठीय-
मानलात् । तथा च राजस्थयप्रकरणे समाक्षायते, तैर्वै स प्रजा
वहणपाशादमुच्चरिति । तैरेतैर्वहणप्रधासैरादित्यो वहणः
राजानभिष्टा यस्मिन्निहानीमादित्यो दृश्यते तमेतं सोकम-
जयत् । अतोऽन्योऽपि तं सोकं जिलादित्यस्य सायुज्यमाप्नोति ।
वहणमुहिष्येज्यमानलात् एते वहणप्रधासनामका हविर्विशेषाः
सम्बन्धाः ॥

द्वितीयं पर्वं प्रशंसति । “अथ सोमो राजा छन्दाःसि
साकमेधैरथजत् [६] । स एतं सोकमयजत् । यस्माकमेधैर्य-
जते । एतमेव सोकं जयति । यस्मिःचन्द्रमा विभाति । चन्द्र-
मस एव सायुज्यमुपैति । सोमो वै चन्द्रमाः । एष ह वै सा-
क्षात् सोमं भक्षयति । य एवं विद्वान् साकमेधैर्यजते । यत्-
सोमस्य राजा छन्दाःसि च समैधन्त [७] । तस्माकमेधानाः
साकमेधत्वम्”इति । सोमो राजा साकमेधाख्यैः हविर्भिञ्छन्दो-
देवान् पूजयित्वा यस्मिन्नयं चन्द्रमा विशेषेण भासते तमेतं
सोकमजयत् । एवमन्योऽपि तं सोकं जिला चन्द्रमसः सायुज्यं

प्राप्नोति । एष यज्ञेऽप्यभिषूयमाणः सोम एव चन्द्रमाः चन्द्र-
मस एतदभिमानिलादतस्त्रप्रसादेन कालश्वरधानमन्तरेण
साकमेधयाजी यागं कृत्वा सोमं भज्यति । यस्मादस्मिन् यज्ञे
पूज्यपूजकभावेन कृत्वादेवताः सोमस्य समैधन्त चक्षुय द्विद्विं
प्राप्नास्त्वात् साकमेधं ते वर्द्धन्ते, एभिर्हविर्विशेषैरिति तेषां
साकमेधनाम सम्बन्धम् ॥

पितृयज्ञं प्रशंसति । “अथर्त्वः पितरः प्रजापतिं पितरं
पितृयज्ञेनायजन्त । त एतं सोकमजयन् । यस्मिन्नृतवः ।
यत्पितृयज्ञेन यजते । एतमेव सोकं जयति । यस्मिन्नृतवः ।
चृद्रनामेव सायुज्यमुपैति । यदृतवः । पितरः प्रजापतिं पितरं
पितृयज्ञेनायजन्त । तत्पितृयज्ञस्य पितृयज्ञलम्” [८] इति ।
वसनाद्युतुदेवताः प्राणिनां पितरः प्राणुत्यन्तेः कालाधी-
नत्वात् तेषामृद्रष्टां पिता प्रजापतिः । तथा च चृतवः प्र-
जापतिं खपितरं पितृयज्ञेन पूजयित्वा यस्मिन्निदानीं वस-
न्नादयो देवा वर्तन्ते । तं सोकमजयन् एवमन्योऽपि तं सोकं
जित्वा वसनादीनां सायुज्यं प्राप्नोति । चृत्वात्मकाः पितरो
यजन्यनेनेत्यथं पितृयज्ञः । अथवा प्रजापत्यात्मकः पितैऽयते-
नेनेति पितृयज्ञः । पितृकर्तृकलेन पितृकर्त्तकलेन वा पितृस-
म्बन्धी यज्ञः इत्यर्थः ॥

त्वम्बकहवेषि प्रशंसति । अथौषधय इमं देवं त्वम्बकैर-
जयन्त प्रथेमहीति । ततो वै ता अप्रथयन्त । य एवं वि-
द्वाऽस्त्वम्बकैर्यजते । प्रथते प्रजया पश्युभिः” इति । शौषधि-

देवता वथं प्रथेमहि विसृतीभवेमेत्यभिप्रेत्य व्यमकहविर्भिरिम् इदं देवमिष्टा प्रथिता अभवन् । एवमन्तोऽपि तमिष्टा प्रथापश्चभिः प्रथितो भवति । व्यमकस्य इदस्य समन्वेत हविर्भां व्यमकगमेत्युच्चेष्यम् ॥

चतुर्थं पर्वं प्राप्नुति । “अथ वायुः परमेष्ठिनश्च इुग्माशीरीयेषायत । स एतं स्लोकमजयत् । अस्मिन् वायुः । अस्मिन् वायुः [८] । वायोरेव सायुज्यमुपैति” इति । वायुस्तुर्थपर्वता परमेष्ठिनमारात्र अस्तित्वादानों वायुर्वर्तते तमेतं स्लोकं जितवान् । एवमन्तोऽपि तं स्लोकं जिता वायोः सायुज्यं प्राप्नोति । इक्षाय इुग्माशीराय पुरोडाशं दादशकपात्रमिति इुग्माशीरसमन्वयस्लोकलात् अस्य पर्वणः इुग्माशीरीयत्वम् । आग्नेयमष्टाकपात्रं निर्वपति मौन्यं चहमित्यनुवाकनिरूपितो वैश्वदेवः ऐश्वाग्नेमेकादशकपात्रं मारतोमाभित्याभित्यनुवाकेन निरूपिता वर्षणप्रधासा । आग्नेये नीकावते पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपतीत्यनुवाकेन निरूपिताः साकमेधाः । सोमाच पितृमते पुरोडाशश्च षट्कपात्रमित्यनेन निरूपितः पितृचशः । प्रतिपुरुषमेककपात्रां निर्वपतीत्यनेन निरूपितानि व्यमकाणि । ऐश्वाग्नं दादशकपात्रं वैश्वदेवं चहमित्यनुवाकैकदेशेन निरूपितः इुग्माशीरोयः । अनेन इुग्माशीरीयेण सह चत्वारि पर्वाणि चतुर्षु चतुर्सु गिर्याद्यमानलात् चातुर्मास्यानीयुच्यन्ते ॥

एते चातुर्मास्याजिनः तेषां पुनराद्वित्तिरहितं फलं

विचारेण दर्शयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति प्र चातुर्मास्य-
चाग्नी भीयता॑ न प्रभीयता॑ इति । जीवग् वा एष चतु-
वयेति । यदि वसन्ते प्रभीयते । वसन्तो भवति । यदि जीवे
यीभः । यदि वर्षाषु वर्षाः । यदि ग्ररदि ग्ररत् । यदि
हेमग् हेमन्तः ॥ चतुर्भूला संवत्सरमयेति । संवत्सरः प्रजा-
पतिः । प्रजापतिर्वावैषः” [१०] इति । दर्शपूर्यमासद्याजिनः
तत्परं ग्राय तस्मानित्यत्वाच्चतः प्रभीयन्ते पुनरावर्त्तन्ते ।
तथा चातुर्मासचाग्नी फलावस्थातः प्रच्छवते न वेति ब्रह्मवा-
दिनां प्रश्नः । न प्रच्छवत इति अभिप्रेत्याभिज्ञस्योच्चरम् ।
अयमनुष्ठाता अग्नुष्ठानाग्नतारमेव चतुर्देवताः प्राप्नोति । य-
थपि देवताभरीरमन्यैर्ग दृश्यते तथायन्तर्वर्जिरुपेणाङ्कुरितं
वर्तते । अतएव देवताजन्मव्यतिरेकेण जन्माग्नरं न भवति ।
सामान्येनोक्तामृतुप्राप्निमेव वसन्तादिवास्यानि विस्थृतीकुर्व-
न्ति । यस्मिन् चतावस्थ वर्तमानदेहपातः तदेवतादेहः पूर्व-
मङ्कुरितो विस्थृतभवति । एवमृतुदेहेन तद्वाग्नं भुक्ता
च संवत्सरदेवं प्रविशति । स च संवत्सरः प्रजापतिरुपाः, स
च प्रजापतिरेष एव ग्रास्त्रैरिदानीमपि सर्वत्र वर्णते । तस्मा-
दद्यं फलावस्थातो न मिथ्यते । अस्य प्रपाठकस्थानुवाकार्थ-
सङ्ग्रह उच्यते ।

दग्धानवाका अच स्वराष्ट्रो यहविधिः स्वतः ॥

अतः सैन्यामणीमन्त्रा दितीयेऽथ हतीयके ।

दोषप्रायचित्तिरमिप्रायचित्तिस्तर्थके ॥

सोमाधिके प्रतीकारः पञ्चमे सूर्ये पुनः ।
 वहे प्राचिभिरका यूपारेहादिकारिता ॥
 प्राचिभिः सप्तमेस्तात्पावमान्यजयोऽष्टमे ।
 चातुर्मासाम्युन्नरे सुर्द्वंशमे तद्वद्वंशम् ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाई निवारयन् ।
 युमर्याचतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति ओमायगाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 चजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वजमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

सप्तमस्त्रायं चतुर्थः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः शु ॥

वेद निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्वमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 सोमयहाद्या विहिताः चतुर्थे हि प्रपाठके ।
 नचचाल्येष्टका मन्त्रप्रमुखाः पञ्चमे श्रुताः ॥
 अनारभ्योऽक्षितस्त्वेषां खिङ्गवाक्यानुसारतः ।
 योजनीयासाच तत्र न्यायादा सम्भदायतः ॥

तत्र तु प्रथमाख्याके प्रोक्ता अस्त्रेषुका मन्त्राः कृचिद्दिक्षितरूपे चयने इहृष्टाः । अथाऽनारभाधीतं सामिधेनी साप्तदश्यं प्रहते प्रव्याह्युतेन पाप्तदधेनावरद्वावावकाशम-सभमानं विकृतौ विविजते । एवमेतत्पि मन्त्राः प्रत्यक्षश्रुतैः हृचिकागच्छमग्निर्देवतेत्यादिमन्त्रैरवरद्वायां प्रकृतावकाशाभावात् विकृतौ विविजने । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अग्ने: हृचिकाः । इहुकं परस्ताऽग्न्योतिरवस्थात्” इति । अग्निर्जच्छस्त्रायामी तत्त्वं सभूताः सप्तहृचिकाः अवलङ्घादवः । तास्मि मध्ये वर्त्तने इहुकं तेजः परस्तात् वर्तते । ज्योतिर्ज्योत्सा चाचावसादवरपार्श्वे वर्तते । तासामुभयपार्श्वयोः इहुकज्योतिरभिमानिदेवते अत्यन्तदीप्तिमत्यौ परं दोपयत्यौ वर्तते । एवमुक्तरेष्वपि मन्त्रेषु योग्यम् ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । “प्रजापते रोहिणी । आपः परस्तादोषधयोऽवस्थात्” इति । प्रजापतिर्जच्छस्त्रामी देवः तत्त्वं सभूता रोहिणी मध्ये वर्तते । आप ओषधधयस्त्र पार्श्वदये वर्त्तने ॥

तृतीयं मन्त्रमाह । “सेमस्तेष्वका विततानि । परस्तादयन्तोऽवस्थात्” इति । ईश्वकाः मृगशीर्षसङ्घगतास्तारकाः विततानि विस्तीर्णाः बयनः पटस्य विर्भातारो देवताविशेषाः ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । “हृदस्य वाङ् । मृगयवः परस्तादिलारोऽवस्थात्” इति । वाङ्गवद्वेन द्विवचनान्तेन आद्वान्जच्छमुपलक्ष्यते । वाङ्गवत् प्रवलहेतुमात् । मृगयवो व्याधविशेषादेवाः । विशारो विशिष्टो लक्ष्यवेषः ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह । “आदित्ये पुर्वसूर । बातः परस्ता-
द्वाईनवस्तात्” [१] इति । बातो हष्टेः कुर्वभावो वाथुः । आई
दृष्टिजन्यद्वलम् ॥

षष्ठं मन्त्रमाह । “हृहस्तेक्षिथः । लुक्तः परस्ताद्यज-
माना अवस्तात्” इति । जुङतो शोभकर्त्तरो ऋत्तिजः अज-
मानाः खामिनः ॥

अष्टमं मन्त्रमाह । “बर्णाणामास्तेवाः । अभागच्छन्तः पर-
स्ताद्यजृत्यनोऽवस्तात्” इति । अभागच्छन्तः बर्णनृत्यादर्थ-
नार्थमुक्तुका अभिमुखमागच्छन्तः, पुरुषाः अभ्यानृत्यनः
कणाणां प्रसारणेनाभिमुखं नृकं कुर्वन्तः बर्णाः ॥

अण्टमं मन्त्रमाह । “पितृणां भवाः । ददन्तः परस्ताद-
मभृत्योऽवस्तात्” इति । ददन्तो रोदनं कुर्वन्तो, अभ्यवः
अपभ्रंशो देहपातः ॥

अवमं मन्त्रमाह । “अर्यस्तः पूर्वे फलगुणी । अपाय पर-
स्तादृक्त्योऽवस्तात्” इति । जाया अस्तिद्वा ऋषयो सेना पुहवः ॥

इत्यमं मन्त्रमाह । “भग्नेन्नातरे । कदत्तवः परस्ताद्य-
माना अवस्तात्” [२] इति । उक्तरेत्यत्र फलगुणीत्यनुवर्त्तते,
पितृस्तात् कन्यवा नीयमाना अनविदेषाः वहतवः । तेषां
बोध्यरो वहमानाः ॥

हकाद्यं मन्त्रमाह । “देवस्त उविहुर्हसः । प्रसवः पर-
स्ताद्यगिद्वस्तात्” इति । असवः कार्येषु प्रेहणं सर्विर्धग-
दानम् ॥

सादग्नं मन्त्रमाह । “इक्षु चिता । चतं परस्तात्पत्य-
मवस्थात्” इति । चित्तमानं वस्तुतस्त्वतमुच्यते । वाच्यमानं
वस्तुतस्त्वं सत्यम् ॥

चयोदग्नं मन्त्रमाह । “वाचोर्जिता ग्रततिः । परस्ताद्विधि-
द्विरवस्थात्” इति । जिता सातित्र्यततिर्वाचुणा चालयितुं
नक्षा वस्त्री अविद्विरेष्या अधः पातः ॥

चतुर्दग्नं मन्त्रमाह । “इक्षाग्रिकोर्विश्वासे । युगानि पर-
स्तात्पत्यमाणा अवस्थात्” इति । कर्षकेण वस्त्रीवर्द्धग्रहज्ञोः स्ता-
यमानं काढं युगम् । छष्माणाः छष्मिकर्त्तारः ॥

पञ्चदग्नं मन्त्रमाह । “मिच्छानुराधाः । चाभारोहप्त्यर-
सादभारूढमवस्थात्” [३] इति । बस्तुखलेनावस्थितमुक्तं देवं
चारोदुमुद्यमं पदमभारोहत् । पूर्ववत् छतारोहणं पदम-
भ्यारूढम् ॥

षोडग्नं मन्त्रमाह । “इक्षु रोहिणी । इष्टप्त्यरस्थात्
प्रतिइष्टप्त्यवस्थात्” इति । रोहिणीश्वदेन अष्टोच्यते, बस्त्रामा-
रोहणहेतुत्वात् । इष्टप्त् हिंसेणाद्युक्तं खकीयं वस्त्रम्, प्रतिइष्टप्त्
प्रतिकूललेन हिंसेणाद्युक्तं परकीयं वस्त्रम् ॥

सप्तदग्नं मन्त्रमाह । “निर्जल्यै मूर्खवर्द्धणी । प्रतिभञ्जनः
परस्थात् प्रतिइष्टप्त्यन्तोऽवस्थात्” इति । बस्त्रूक्तग्रहणं तदेव वि-
रोधिपदार्थं निवर्द्धप्रक्रियात् वर्द्धशीत्युच्यते । प्रतिकूलां सेनां
भग्नां कुर्वन्तः पुरुषाः प्रतिभञ्जनः स्तामानं ग्रातिकूलेन
हिंसन्तः पुरुषाः प्रतिइष्टप्त्यन्तः ॥

अष्टादशं मन्त्रमाह । “अर्पा पूर्वा आवाढः । वर्चः पर-
स्कास्मितिरवस्थात्” इति । परस्मैन्याभिभवस्थमवर्णं वर्चः स-
मितिः शुद्धम् ॥

एकोनविंशं मन्त्रमाह । “विश्वेषा देवानामुभराः । अभि-
जयत्परस्थादभिजितमवस्थात्” इति । जयाभिमुखं सैन्यमभि-
जयत् सव्यप्रथमभिजितम् । अस्मिन्नामे उभरा इत्यगुवर्त्तते ॥

विंशं मन्त्रमाह । “विष्णोः ओणा । पृच्छमानाः परस्ता-
त्पन्था अवस्थात्” [४] इति । अवणमवचं ओणा तस्माक्षिङ्गा-
सवः पुरुषाः पृच्छमानाः तस्माकप्राप्युपायः पन्थाः ॥

एकविंशं मन्त्रमाह । “वस्त्राऽ अविष्टाः । भूतं परस्ता-
द्वृतिरवस्थात्” इति । धनिष्ठानचत्रं अविष्टाः । पूर्वमनुभूत-
मैश्वर्ये भूतम् । अनुभूयमानमनुभविष्यमाणस्य भूतिः ॥

द्वाविंशमन्त्रमाह । “इन्द्रस्य शतभिषक् । विश्वव्यचाः पर-
स्कादिश्चितिरवस्थात्” इति । पूर्वं चित्रानचत्रस्थामी योऽय-
मिन्द्र उक्तः सोऽयं लष्टा परमैश्वर्ययोगादिन्द्र उच्यते । अन्यत्र
लष्टा नक्षत्रमध्येति चित्राभितिमन्त्रानानात् । अच्चिन्द्रस्य
रोहिणीत्युक्तं तत्र ज्येष्ठानक्षत्राधिपतिः प्रसिद्धु एवेन्द्रः । इन्द्रो
ज्येष्ठामनुक्षत्रमेतीत्येवानानात् । अत्र लिन्द्रशब्देन परमैश्वर्य-
योगादृष्णो गृह्णते । क्षत्रस्य राजा वरणोऽधिराजः । नक्ष-
त्राणाऽ शतभिषां वसिष्ठ इति मन्त्रानानात् । विश्वं व्यचति
व्याप्तोतीति विश्वव्यचाः, दृष्टिर्विश्वेषां अस्थानामाधारभूतः
क्षेत्रविश्वे विश्वचितिः ॥

चत्वारिंशं मन्त्रमाह । “अजस्त्रैकपदः पर्यं प्रोष्ठपदाः । वैश्वानरं परस्तादैश्वावस्वमवस्थात्” इति । अजस्त्रैकपात् ज्ञदेन च सूर्योऽभिधीयते । तत् सूर्यं देवमजमेकपादमिति मन्त्राभासानात् । अगदनुपृथाय स्तेज्ञामटहीतं शंतीरमुक्ता मनुव्यवत् कर्त्तपारतच्छेष जन्माभावादजलम् । एक एव पदाते सञ्चरतीति एकपात् सूर्यं एकाकी चरतीति मन्त्रामरविद्व-षात् । विश्वेषां नराणां हितं अगम्ब्रकाशनं वैश्वानरं आदि-त्याज्यायते दृष्टिरिति दृश्यभिहितदृष्टिद्वारा विश्वेषां निवा-सहेतुलं वैश्वावस्वम् ॥

चतुर्विंशं मन्त्रमाह । “अहेतुभित्तियस्तरे । अभिषिष्ठनः परस्तादभिश्टस्त्रोऽवस्थात्” इति । अहिष्ठदेन बुधियज्ञदेन च आवस्थः पञ्चमोऽग्निरच्छते । अतएवाधानप्रकरणे, अहे बुधियमन्तं मे गोपायेति आक्षातम् । सोऽथमहिंसकत्वाद-न्येन हिंसितुमशक्यत्वाच्चाहिः, बुधे मूले जगदादावुत्पन्नत्वादु-भियः, उत्तर इत्यत्र प्रोष्ठपदा इत्यनुवर्तते । राजस्तथादि-यागविशेषबिषेककर्त्तारः ऋत्विजोऽभिषिष्ठनः । सोमवागे-व्यभिषुषवं कुर्वन्तोऽभिषुषवन्तः ॥

पञ्चविंशं मन्त्रमाह । “यूष्णो रेवती । गावः परस्ता-द्वस्था अवस्थात्” इति । गावः प्रसिद्धाः वस्त्राः पञ्च पोष-शोदाः ॥

षष्ठिंशं मन्त्रमाह । “अभिनोरश्चुडौ । यामः परस्तात् वेनावस्थात्” इति । देवभिषगम्यामश्चित्यां चिकित्सनीय एक-

स्वाननिवासो जनसहो यामः । परराष्ट्रे गच्छन् जनसहः सेना
साथस्विभां चिकित्सीयैव ॥

सप्तविंश्म मन्त्रमाह । “यमस्यापभरणीः । अपकर्षन्तः पर-
स्तादपवइन्तोऽवस्थात्” इति । पापिजनान् धातयितुं बलादा-
नयन्तो दूता अपकर्षन्तः । आनीतानां यातनां कुर्वन्तोऽप-
वहन्तः । एतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु नज्ज्ञाधिष्ठिदेवताया अनु-
कूलौ पार्श्वद्वयवर्त्तनावर्द्धै योजनीयै ॥

अष्टाविंश्मीकोनचिंश्चयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । “पूर्णा
पश्चाद्यन्ते देवा अदधुः” [५] इति । पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात्
दत्यृगेका । यन्ते देवा अदधुर्नामधेयमित्यृगन्या । एतेभ्यं
संहितायां हतोयकाण्डे व्याख्यातम् । एतैरेकोनचिंश्चन्त्रैः
क्षचिद्विष्टतिविशेषे चयने प्रकृतिमन्त्रान् वाधयिला नज्जेष्टका
उपदध्यात् ॥

इति प्रथमेऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके वैकृतिनज्जेष्टका मन्त्रा उक्ताः । अथ द्विती-
यहतोययोरनुवाकयोः कर्त्तानुष्टानाय पुण्यकालो निरूप्यते ।
तस्य चानारभ्याधीतत्त्वात् कर्त्तविश्वेषसम्भ्वापादकस्य वाक्यादे-
रभावाच क्रत्वर्थलं नास्ति, किन्तु पुरुषार्थलमित्यवगन्तव्यम् ।
तत्राच्चिन्ननुवाके नज्ज्ञमुपजोव्य कालविशेषं विधयते । “यत्
पुण्यं नज्ज्ञम् । तदष्टकुर्वीतोपब्युषम् । यदा वै सूर्यं उदेति ।

अथ नक्षत्रं नैति । यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् । यत्र जघन्यं
पश्येत् । तावति कुर्वीत अल्कारी स्थात् । पुण्याह एव कुरु-
ते । एवम् ह वै यज्ञेषु शतद्युष्मन्त्र मात्स्योनिरवसाययाम्ब-
कार [१]” इति । ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा कर्त्तुः स्वस्य क्रियमाणस्य
कर्मणस्यानुकूलत्वेन पुण्यं यज्ञक्षत्रमस्ति, उपव्युषं उषःकाल-
समीपे तत्रक्षत्रं वषट्कुर्वीत वाढं कुर्वीत । आकाशे सूर्यो-
दयदेशादूर्ध्मेतावति दूरे तं नक्षत्रं तिष्ठतीति बुद्धौ दृढनि-
शयं कुर्यात् । उपव्युषमित्यखैवभिप्रायः स्वष्टीक्रियते । यस्मिन्
काले सूर्यं उदेति तस्मिन् काले तत्रक्षत्रं पुरुषो नैति न प्रा-
ग्नोति । सूर्यप्रकाशेन तिरोहितलाङ्गृष्टं न शक्यते, इत्युदयात्
प्रागेव नक्षत्रदर्शनकाले तस्य स्थानविशेषं निश्चिनुयात् । तत्र
नक्षत्रं यावदुदयं प्राय पश्चिमाभिमुखं गच्छति । तथा सति
यस्मिन् देशे नक्षत्रस्थानं स्वेन निश्चितं तस्थानात् प्राचीन-
समीपदेशस्त्रियानामेत्याज्ञया जघन्यः । तस्मिन् जघन्यदेशे यावति
काले सूर्यो गच्छेत् । तावति काले स्वेन कर्त्तव्यं कर्म कुर्यात् ।
अल्कर्म करोतीति अल्कारी ताङ्गशश्चिकोर्षुः पुरुषस्तस्मिन्
काले प्रारम्भेत् । तथासति सत्त्वपि शास्त्रोक्तेषु कालदोषेषु
तेषां दोषाणामुपशमादयं पुरुषः पुण्याह एव तत् क्षत्रवान्
भवति । तदेतत् शास्त्रदायिकम् । यस्मान् मात्स्यो नाम
कश्चिदृषिर्यज्ञेषु नामकं शतद्युष्मन्त्रं पुरुषमीदृशे मुद्भर्त्ते कार-
णिता निःश्वेषण श्रैश्चयं प्रापयामास ॥

अथ प्रसङ्गालोकदद्ये श्रेयःसाधनं नक्षत्रसमूहध्यानविशेषं

विधत्ते । “यो वै नक्षचियं प्रजापतिं वेद । उभयोरेनं सोक-
योर्विदुः । इस्ता एवास्तु इस्तः । चित्ता श्रिरः । निष्ठा इद-
वम् । ऊरु विज्ञास्ते । प्रतिष्ठानूराधाः । एष वै नक्षचियः
प्रजापतिः । य एवं वेद । उभयोरेनं सोकयोर्विदुः [२] ।
अस्मिन्श्चामुस्मिन्श्च” इति । नक्षत्राण्येव शरीरं यस्तु प्रजापते-
स्तुं प्रजापतिं यः पुरुषः वेद उपास्ते तं पुरुषं सोकद्वये देवा
मनुष्यास्तु जानन्ति । तथा विधख्यातियुक्तो भवतीत्यर्थः । य-
दिदं इस्तानक्षत्रं तदेव प्रजापते इस्तास्तानोयम् । चित्तानक्षत्रन्तु
श्रिरस्तानोयम् । स्तातीनक्षत्रन्तु इदस्तानोयम् । विशाखा-
नक्षत्रमुखस्तानोयम् । अनूराधानक्षत्रं पादस्तानोयम् । एव-
मुपास्यमानः प्रजापतिर्नक्षत्रियः । य एवं वेदेत्यादेः पुनरभि-
धानमुपसंहारार्थम् ॥

अथ प्राप्तिकं किञ्चित्सौकिकं काम्यं कर्त्ता विधत्ते । “यां
कामयेत दुष्टिरं प्रिया स्यादिति । तान्निष्ठायां इच्यात् ।
प्रियैव भवति । नैव हु पुनरागच्छति” इति । निष्ठा स्या-
तीनक्षत्रं तस्मिन्क्षत्रे दक्षा दुष्टिता पत्युः प्रियैव भवति ।
किञ्चस्ति किञ्चिदन्यो विशेषः । पितुर्दृष्टे नागच्छत्येव । आगन्तुं
मनस्तु न कुरुते । नेत्रं नक्षत्रनिष्ठा किञ्चु प्रीयतिशयप्रदर्शनेन
नक्षत्रस्तुतिरेव ॥

अथान्यत् किञ्चित्सौकिकं कर्त्ता विधत्ते । “अभिजित्राम
नक्षत्रम् । उपरिष्टादधाढानाम् । अवस्ताच्छ्रोणायै । देवा-
सुराः संयत्ता आसन् । ते देवास्तस्मिन्क्षत्रेऽभ्यजयन् [३] ।

यदभजयन् । तदभिजितोऽभिजित्वम् । यं कामयेतानपञ्चयं जयेदिति । तमेतस्मिन्नचतुर्वे यातयेत् । अनपञ्चयमेव जयति । पापपराजितमिव तु” इति । उत्तराधारानक्षत्रस्य यश्चतुर्थः पादः अवश्यक्षत्रस्य चः प्रथमः पादः, तदुभयं मिलिता नक्षत्रसन्धिरूपमभिजिदाख्यं किञ्चिन्नचतुं देवासस्मिन्नचतुर्वे युद्धं छलाऽभितो जितवन्तः । तस्मादभिजिदिति नाम सम्बन्धम् । एवं सति केनापि जेतुमशक्यं सैन्यमयं राजा जयतिति कामयमानोऽभिजित्वते प्रथमं कारयेत्, ततो जयत्वेव । किञ्चस्ति किञ्चिदन्यत् चतोः पापेन तदीयं सैन्यं पराजितमिव भवति । अस्य राज्ञो न कञ्चित् प्रथासः । इयमपि पूर्ववक्षत्रचप्रशंसैव ॥

अथ श्रैतकर्णाङ्गेन रेवतीं विधत्ते । “प्रजापतिः पश्च-
नस्तजत । ते नक्षत्रं नक्षत्रमुपातिष्ठन्त । ते समावन्त एवाभ-
वन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन्त [४] । ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्मा-
द्रेवत्यां पश्चूनां कुर्वीत । यत्किञ्चार्वाचोनश्च सोमात् । प्रैव
भवन्ति” इति । प्रजापतिना सृष्टाः पश्चवः रेवतीवतिरिक्ते
तस्मिन्नचतुर्वे खकीयखामिगृहे समागताः ते च समा एवा-
भवन् । समश्वदादुत्पन्न आवन्तुप्रत्ययः खार्थिकः । यावनाः
समागतास्तावन्त एव न तु वृद्धिं गताः । रेवत्यान्तु खामिगृहं
प्राप्ताः प्रभूता अभवन् । तस्मात् सोमयागादर्वाचोनं पश्चूनां
समन्वित् कर्म वायव्यश्च श्वेतमालभेतेत्यादि तद्रेवत्यां कु-
र्वीत तेन पश्चवः प्रभूता एव भवन्ति ॥

गामगिहस्ता देवसम्बन्धेन च नच्चाणि प्रशंसति । “सखिसं
वा इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तस्मारकाणां तारकत्वम् ।
यो वा इह यजते । अमुङ् स खोकं नजते । तन्नच्चाणां नच्च-
त्वम् [५] । देवगटहा वै नच्चाणि । य एवं वेद । गृह्णेव
भवति” इति । आवाप्तिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्थावरजङ्गमा-
त्मकं जगहृथ्यते तत् सर्वे पुरा प्रस्तयकासे सखिसंबन्धेवासीत् ।
तदानीं हृत्तिकाद्याः सखिसं तीर्त्वा खोकान्तरेषु गताः ।
तस्मान्तरन्तोति व्युत्पन्न्या तारकत्वं सम्भवम् । यो यजमान
इह नच्चयुक्ते काले यागं करोति स यजमानोऽमुङ् स्वर्गं
खोकं नजते प्राप्नोति । नज्जगताविति धातुः । अतो नजतेति
व्युत्पन्न्या नच्चत्वं सम्भवम् । किञ्च देवताग्टहसदृशान्वेतानि
नच्चाणि यथा मनुष्यग्टहेषु दीपप्रकाशेन व्यवहरन्ति । एवं
देवा नच्चत्वप्रकाशेन व्यवहरन्ति । अतः प्रशस्तानि नच्चाणि ।
एवं वेदिता प्रशस्तहो बङ्गहो वा भवति ॥

अथ प्रशस्ताहोकिकं कस्त्रिद्वर्षीं विधत्ते । “यानि वा
इमानि पृथिव्यास्थिताणि । तानि नच्चाणि । तस्मादस्त्रील-
नामश्चित्ते । नावस्त्रेषु यजेत । यथा पापाहे कुरुते । तादृगेव
तत्” इति । पृथिव्याःसम्बन्धेनि चित्ताणि विविधानि याम-
नगरादीनि स्थानानि सन्ति तानि नच्चत्वसदृशानि । यथा
शुखोके नच्चाणि विविधानि उपकारकानि च दृश्यन्ते,
तद्द्वामादीन्यपि । तस्मात् कुम्भनिधिच्चरूपनिषिद्धत् स्थान-
मस्त्रीलनामप्रतिकूलनच्चत्वसदृशं निन्दितं स्थानं स्तेच्छजनभू-

यिष्ठं तस्मिन्वस्तीखनाद्वि यामे निवासं यागाद्यनुष्ठानश्च न
कुर्यात् । यथा पापाहे निषिद्धदिने क्षतं नोपकारकं, निषि-
द्धदेशेऽपि क्षतं तादृशमेव ॥

नक्षत्राणामुक्तमाधमविभागं दर्शयितुं देवयमसम्बन्धित्वेन
नक्षत्राण्युपन्यस्य तस्मात्तरं दर्शयति । “देवनक्षत्राणि वा
अन्यानि [६] । यमनक्षत्राण्यन्यानि । छन्तिकाः प्रथमम् । वि-
श्वाखे उच्चमम् । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमम् ।
अथ भरणीरुच्चमम् । तानि यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्ष-
त्राणि । तानि दक्षिणेन परिवर्त्तति । यानि यमनक्षत्राणि [७] ।
तान्युच्चरेण” इति । एवमन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या इतिविहि-
तस्य नज्ञप्रत्ययस्यादूरार्थवाचिलादेवस्त्रोकस्य समीपे दक्षिण-
पार्श्वे छन्तिकादीनि परिभ्रमन्ति । अनूराधादीनि तु यम-
स्त्रोकस्य समीपे उच्चरपार्श्वे परिभ्रमन्ति ॥

अथ निर्वचनमुखेन यमनक्षत्राणामधमत्वं दर्शयति ।
“अन्वेषामरात्मेति । तदनूराधाः । ज्येष्ठमेषामवधिश्चेति ।
तच्छ्येष्ठस्त्री । मूलमेषामवक्षामेति । तम्भूलवर्हणी । यन्नासहनः ।
तदषाढाः । यदस्त्रोणत् [८] । तच्छ्रोणा । यदष्टणोत् । तच्छ-
विष्ठाः । यच्छतमभिषज्यन् । तच्छतमभिषक् । प्रोष्ठपदेषुदयच्छ-
क्त । रेवत्यामवरन्त । अश्वयुजोरयुज्जत । अपभरणीश्वपाव-
हन् । तानि वा एतानि यमनक्षत्राणि” इति । पुरा कदा-
चिद्युयुत्सवो देवाः परस्यरमेषामसुराणां युद्धार्थे वयमनु-
कूलया सामग्र्या अरात्मा भृद्वा अभूमेति यस्मिन्नक्षत्रे

तदिदं वचनं परस्तरमब्रुवन् तस्य नक्षत्रस्थानूराधेति नाम सम्बन्धम् । तदनुकूलया सामग्या राह्मिः सम्भ्रिरचेति व्युत्पन्नः, एषामसुराणां मध्ये ज्येष्ठपुरुषं मुख्यं अवधिश्चेति यस्मिन्नक्षत्रे उभ्रुवन् तस्य नक्षत्रस्य ज्येष्ठन्नीति नाम । तत्र नामैकदेशेन ज्येष्ठेति लौकिको व्यवहारः । भीमसेनो भीम इतिवत् । एवमसुराणां मूलं निवासस्थानमटकामविच्छिन्नं छतवन्तो वयमिति यस्मिन्नक्षत्रे उभ्रुवन् तस्य नक्षत्रस्य मूलवर्षणीति नाम । मूलस्य वर्षणमुद्यधनं उच्छेदनमन्वेति व्युत्पन्नः । अत्रायेकदेशेन लौकिको मूल इति व्यवहारः । यद्योर्नक्षत्रयोर्देवकृतमुपद्रवं सोहुमशकाः असुरासस्य नक्षत्रदद्यस्थाषाढा इति नाम, न सहन्ते उच्चेति व्युत्पन्नः । ओणेतिधातुः सहवाची । यस्मिन्नक्षत्रे प्रहारसहोऽसुरेष्वभृत् तस्य ओणेति नाम । अवणमिति लौकिकव्यवहारः । यस्मिन्नक्षत्रे देवैरुक्तमधिक्षेपमसुरसहोऽप्तेष्टेत् । तस्य अविष्टा इति नाम । धनिष्ठेति लौकिकव्यवहारः । यस्मिन्नक्षत्रे असुरकृतं प्रहाराणां शतं देवा अभिषज्यन् अनायासेन चिकित्सितवन्तः, तस्य शतभिषगिति नाम । प्रोष्ठपदाख्ये नक्षत्रदद्ये देवा खकीयान्यायुधायान्यासुरयोधनायोद्यातवन्तः । तस्मात् नक्षत्रदद्यस्य प्रोष्ठपदेति नामलम् । यस्मिन्नक्षत्रे देवा अरवन्त असुरभीकरं शब्दमकुर्वन् । तस्य रेवतीति नाम । यस्मिन्नक्षत्रे देवा रथेष्वश्वान् योजितवन्तस्यस्थाश्वयुगिति नाम । यस्मिन्नक्षत्रे प्राणानामपहारमसुरा अवश्य, तस्यापभरणी नाम, प्राणभरणादपगतल्वात् । ताव्येताः

न्यनूराधादीनि यमवदसुराणां मरणं हेतुत्वाद्यमनक्षत्राणि ॥

तत्र नामनिर्वचनादेव तेषामधमत्वेन वर्जनलग्नितेति-
तरनक्षत्रेषु क्षत्रिकादिषु खोकिकवैदिककाम्यानुष्ठानं विधत्ते ।
“यान्येव देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत यत्कारी स्थान् । पुण्याह
एव कुरुते [६]” इति । यत्काम्यं कर्त्ता करोतीति यत्कारी
स पुरुषः तत्कर्त्ता देवनक्षत्रेषु कुर्वन् इतरेषां कालदोषाणा-
मुपश्चान्या पुण्याह एव तत् क्षतवान् भवति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयानुवाके नक्षत्रोपजीवनेन शुभकाले निरूपितः ।
द्वितीये दिवसभागोपजीवनेन शुभकाले निरूप्तते । अङ्गः
पञ्चविभागः, प्रातःसङ्क्रमधाक्षापराक्षसायाक्षशब्दान्विधेयाः ।
तत्राद्यन्तयोः स्वभावविशेषं दर्शयति । “देवस्य सवितुः प्रातः-
सवः प्राणः । वहणस्य सायमास्वोऽपानः” इति । योऽयमु-
दयानन्तरभावी मुङ्गर्त्तचयात्मकः कालः प्रातःशब्दवाचः ।
स च सवितुः प्रेरकस्य देवस्य प्रसवः प्रेरणयुक्तः सूर्योदये सत्य-
नुष्ठातारः क्षणिकाः सेवका वणिजस्य खख्यापारेषु सूर्यग्रका-
शेन प्रेर्यन्ते । तस्मात् प्रकर्षेणातिच्छेष्टते सर्वो लोको वेत्त्यं
प्राणरूपः । अङ्गोऽन्तिमो मुङ्गर्त्तचयात्मकः कालः सायंशब्दा
ऽन्विधेयः । स च वहणसमन्वयी तत् ऊर्ज्जं तारकेण तस्मा
जगदावरणात् स च प्राणप्रेरणस्य समक्षात्क्षेदकलादासव

इत्युच्चते । अस्तमयकाले हि सर्वे प्राणिनः सख्यापारेभ्य
उपरमन्ते । अतोपगतवेष्टलात् अपान इत्युच्चते ॥

अथ प्रातःसङ्गवयोः प्रथमद्वितीययोर्भागयोः सन्धिरूपं कालं
हेयतया निरूपयति । “यत्प्रतीचीनं प्रातसनात् प्राचीनश्च
सङ्गवात् । ततो देवा अग्निष्टोमं निरमिमीत । तत्तदाच्चवीर्यं
निर्मार्गः” इति । प्रातःकाले योऽयमनिमो मुहूर्तः तं पृथ-
कृत्य तत्त्वरूपं प्रातःसनात् कालात्प्रतीचीनमित्युच्चते । मुहूर्त-
न्तचयात्मकस्य सङ्गवाख्यस्य द्वितीयभागस्य यः प्रथमो मुहूर्तः
तं पृथकृत्य तत्त्वरूपं सङ्गवात् प्राचीनमिति व्यपदिष्टते ।
प्रातःकालात् प्रतीचीनं सङ्गवात् प्राचीनश्च मुहूर्तचयात्मकं
सन्धिरूपं यत् कालरूपं भवति । ततः सन्धिरूपात् काला-
दग्निष्टोमसंखारूपं सोमयागं देवा निर्मितवन्तः । यस्मात्
कारणात् सन्धिरूपमाच्चवीर्यं देवैर्गृहीतसारलात् निःसारं,
तस्मादयं निर्मार्गः कालः । मार्गो मार्जनं शुद्धिः ततो
निर्गतो निर्मार्गः ॥

प्रातःकालवत् सङ्गवकाले प्रशंसति । “मिच्य सङ्गवः ।
तत्पुरुषं तेजस्यहः । तस्माच्चर्हि पश्ववः समायन्ति” इति ।
योऽयं सङ्गवो द्वितीयो भागः तत्त्व मिच्यः खामी, मिच्यस्य च
सर्वानुयाहकलात् तदीयमङ्गःस्वरूपं पुण्यम्, अध्ययनादिपुण्य-
कर्मोपेतम् । अतएव तेजस्तिवेन भासते । तस्मात्तेजस्तिव-
देव तस्मिन् काले पश्ववोऽरक्षेषु सम्बगाच्चरन्ति ।

अथ द्वितीयतीयभागयोः सन्धिं पूर्वसन्धिविवृत्तिः ।

“यत्प्रतीचीनश्च सङ्क्षिप्तात् [१] । प्राचीनं मध्यन्दिनान् । ततो देवा उक्ष्यं निरमिमीत । तत्तदाज्ञवीर्यं निर्मार्गः” ॥

द्वतीयभागं प्रश्नं सति । “हृहस्यतेर्मध्यन्दिनः । तत्पुरुषं ते-जस्यहः । तस्मान्तर्हि तेऽक्षिणष्ठं तपति” इति । माध्यन्दिन-भागस्य हृहस्यातिः स्वामी तस्यातिशयेन ब्रह्मवर्षसिलाज्ञदी-यमङ्गः स्वरूपं पुण्यम्, अतस्मिन् ते पश्वः अक्षिणष्ठं नाशरहि-तमुद्देगराहित्येनावस्थानरूपं तपः कुर्वन्ति । पश्चूनां तथाऽव-स्वानमेव तपः । गावो वा एतत् सचमासतेत्यत्र तथा तत्पः-प्रतिपादनात् । वस्तुतस्य तेऽक्षिणष्ठमित्येकमेव पदम् । तथा च तेऽक्षिणष्ठं अतिशयेन तोक्ष्यं तापं यथा स्वानथा तस्मिन् काले सूर्यस्वपति ब्राह्मणस्य तथा तपेदिति । मध्यन्दिने प्रबलमधीयीतेति श्रुतेः ॥

द्वतीयचतुर्थभागयोः सन्धिं निन्दति । “यत्प्रतीचीनं मध्य-न्दिनात् । प्राचीनमपराह्नात् । ततो देवाः षोडशिनं निर-मिमीत । तत्तदाज्ञवीर्यं निर्मार्गः” [२] इति ॥

चतुर्थभागं प्रश्नं सति । “भगव्यापराह्नः । तत्पुरुषं तेजस्य-हः । तस्मादपराह्ने कुमार्यो भगमिष्टमानाश्वरन्ति” इति । भगं सौभाग्यं झङ्गारं गृहवर्त्तिनां सर्वेषां भोजनादिव्या-पारेषु निष्पत्तेष्वपराह्नकाणे मातरः पुत्रीणां कुमारीणा-मङ्गप्रचालनधमिष्टवन्धनयनाच्चनादिभिः झङ्गारं कुर्वन्ति । सौभाग्यदेवतायाः तत्कालस्वामिलेग तदेतदुचितम् ॥

अथ चतुर्थपञ्चमभागयोः सन्धिं निन्दति । “यत्प्रतीची-

मनपराह्नात् । प्राचीनश्च साधाक्षात् । ततो देवा अतिरात्म
चिरमिमीत । तत्तदाभवीर्यं निर्मागः” इति ॥

पञ्चमभागं प्रश्नं स्ति । “वहणस्य सादम् । तत् युश्च तेज-
स्वदः । तस्मात्तर्हि नानृतं वदेत्” [३] इति । वहणस्योयदेवता-
त्वात् तस्मिन् पुण्यकालेऽनृतवादिनं वहणे वाधते । अतएवा-
न्वच अूथते, अनृते खलु वै क्रियमाणे वहणे गृह्णातीति ।
तस्मात्तस्मिन् कालेऽतिप्रथमेनानृतं वर्जयेत् ॥

उत्तमाधमकालविभागज्ञानं प्रश्नं स्ति । “ब्राह्मणो वा
अष्टाविंश्चो नक्षत्राणाम् । समानस्याक्षः पञ्च युण्डानि नक्ष-
त्राणि । चत्वार्यस्त्रीलालानि । तावि नव । चत्व परस्तानक्ष-
त्राणां यत्तावस्थात् । तान्येकादश । ब्राह्मणो दादशः । य एवं
विद्वान्त्संवलरं ब्रतं चरति । संवल्लरेण्यवास्य ब्रतं गुप्तं भवति”
इति । हृत्तिकादीनि भरण्यन्तानि सप्तविंशतिनक्षत्राणि तद-
येक्षया ब्राह्मणोऽष्टाविंश्च नक्षत्रम् । यद्या नक्षत्रयोगात् कालस्य
कर्मयोग्यता । एवं ब्राह्मणवचनादपि कालः कर्मयोग्ये
भवति । अतएव ग्रिष्टाः कर्मारक्षेषु पुण्याचं वाचयन्ति ।
एकस्याक्षः प्राप्ताः प्रातःसङ्क्षिप्तादयः पञ्चभागाः नक्षत्रांश्चोपे-
तवाच्चे नक्षत्राणि तानि च पूर्वीकरीत्या प्रश्नस्थलात् पुण्या
नि । यानि च सन्धिरूपाणि तान्यग्रिष्टोमाद्युत्यादनेन निः-
वारसादस्त्रीलालानि निन्दितानि । एवं पुण्यान्यस्त्रीलालानि च
मित्रिला नवसङ्क्षाकानि । यत्व नक्षत्रांश्चयुक्तेन नक्षत्राणामेतेषां
नवसङ्क्षाकानां परस्तादुपरि प्रदोषकालस्त्रूपः-

कालरूपम् । ताभ्यां द्वाभ्यां सह तान्येकादशानि सम्बन्धन्ते । तदपेच्या वचनेन पुण्याहत्यसम्यादको ब्राह्मणो दादशः । एवमेते कालविशेषाः दादशमासलेन भाविताः संवत्सरतामापद्धते । एवमनेन प्रकारेण यो विद्वान्संवत्सरत्यसम्यादनेनैकस्मिन् दिने ग्रतं कर्त्तविशेषमाचरति । तस्य तद्वतं प्रशिद्धेनैव संवत्सरेण गुप्तं भवति । संवत्सरानुष्ठानेन यावत् फलं तावदाप्नोतीत्यर्थः । एवमेकेन प्रकारेण दादशभागानुसम्बानमुक्तम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण तदभिधन्ते । “समानस्थाङ्कः पञ्चपुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यस्त्रीखानि । तानि नव । आग्नेयी रात्रिः । ऐश्वर्यमहः । तान्येकादशः । आदित्यो दादशः । य एवं विद्वान्संवत्सरं ग्रतं चरति । संवत्सरेणैवास्य ग्रतं गुप्तं भवति” ॥ [४] इति । पूर्वे प्रदोषकालोषः कालब्राह्मणैर्दादशसम्भापूरिता इदानीं तत्त्वयं परित्यज्याग्निदेवताकां रात्रिमिन्द्रदेवताकमहरादित्यम्भ तत्त्वयस्ताने निवेश्यानुसम्बानमुच्यते इति विशेषः ॥

इति द्वतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वतीये हेचेषापादेयकालविभागो निरूपितः । स च क्रतुविशेषसम्बन्धाभावात् पुण्यार्थः । अतः सामान्येऽन्यसर्वकर्मसु सम्बन्धते । चतुर्थे सोमविषये विशेषोऽभिधीयते । चदुकं पूर्व-

प्रपाठके, यदाहमयाणि पाचाणि भवतीति । तदेतत् प्रश्न-
वति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कति पाचाणि चज्ञं वह-
न्तीति । चयोदशेति ब्रूयात् । स चद्ग्रूयात् । कस्तानि निरमि-
मीतेति । प्रजापतिरिति ब्रूयात् । स चद्ग्रूयात् । कुतस्तानि
निरमिमीतेति । आत्मन इति । प्राणापानाभ्यामेवोपात्म-
मर्यामौ निरमिमीत [१] । व्यानादुपात्मगुस्वनम् । वाच
ऐश्वर्यवायवम् । दक्षक्रतुभ्यां मैत्रावहणम् । श्रोत्रादाश्विवम् ।
चक्षुषः द्वुक्रामन्त्यन्तौ । आत्मन आग्रयणम् । अङ्गेभ्य उक्थ्यम् ।
आयुषो भ्रुवम् । प्रतिष्ठाया च्छ्रुतुपाचे” इति । सामयहण-
साधनलेन यज्ञनिर्वाहकानां पाचाणां सज्जाविशेषो निर्बाह-
विशेषो निर्बाणसाधनस्त्वेति चयं ब्रह्मवादिनां प्रश्नेनाभिज्ञ-
पुरुषोत्तरेण च निर्णीतम् । प्रजापतिः स्तुत्रोरान्निरमिमी-
तेति । सामान्येनोक्त्य प्राणापानाभ्यामित्यादिना विशेषः
कथितः । तत्र प्राणवायोरूपांद्विपाचं निर्जितम् । अपानवा-
योरन्तर्यामपाचम् । व्यानवायोरूपांद्विस्वनाख्यः पाषाणः ।
वागिन्द्र्यादैश्वर्यवायवपाचम् । दक्ष उत्साहः क्रतुः सङ्कल्पताभ्या
मैत्रावहणपाचम् । श्रोत्रादाश्विनपाचम् । चक्षुरिन्द्रियाच्छुक्राम-
न्त्यपाचदश्यम् । आत्मनो मध्यग्रीरादाययणपाचम् । अङ्गेभ्यो
हस्तपादादिभ्यः उक्थ्यपाचम् । स्त्रीयादायुष्याद्वृवपाचम् ।
प्रतिष्ठाहेतुभ्यां पादाभ्यां क्रतुपाचदश्यम् । प्रजापतेः सत्यसङ्क-
ख्यतादिकमेतस्माच्चायतामिति सङ्कल्पमाचेण तथैव जायते ।
यस्मादेच प्राणादिभ्य एतानि निष्पक्षानि । तस्माच्चत्तमान्त्वेष-

नेत्रैव क्रमेण प्राणादय एव दृश्यन्ते । तथा च यहाभिवीक्ष-
खमन्त्रा एवमान्यायन्ते । प्राणाय मे वर्णादा वर्षसे पवस्त्र-
पानय व्याना चेदचक्रतुभ्यामित्याद्याः ॥

सवनीयपुरोडाशान् प्रशंसति । “यज्ञं वाव तं प्रजापति-
निरमितीत । स निर्वितो नाश्रियत समझीयत । स एतान्
प्रजापतिरपि वापानपश्चत् । तां निरवपत् । तैर्वै स यज्ञम-
अवपत् । यदपि वापा भवन्ति । यज्ञस्य धृत्या असंहयाद्य”
[२] इति । यथोक्तयहपाचसाध्यः प्रजापतिनिर्वितः स सोम-
यज्ञो दृढो नाभवत् । किन्तु विश्वर्थोऽभृत् । अतस्माद्ब्रह्महे-
द्यनपि पवनीयान् सवनीयपुरोडाशान् दृष्ट्वा तन्निर्वापेण तं
यज्ञमध्यवपत् दृढीचकार । अतोऽन्यस्यापि तन्निर्वापे यज्ञस्य
दार्ढाय विश्रणाभावाद्य भवति । सोमप्रकरणे षष्ठकाण्डे
ग्रास्याणि पाचाणि युज्यन्ते इत्यनुवाके पाचस्तुतिः । तस्मा-
द्यनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते इति निर्वापविधिस्वाच्चात् ।
अतस्माद्ब्रह्मेषोऽथमनुवाको इष्टव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे सोमशेषभृतपाचस्तुतिरक्ता । पञ्चमे चातुर्मास्यवेषा
वपनमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र वैश्वदेवस्यानुष्ठानान्ते यदपनं तत्त्वाद्यं
मन्त्रैः सूचकारो विनियुक्ते । चेष्टाश्वलेनुकाण्डे इत्युपस्थाकवा

स्तौरेन च चुरेषोद्गुररेण च निकेशान् वर्जयते वापयते
अशुष्मृतमेव परमेष्ठि । चृतमात्येति किञ्चन । चृते समुद्र
आहितः । चृते भूमिरियःश्रिता । अग्निस्त्रिमेन शोचिषा ।
तप आक्रान्तमुष्णिष्ठा । शिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेज-
सा । चृतेनास्य निवर्जये । सत्येन परिवर्जये [१] । तपसा-
स्यानुवर्जये । शिवेनास्योपवर्जये । अग्नेनास्याभिवर्जये इति
निवर्जयति, “तदृतं तस्यत्यम् । तद्वतं तच्छकेयम् । तेन शकेयं
तेन राध्यास्म्”इति । यजमानो जपतीति । सूत्रगतस्तेषादि-
ब्रह्मार्थ उपरितनानुवाके व्याख्यास्ते । चृतमेवेत्यादिग्नेनास्या-
भिवर्जय इत्यन्ना मन्त्राः केऽग्निवर्जने विनियुक्ताः । तद्वत्भिन-
त्यादियजमानजपे । चृतं सत्यवदनं तदेव परमेष्ठि जगत्स्त्रृष्टः
प्रजापतिस्त्रृष्टं तस्माल्लोके किञ्चन वस्तुमतिक्रमितुं न भवति ।
तत् कथमिति तदेवोच्यते, योऽयं समुद्रो जलराशिः उक्षतः
सोष्युते समाहितः, प्रजापतिर्वेसां ह्लाला तामिमां नातिक्रम-
खेति समुद्रसुवाच । तस्मिन्नेव सत्यवाक्ये तथैव व्यवस्थितः ।
समुक्तोऽपि जलराशिर्वेसामुलङ्घ्य भूमिं नास्त्रवयति । तथा
खेदमन्तरेण सर्वान् प्राणिनो धारयेति प्रजापतिनोक्ते सत्य-
वाक्ये भूमिरियमाश्रिता वर्जने । तथा प्रजापतेः सत्यवाक्येन-
वायमग्निस्त्रिमेन शोचिषा तीक्ष्णेन रस्मिना दुक्षो वर्जने । तथा
प्रजापतिवाक्येन सत्येन महर्षिभिः तप्यमानं तप उष्णिष्ठा-
दिच्छन्दोविशेषयुक्तेन मन्त्रेणाकाळं तपस्यमाना हि द्वन्द्वो-
सुका मन्त्रा जपन्ति । तथा प्रजापतिसत्यवाक्यादेव यजमानाः

शिरोमुण्डनादिचक्षणे तपसि व्यवस्थिताः, तस्मादैश्वानरस्य स्वाभिजः प्रजापतेः तेजसा चृतेनास्य यजमानस्य केशान्निवर्त्तये निवृत्तान् करोमि । सत्येन तदीयेन परिवर्त्तये परितः परित्यक्तान् करोमि । मानसस्तं वाचिकं सत्यमिति तदिभेदः । तथास्य यजमानस्य तपसां निमित्तभूतेनानुवर्त्तये । केशानुद्वलान् करोमि । शिवेन शान्तेन प्रजापतिसत्यवाक्येनास्य केशानुपर्वर्त्तये । समीपे केशमूले चुरस्यावर्त्तनं कुर्वे । शरमेन सुखप्रापकेन प्रजापतेः सत्यवाक्येनास्य केशानुपर्वर्त्तये अभितः चुरं व्यापारयाति । सोऽयमध्यर्थार्वपनमन्तः । अथ यजमानस्य जपमन्तः । तत्रजायते चृतं मानसं तस्य वाचिकं सत्यं तदनेनानुष्टेयं तद्वतं कर्मलक्षणं तस्मर्वं सम्यादयितुं शकेयं शको भूयासं तेन प्रजापतिसत्येनैव शकेयं शको भूयासं प्रतेन कर्मणा राध्यासं समद्वो भूयासम् । अथ वहणप्रधास-यम्बानन्तरभाविवपनमन्तौ ॥

कल्पः । अत्र पौर्णमासेष्टादनादिपूर्ववन् निवर्त्तनं सर्वं वापयेत् । मन्त्रादिर्विक्रियते । “यहर्षः पर्यवर्त्तयत् । अन्तान् पृथिव्या दिवः । अग्निरोशान शोजसा । वहणो धीतिभिः सह [२] । इन्द्रो महस्त्रिः सखिभिः सह” इति । अग्निस्तिरमेनेति समानमिति । घर्षां दीप्तमानो य आदित्योऽस्ति सोऽयं पृथिव्या दिवस्यान्तान् प्रजापतिः सत्यवाक्येनैव पर्यवर्त्तयत् परितः प्रकाशितवान् । अग्निशोजसा तेजोबलेनश्वानः सर्वं दग्धुं प्रभुर्भवति । वहणस्य धीतिभिर्बुद्धिविशेषैः सह स्वायापारे

प्रभवति । इक्षस महद्विः स्तकोच्चैः सखिभिः सह प्रजापतिः
सत्यवाक्येण स्त्रियापारे प्रभुर्भवति । एतावान् पूर्वमातृ मन्त्रा-
द्विशेषः । अविशिष्टस्तु समानः ॥

तस्माविष्टस्तु पाठस्तु । “अग्निसिंहमेन शोचिषा । तप
आकान्तमुण्डिषा । ग्रिरसपस्ताहितम् । वैशानरस्तु तेजसा ।
स्त्रेनास्तु निवर्त्तये । शत्रेन परिवर्त्तये । तपसास्तानुवर्त्तये ।
ग्रिवेनास्त्रोषवर्त्तये । ग्रमेनास्त्राभिवर्त्तये [३] । तद्वतं तस्मत्यम् ।
तद्वतं तस्तकोच्चैम् । तेन शकेयं तेन राधापम्” इति । पूर्व-
वद्वास्त्रोच्चैम् । पूर्ववद्वैश्वदेवान्ते ग्राम्यूलामेव वपनं केशानान्तु
कर्त्तनम् । इह तु केशानां वपनकर्त्तने विकसिते ॥

अथ साकमेधिपर्वाननारभाविवपनमस्त्री । कष्टः । पैर्व-
मास्त्रास्त्रोन्दनादिपूर्वकं निवर्त्तनं सर्वे वायथेत् । मन्त्रादिर्विं-
श्लिष्टते । “थो अस्याः पृथिव्यास्त्रिः । निवर्त्तयत्योषधीः । अग्नि-
रीश्वान् श्रेजसा । वहणो धीतिभिः सह । इत्त्रो महद्विः सखिभिः
सह । अग्निसिंहमेति समानम्” इति । य आदित्योऽस्मि से-
उथं प्रजापतिः सत्यवाक्येनास्त्राः पृथिव्यास्त्रिः उपरिभागे शोष-
धीभिर्वर्त्तयति परिपाचति । अग्निरीश्वान् इत्यादि पूर्वव-
द्वास्त्रोच्चैम् । मन्त्रस्तु । “अग्निसिंहमेन शोचिषा । तप आकान्तमु-
ण्डिषा [४] । ग्रिरसपस्ताहितम् । वैशानरस्तु तेजसा । स्त्रेनास्तु
निवर्त्तये । शत्रेन परिवर्त्तये । तपसास्तानुवर्त्तये । ग्रिवेनास्त्रो-
षवर्त्तये । ग्रमेनास्त्राभिवर्त्तये । तद्वतं तस्मत्यम् । तद्वतं तस्त-
कोच्चैम् । तेन शकेयं तेन राधापम्” [५] इति । पूर्ववद्वास्त्रोच्चैम् ॥

अथ शुगाद्वीरायपर्व्यानमरक्षारं मन्त्रोऽ। कल्पः। अत
पौर्वमालेष्टुव्यादिपूर्ववज्ञिवर्जनं सर्वं वा वापथेत्। मन्त्रादि
निष्क्रियते। “एकं मासमुद्दृश्यत्। परमेष्ठो प्रजाभ्यः। ते-
जाभ्यो मह आवहत्। अस्तु तं मर्त्याभ्यः। प्रजामनुप्रजायसे।
तदु ते मर्त्यास्तुतम्। येन मासा अर्द्धमासाः। ऋतवः परि-
वल्लुराः। येन ते ते ते प्रजापते। ईजानस्य न्यवर्त्तयन् [६]।
तेगाहमस्य ब्रह्मणा। निवर्त्याणि * जीवसे। अग्निस्तिरमेन
ज्ञाचिषेति समाप्तिमिति। परमेष्ठो प्रजापतिरेकं मासं मा-
सोपलक्षितं चातुर्मास्यानुष्ठानयोग्यकालेन महः महदस्तुतं
अविनाशिकलमावहत् सम्यादितवान्। तत्र फलं पूर्वप्रपा-
ठके चातुर्मास्यायाजिनो मरणविचारे निर्णीतिम्। सूचकारे-
णायेतदेव प्रयुक्तम्, अक्षयः इ वै चातुर्मास्यायाजिनः सुष्ठुतं
भवतीति। हे मर्त्यं मनुव्यरूप यजमानं प्रजां पुच्चैराचादिरूपाम्
अनुप्रजायसे अनुक्रमेणोत्पादयसि। तदु तदेव पुच्चैराचादि-
रूपेणावस्थानं तेन चास्तुतम् अविनाशिकफलं मर्त्यवादेतस्य
प्रतीरस्य जाग्रेऽपि पुच्चैराचादिसम्भातेरविश्वेदनायेन मन्त्र-
सामर्थ्येन मासार्द्धमासर्त्तुसंवल्लरविशेषाः स्वोचितकार्यका-
रिणः प्रवर्त्तन्ते, प्रजापतेः पुच्चैराचादिसरूपाणां प्रजानां पा-
खकः यजमान ईजानस्य यागं छतवतस्ते तत्र मासादिकाले
कालविशेषा येन मन्त्रेण न्यवर्त्तयन् निरन्तरं सम्यादिताः।

* तेगाहमस्य ब्रह्मणा। निवर्त्याणि इति ४ चिकित्पुरुषकथाठः।

तेन ब्राह्मणमस्तेणाइमध्यर्थः । अस्तु यजमानस्य जीवसे जीव-
नाय निवर्त्यामि कृत्यनेन केशान्निवृत्तान् करोमि ।
एतावानच मन्त्रविशेषः । अवशिष्टस्तु समानः । तत्पाठस्तु ।
“अग्निस्तिरमेन शोचिषा । तप आकान्तमुच्चिषा । शिर-
स्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजया । चृतेनास्य निवर्त्ये ।
सत्येन परिवर्त्ये । तपसास्यानुवर्त्ये । शिवेनास्योपवर्त्ये ।
अग्नेनास्याभिवर्त्ये । तदृतं तसत्यम् । तदृतं तच्छकेयम् ।
तेज शकेयं तेज राधासम्” [७] इति । पूर्ववद्याख्येयम् ।
अथवा चुरपरत्वेन योजनीयम् । अग्निसमानोऽयं चुरः स-
तीक्ष्णेन दीप्तिसमानेन धारायेण सह वर्तते । उच्चिषा
हन्दः समानसामर्थ्युक्तेन चुरेण वपनरूपं तप आकान्तं प्रारम्भं
यजमानस्य शिरः तस्मिन् वपनरूपे तपस्याहितं समर्पितम् ।
वैश्वानरसमानस्य चुरस्य तेजः परिमाणेन चृतेनावश्च भावि-
यापारेणास्य यजमानस्य केशान्निवर्त्ये निवृत्तान् करोमि ।
निवृत्तिप्रकारविशेषा एव परिवर्त्तनाभिवर्त्तनभव्यैरुच्यते ।
द्वतीयान्तैः चुर एव विशेषते । यजमानमन्तस्त्वेवं व्याख्येयः ।
तदेतत् केशकृत्यनं तदेव वाचिकं मानससत्यरूपमनुष्ठीय-
मानवपनरूपं तत्कृत्यनं सम्यादयितुं शक्नोमि । तेज च कृत्य-
नेन कर्म साङ्गं कर्तुं शक्नोमि । फलेन च समृद्धो भूयास
मिति ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ वष्टोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्मास्याजितः पवनमन्त्रा उत्ताः । वष्टे तदि-
धिष्ठते । तचादावश्यव्यतिरेकाभां वपनक्रमं विधन्ते । ‘देवा
वै वस्त्रेऽकुर्वत । तदसुरा अकुर्वत । तेऽसुरा ऊर्ज्जे पृष्ठेभ्यो
मापश्चन् । ते केशानयेऽवपन्त । अथ अशूणि । अथोपपक्षा ।
ततस्तेऽवाच्च आयन् । पराभवन् । अस्त्रैवं वपन्ति । अवाङ्गेति
[१] । अथो परैव भवति । अथ देवा ऊर्ज्जे पृष्ठेभ्योऽपश्चन् ।
त उपपक्षावयेऽवपन्त । अथ अशूणि । अथ केशान् । ततस्ते-
ऽभवन् । सुवर्गं लोकमाघन् । अस्त्रैवं वपन्ति । भवत्यात्मना ।
अथो सुवर्गं लोकमेति” [२] इति । देवैर्यसदङ्गं यज्ञेऽनुष्ठितं
तत्तदङ्गमसुरास्त्रैवाश्वतिष्ठन् । वपने तु स्वातुष्ट्रैव प्रहृताः ।
पृष्ठशब्देन तत्समीपवर्त्तिनौ कक्षावुपस्थ्यते । ते सर्वेऽप्यसुराः
स्वकीयान् कक्षानारभ्योऽर्ज्जं वपनं कर्त्तव्यमिति ग्रास्त्रार्थं ना-
इत्तापयितुः । अज्ञाता च केशमश्रुकक्षकमेणाधोमुखप्रहृणं वपनं
कृत्वा स्वयमवाह्नो नीचा भूत्वा लोके समागत्य पराभृताः ।
एवमन्योऽपि नीचो भूत्वा लोके समागत्य पराभवति । देवास्तु
कक्षेभ्य ऊर्ज्जक्रमं ज्ञात्वा कक्षश्चश्रुकेशक्रमेण वपनं कृत्वा लोके
ऽस्त्रिन्दीश्वर्यं प्राप्ताः ऊर्ज्जक्रमेण सर्वं च प्राप्नुवन् । अन्योऽप्येवं
कृत्वा च स्वयमेवं प्रभुर्भवति सर्वं च प्राप्नोति ॥

ऊर्ज्जक्रमेण सह विकस्यार्थं क्रमान्तरं विधन्ते । “अथैतत्त्वानु-
वंशे मिथुनमपश्चन् । च अशूण्येऽवपत । अथोपपक्षा । अथ
केशान् । ततो वै च प्रजायन् प्रजाया पश्चुभिः । अस्त्रैवं वपन्ति ।

प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जयते” इति । वस्ते यो वस्ताऽध्यर्थः
तदर्थं तत्त्वानुष्टावार्थं तत्त्वानुजमूर्त्यमवाच्छं चेतिहिविधं वपन-
प्रकारं मनुरपम्भत् । दृष्ट्वा च मध्यवर्तीनि मध्यस्थादौ वस्ता
ततोऽधेष्ठपर्तिकचयोः केषाचां वपनच्छकार । तत्त्वाऽनुज्ञा-
दपमात् च मनुः प्रजया पशुभित्त्वा प्रभूतोऽभूत् । अत्योऽप्येवं
कला मनुष्मिथुनैश्च प्रभूतो भवति ॥

तदेतद्वन्नं प्रश्नयति । “देवासुराः संबन्धता आदन् । ते
संबन्धरे आथच्छक्त । ताऽन्देवास्त्रातुर्मास्त्रैरेवाभिप्रायुच्छत [३] ।
वैश्वदेवेन चतुरो मासोऽवृक्षतेऽन्द्राजामः । ताऽच्छ्रीर्थं निषा-
वर्त्तयन्तं परि च । वहणप्रधासैचतुरो मासो वृक्षत वहण-
राजामः । ताऽच्छ्रीर्थं निषावर्त्तयन्तं परि च । साकमेधैचतुरो
मासोऽवृक्षत शोभराजामः । ताऽच्छ्रीर्थं निषावर्त्तयन्तं परि च ।
या संबन्धर उपशीघ्रायोत् । तामेवामवृक्षत । ततो देवा
चम्भन् । परासुराः [४] । च एवं विद्वाऽस्त्रातुर्मास्त्रैर्यजते ।
भ्राह्मव्यसैव मासोऽवृक्षा । श्रीर्थस्त्रिष्वावर्त्तयते परि च । वैष्णा-
संबन्धर उपशीघ्रा । वृक्षे ताँ भ्राह्मव्यसै । तुधास्त भ्राह्मव्यः
पराभवति” इति । देवास्त्राऽनुरात्म युद्धोद्युक्ताः सन्तः संब-
न्धसुरानुष्टावसाच्ये फले आथच्छक्त विरोधमारभन् । अस्त्रा-
कमेवेदं फलं भवत्तिपरस्परकलाहं कृतवक्षस्तादानीं ताम-
सुरावभिक्ष्य तेषां फलं धारयितुं चातुर्मास्त्रैरेवानुष्टाम
क्षतवन्नः । तेषु च ईवेषु चक्षेष्व यूहाः, दक्षस्त्रमिक एको यूहः,
वहणस्त्रमिको द्वितीयः, शोभस्त्रमिकस्त्रृतीयः । तत्र वहण-

सामिका देवा वैशदेवेन पर्वणा चतुरो मासानसुरसम्बन्धिनो
विजाश्चित्तवज्ञः । विनाश्चित्तानेव तथासानभिसत्त्वं तान् शोषण्
खकीये शिरसि निवर्त्तनम् परिवर्त्तनम् छतवन्नः । पवनीयानां
केशानां स्थापनीयेभ्यः शिखागतकेशेभ्यः पृथक्करणं निवर्त्तनं
पृथक्कृतानां वपनं परिवर्त्तनम् । एवमुक्तरव्यूहद्येऽपि योज-
नोयम् । एवं चिविधमासच्चतुष्ट्यानुष्टानेनैकस्मिन् संवत्सरे
तैरसुरैरुपजीवनाय धनादिसम्यत् सम्यादिता । एषामसुराणां
तां सम्यदं विजाश्चित्तवज्ञः । ततो देवाः सम्यक्षा अभवन् । असु-
रास्त पराभूताः । एवं ज्ञात्वा चातुर्मासानुष्टानेन भावव्य-
सम्बन्धिनो मासान् विनाश्च तद्विनाशगार्थं खशिरसि निव-
र्त्तनपरिवर्त्तने छला वैरिषः संवत्सरोपजीवं सम्यदं सम्यग्-
विनाश्चत्ति । स च अनुरक्षाभावेन चुक्षीडितो भवति ॥

अथ वपनसाधनं विधत्ते । “सोहितायसेन निवर्त्तयते ।
यदा इमामग्निर्ष्टतावागते निवर्त्तयति । एतदेवैनश्च रूपं छला
निवर्त्तयति । सा ततः शशो भूयसी भवत्येति [५] । प्रजायते ।
य एवं विदांसोहितायसेन निवर्त्तयते । एतदेव रूपं छला
निवर्त्तयते । स ततः शशो भूयान् भवत्येति प्रैव जायते” इति ।
अथसा निर्मितः चुर आयसः, स च सोहिततामिश्रेणायसा
निर्मितलात् तादृज्जेन चुरेण केशां निवर्त्तयेत् वपनं कुर्या-
दित्यर्थः । सोके सञ्चरन् इवाग्निः चतौ धर्मकालरूपे
समागते सति यो देवोयरूपं छलेमां भूमिं निवर्त्तयति
इत्यक्षमाश्रयां पातितपक्षाङ्गपादपां लूनधान्यां मुण्डितानिव-

करोति, तदावीमग्निरेतदेव सोहितसुरसमानरूपं कृता
इमां निवृत्तजसादिचुकां करोति । सा च भूमिर्दग्धदशा
सती तत ऊर्जमुक्तरोत्तरदिवसे भूषसी भवकी प्रजायते वर्द्ध-
माना सती दृष्टादिकमुत्पादयति । एवमन्योऽपि सोहिता-
चसेव चुरेण वपनं प्राप्नुवच्छिसमानरूपं तस्य कृता वपनं
प्राप्नोति । स च तत ऊर्जं धनादिभिः समृद्धोऽभवन् सोके
सञ्चरति प्रजास्वेत्पादयति ॥

वपनीयानामितरेषाच्च केशानां विभागकरणे साधनं वि-
धन्ते । “चेष्टा शस्त्रस्या निवर्जयेत । चौणि चौणि वै देवा-
नामृद्धानि । चौणि इन्द्राणि । चौणि सवनानि । चय इमे
सोकाः [६] । चक्ष्मामेव तद्वीर्यं एषु सोकेषु प्रतितिष्ठति”
इति । तिच्च एषः श्वेतराजयो यस्ताः शस्त्रस्या: सा चेणी
शस्त्रसीशब्देन शस्त्रसाखस्य चुद्रमृगस्य पुच्छभागवर्ती तो-
क्षणायलो हशसाकाशहृष्टो रोमविशेषं उच्यते । तया श्वेतराजि-
त्रययुक्तया शस्त्रस्या वपनीयान् केशान् इतरेभ्यः पृथक्कुर्यात् ।
तच्च श्वेतराजित्रयं प्रशस्तम्, अतो देवानां समन्वीनि समृद्धं
वस्तुनि प्रत्येकं चिक्ष्मायुक्तानि दृश्यन्ते । गायत्रो चिष्टुप् जगती
इत्येतानि इन्द्राणि चिक्ष्माकानि । प्रातर्माण्डनदत्तीयस्त्रा-
नि सर्वे तानि च चिक्ष्माकानि सोकाच्च चिक्ष्माकाः । अतो
राजित्रययोगे सति देवसमन्वित्या समृद्धौ वीर्ये सोकवये
च प्रतितिष्ठति ॥

वपनक्रमं साधनस्त्रं विधाय वपनं विभन्ने । “यस्तातुर्माण्य-

चाव्यात्मनो नावद्येत् । देवेभ्य चाहुक्षेत् । चाहु चाहु मासेनु
निर्वर्णयेत् । परोऽसमेवैतदेवेभ्य आत्मनोऽवश्यत्ताग्रखात्”
इति । चातुर्मास्यथाजी स्वात्रीरांशं यदि देवेभ्यो नावद्येत् ।
तदा देवेभ्यो विच्छिन्नेत् । अतो विच्छेदाभावाय तदा तदा
आवश्यतुष्टये दद्यन् कुर्यात् । तथा सति वपनव्यवधानेन स्वात्री-
रावदात्मेव देवार्थं करोति । तच्चाविच्छेदात्म भवति ॥

तदेतदपनं प्रशंसति । “देवानां वा एष आजीतः । च-
चातुर्मास्यथाजी । अ एवं विदाक्षिच्च वर्त्यते फरि च । देवता
एवार्थेति । नास्य रहः प्रजां पश्चूनभिन्नते”[४]इति । सेऽयं
चातुर्मास्यथाजी स एष देवानां स्वभूतः सल्लोके समाजीतः ।
तस्मादेवं विदान् पुरुषः ग्रसक्ता केऽग्रान् कृथकुर्यात् । सेऽप-
हितात्मेन वपेच । स इतता एव प्राप्नोति । अत्र प्रजां पश्चू-
रहो न हितक्षि ॥

इति षडोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे चातुर्मास्यशेषो वपनविधिस्त्रः । सप्तमे लग्निचक्षणशेषा
इष्टकोपधानमन्तर चक्षन्ते । प्राचीदिशानिक्षादिभिर्मन्त्रै-
र्या अप्राप्यत्तय इष्टका उक्ताः । नदुपस्थानादूर्ज्जं आयुष
इष्टादिभिर्मन्त्रैः द्वादशसप्तत्याक्ष्या इष्टका उपधेयाः । तच्च-
क्षपाठस्तु । “आयुषः प्राणश्च सन्तनु । प्राणादपाशश्च सन्तनु ।
अपानाद्वानश्च सन्तनु । आनशक्त्वाः सन्तनु । चक्षुः ओचश्च

आद्यकाण्डे ५ प्रपाठके ८ अनुवाकः । [४३३]

सन्तनु । श्रोतामनः सन्तनु । मनसो वाचश्च सन्तनु । वाच आत्मानश्च सन्तनु । आत्मनः इथिवीश्च सन्तनु । इथिवा अन्तरिक्षश्च सन्तनु । अन्तरिक्षाद्विवश्च सन्तनु । दिवः सुवः सन्तनु” [१] इति । हे दृष्टके आयुःप्राणयोः परस्परं सन्ततिमविच्छेदं कुरु । आयुष इति वृतोयार्थं पञ्चमी । आयुषा प्राणश्च संयोजय इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । आत्मने मनो जीवो वा शैर्युलोकः । सुवःशब्देन तत्त्वो भोगस्थानविशेषं उच्यते ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाद्यमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सन्तत्याद्यका मन्त्रा उक्ताः । अष्टमेऽथर्वग्विरोऽभिधानानामिष्टकानां दशानां मन्त्रा उच्यन्ते । तास्येष्टकाः प्राच्यात्वा दिशा सादयामि इत्येतैर्मन्त्रैरुपधेयाभ्य इष्टिकाभ्य ऊर्जं पञ्चम्याद्वितायां उपधेयाः । तत्र प्रथमास्त्रमाह । “इन्द्रो दधीचो अस्मिभिः । दृचाण्यप्रतिष्कुतः । जघान नवतीर्नव” इति । अथर्वणः पुत्रः कस्त्रिहषिर्दध्यङ्गामा तस्य यान्यस्त्रोनि वज्रसमानि तैरस्त्रिभिर्वृत्ताणि निवारकरणि परवलानि जघान । कीदृश इन्द्रः, अप्रतिष्कुतः प्रतिकूलो भूता कुतो अभिव्येवं निराकर्त्ता वैरी यस्यास्त्रो प्रतिष्कुतः, तथाविधश्चुराद्वित्यादयमप्रतिष्कुतः । कियन्ति दृचाणि नवसङ्घाकानि नवतिष्म, दशाऽधिकान्यष्टतानीत्यर्थः । हे दृष्टके तथाविध-

अर्थपा लमसि तादृग्भिरुक्तामुपदधालिति वाऽथाहर्त्त्वम् ॥

अथ द्वितीयामाह । “इच्छन्नश्च स्य यच्छ्रहः । पर्वतेष्वप-
श्रितम् । तदिदच्छर्यणावति” इति । अग्निः कदाचिदभ्यो
भूता देवेभोऽपक्रम्य पर्वतेषु निलीनः । तदानीमयमिद्धः
तस्याश्च स्य यच्छ्रहो इद्युमिद्धन् पर्वतेषु चकार । तदानीं
पर्वतेष्वासितं तदश्च स्य ग्निः ग्र्यणावनामके कस्मिंश्चित्
पर्वते विदत् स्वभवान् । हे इष्टके तं तथाविधाश्वग्निरो
रूपासि ॥

अथ द्वितीयामाह । “अत्राह गोरमन्वत । नाम लष्टुर-
पीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे” इति । लष्टुः सूर्यस्य गोश-
व्दाभिधेयो रज्मिर्योऽस्मि तस्य नामात्राह । अस्मिन्नेवाग्नौ वि-
श्वत इत्येवं यजमाना अमन्वत । अग्निं दीप्तं दृष्ट्वा सूर्यरज्मिरेव
भावितवन्त इत्यर्थः । कोदृशं रज्मिनाम । अपीच्यम्, अप्य-
च्छ्रिति पुनः पुनर्गच्छन्नीत्यपीच्यम् । यदा यदा वक्त्रिज्ञात्ता
तदा तदा सूर्यरज्मिरित्येवं तेषां निश्चयः । एतच्च युक्तम् ।
एतस्यैव तेजसे रात्रावग्निप्रवेशस्य दिवसे सूर्यप्रवेशस्य वाग्नि-
हेत्प्राणाणे प्रपञ्चयित्यमाणलात् । इत्या चन्द्रमसोमं गृहे । एव-
मेव चन्द्रमण्डले यो रज्मिः तं नामायस्मिन्नेवाग्नौ मन्य-
त्ते । सूर्यरज्मिरेव चन्द्रगतलात् । सुषक्षः सूर्यरज्मिश्चन्द्रमा
इति शुत्यन्तरात् । यः सूर्यरज्मिः यच्छन्द्ररज्मिः तदुभयरूपे
यमग्निर्ज्ञात्तेति तात्पर्यार्थः । हे इष्टके तथाविधाश्वग्निरूपा
लमसि ॥

अथ चतुर्थीमाह । “इक्ष्मिङ्गायिनो वृहत् [१] । इक्ष-
मर्केभिरर्किणः । इक्षं वाणीरनूपत्” इति । गायिनः सामग्रः
इक्ष्मित् इक्षमेव वृहत् यथा महङ्गवति तथा गायमीति
श्रेष्ठः । अर्किणः शस्त्रिणो होतारः । अर्केभिरर्क्षनीयैः शस्त्रै-
रिक्षं बंधकीति श्रेष्ठः । वणीरञ्जयोर्वाच इक्ष्मनूपतस्तुतमिति ।
हे इष्टके तथाविधेन्द्ररूपा लभसि ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इक्ष इद्धर्योः सच्चा । समिश्र आवचो-
युजा । इक्षो वज्ञो हिरण्ययः” इति । इर्योरञ्जयोरिक्ष इत् ।
इक्ष एव सच्चा सक्तः समद्वहरिदययुक्ते रथेऽवस्थित इत्यर्थः ।
तथा वचोयुजा नानाविधवाक्यसन्दर्भयुक्तेन सोचेण आसम-
न्नात् समिश्रः संयुक्तः । स एवेन्द्रो वज्ञो वज्ञहस्तः । हिरण्ययः
सुवर्णाभरणयुक्तः ॥

अथ षष्ठीमाह । “इक्षो दीर्घाय चक्षसे । आ सूर्यश्च रो-
हहिवि । वि गोभिरद्विमैरयत्” इति । अथ इक्षो दीर्घाव
चक्षसे दूरवर्त्तिनो दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमारोहयत्
आरोहं कृतवान् । स च द्वयोः गोभीरञ्जिभिरद्विं पर्वतादि-
युक्तां भूमिविशेषेऽरयत् प्रेरितवान्, प्रकाशितवानित्यर्थः ॥

अथ सप्तमीमाह । “इक्ष वाजेषु नो अव । सहस्रप्रधनेषु च
[२] । उया उयाभिरूतिभिः” इति । हे इक्ष लमुयः प्रति-
कूलनिवारणे तीव्रः सन् वाजेष्वनेषु सहस्रप्रधनेषु सहस्र-
सङ्ख्याकेषु प्रकृष्टप्रधनेषु च निमित्तमृतेषु उयाभिरूतिभिः प्रति-
वन्धनिवारणाय तीव्रैः रक्षणैः नोऽस्मान् अव रक्ष ॥

अथाष्टमीमाह । “तमिच्छं वाजयामसि । महे दृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभोऽभुवत्” इति । तथाविधगुणयुक्तमिच्छं वयं वाजयामसि गमयामः भक्ता प्रेरयाम इत्यर्थः । किमर्थं महे दृत्राय हन्तवे महान्तं पापरूपं वैस्तिं इन्तुम् । स चेन्द्रो वृषा अस्माकं कामानां वर्षयिता सन् वृषभोऽभुवत् श्रेष्ठो भवतु ॥

अथ नवमीमाह । “इन्द्रः स दामने कृतः । आजिष्ठः स-बले हितः । द्युक्ती स्नोकी स सौम्यः” इति । स तादृश इन्द्रः दामने दामक्त्ये वन्धने कृतः पाशैर्व्यशीकृत इत्यर्थः । स चेन्द्रः आजिष्ठः अतिबलवान् । अतएव बले हितः बलकृत्ये वैरिविनाशनेऽस्माभिर्भक्त्या प्रेरितः । स चेन्द्रो द्युक्ती धनवान् । स्नोकी कीर्त्तिमान् । सौम्यो रमणीयः ॥

अथ दशमीमाह । “गिरा वज्रा न समृतः । सबलो अनपच्युतः । ववचुरुयो अस्तृतः” [३] इति । सोऽयमिन्द्रो गिरा अस्मदीयया स्तुतिरूपया वाचा वज्रा न वज्र इव समृतः । सम्यगस्माभिर्भीकृतः । सबलो बलेन सौम्येन युक्तः । अनपच्युतः कदाचिदप्यपलायितः । ववचुर्युद्भारं बोढुमिच्छुः । उग्यः गच्छुणां भयङ्करः । अस्तृतः केनाप्यहिंसितः । हे इष्टिके इदृगिन्द्ररूपा लमसि । इदृगिन्द्रस्त्रामुपदधालिति सर्वंतर्शेषो इथाहर्त्त्वयः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽथर्वशिरोऽभिधानानामिष्टकानां भस्ता उक्ताः ।
 नवमे सोमशेषभूता इष्टयो विधीयन्ते । तच्चादौ शब्दनिर्वच-
 नेनेष्ट्रीः प्रशंसति । “देवासुराः संयज्ञा आश्रन् । स प्रजा-
 पतिरिन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रमपन्यधन्त । नेदेनसुरा वस्त्रीयाऽस्त्राऽह-
 नन्निति । प्रह्लादो ह वै कायाधवः । विरोचनश्च सं पुत्रमप-
 न्यधन्त । नेदेन देवा अहनन्निति । ते देवाः प्रजापतिमुपसमे-
 त्वोच्चुः । नाराजकस्य युद्धमस्ति । इन्द्रमन्विष्टामेति । तं
 यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छन् [१] । तं यज्ञक्रतुभिर्नांविन्दन् । त-
 मिष्टिभिरन्वैच्छन् । तमिष्टिभिरन्विदन् । तदिष्टीनामिष्टि-
 त्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याच्चते परोचेण ।
 परोचप्रिया इव हि देवाः” इति । देवास्वासुरास्य यदा
 युद्धार्थं उद्यताः तदानीं प्रजापतिः स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं
 युद्धभूमेरपनीय क्षिद्गुडे स्वाने निहितवान् । तस्यायमभि-
 प्रायः । वस्त्रीयस्त्राऽसुराः एन दुर्बलभिन्द्रं नेदेन हनं नैव न्नन् ।
 तथा कथाधुसच्चिन्नताया हिरण्यकश्चिपुभार्यायाः पुत्रः प्रह्लादः ।
 स्वकीयं पुत्रं विरोचनमसुरसैन्यस्वामिनं युद्धभूमेरपनीय
 क्षिद्विहितवान् । तस्यायमभिप्रायः । एवं विरोचनं देवाः
 सर्वथा मा न्नन्निति । एवम् राजदद्यरहितयोः सेनयो-
 रवस्थितयोः सत्योर्देवाः प्रजापतिसमीपं प्राण्यैवमूरुः । राज-
 रहितस्य सैन्यस्य न क्षिदपि युद्धमस्ति । युयुत्सवः सर्वेऽपि
 राजानमन्तरेण पस्तायिष्यन्ते । तस्मादिन्द्रं राजानं तत्र

तचाच्चिक्षाम इत्युक्ता प्रजापतिगानुशासनः तमिन्द्रं सम्बुद्धोतिष्ठेऽमेक्ष्यादिरूपान् कृत्वनुष्ठितवर्णः । अङ्गभूतेष्ठिरहितैसौर्महाकृतुभिरिन्द्रमस्त्वा तच कारणमङ्गेष्ठिवैकस्यं निच्छित्य ता इष्टीरनुषास ताभिरिष्ठिभिरेन सम्भवमः । एवम्भूत्यन्वेषणसाधनलादेष्टय इत्येतासां नाम । तथापि मुख्यं नाम गेपयिला परोक्षेण तिरोहितेन नाम्ना व्यवहर्तुमिष्ठिय इत्याच्चते । अन्वेषणसाधनलमेष्ठिलं यजनसाधनलमिष्ठिलम् । अतस्मेन व्यवहारे सति मुख्यं नाम परोक्षं भवति । देवानां स्वपरोक्षं नाम प्रियम् । अतएव सोकेऽपि देवदत्तादिनाम परित्यज्याचार्या उपाध्याया मिश्रा इत्यादिनामभिः पूज्याः परित्युव्यन्ति । यद्येष्वेषणार्थस्त्रीकारेऽपीक्षतिधातोः किन्प्रत्यये सति यजिधातुवदिष्ठिरित्येव रूपं सम्भवते । तथायौषांदिकं किञ्चित् ककाररहितं किञ्चित्प्रत्ययमभिप्रेत्य रूपमीहृशं श्रुत्या विवक्षितम् ॥

याभिरिष्ठिभिरिन्द्रमेष्ठिन् । तासां मध्ये प्रथमामिष्ठिं दर्शयति । “तस्मा एतमाग्ना वैष्णवमेकादशकपालं दीक्षणीयं निर्वपन् । तदपद्गुत्यातन्वत । तान् पद्मोसंयाजान्त उपानयन् [२] । ते तदन्तमेव कृत्वादद्रवन्” इति । तस्मादिन्द्रज्ञाभार्थमग्ना विष्णुदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशयुक्तं दीक्षणीयाख्यं कर्मानुष्ठितवर्णः । तेषु देवेषु मध्ये यावद्ग्रीष्मैर्यजमानैर्ज्ञित्यूपैः कर्मानुष्ठानं अक्षयते । तावन्तो देवाः कृत्वादेवसैन्यसङ्गादपक्रम्य कचिद्देवयजनदेष्टे तदीक्षणीयाख्यं कर्म विस्तारितवर्णः ।

तदानीभितरदेवाः तमिन्द्रमन्वित तैस्त्वैर्भलिगिभः पद्मीसंया-
जपर्यन्ते कर्त्तव्यनुष्ठिते सति ताननुष्ठाद्वन्द्वेवान् प्रति समोपे
समानयन् । ते च चत्विंशूपा देवाः स्वप्रयोजनस्य निष्पत्तलात्
पद्मीसंयाजानमेव सत् कर्त्तव्यात्मेव तत् कर्त्तव्यात्मेव तत्परित्यज्योद्धताः ॥

तावतापीन्द्रस्यैर्याभावे पुनर्स्त्वैर्भलिगिभः प्रायणीयाख्यामिष्टिं
छतवन्नः । इत्येतद्वर्थ्यति । “ते प्रायणीयमभिसमारोहन् ।
तदपद्मुत्थातन्वत । ताऽङ्गभूत उपानयन् । ते तदन्तमेव
छत्वाद्वन्द्वन्” इति । अभिसमारोहन्, प्रायणीयाख्यं कर्त्ता-
भिसच्छ देवयजनं प्रविष्टाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

पुनरपीन्द्रस्यैर्यायातिथ्याख्यामिष्टिं दर्शयति । “त आति-
अमभिसमारोहन् । तदपद्मुत्थातन्वत । तागिडान्त उपान-
यन् । ते तदन्तमेव छत्वाद्वन्द्वन् । तस्मादेता एतदन्ता इष्टव्यः
सम्भिष्टन्ते [३] इति । पद्मीसंयाजानामेकविधत्वान्नास्ति तत्र
सन्देहः । ग्रन्थविडयोदैविधमस्ति । पद्मीसंयाजेभ्यः पूर्णं देवाचा
शंयुवाकेऽन्त्यमाने आहवनीये परिधीननुप्रहरति । सोऽय-
मेकः प्रकारः । आश्वसायनस्तु, पद्मीसंयाजानभिधाय तदूर्जं
शंयुवाकविकल्पमुदाजहार, शंयुवाको भवेन्न वेति । पुरोडा-
ग्रेयेवमिडापि द्विविधा । तत्र पूर्वमिडानाम द्रष्टव्यम् ॥

ता एतामिष्टीः प्रश्नस्तास्तिष्ठः इष्टीर्विधत्ते । “एव इ-
हि देवा अकुर्वत । इति देवा अकुर्वत । इत्यु वै मनुव्याः कु-
र्वते” इति । यस्मादेवमुक्तप्रकारेण देवा अकुर्वत । तस्माच्च-
मुव्या अप्यनेनैव प्रकारेण इष्टीः कुर्व्यः । मध्ये पठितमिति

इवा इति वाकं मनुष्यवक्तां तोरनुवादः । इति वा इत्यनेन प्रकारेण क्षतवन्न इत्यनूद्य तस्मै इवानुष्ठितप्रकारं इदि गिधाय पञ्चान्तदनुतिष्ठन्ति ।

अथोपसदनुष्ठानप्रकारं विधातुं स्तौति । “ते देवा जच्चः । यदा इदमुच्चैर्यज्ञेन चराम । तत्रोऽसुराः पाञ्चाननुविन्दति । उपाख्यूपसदा चराम । तथा नोऽसुराः पाञ्चानामुवेत्यन्तीति । त उपाख्यूपसदमतन्वत । तिस्त्र एव सामिधेनोरनूच्य [४] । क्षुवेणाघारमाघार्य । तिस्त्रः पराचौराङ्गतीर्डला । क्षुवेणोपसदं जुहवाच्चकुः । उयं वाचो अपावधीन्त्वेषं वचो अपावधीः । अशनायापिषामे ह वा उयं वचः । एतच्च वैरहत्यच्च लेषं वचः । एतत् ह वाव तच्चतुर्द्वा विहितं पाञ्चानं देवा अपज्ञिरे” इति । असुराः सर्वत्र खयं प्रयोगमजानाना देवसमीपे कम्भिङ्गुठपुरुषमवस्थाय तत्स्तेन ज्ञात्वा खयमप्यनुतिष्ठन्ति । एवं दृक्तान्तं विज्ञाय देवाः परस्तरमिदमुच्चः । अहि वयं उच्चधनिना यज्ञमनुतिष्ठामः तर्हमानन् सर्वं प्रयोगं पापिष्ठा असुरा जानन्ति । अतस्तद्वागनिवारणायोपांशु यथा भवति तथा उप सत्कर्मानुष्ठानं निष्पादयामः । तथा सति पापिष्ठा असुराः अस्माननुप्रयोगं ज ज्ञास्यन्तीत्येवं निश्चियोच्चधनिं परित्याज्योपांश्वेवोपसदमन्वतिष्ठन् । तत्प्रकार-ख्लेताङ्गृशः, चोदकप्राप्ताः पञ्चदश सामिधेनीः परित्यज्य तिस्त्र एव सामिधेन्याः, तैरनुकाः, तथा क्षुच्छाघारं परित्यज्य खौवाघार एवानुतिष्ठितवन्नः । तदूर्ज्जं तिस्त्रः प्रधानाङ्गतीः अग्निं योगं

विष्णुस्तोहित्स द्वयमाना पराचीर्ततवन्तः । प्रहौतौ तु प्रति-
प्रथां पृथगेव वेद्या उत्तरतो दक्षिणदेशमागत्य हेमः क्रि-
येत । इह तु बहुदेवागत्य हेमः क्रियते । तदिदं पुनरादृति-
राहित्यं पराचीर्तव्येन विवचितम् । तदेतदाङ्गतित्वं ऊमा
चतुर्थीमुपसदाखां प्रधानाङ्गतिं या ते अग्ने याज्ञयेति संहिता-
यामाकातमन्त्रा उच्चार्य सुवेण ऊतवन्तः । तस्य मन्त्रसो-
न्तरभागे उच्चं वच इत्यादिवाक्यमस्ति । तच्च चुत्यिपासे एवोच्चं
वच उच्यते । चुधिताः स्त्राः पिपासिताः स्त्रो नास्ताकमन्त्रपासे
विद्यते । इत्येतदाक्षं घारं क्षपाखवः श्रोतुं न सहन्ते । तदे-
तत् उग्रलं यदेतद्वेवधादिरूपमुपपातकं चच्च वीरइत्यादि-
रूपं महापातकं तदेतत्त्वेषं वच इत्यनेनाभिधीयते । लेषाद्वेन
दीप्तिवाचिना चित्तक्षेत्ररूपा ज्वालोपचर्यते । उपपातकं महा-
पातकश्च निष्ठकमिति श्रुतवत्सित्ते महान् क्षेत्रो भवति ।
चुत्यिपासे महापातकोपपातके इत्येव । फलरूपेण तत्साधन-
रूपेण चावस्त्रितं चतुर्विंधं पाप्मानं देवा उपसद्वामेन विना-
ग्रितवन्तः । अयं देवैरनुष्टितप्रकारः । सर्वोऽपि सूचकारेण
सङ्कृहीतः । ध्रौवादृष्टौ जुङ्कां गृह्णाति । चतुर्हप्तमृति घृतवति-
शब्दे जुङ्कपमृतावादाय दक्षिणा बहुदभिक्रान्त उपांशूपाज-
वत् । प्रचरत्यर्द्धेन जौहवस्थाग्निं यजत्यर्द्धेन शेममौपमृतं
जुङ्कामानोय विष्णुमिहा प्रत्याक्षम्य या ते अग्ने याज्ञया तन्-
रिति सुवेणोपसदं जुहोतीति ॥

तमिमं प्रकारं विधत्ते । “तथो एवैतदेवंविष्णुजमानः ।

तिस्त एव वामिधेनोरनूच्य । स्फुरेणाघारमाघार्य [५] । तिस्तः
फराचोराङ्गतीञ्जला । स्फुरेणोपदर्शं जुहेति । उग्रं वचो अपा-
वधीन्द्रेषं वचो अपावधीश्च स्फाहेति । अहनयापिपासे ह वा
उग्रं वचः । एतस्य वैरहत्यस्य त्वेषं वचः । एतमेव तत्त्वतुर्धा
विहितं पापानं यजमानोऽपहते” इति । तदेतद्यजमानवाक्यं
पूर्वोक्तदेववाक्यवद्वाख्येयम् ॥

उपसदनुष्ठानप्रकारं विधायानन्तरमग्नीषोमीयपश्चुष्ठार्वं
विधातुं प्रस्तौति । “तेऽभिनीचैर्वाहः पशुमालभन्त । अङ्ग एव
तदेवा चवर्त्ति पापानं स्फुरुमपजप्त्वारे । तेनाभिनीयेव राचेः
प्राचरन् । राचिदा एव तदेवा अवर्त्ति पापानं स्फुरुमप-
जप्त्वारे” [६] । अनुष्ठितोपसदः ते देवा अहरभिनीयैवास्त-
मयान् प्रायङ्को विश्रिष्टं कालं प्रायैवाग्नीषोमीयं पशुमाल-
भन्ते । योऽयमवर्त्ति जीवनार्थस्फुर्तिप्रतिवन्धकं पापानं स्फुरु-
मप्तुश्च तेन पश्चात्तमनेनाङ्कोपनोय देवाः विमाश्रितवन्तः ।
अभिनीयैवाहनि पशुमुपक्रम्यैव तेन पशुना राचेः समन्विति
कालविशेषेऽनुष्ठितवन्तः । तेनानुष्ठानेन देवा राज्ञाः सका-
शास्त्रं पापमपनीय नाश्रितवन्तः । अत्र प्रथाजपर्यन्तमह-
न्यनुष्ठेयम्, तेषो राजावनुष्ठेय इति । एतमर्थं सूचकारः स्फुर-
मुदाजहार, दिवा प्रथाजैः प्रस्तर्येति ॥

तमिममनुष्ठानप्रकारं विधन्ते । “तस्मादभिनीयैवाहः पशु-
मालभेत । अङ्ग एव तस्यजमानोऽवर्त्ति पापानं स्फाहयान-
पशुहते । तेनाभिनीयेव राचेः प्रस्तरेत् । राचिदा एव तस-

अमानोऽवस्थिं पास्मानं भ्रातृश्चानपनुहते” इति । उक्षादेवै-
रनुष्टिं तस्माद्यजमानोऽपि तथानुतिष्ठेत् । देववाक्यवस्थाजमान-
वाक्यं आस्त्वेषम् । तच मृत्युरूपः पास्मा, तच तु भ्रातृश्च
रूप इति ग्रेषः ॥

उक्षस्तु पश्चादेवतासमन्वयं विधत्ते । “स एष उपवसथीये
हं द्विदेवत्यः पश्चुरात्मभ्यते । इयं वा अस्मिंस्तोके यजमानः ।
अस्मि च मातृस्त्वा । अस्मि चैव तेन मातृस्त्वा यजमानः
संखुरूहते” इति । यस्मिन्निदिने देवता यजमानस्तु सभीपे
निवसति तद्वृहपवसथीयम् । अतएवान्यत्राद्यायते, उपास्मिंस्तो
यजमाणे देवता वस्त्रात्मीति । अचाप्यग्निषोमीयानुष्टानदिना-
दूर्ध्वदिने यजमानः सोमेन यज्ञते । तस्मादिदमवृहपवसथीयम् ।
यस्मिन्निदिने पश्चुरात्मभ्यः च द्विदेवत्यः । तौ च देवौ अग्नो-
षोमी, यदग्निषोमीयं पश्चुमात्मभ्यते इत्यन्यत्रानात् । यजमा-
नस्य श्ररीरमण्डित्वानुष्टुलोकेऽस्मिमांसदयात्मकं ततो दि-
देवत्येन पश्चुना यजमानः खकीद्यमस्मिमांसस्तु संखुरूहते ॥

एतत्पश्चुदेवताप्रसङ्गेन सवनीयपश्चुदेवतारूपानुवन्धास्य-
पश्चुमग्निदेवतां मित्रावदणरूपास्तु मित्रिला प्रशंसति । “तावा
एताः पश्चुदेवताः । अग्निषोमावग्निर्मित्रावदणाः । पश्चुपञ्चो वै
यजमानः । तस्मात्मृत्युं खात्वस्ति मत्त्वा । एतमेव तत्पञ्चधा
विहितमात्मानं वदणपाशानुञ्जति । भेषजताये निर्वल्लाप्ता”
इति । ता वा एताः पश्चुदेवताः पश्चुसङ्काकाः कास्ता इति ता
उच्यन्ते । उपवसथीयेऽक्षिं द्वावग्निषोमावस्य पश्चादेवै, परेषुः

सवनेष्वग्निः, सवनीयपश्चोदैवः । अस्मे मित्रावरुणावनूबन्धाख्य-
पश्चोदैवौ । यजमानोऽयवयवपञ्चकोपेतत्वात् पञ्ची । पञ्चभि-
ख्यगादिभिः पञ्चीति समाप्ते बति पञ्चपञ्ची । अतः पञ्चुचये
पञ्चदेवता यजमानः पञ्चावयवोपेतं खदेवं वरुणपाशान्नोच-
थति । अतस्माङ्गजनमौषधसिद्धूये भवति । तस्मादेताः पञ्च-
देवताः भजनीयाः ॥

अथ प्रातरनुवाकाख्यक्षमूहे छन्दोविशेषान् विधत्ते ।
“तत् सप्तभिष्ठन्दोभिः प्रातराङ्गयन् । तस्मात् सप्तचतुर्हत्त-
राणि छन्दाऽस्मि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते” इति । देवास्त्रमिन्द्रं
प्रातःकाले सप्तभिष्ठन्दोभिराङ्गतवन्तः । तस्मात् कारणात्
प्रातरनुवाके गायत्रीचितुष्टुगत्याख्यानि मुख्यछन्दांसि चतु-
र्भिरुत्तरैरुषिणगनुष्टुष्टुहतोपङ्गत्याख्यैः छन्दोभिः सहितानि
प्रियमनुवक्तव्यानि, ताम्बन्दोविशेषयुक्ता चक्रः ऐतरेयब्रा-
ह्मणेऽवगत्याः ॥

अथ बहिष्पवमानाख्यस्य स्तोत्रस्य प्रथमास्त्रच विधत्ते ।
“तमेतयोपसमेत्योपासीदन् । उपास्ते गायता नर इति । त-
स्मादेतया बहिष्पवमान उपवद्यः” [७] इति । देवास्त्र-
मिन्द्रमुपास्ता दत्येतयर्चा समीपे प्राप्तेपाविश्वन् । तस्मादेत-
यर्चा बहिष्पवमानाख्यस्तोत्रविशेषः सामगैरारभवः । अथ
भीमांसा नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

मन्त्रादिक*मपूर्वीय परायावान्तराय वा ।

* मन्त्रादिकमिति F चिङ्गितपुस्तकपाठः ।

फलदाद्यो नो समं तस्तुणा तु विशिष्यते ॥

ज्योतिष्ट्रामे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या
दीक्षणीयायामनुग्रूयात् । मन्त्रं* प्रायणीयार्थं मन्त्रतर[†]माति-
थायामुपाध्युषु सत्सूचैरग्नीषोभीय इति । अत्र ध्वने-
हृष्वावचभावः । परमापूर्वप्रयुक्तः, तस्य फलवत्वादिति चेत् ।
मैवम् । अवान्तरा पूर्वेऽपि समानं फलवत्वं परमापूर्वजनन-
द्वारेण फलसमन्वयात् समाने च फलवत्वे सञ्जिङ्गिष्टलक्षण्या
निर्णयः । तथाहि, दीक्षणीयादिशब्दाः अङ्गकर्मवाचिनः, न
च मन्त्रवादिधर्माणां कर्मस्त्रूपं प्रयोजकम् । अपूर्वप्रयुक्तेन
निर्णीतित्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वे सञ्जणीयम् । तत्र
ख्वाक्यगतमवान्तरापूर्वे सञ्जिङ्गिष्टं तद्वारकं परमापूर्वकविप्र-
कृष्टम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः । अश्वमेधगतचैधा-
त्वीयायामूहाभावः फलम् । तथाहि अश्वमेधे समाक्षायते,
चैधात्वीया दीक्षणीया भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः
स्थात् । ततस्योपकारविशेषनिवन्धन इति तत्कार्यापन्नायां
चैधात्वीयार्थं भविष्यति । अथाचावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः । तदा
चैधात्वीयार्थं तदपूर्वं न भवति किन्त्वन्यदेवेति नास्युहः ।
दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् ।

प्रायणीयातिश्योः किं विकल्पः शब्दविडां ततः ।
नियमो वा विकल्पः स्यात् निषेधपरिच्छाया ॥

* मन्त्रमिति फ चिक्षितपुस्तकपाठः ।

† मन्त्रतरमिति फ चिक्षितपुस्तकपाठः ।

श्वर्विडां तत्त्ववाक्याद् नियमो विधिमाचतः ।

नित्यानुवादो नज्ञवाक्यदेववाङ्मत्तमन्यथा ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । इत्यन्ता प्रायणीया सन्तिृष्टते । न पत्नीःसंचाजयन्तीति नानुयाजान् अजतीति । प्रकृतौ अदा होता तत्क्षंयोरिति मन्त्रं जपति तदानोमध्यर्थः परिधीनग्नौ प्रक्षिपति । तदाह कस्यस्त्रकारः, अनूच्यमाने अन्युवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरतीति । ततो हविःशेषु भक्षितेषु पत्नीःसंचाजन्तीति क्रमः । तथा प्रधानयागेनारिष्टहोमप्राणिचादिभक्षणेऽभक्षणानूयाजस्त्रवाकसंयुवाक इत्यधस्तन-प्रयोगक्रमः । पत्नीसंचाजानामुपरिफलीकरणहोमप्रायच्चिन्तहोमकपालोदासनैरिष्टिः समाप्तते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टः संयुवाकान्तलमातिथ्येष्टेरिज्ञाभक्षणान्तलम् विकस्थितं स्थात् । कुतः । निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतेः । तथाहि, इत्यन्तलेऽन्तलविधिनैवेष्टिरितन-पत्नीसंचाजानूयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिषङ्खार्थम् । पत्नी-संचाजानूयाजव्यतिरिक्तेऽस्य नास्ति निषेध इति परिषङ्खा । तेन प्रकृतिवद्यथाप्राप्तं कपालोदासनान्तलमनयोरिष्टोः प्रतीयते । विधिवाक्येन श्वर्विडान्तलं तेन श्रीहियवदिकल्प इति प्राप्ते भूमः । विधिमाचस्थाच प्रवृत्तेः श्वर्विडान्तलमिडान्तलम् तयोः प्रतिनियतं पत्नीसंचाजाद्यभावस्तर्थसिद्धः । ततो नज्ञाद्युकमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः । नित्यानुवादः सत्त्वर्थवादः पत्नीसंचाजाद्यकरणान्तर्वं भवतीति । अन्यथा

बहवो दोषाः प्रसञ्चेत् । विकल्पे तावदद्या दोषाः प्रसिद्धाः ।
परिसङ्गायाम्बु चयो दोषाः । विधिपरिसङ्गाभ्यां वाक्यभेदोऽपरो
दोषः । ततः श्लृविजान्तत्वं नियतम् । तचैवान्यचिन्तितम् ।

तचैव श्लृविजे पूर्वं परे वा स्वेच्छायाथवा ।

परे एवाथवा पूर्वं एवाद्यो द्विविधः श्रुतेः ॥

निषेधस्थार्थवच्चाय परे एवानुवादगीः ।

पूर्वोक्तवाक्यतां याति पूर्वं एवाविरोधतः ॥

प्रायणीयातिथयोरेवान्तत्वेन निर्णते । श्लृविजे पुनः
संदिष्टेते । प्रकृतौ द्विविधे श्लृविजे पल्लीसंयाजेभ्यः पुर-
स्खादुपरिष्ठाच्च विहिते । ते चात्र चोदकप्राप्ते तत्र द्विविध-
श्रुतेरर्थं चोदकेनातिदिष्टे बति विज्ञेषनियामकाभावादिच्छय-
खोकार्थं इत्येकः पञ्चः । यदि प्रायणीयापूर्वश्लृविजान्ता-
आतिथा च पूर्वेऽन्तास्यात् । तदानीमन्तत्वविधिनैव ताभ्यां
श्लृविजाभामूर्द्धमप्राप्तानां पल्लीसंयाजानामन्त्रयाजानाच्च-
वारितत्वान्तं निषेधो वर्थः खात् । परयोः श्लृविजयोर-
न्तत्वेन ताभ्यां श्लृविजाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणात्-
तं निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात् परे एव श्लृविजे
आद्ये इति द्वितीयः पञ्चः । निषेधेऽयं नियानुवाद इत्युक्तम् । स-
च पूर्वयोः श्लृविजयोरन्तत्वेऽपि एकवाक्यतामापाद्यार्थवाद-
त्वेनोपपद्यते । असङ्गातविरोधिन्यौ हि पूर्वे श्लृविजे, तस्मान्त-
एव याद्ये इति राहुनानः । तचैवान्यचिन्तितम् ।

उपसङ्गु निषिद्धेभ्यः श्लृष्टं सर्वं किमाचरेत् ।

यावदुक्तमुत्पाद्योऽसु चोदकस्तानिवारणात् ॥

स्त्रौवाधारो पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसङ्गव्या ।

अपूर्वार्थत्वतोवान्योऽनुवादोऽत्र निषेधगीः ॥

ज्योतिष्टोमे विहितास्त्रपस्त्रु पथते । अप्रयाजास्ता आनन्द-
याज इति । तत्र निषिद्धान् प्रयाजानूयाजान् वर्जयित्वा
शिष्टस्त्रोदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
प्रकृतौ विहित एव स्त्रौवाधारः पुनरिह विधीयते । स चो-
दकप्राप्तान्यत् सर्वमङ्गजातं परिसङ्गष्टे । अन्यथा पुनर्विधान-
वैयर्थ्यलात् ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थम् । अतएव श्रुति-
स्त्रात् स्त्रौवाधारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति, ना-
न्यामाङ्गतिं पुरस्ताङ्गुड्याद्यदन्यामाङ्गतिं पुरस्ताङ्गुड्यादन्य-
न्युखं कुर्यात् स्त्रुवेणाधारमाधारयतोति । अथर्वः, स्त्रौवाधारः
सर्वत्र यज्ञस्य मुखं तथा सति यदि कस्त्रिमन्दमुपस्त्रयो-
गादौ स्त्रौवाधारमङ्गवा तस्य स्वाने कास्त्रिदन्यामाङ्गतिं
जुड्यात् । तदा मुख्यत्वासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । तस्मात्
स्त्रौवाधार आदौ कर्त्तव्य इति । नैत्युकम् । चोदकप्राप्तस्त्राधा-
रस्य कारणमन्तरेणाकस्त्रादभावशङ्काया अयुक्तलात् । तस्मात्
परिसङ्गार्थं एव पुनर्विधिः । आङ्गत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेष-
भूतोऽर्थवादः । यदि परिसङ्गा निषिद्धेत्युच्यते तर्हि गृहमेधीय-
वदपूर्वं कर्मास्तु । प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः । सर्वथा
यावदुक्तमत्रानुष्टेयम् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दग्धमोऽनुवाकः ।

नवमे दीक्षणीयादीनि वहिष्ववमानोपक्रमान्तानि सोमा-
क्षान्युक्तानि । दग्धमे त्रिहृदादिस्तोमरूपाणि सोमाङ्गान्युच्चन्ते ।
तत्रादौ चालाखखननं सप्रभाणं विधन्ते । “स समुद्र उप-
रतः प्राज्वल्यद्वूष्यन्तेन । एष वाव स समुद्रः । यचालाखः ।
एष उवेव स भूष्यन्तः । यदेष्यन्तः । तदेतत्त्विश्लं चिपुरुषम् ।
तस्मात्तं चिवितस्तं खनन्ति” इति । योऽयं प्रसिद्धो स्ववण-
समुद्रः सोऽयमुत्तरस्थां दिशि भूमेनान्तिमभागेन सह कदा-
चित् प्रज्ञस्तितोऽभृत् । सोऽयमत्र देवयजनभूमौ सम्याद्यते ।
योऽयं चालाखाखो गर्त्तोऽस्ति स एष एवाच समुद्रस्थानीयः;
योऽयं वेदेरवसानदेशः सोऽयं भूमेरवसानभागः । एतावती
वै पृथिवी यावती वेदिरिति भूमित्वं वेदेराक्षात्म् । यत्
समुद्रस्य पुरुषचयपरिमाणमूर्छप्रज्ञस्तनं तदेतदत्र चालाखे
चिश्लं श्लखोमृगसम्बन्धिरोमत्रयपरिमितं भवति । तस्य च
रोमगो वितस्तिपरिमाणं तद्वोमत्रयमत्र पुरुषचयरूपेषोपच-
र्यते । तस्मात्तं चालाखं वितस्तिचयपरिमितं खण्डयुः ॥

तमेतं चालाखं आदित्यरूपेण प्रशंसति । “स सुवर्षरज-
ताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत् । तं यदस्या अध्यजनयन् ।
तस्मादादित्यः [१] । अथ यत् सुवर्षरजताभ्यां कुशीभ्यां परि-
गृहीत आसीत् । चाल्य कौशिकता” इति । स चालाखः परितः
सुवर्षरजतनिर्धिताभ्यां शक्लाभ्यां गृहीतोऽभवत् । सोऽनं कु-

स्वाणः सामगा: स्तोत्रावृत्तिगणनार्थं यां काष्ठश्लाकार्ण प्रादेश-
माचपरिमितां भूमै स्थापयन्ति सेयं कुशोद्युच्यते । ताइ अं
सुवर्णरजतनिर्मितं कुशीदयं चालालस्ताज्ञिकं स्थापयित्वा
तस्म चालालस्ताहोराचनिष्ठादकेनादित्येन साम्यं समादित-
वन्नः । अस्मादस्ता भूमे वायुः परिमितं चालालमजनयन् ।
तस्मादयमदितेः समन्वितादादित्य इत्युच्यते । कुशोदयपरि-
ग्रहीतत्वात् कौशिक इत्यपि नाम ॥

इत्यं चालालं विधाय चिद्रादिस्तोमान् विधातुमादै
चिद्रुतस्तोमं प्रशंसति । “तं चिद्रुताऽभिप्रास्तुवत् । तं चिद्रु-
ताददत । तं चिद्रुताहरन् । यावतो चिद्रुतो माचा” इति ।
चिद्रुतसृचरुपावयवा चल्ल स्तोमस्यायं स्तोमः चिद्रुत्, तेज स्तो-
मेन देवाल्लमादित्यं स्तुता तं स्ताधीनत्वेन समादाय स्तापेचित्ते
स्ताने समाहरन् । ततच्चिद्रुतस्तोमस्य समन्वितोमीयते । अव-
गम्यत इति माचा धनादिस्त्वाद्या यावतो विद्यते तावतो
इवैः स्तवेति श्वेषः ॥

इदमन्यानपि चीन् स्तोमान् प्रशंसति । “तं पञ्चदश्नेनाभि-
प्रास्तुवत् । तं पञ्चदश्नेनाददत । तं पञ्चदश्नेनाहरन् । यावतो
पञ्चदश्स्य माचा [२] । तः सप्तदश्नेनाभिप्रास्तुवत् । तः सप्त-
दश्नेनाददत । तः सप्तदश्नेनाहरन् । यावतो सप्तदश्स्य माचा ।
तस्य सप्तदश्नेन छ्रियमाणस्य तेजो हरोऽपतत् । तमेकविञ्छेना-
भिप्रास्तुवत् । तमेकविञ्छेनाददत । तमेकविञ्छेनाहरन् । या-
वत्येकविञ्छस्तुचि दर्शमाचाज्ञिसः

अहं त्रायिषोक्तेनावृत्तिविशेषेण पञ्चदशसङ्गाका अस्मिन् स्तोमे
सन्धायन्ते सोऽयं स्तोमः पञ्चदशः । एवं सप्तदशैकविश्वावपि ।
तत्र सप्तदशस्तोमेन सुला यदादित्य आश्रियते तदानीं तत्त्व
तेजः किञ्चदप्यधेऽप्यत् । अद्यपि हरः इष्टेनापि तेज एवाभि-
धीयते तथापि यैनहस्तपरिहाराय स्तोमो लक्ष्यते । अतः
किञ्चदपोति व्याख्यातम् । अन्यत् पूर्ववद्वास्येयम् ॥

एवं स्तोमान् प्रश्नस्य चिह्नत्स्तोमं विधत्ते । “ते अस्मिन्दृतां
स्तुवते [३] । चिह्नतैव तद्यजमानमाददते । तं चिह्नतैव हर-
न्ति । यावती चिह्नतो माचा । अग्निर्वै चिह्नत् । यावदा अग्ने-
र्दहतो धूम उदेत्यानुब्येति । तावती चिह्नतो माचा । अग्ने-
र्देवैनं तत् । माचाऽ माच्युज्यश्च स्तोकतां गमयन्ति” इति ।
तदुड्डातारो अदि सामवागे चिह्नता स्तोमेन स्तुवोरन् । तदानीं
चिह्नत्स्तोमसामर्थ्येनैव स्तोकविशेषे हरन्ति । तत्र चिह्नत्-
स्तोमदेवताया यावती भौम्यवस्तुसम्बन्धिः तावतीमयं यजमानः
प्राप्नोति । अयमेवार्थः सञ्चुहेण पुनरपि स्यष्टीक्रियते ।
अग्निरेव चिह्नत्स्तोमाभिमानी देवः । तत्य चाग्नेररस्तादिकं
दहतो दहनवेत्यादां धूम उद्देत्यानुक्रमेण यावत्तं देवैः वि-
विधं व्याप्नोति तावती चिह्नतसम्बन्धिनी भोगभूमिः । तस्मा-
दुड्डातार एनं यजमानं अग्नेर्माचाम् अग्निदेवतासम्बन्धिनों
भोग्यवस्तु प्राप्यन्ति, तथैवाग्नेः रायुजं सहावस्थानं प्राप-
यन्ति । तथैवाग्नेः समद्विनों स्तोकतामेकस्तोकावस्थानं प्राप-
यन्ति । अग्निसमानभोग्यवस्तुप्राप्तिरक्षमं फलम् । अग्निस्तोमे-

इवस्थानं मध्यमम् । अग्निसोकेऽवस्थानमध्यमम् । एतस्मानुष्टान-
अद्वातारतम्भेन व्यवस्थापनीयमिति ॥

चिह्नत्सोमं विधायाथ चीनुचरात् सोमान् विधने ।
“अथ यत् पञ्चदशेन स्तुवते । पञ्चदशेनैव तद्यजमानमाददते
[४] । तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावतो पञ्चदशस्य माचा ।
चन्द्रमा वै पञ्चदशः । एष हि पञ्चदशामपचीयते । पञ्चद-
शामापूर्यते । चन्द्रमस एवैनं तत् । माचाऽ सायुज्यश्च सखो-
कतां गमयन्ति । अथ यत् सप्तदशेन स्तुवते । सप्तदशेनैव
तद्यजमानमाददते । तश्च सप्तदशेनैव हरन्ति [५] । यावतो
सप्तदशस्य माचा । प्रजापतिर्वै सप्तदशः । प्रजापतेरेवैनं तत् ।
माचाऽ सायुज्यश्च सखोकतां गमयन्ति । अथ यदेकविश्चेन
स्तुवते । एकविश्चेनैव तद्यजमानमाददते । तमेकविश्चेनैव
हरन्ति । यावत्येकविश्चस्य माचा । अस्त्रौ वा आदित्य एक-
विश्चः । आदित्यस्यैवैनं तत् [६] । माचाऽ सायुज्यश्च सखो-
कतां गमयन्ति” इति । यस्मादेष चन्द्रमाः कृष्णपक्षस्य पञ्च-
दशां अमावास्यायामपचीयते । शुक्लपक्षस्य पञ्चदशां पौर्ण-
मासामापूर्यते । चन्द्रमाः पञ्चदशसोमाभिमानी देवः । प्रजा-
पतेरात्रावदेदित्यादिसप्तदशाचरात्मकत्वात् सप्तदशसोमस्त्रा-
मिलम् । यत्त्वन्यत्र दादशमासाः पञ्चत्तर्वः चय इमे स्त्रोकाः
अस्यावादित्य एकविश्च इत्येकविश्चसोमपूरकत्वेनादित्यस्या-
मासत्वात् । आदित्य एकविश्चसोमस्त्रामी । अन्वत् सर्वं
पूर्ववद्वास्त्रेयम् ।

पुरा याभ्यां कुशोभ्यां चालासो देवैः परिगृहीतः । तयोः
कुशोरपनयनं इर्ष्यति । “ते कुश्यौ । व्यज्ञन् । ते अहोरात्रे
अभवताम् । अहरेव सुवर्णाभवत् । रजता रात्रिः । स यदादित्य
उद्देति । एतामेव तस्तुवर्णां कुशीमनुभवेति । अथ यदस्मे-
ति । एतामेव तद्वजतां कुशीमनुसंविश्वति” इति । ते देवाः
चालाससभीपे पूर्वे खापिते कुश्यौ विश्वज्य हतवज्ञः परि-
त्यक्तवज्ञ इत्यर्थः । ते च त्यक्ते कुश्यौ अहोरात्रहृषे अभृताम् ।
तत्सुवर्णा सुवर्णकुशा अङ्गोरुपत्वादयमादित्य उदयन् तां
कुशीमनु सम्बक् प्रवर्जते । रजतकुश्या रात्रिरुपत्वात् । आदि-
त्योऽस्मि गच्छन् तां कुशीमनुप्रविश्वति । तदेवमनया पूर्वोक्तया
च कुशीक्षुत्या क्षुतिकाले क्षोचीयाणां गणनाय कुश्यः खाप-
नीयाः पञ्चादपनेत्या इति विधिरुग्मीयते ॥

अथ चालासप्रसङ्गात् बुद्धिस्ये प्रदरे कञ्चिन्निषेद्धुं पुह-
वार्यं इर्ष्यति । “प्रङ्गादो ह वै कायाधवः । विरोचनः स्तु पुच-
मुदास्यत् । स प्रदरोभवत् । तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्”
इति । कथाधुसञ्ज्ञायाः स्त्रियः पुचः प्रङ्गादः, स्त्रियोऽपुचं
विरोचनं केनाऽपि निमित्तेन कुपितो हस्तेनोद्धृत्य क्षचि-
न्नमावपातयन् । स भूमिप्रदेशः प्रदरः छिद्ररूपोऽभृत् ।
तस्य प्रदरस्यासुरत्वात्तत्र प्रतिष्ठमुदकं पुहषो नाचामेत् ।
तथा च आपस्मवः चारति, न वर्षधाराखाचामेत्यथा न
प्रदरोदक इति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

इतमे चिद्रहादिसोमा विहिताः । एकादशे सवनीय-
पशुपुरोडाशा उच्चन्ते । यदुं च संहितायाः पष्टे काण्डे, तस्मा-
दशुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते इति । ते पुरोडाशा अब
प्रपञ्चन्ते । तचादौ तावञ्ज्येतिष्ठेमे सोमानामियतां दर्श-
यति । “ये वै चलारः सोमाः । छतं तत् । चथ ये पञ्च ।
कस्ति सः । तस्माच्चतुष्टेमः । तचतुष्टेमस्य चतुष्टेमलम्”
इति । पूर्वीक्षाः चिद्रत् पञ्चदशः सप्तदश एकविश्लेष इत्येवं
रूपाः सोमा ये सन्ति ते छतयुगस्य रूपभूताः । छतयुगे हि
धर्मस्य चलारः पादा विद्यन्ते । यत्त्वन्येग केनचित् सोमेन सह
पञ्चसोमास्तेवां कस्तियुगरूपत्वम् । तच तत्त्वाध्यगतानां चतुर्णां
छतयुगार्थत्वेन विभागे सति कस्तेरसाधारणसोम एक एव
परिश्रित्वते । धर्मस्य कस्तियुग एकपादेव । ततः कस्तिस्तरूप-
त्वेन पञ्चसोमपञ्चस्य निन्दितत्वाच्चतुष्टेमपञ्चस्य छतयुगस्तरूप-
त्वेन प्रशस्तात्मादद्यं सोमयागः चतुष्टेम एव कर्त्तव्यः । चलारः
सोमा अन्वेति व्युत्पन्न्या सोमयागस्य चतुष्टेमलं सम्बन्धम् ॥

अथ प्रश्नोच्चराभ्यां सोमानां ज्योतिष्ठृं सम्याद्यति । “त-
दाङ्गः । कतमानि तानि ज्योतीश्वि । य एतस्य सोमा इति ।
चिद्रत्पञ्चदशः सप्तदश एकविश्लेषः [१] । एतानि वाव तानि
ज्योतीश्वि । य एतस्य सोमाः” इति । ज्योतिष्ठेमाच्चाते
तस्मिन् आगे आनि ज्योतीश्वि सोमास्य प्रतीयन्ते । सोमाना-

धिकरस्यात् सोमानामेव ज्योतिष्टुं भाषते । तच केचित्
सोमाः पूर्वमुदाहृताः । इतः परं य एतस्य सोमाः ज्योतिष्टार्हाः
तेषु च सोमेषु ज्योतींषि कानोत्येवं जिज्ञासवः प्रपञ्चुः । ये
पूर्वमुक्तास्त्रिवृद्धाद्याः चत्वारः सोमास्तु एवैतस्य यागस्य
ज्योतींषि । एतैर्हि सोमैर्निष्पाद्यतेन ज्योतिर्भिरेव यागे
बभास्यते । अतएव सप्तमकाण्डे समाच्छातम् । तस्माज्योतिर्भ-
चते । ही सोमौ प्रातःसवनं बहुत इत्यादि ॥

एवं चतुष्टेमलं सोमानां ज्योतिष्टेमलस्त्राभिधाच चा-
ख्याचिकामुखेन सवनीयपुरोडाशान् प्रपञ्चयति । “सोऽप्तवीत् ।
सप्तदशेन ह्रियमाणो व्यस्तेष्विषि । भिषज्यतमेति । तदश्चिनौ
धानाभिरभिषज्यताम् । पूषा करम्भेण । भारती परिवापेण ।
मिचावरुणौ पश्यत्याद्या” इति । पूर्वमित्रनुवाके तस्य सप्तदशेन
ह्रियमाणस्य तेजोऽप्तदित्यादित्यस्य तेजोऽप्तरात्मातम् ।
स आदित्यो देवान् प्रत्येवमन्त्रवीत्, सप्तदशसोमेन ह्रीयमाणे
ह तस्मेजो विद्योगादस्तेष्विषि । अत्योऽप्तवं तस्मान्मां भिष-
ज्यत एवमादित्येन प्रार्थिता देवा अश्चिपूषादयः स्त्रपरि-
चितेनौषधेन चिकित्सामकुर्वन् । धाना भ्रष्टयवाः । करम्भो
यवपिष्टमाज्यसंयुतम् । परिवापो लाजाः । पश्यता आमिचा ॥

अथ प्रश्नोऽतराभां धानादोनां चतुर्णां द्रव्याणां इवि-
षामित्रदेवताकलं दर्शयति । “तदाङ्गः [२] । यदश्चिभ्यां
धानाः । पूषः करम्भः । भारत्यै परिवापः । मिचावरुणयोः
पश्यत्याच । कस्माद्देवेषाम् इविषामित्रमेव यज्ञतीति । एता

स्वेन देवता इति ग्रूयात् । एतैर्विर्भिरभिषज्ज्ञसमात्' इति । पूर्वोक्तरीत्या धानादीन्यश्चिन्यादिदेवसमन्वयोनि इत्यादि । तथा सति होमकाले अश्चिन्यादिदेवताः परित्यज्य कस्मात् कारणादेतेषां इविषामिद्धदेवस्थामिलं कृत्वा यजमानाय यजम्नीति । एव स्वाद्यवादिनः प्रपञ्चुः । अत्राभिज्ञ उत्तरमेवं ग्रूयात् । यस्मादेताः सर्वाः देवताः एतमिद्धमुपजोवन्तीति शेषः ; तस्मादिद्धस्यैव धानादिइविःस्थामिलं युक्तम् । एतैरेवेद्धस्थामिकैर्विर्भिरश्चिपूषादिदेवा आदित्यस्य चिकित्सां कृतवन्तः । अतएव सूत्रकारः, इद्धविषयमेव प्रैषमिद्धमुदाजहार ॥

सर्वेषां पुरोडाशानां जुङ्कां समवपत्युः प्रभृतिं चौविष्ट-
कृतानि प्रातःस्वनेत्त्राय पुरोडाशानामनुग्रूहीति धानादि-
इविस्तुष्टयं प्रशंस्य पञ्चमं पुरोडाशास्यं इविः प्रशंसति ।
“तं वस्वोऽष्टाकपालेन प्रातःस्वनेऽभिषज्ज्ञन् । इद्रा एकादश-
कपालेन माघन्दिने सवने । विश्वे देवा दादशकपालेन
टतीयसवने” [३] इति । तमादित्यं न चाचेत्तर्स्य स्वामते
सति भैषज्ञेनादित्यस्तिरयुक्तेति वाच्यम् । इद्धस्यैव मर्त्यकर्त्तरं
खोलत्यादित्यरूपेणावस्थितवान् । अथवादितेः पुन इति व्य-
त्पत्त्यादित्यशब्देनेद्द एव विवचित इति गमयितव्यम् ॥

अचोक्तार्थवादानुस्वारेण सवनत्रये विस्तृणपुरोडाशप्राप्ता-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां तदारथति । “स यदष्टाकपालान् प्रातःस-
वने कुर्यात् । एकादशकपालान् माघन्दिने सवने । दादश-

कपालात् सूतीयसवने । विलोम तद्ब्रह्मस्य क्रियते । एकादश-
कपालानेव प्रातःसवने कुर्यात् । एकादशकपालान् माध्य-
न्दिने सवने । एकादशकपालात् सूतीयसवने । यज्ञस्य सलो-
मलाय' इति । अत्र पुरोडाशार्थानि यानि कपालानि तेषां
वैलक्षण्यं यज्ञस्य विलोमलमेकविधत्वं सलोमलं तमिमं पञ्चदयं
सूचकार आह, अष्टौ पुरोडाशकपालानि एकादश माध्य-
न्दिने द्वादशसूतीयसवने सर्वानेकादशकपालाननुसवनमेके
समामनमत्तीति ॥

पूर्ववदत्रापि प्रश्नोच्चराभ्यां पुरोडाशानामिन्द्रदेवताकलं
दर्शयति । "तदाङ्गः । यदस्त्राणां प्रातःसवनम् । रुद्राणां मा-
ध्यन्दिनश्च सवनम् । विश्वेषां देवाणां हतोयसवनम् । अथ
कस्मादेतेषात् इविषामिन्द्रमेव यजमत्तीति । एता ह्येन देवता
इति ब्रूयात् । एतैर्विर्भिरभिषज्य इत्यस्मादिति" [४] । धा-
नादिवाक्यवत् पुरोडाशवाक्यं व्याख्येयम् । यद्यपि धानादयः
न पुरोडाशाः, तथापि पुरोडाशसाहस्रार्थाच्छत्रिन्यायेन पुरो-
डाशा इति व्यवहारः । यथैकस्मिन्नेव छत्रिणि यत्यपि
छत्रिणो गच्छत्तीति सर्वेषु छत्रिलव्यवहारः, तदत् ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे सवनीयपुरोडाशः प्रपञ्चिताः । अथ द्वादशे
सप्तशन्दर्शि प्रपञ्चन्ते । तत्रादौ आयमत्तीय-वारवमत्तीयनाम-

निरक्षिदारा प्रशंसति । “तस्या वाचोऽवपादादविभयुः । तमेतेषु सप्तसु छन्दःखश्चर्यम् । यदश्रव्यन् । तच्छ्रायनीयस्य आयनीयत्वम् । यदवारयन् । तदारवनीयस्य वारवनीयत्वम्” इति । योऽवमादित्य आकाङ्क्षमार्गं सहरति । सेवयमधस्तात् पतिष्ठतीति । एवं तस्यादित्यस्याधोदेशविषयात् पातात् भीता देवास्त्वातपरिहाराय तमादित्यमेतेषु गायत्रादिषु सप्तसु छन्दःसु स्थापितवन्नः । यस्मादेवाञ्छन्दांस्याश्रितवन्नः । तस्मात्तेषु छन्दःसु गोयमानस्य सामविशेषस्य आयनीयं नाम समन्वयम् । यस्माञ्छन्दःस्थादित्यं स्थापयित्वा तस्याधः-पातं निवारितवन्नः । तस्मात्तेषु छन्दःसु गात्रयस्य सामविशेषस्य वारवनीयं नाम समन्वयम् । स्तोत्रकर्मसाधनानां आयनीयादिसाक्षामाधारलाञ्छन्दांसि प्रशस्तानीत्यर्थः ॥

तेषु छन्दःसु छहतीं विशेषेण प्रशंसति । “तस्या वाच एवावपादादविभयुः । तस्या एतानि सप्तचतुर्हत्तराणि छन्दाऽस्युपादध्युः । तेषामतिचीर्णरिच्यन् । न चीर्णुदभवन् [१] । स छहतीमेवास्युप्रत् । दाभ्यामचराभ्याम् । अहोरात्राभ्यामेव” इति । छन्दःस्थादित्यं स्थापयित्वापि तेषां छन्दसां न्यूनाधिकभावेन कार्यचमलाभावमाशङ्कमाना देवाः पुनरादित्यपातात् भीताः सन्तस्तेष्वेव छन्दःसु कार्यचममेकं छन्दे नियच्छन्नसानि सप्तापि छन्दांस्यादित्यस्मीपे स्थापितवन्नः । चत्वार्थुष्टिगन्तुष्टुप्पञ्चङ्गछहतीत्येतान्युप्सराणि चेषां गायत्री चिह्नुज्ञगतीत्येषां प्रशिद्धानां मुख्यच्छन्दसां तानि मुख्यच्छन्दांसि

पतुहत्तराहि तावि च मित्रिला यज्ञवल्लाकानि, तेषां
सप्तार्णं अस्ते चोहि पक्षिचिह्नतीत्येतान्वतिरिच्छन् ।
यदा हृष्टीं छला नामं क्षिते तदामोमेतेष्वच्चराज्ञधि-
कानि भवेत्युः । तथा चोहि नायज्ञुच्छिगनुष्टुतियेतानि नोद-
भवन् नोद्भूतानि हृष्टीं पूर्वितुं च समर्थानि कैच्छिद्भरै-
र्वृग्नसात् च च व्युत्पादिकभावः श्रुत्यैव दर्शयिष्यते । तदार्णीं
स आदित्यसानि उडपि हृष्टांसि परित्यज्य वृहत्तीमेव स्त-
कार्यवमेष्यमित्येवं स्तृष्टवान् । या च हृष्टी खकार्येषु पद्धति-
भद्भरेषु दे एवाचरे अहोरात्ररूपतामापद्य ताभ्यामादित्य-
स्थोपकरोति । तावताधःपातभीतिर्जिहृत्ता ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां हृष्टीमहिमानं दर्शयति । “तदा-
उः । कतमा या देवाचरा हृष्टी । यस्ता तप्त्यतिष्ठत् ।
द्वादश पौर्वमासः । द्वादशाष्टकाः । द्वादशामावासाः । एषा
वाव या देवाचरा हृष्टी [२] । यस्ता तप्त्यतिष्ठिति”
इति । वृहत्ती द्विविधा ब्रह्मात्मिका देवतात्मिका चेति । तस्या
अवयवमृतान्वच्चराहि च द्विविधानि ब्रह्मात्मिकानि देवता-
त्मिकानि च । न चरत्येभिर्दिविधैरवयवैरिति व्युत्पत्त्या द्वि-
विधा अवयवयवाच्चरब्रह्मवास्याः । तत्र ब्रह्मात्मिकाच्चरावयवाः
पुनानः चोमेत्यादिष्वृच्चु प्रसिद्धाः, देवतारूपाच्चरावयवैर्युक्ता
देवतारूपा या हृष्टी तस्यामादित्यमस्तु च प्रतिष्ठितम् । या
च हृष्टी तदवयवास्य कोदृशीति पप्रक्षुः । तचाभिष्ठोत्तरं
ग्रूते । पौर्वमासः लक्षणाष्टम्योऽमावास्याः संवत्सरगताः सर्वा-

मित्रिता देवतारूपा अक्षरावथवाः । तत्सहातरूपेयं वृहती
देवताऽदित्यमण्डस्याधारभूता तथा धारितमादित्यमण्डसं
अधो न पततीति स्तोत्रगानकाले भावनार्थमिदं देवतारूपं
निरूप्यते ॥

अथ देवतारूपाणां क्वन्दसां समादमुखेन सर्वेषां प्रशस्तं
वृहतीरूपत्वं सम्यादयति । “यानि च क्वन्दाऽस्यात्यरिच्यन् ।
यानि च नोदभवन् । तानि निर्विर्याणि हीनान्यमन्यन् ।
साक्षीद वृहतो । मामेव भूत्वा । मामुपस्थूश्यतेति । चतुर्भिर-
रचरैरनुष्टुप्त्वृहतीं नोदभवत् । चतुर्भिरचरैः पञ्चर्णवृहती-
स्यात्यरिच्यत । तस्यामेतानि चत्वार्यचराण्यपञ्चश्चादधात् [३] ।
ते वृहतो एव भूत्वा । वृहतीमुपसमश्रयताम्” इति । यानि
पड़स्यादीनि वृहत्या अधिकाक्षराणि यानि चानुष्टुपादीनि
वृहतों पूर्यितुं न पर्याप्तानि तानि द्विविधान्यपि स्वमनस्ये-
वमनन्यन्, वयं निर्विर्याणि वृहतोकार्यं समादयितुमसम-
र्थानि । अतो हीमानि अधमानोति तेषां खेदं दृष्टा तत्प-
रिहारोपायं सा वृहतीदेवताऽन्नवीत् । वे क्वन्दांसि चूर्यं
मामेव भूत्वा प्राप्य मदीयामेवाक्षरसङ्गां धूलेत्यर्थः । ततो
मामुपेत्य सम्यक् सेव्यमिति । तचानुष्टुभो द्वाच्चिंश्चदच्चरत्वात्
वृहत्या षट्चिंश्चदच्चरत्वात् वृहत्या चतुर्भिरचरैरियं अनु-
ष्टुप्त्वृहतीं पूर्यितुं न समर्था । पञ्चः पञ्चभिः पादैरुपेतत्वात् ।
एकैकस्य पादस्याष्टाचरत्वे सति चलारिंश्चदच्चरा पञ्चः सम-
र्थते । चतुर्भिरचरैः पञ्चर्णवृहत्या अधिका । तस्यां पञ्चौ

विद्यमानान्वेतानि चत्वार्यधिकाच्चराणि अपश्चिदेयं बृहती
न्यूनाचामनुष्टुभि स्थापितवतो । ततस्ते पठ्लग्नुष्टुभौ बृहत्यावेव
भूत्वा तां बृहतीमुपेत्य सम्यग्भेवेताम् । एकस्य न्यूनाधिकयुग्मस्य
बृहतीलं सम्यादितम् ॥

अथान्वयोर्युग्मयोरपि तत् सम्यादयति । “अष्टाभिरच्च-
रैरुचिग्न्यृहतीं नोदभवत् । अष्टाभिरच्चरैस्त्रिष्टुष्टुहतीमत्यरि-
च्यत । तस्यामेतान्वयष्टावच्चराण्यपच्छिद्यादधात् । ते बृहती एव
भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम् । द्वादशभिरच्चरैर्गायत्री बृहतीं
नोदभवत् । द्वादशभिरच्चरैर्जगतो बृहतीमत्यरिच्यत । तस्या-
मेतानि द्वादशाच्चराण्यपच्छिद्यादधात् [४] । ते बृहती एव
भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयताम्” इति । उचित्तिर्गण्डाविंशत्यच्चरा
प्रसिद्धुमन्यत् ॥

अथानुसन्धानार्थं रथरूपकं परिकल्पयति । “सोऽब्रवीत्
प्रजापतिः । क्वन्दाश्चिरधो मे भवत । युग्माभिरहमेतमध्वान-
मनुसन्धराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पञ्चावभवताम् ।
उचित्तिकं चिष्टुप॒च प्रष्टौ । अनुष्टुप॒च पञ्क्षिस्तु धुर्यौ । बृहत्ये-
वाद्विरभवत् । स एतं क्वन्दारथमास्थाय । एतमध्वानमनु-
सन्धरत । एतश्च ह वै क्वन्दारथमास्थाय । एतमध्वानमनु-
सन्धरति । येनैष एतत् सन्धरति । य एवं विद्वान् स्वोमेन
यजते । य उ चैमभेवं वेद” [५] इति । स प्रजापतिरादित्य-
रूपेणाकाशमार्गे गन्तुमेवमुवाच । हे क्वन्दाश्चि गायत्र्यादीनि
यूयं मदर्थं रथाकारं प्राप्नुत । रथाकारैर्युग्माभिरहं एत-

माकाङ्गाधार्णं अनुदिनं सञ्चराणीति । ततस्य प्रजा-
पतेर्गमनार्थं गायत्रीजगत्यौ पचौ रथस्य चक्रेभवताम् ।
उच्चिंगनुष्टुभौ प्रस्थावोषारूपे दीर्घकाष्ठे अभवताम् । अनुष्टु-
प्पङ्गेत्रा धुरि योजनीयावश्वावभवताम् । बृहत्येवेऽद्विरुद्धसा-
पनीया पीठसमाना उपवेशनफलकरूपाऽभूत् । स प्रजापति-
साहृद्धं रथमारुद्धानुदिनमेतत्पार्णं सञ्चरति । यः पुमानेवं
रथमनुष्टुन्दधानः सोमेन यजते । यस्येन रथमेवं धायति ।
स एष उभयविधोऽपि पुरुषो येजाध्वनैष प्रजापतिरेत-
हृष्टमानं स्थानं सञ्चरति । तमेतमेवाध्वानं हन्दोरथमारु-
डोऽनुदिनं सञ्चरति । अचैवं विद्वान् सोमेन यजत इति वाक्ये
एवंशब्देन देवासुरा इत्याद्यनुवाकचतुष्टयोक्तः साङ्गः सोम-
यागप्रकारः परामृशते । अतोऽयं सोमयागस्य प्रयोगविधि-
ईर्ष्यः । अथास्य प्रपाठकस्तानुवाकार्थः सङ्गृह्णते ।

नक्षत्रेष्टकानां मन्त्राः पञ्चमाद्ये समीरिताः ।

नक्षत्रद्वारकः पुञ्चः काल उक्तो द्वितीयके ॥

हेयाद्येयावद्भागौ छत्रोद्ये समुदीरितौ ।

तुर्ये पात्रोक्तिरन्यस्मिन् मन्त्रावपनगाः अुताः ॥

षष्ठे तद्वाच्चाणं मन्त्रा दृष्टकार्या दद्योः अुताः ।

चतुर्षु नवमाद्येषु साङ्गः सोम उद्दीरितः ॥

चौथाणं राजसूयस्य प्रोक्तं षष्ठे च सप्तमे ॥

अष्टमे संहितायानु समग्रा विधयः अुताः ।

विधिव्याख्यानरूपतादनुग्राहणमुच्यते ॥
 प्रतिप्रपाठकं तचानुवाका द्वज्ञ वर्णिताः ।
 षष्ठ्याद्येऽनुमत्याथ इष्टयोऽथ द्वितीयके ॥
 वैश्वदेवहवोषि सुखदङ्गानि द्वतीयके ।
 वस्त्रस्य प्रधासाः स्युस्तुर्ये शेषस्तु पञ्चमे ॥
 शाकमेधास्तु षष्ठे स्युस्तुक्षेषः सप्तमे भवेत् ।
 अष्टमे पितृयज्ञः सान्तक्षेषो नवमे सूर्यः ॥
 दशमे व्यन्वकानि सुरिति षष्ठः समापितः ।
 सप्तमाद्ये शुनाशीरीयेऽन्त्युर्ये उभे तथा ॥
 पञ्चांशियमपामार्गेहोमस्त्रिलार ईरिताः ।
 द्वितीये देविकादीनि द्वतीये रत्निनां इविः ॥
 तुर्ये इविर्देवसुवा पञ्चमे तु जलाहतिः ।
 षष्ठे खाज्जसंस्कारो दिग्जयध्यानमुप्तरे ॥
 अभिषेकोऽष्टमे ग्रोक्तो रथारोहणमुप्तरे ।
 दशमे सेव्यते सर्वैः सप्तमोऽयं प्रपाठकः ॥
 अष्टमाद्ये हवोषि स्युः संस्तुपां दशमेयकः ।
 द्वितीये वेष्टयोऽन्यस्मिन् चतुर्थे प्रयजां इविः ॥
 शैचामणिर्दयोः ग्रोक्ता पवित्राहस्तु सप्तमे ।
 अभिषेच्योऽयष्टमे तु विशेषः शाममन्त्ययोः ॥
 ग शेषोऽभिषेकगेऽन्यस्मिन् दशमे तु द्विराचकः ।
 चतुर्थ धृतिरित्येवमष्टमोऽयं प्रपाठकः ॥
 अचरार्थः संहितायां तन्मन्त्रविधिभिः सह ।

[२६४]

तेजिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

व्याख्यातोऽवेच्छ्यतां तच काष्ठोतोऽत्र समापितः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाइं निवर्त्तयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाष्ठे पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाष्टमप्रपाठकाः
समाप्ताः ॥ * ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुद्धराजस्थापालकेन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाष्ठः समाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥ ० ॥
